विषय - यजुर्वेद भाष्य

लेखक - श्री दयानन्द

अष्टावध्याया अग्निसम्बद्धास्तान्प्रजापतिर्ददर्श । साध्यावा ऋषयः प्रजापतेः प्राग्भूताः । अथ पञ्चधा दर्शितः प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयम् । देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् त एव तस्या आर्षेयम् । इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यन् त एव तस्या आर्षेयम् । ऋषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन् ऋषय एव तस्या आर्षेयम् । परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयमिति । अथवा प्रतिकर्मद-

युञ्जानः प्प्रथमम् । युञ्जानः प्प्रथमम्मनंस्तुत्वायंसविताधियं÷ ॥ अग्ने ज्ज्योतिंर्न्निचाय्यंपृथिव्व्याऽअध्याभंरत् ॥ १ ॥ युक्तेनुमनंसा ।

र्शिनः । सवितैतानि सावित्राण्यपश्यदिति । "युञ्जानः प्रथमं मनः" । अष्टौ कण्डिकाः सवित्रा दृष्टाः सवितृदैवत्याः ताभिः सन्तताभिराहुतिर्हूयते । प्रथमानुष्टुप् । अग्न्यारंभे सविता युञ्जानः । युञ्जानः प्रथमं मनः ततोनन्तरम् "तत्वाय" । तनु विस्तारे । ल्यो यप् छान्दसः उपजनः । "तनित्त्वा" । विस्तार्य्य । "धियः" बुद्धीः । मनसा पर्य्यालोच्य बुद्ध्या

(१) युंजानएकादशप्रतूर्त्तं ठं॰षोडशदेवस्यत्वादशाभ्रोर्ध्वोविंशतिरापोद्वेकादशादितिश्चापञ्चाकूतिमष्टादशसप्तत्र्यशीतिः ॥

वाक्याध्यैत्यर्थः। "अग्नेज्ज्योतिः"। अग्निं बन्धि ज्योतिः। पश्चरु पशुषु प्रविष्टम् निचाय्य। उपलभ्य। यथा वा अग्निः समिद्धोदीप्यत इत्यादिना। ततः पशुकृधन्वितायाः "पृथिव्याः अध्याभरत्" अध्याहृतावानग्निम् इष्टकां कृत्वा चितवानग्निम्। असौ प्रजापतिः वर्त्तो- पदिष्टः तदनुकृत्या इदानीं तना यजमानाउपदिश्यन्ते। "प्रजापतिर्वै युञ्जान इति ॥ १ ॥ युक्तेन मनसा। गायत्री। युक्तेन एकाग्रेण मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे। प्रसवे वर्त्तमानाः स्वर्ग्याय स्वर्गसाधनाय कर्मणे। शक्त्या। यथाशक्त्या प्रयत्नं कुर्म इतिशेषः ॥२॥

व्युयन्देवस्यसवितुःसुवे। स्वुर्ग्याप्रुशक्त्या॥ २॥ युक्तायं सविता। देवान्त्स्वर्य्युतो धियादिवम्। बृहज्ज्योतिःक

युक्त्वा"। अनुष्टुप्। सवितामसुवातितानिति तदो दर्शनादिह यधोगः कर्त्तव्यः नित्त्य- संबन्धौ हि यत्तदौ। "युक्ताय"। यकार उपजननोनर्थान्तरबचनः। युक्ताय सविता यत् देवान् आगकर्मणि अन्येन कर्मणा स्वर्य्यतः स्वर्लोकं गच्छतः "धिया" बुद्ध्या कर्मणा वा। "दिवं" द्योतनं स्वर्गम्। "बृहत्" महत् 'ज्योति" रादित्यलक्षणम्। आत्मत्वेन "करिष्यतः" संस्कुर्वतः।

"सविता प्रसुवाति" प्रसौति अभ्यनुजानाति । "तान्" देवान् ॥ ३ ॥ "युञ्जतेमनः" इत्यादि व्याख्यातम् । इयांस्तु विशेषः । प्रजापतिर्विप्रः दृहद्विपश्चिदित्युच्यते । देवाः विप्राः ॥ ४ ॥ "युजेवाम्" । त्रिष्टुप् । दम्पतीयजमानौ वामित्यनेन पदेनोच्यते । "युजे" युनज्मि । "वां"

रिष्ष्युतः सविताप्प्रसुवातितान् ॥ ३ ॥ युञ्जतेमनः । युञ्जतेमनऽउत युञ्जतेधियोव्विप्राव्विप्रस्यबृहतोव्विपश्चितः ॥ व्विहोत्रान्दधेव्वयुना विदेकऽइन्म्महीदेवस्यसवितुःपरिष्टुतिः ॥ ४ ॥ युजेवाम्ब्रह्मपूर्व्यं न्नमोभिर्व्विश्लोकऽएतुपथ्येवसूरेः । शृण्वन्तुव्विश्वेऽअमृतस्यपुत्त्रा

युगाभ्यामधीय । "ब्रह्मपूर्व्यन्नमोभिः" । प्राणाः सप्त ऋषयो ब्रह्मणाब्रह्मशब्देनोच्यन्ते । पूर्व्यशब्देन च नमोभिरन्नैः सहितम् । इयमेवाकृतिरन्नशब्देनोच्यते । किं प्रयोजनमिति चेत् । "विश्लोकएतुपथ्येवसूरेः" । विविधमेतु आगच्छतु श्लोकः कीर्तिः सूरेः परिड-

तस्य । यजमानस्य । कथमिव । "पथ्येव" । पथः अनपेता पथ्या । यज्ञमार्ग प्रवृत्ताहुतिरुभय-लोकसंचारिणी भवति । एवं यजमानस्योभयलोकसंचारी श्लोको भवत्वित्यभिप्रायः । "शृण्वन्तु" च "विश्वे" सर्वे । "अमृतस्य" अमरणधर्मिणः प्रजापतेः "पुत्राः देवाः कीर्तिम् । "आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः । "आतस्थुः आस्थिताः ये देवाः धामानि स्थानानि दिव्या-

ऽआ येधामा॑नि द्वि॒व्यानि॑ त॒स्थुः ॥ ५ ॥ यस्य॑ प्र॒याण॒म् । यस्य॑ प्र॒या

ण॒मन्व॒न्यऽइ॒द्ययु॑र्दे॒वा दे॒वस्य॑ महि॒मान॒मोज॑सा । यः पार्थि॑वानि॒ वि

नि ॥ ५ ॥ "यस्य प्रयाणम्" । जगती । सवितैव प्रजापतिरत्राभिप्रेयते । व्यवहितपदप्राय-मिदं मन्त्रवाक्यम् । यस्य देवस्य प्रयाणम् "अनु" प्रगममनु । "अन्ये" "देवाययुः" । जग्मुः । इच्छन्द्रोनर्थकः । "महिमानमोजसा" । महिमानं महाभाग्यं विभूतिम् ओजसा बलेन ययुर्देवाः । "य" स सविता देवः "पार्थिवानि रजांसि विममे महित्वना" । लोका रजांस्युच्यन्ते । पृथिवीप्रभृतीन् लोकान्विममीते स्वकीयेमहाभाग्येन । "सएतशः" एतज्जग-

त्स्थावरजङ्गमं प्राणभावेनशेत इति सविता एतश इत्युच्यते। यद्वा। एतश इत्यश्वनामसु पठितम्। सोऽश्वरूपेण समस्तमेतज्जगदवष्टभ्य स्थितः। तदुक्तम्। "उषा वा अश्वमेध्यस्य शिरः" इत्यादिना। सूरादश्वंवसवोनिरतष्टेति च ॥ ६ ॥ "देवसवित" रिति व्याख्या-

मुमेसऽएतशोरजांᳬसिदेवःसविता महित्वना ॥ ६ ॥ देवसवितः। देवसवितःप्रसुवयज्ञम्प्रसुवयज्ञपतिम्भगाय ॥ दिव्योगन्धर्वःकेतपूः केतन्नःपुनातुव्वाचस्पतिर्व्वाचन्नःस्वदतु ॥ ७ ॥ इमन्नोदेवसवितर्य्यज्ञम्प्रणयदेवाव्व्यᳬसखिविदᳬसत्राजितन्धनजितᳬस्वर्ज्जितम् ।

तम्। इयांस्तु विशेषः। वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु इति वाचा वा इदं कर्म प्राणो वाचस्पतिरिति ॥ ७ ॥ "इमं नो देव"। व्याख्यावसानाद्ययुः। इमं यज्ञं नोऽस्माकं हे देवसवितः प्रणय प्रापय। कथंभूतं यज्ञम्। "देवाव्यम्"। देवा यस्मिन्नव्यन्ते तर्प्यन्ते स देवाव्यः "सखिविदम्"। सखायो यस्य विद्यन्त ससखिवित् सखीन्वा यो विन्दते ससखिवित् तं सखि-

विदम्। "सत्राजितम" सत्राशब्दः सत्यवचनः। सत्यं ब्रह्म यो जयति स सत्राजित् तं सत्रा-
जितम्। "धनं" यो गवादिजयतीति धनजित् तं धनजितम् स्वर्गलोकं यो जयति स्वर्-
जितम्। तं स्वर्जितं "ऋचास्तोमम" गायत्र्यनवसाना। ऋचा ऋग्वेदेन सह स्तोमं त्रिवृदादिसमर्द्धय।
गायत्रेण साम्ना सह रथंतरं समर्द्धय। "बृहत" महत्। कथंभूतं महत। "गायत्त्रवर्त्तनि"।

ऋचास्तोमꣳ समर्द्धयगायुत्रेणं रथन्तुरम्बृहद्गायुत्रवर्तनिस्वाहा ॥ ८ ॥

देवस्यंत्वा । सवितुःप्प्रंसवे॒ऽश्विनोर्ब्बाहुभ्यांम्पूष्णोहस्ताम्भ्याम् ॥

आदंदेगायुत्रेणच्छन्दंसाङ्गिरुस्वत्पृथिव्व्याः सुधस्त्थांदुग्निम्पुरीष्य॒

गायत्रं यस्य बृहतो वर्तनि वर्त्मभूतम् ॥ ८॥ अभ्रिमादत्ते "देवस्यत्वा"। व्याख्यातम्।
"आददे"। गृह्णामि अहं गायत्रेण छन्दसा। "अङ्गिरस्वत"। अङ्गिरसा तुल्यमङ्गि-
रोवदिति प्राप्ते 'अयस्मयादीनिच्छन्दसी तिभसंज्ञा। अतो तु अग्निवदिति व्याख्यातम्। अभ्रि-
रुच्यते। त्वं च गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थानात्। समानस्थानात्। "अग्निं पुरीष्यं

रुच्यते। त्वं च गृहीता सती पृथिव्याः ...

... हृग्रहोर्भः

छन्दसि हस्येति हकारस्य भकारः। आहर। त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥
"अभ्रिरसि"। नारी स्त्री त्वमसि। किञ्च "त्वया वयम् अग्निं शकेम। खनितुं "सधस्थे"।

मङ्गिरस्वदाभंर त्रैष्टुंभेन छन्दंसाङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥ अभ्रिंरसि। नारिंरसि त्वयां व्वयमुग्निँ शंकेम खनिंतुँ सुधस्त्थ आ। जागतेन छन्दं साङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥ हस्तं आधाय। सविताबिभ्रुदभ्रिँ हिरण्ययीम् ॥ अग्नेर्ज्योतिंर्निचाय्यं पृथिव्या अध्याभंर दानुंष्टुभेन छन्दं

आ। समानस्थानेषु वर्त्तमानं पृथिव्याः। आकारोनर्थकः। जागतेन छन्दसा। अङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥ अभ्रिमभिमन्त्रयते। हस्त आधाय। अनुष्टुप् यजुरन्ता। अनुष्टुभेनेत्यादि यजुः। हस्ते अभ्रिमादाय सविता ततस्तामेवाभ्रिं विभ्रत् धारयन्। "हिरण्ययी" मन्त्रतमयीं छन्दोमयीं वा। "अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य" निभाल्य दृष्ट्वा ततः "पृथिव्या" अपि सकाशात "आभ-

रत्" आहृतवान् आनुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥ अश्वगर्दभाजानभिमन्त्रयते। यथा-सेख्यम्। प्रतूर्त्तंवाजिन्निति तिसृभिर्ऋग्भिः तिस्र एत एवाश्वादयो देवताः। आद्या आ-स्तारपङ्क्तिः। हेवाजिन् प्रतूर्त्तम् त्वरतेरेवैतद्रूपम् प्रकर्षेण तूर्त्तं तूर्णम् "आद्रव" आ-गच्छ। "वरिष्ठामनुसंवतम्"। वरिष्ठामुतमां संवतमनु। संपूर्वस्य वनोतेः क्विप एतद्रू-

साङ्गिरस्वत् ॥११॥ [११] प्रतूर्त्तंव्वाजिन्। प्रतूर्त्तंव्वाजिन्नाद्द्रव्वरिष्ठामनुसंव्वतम्॥ दिवितेजन्म्मपरममन्तरिक्षेतवनाभिःपृथिव्यामधियोनिरित्॥ १२ ॥ युञ्जाथाᳬं रासभम्। युञ्जाथाᳬं रासभंयुवम्

पम्। संभजनमुच्यते। क्षिप्रतमं वाजिन्नागच्छ उत्कृष्टं संभजनमन्विव्यभिप्रायः। तदु-त्कृष्टं समजनमधुनादर्शयितुमाह। "दिवि द्युलोके" ते "तव आदित्तरूपेण" जन्मभवि-ष्यति। आगतस्य सतः "पर" मुत्कृष्टम् किञ्च। "अन्तरिक्षे तव नाभिः" उदरम् ... मध्यस्य शरे इति ॥ १२ ॥ रासभम-

शिवम

ष्यति। आगतस्य सतः "पर" सुत्कृष्टम् किञ्च ... मध्यस्य शिर इति॥ १२॥ रासभम-

भिमन्त्रयते। "युञ्जाथाम"। गायत्री। अध्वर्युयजमानावुच्येते युञ्जाथां "रासभ" गर्द्दभम् युवम्। युवाम् "अस्मिन्यामे" अस्मिन्कर्मणि। "वृषा सेक्ता गर्द्दभः स ययोर्वसुधनं तौ वृषण्वसू तयोः संबोधनं हे वृषण्वसू। कथंभूतं रासभम् "अग्निं भरन्तम्" अग्निं संहरन्तम्।

स्मिन्न्यामेंवृषण्वसू॥ अग्निम्भरन्तमस्म्मयुम्॥ १३॥ योगेयो गेतवस्तरम्। योगेयोगेतवस्तरंवाजेवाजेहवामहे॥ सखायऽइन्द्र

अस्मयुम् अस्मान्कामयमानम्। "अस्मत्प्रेषितमि" तिश्रुतिः। युंजाथामिति संबन्धः॥ १३॥ अजमभिमन्त्रयते। "योगेयोगे"। गायत्री। "योगे योगे तव स्तरम्"। तव इतिबलनाम कर्मणिकर्मणि वलिनमुत्साहवन्तमेतमजम् "वाजेवाजेहवामहे"। अन्ने अन्ने दातव्ये देवानां मनुष्याणां चाह्वयामः। हे "सखायाः" ऋत्विग्यजमानाः। "इन्द्रम्" इन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तम्। "ऊतयो"। अवनाय। आह्वयाम इति संबन्धः॥ १४॥

उर्वन्तरिक्षं वी-
अश्वरासभवक्रामयति । "प्रतूर्वन्नेहि" । विराड्रूपा यजुर्गती । उर्वन्तरिक्षं वी-
अवक्रामन् हीति यजुः । अद्य येनाश्वः स्तूयते । प्रतूर्वन् प्रत्वरमाण एहि आगच्छ । अवक्रामन् अशस्तीः । पादेनावष्टभ्य अशस्तीः । पाप्मनोदुष्टान् । आगमने को गुण इति चेत् । "रुद्रस्य भगवतो गाणपत्यम् गणपतित्वम् लप्स्यस इति शेषः । अतो "मयोभूः" । सुखस्य भावयिता

मूतये ॥ १४ ॥ प्रतूर्वन्नेहि । प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गाण पत्यम्मयोभूरेहि ॥ उर्वन्तरिक्षं वीहि स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृ ण्वन्पूषणा सुयुजा सह ॥ १५ ॥ पृथिव्याः सधस्थात् । पृथिव्याः

रक्षोभिरनाकुलितं वि भूत्वा एहि । रासभमुत्क्रामयति । उर्वन्तरिक्षं वीहि । उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं रक्षोभिरनाकुलितं वि इहि विविधमागच्छ । "स्वस्तिगव्यूतिः" स्वस्तीत्यविनाशनाम । गव्यूतिर्मार्गः भयवर्जितः । "पूषणा" कुर्वन्नृत्विग्यजमानानाम् । "पूषणा" प्रभृतयज्ञसोमकमार्गः सन् त्वम् "अभयानिकृण्वन्" कुर्वन्नृत्विग्यजमानानाम् । "पूषणा" ...को तद्दर्शयति ॥ १५ ॥ अजमु-

प्रमतयक्षसोऽकमार्गः सन् त्वम् "अभयानि..." ... तद्दर्शयति ॥ १५ ॥ अजस-

त्कामयति। "पृथिव्याः सधस्थात्"। पृथिव्याः सहस्थानात् अग्निम् व्याख्यातम्। ब्रह्माध्वर्यु-
र्यजमाना गच्छन्ति। "अग्निं पुरीष्यम्"। अच्छाभेराप्नुमिति शाकपूणिः। "अग्निं पशव्यम्"
अङ्गिरस्वदभिगच्छामः। यद्वा आप्तुं गच्छामः। अनड्वापुरुषमीक्षते। अग्निं पशव्यम्
अङ्गिरस्वत् संभरिष्यामः ॥ १६ ॥ वल्मीकवपामदाय छिद्रेण पिण्डमीक्षते (१)। "अन्व-

सधस्थादग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभराग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वद
च्छेमोऽग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरिष्यामः ॥ १६ ॥ अन्वग्निः। अ
न्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः। अनुसूर्य्यं

ग्निः"। आग्नेया त्रिष्टुप्। प्रजापतिरूपेणाग्निः स्तूयते। "उषसामग्रम्" अनु योऽग्निः
"अख्यत्"। ख्या प्रकथने। कथितः। उषसामग्रमादित्यं योऽग्निर्दीप्यत इत्यर्थः। यश्च "अ-
हान्यनुदीप्यते"। प्रथमः आद्यः जातवेदाः"। जातप्रज्ञानः। अनुसूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीन्।
यश्च सूर्यस्य रश्मीन् अनु पुरुत्रा बहुधा दीप्यते। "अनुद्यावापृथिवी आततन्थ"। यश्च द्या-

वापृथिव्यावनुस्वकीयं रश्मिजालम् आततन्थ आतनोति। बभूथाततन्थे ति छन्दसि निपात्यते। तमग्निं पश्याम इतिशेषः॥ १७॥ अश्वमभिमन्त्रयते (१)। "आगत्यवाजी"। अनुष्टुप्। आगत्य आगम्य वाजी वेजनवानश्वः "अध्वानम्" पन्थानम् "सर्वामृधः" सर्वान्संग्रामान् पाप्मनः अस्मान् विधूनुते। अपगमयति। "तस्मादु हैतदश्वस्य त्वा विधूनुते इति" श्रुतिः।

स्यपुरुत्राचंरश्मीननुद्यावापृथिवीऽआततंथ॥ १७॥ आगत्यंवाजी। आगत्तांवाज्य्यद्ध्वानंᳪसर्वामृधोविधूंनुते॥ अग्निᳪसुधस्थेमहतिचक्षुषानिचिकीषते॥ १८॥ आक्रम्यंवाजिन्। आक्र

ततो गतश्रमः सन्। "अग्निंसधस्थे"। सहस्थाने पृथिव्यांवर्तमानम्। "महति" उत्कृष्टप्रदेशे प्रवर्तमानम् चक्षुषानिचिकीषते" पश्यति। छान्दसोयं धातुः पश्यत्यर्थः॥ १८॥ अश्वेन पिण्डमधिष्ठापयति (१)। "आक्रम्यवाजिन्"। अनुष्टुप्। आक्रम्य। अवष्टभ्य। हे वाजिन्नश्व। "पृथिवीम् अग्नि मिच्छ" अग्नेरन्वेषणं "कुरु"। रुचिर् दीप्तौ। क्विप्।

दीप्त्या सह। यद्वा दीप्त्या निमित्तभूतया न्वेषय "त्वम्"। किञ्च "भूम्याद्वृत्त्वाय"। वृतु वर्तने।
क्त्वा। क्त्वा यपसर्शनार्थे वृत्तिः भूमिः तत्प्रदेशं स्पर्शयित्वा "नः" अस्माकं "ब्रूहि"।
कथय। "यतः" यस्मात् प्रदेशात् "खनेम" त मग्निं "वयम्"॥ १९॥ अश्वं स्तौति पृष्ठ-
स्योपरि पाणिं धारयन्। "द्यौस्तेपृष्ठम्"। वृहती। यस्य तव द्यौः पृष्ठं "पृथिवी च "सध-

न्य्यंत्वाजिन्न्पृथिवीमग्निमिच्छरुचात्त्वम्॥ भूम्म्यांवृत्त्वायंनोब्रूहिय
तःखनेमतंव्वयम्॥१९॥ द्यौस्ते। पृष्ठम्पृथिवीसधस्थमात्मान्तरि
क्षंसमुद्रोयोनिः॥ विख्यायचक्षुषात्त्वमभितिष्ठपृतन्न्यतः॥२०॥
उत्क्राम। महतेसौभगायास्म्मादास्थानाद्द्रविणोदावाजिन्॥ व्वय

स्थं" सस्थानं पादौ। "आत्मान्तरिक्षम्"। "समुद्र" उदकं योनि रुत्पत्तिस्थानम। तं त्वामेवं
प्रभावं ब्रूमः "विख्यायचक्षुषा"। निरीक्ष्य चक्षुषा। "त्वम् अभितिष्ठ" पादैः। "पृतन्यतः"।
पृतनां संग्रामं ये कर्तुमिच्छन्ति ते पृतन्यतः तान् पृतन्यतः पुरुषान्॥ २०॥ अश्वमुत्क्र-

मयति । "उत्क्राम" । त्रिष्टुप् विराड् वा । उत्क्राम उद्गच्छ । "महतेसौभगाय" महते ऐश्वर्याय । भगशब्द ऐश्वर्यवचनः । "अस्मादास्थानात् "अस्मादधिष्ठानात् यत्र त्वं तिष्ठसि । द्रविणं धनं ददतीति "द्रविणोदाः" यस्त्वं द्रविणोदाः हे वाजिन् । किञ्च । उत्क्रान्ते त्वयि "वयं स्याम" भवेम । "सुमतौ पृथिव्याः" शोभनायां मतौ पृथिव्याः । "अग्निं खनन्तः" अग्न्यर्थं पिण्डं खनन्तः । "उपस्थे" उत्संगे "अस्याः" पृथिव्याः ॥ २१ ॥ अथेन-

ꣳस्यामसुमतौपृथिव्याऽअग्निङ्खनन्तऽउपस्थेऽअस्याः ॥ २१ ॥ उदक्रमीत् । उदक्रमीद्द्रविणोदावाज्यर्वाकःसुलोकꣳसुकृतम्पृथिव्याम् ॥ ततःखनेमसुप्रतीकमग्निꣳस्वोरुहाणाऽअधिनाकमुत्तमम् ॥ २२ ॥

नन्तः" अग्न्यर्थं पिण्डं खनन्तः । "उपस्थे" उत्संगे "अस्याः" पृथिव्याः ॥ २१ ॥ अथेन-मश्वमुत्क्रान्तमभिमन्त्रयते (१) । "उदक्रमीत्" त्रिष्टुप् । यतः प्रदेशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् । "द्रविणोदा" द्रविणस्य धनस्य दाता । "वाजी" वेजनवानश्वः । "अर्वा" अरणशीलः चञ्चल इत्यर्थः । "अकः" कृतवान् । "सलोकं" शोभनं लोकं स्थानम् ।

"सुकृतं पृथिव्याम्। "ततः" तस्मात्प्रदेशा "खनेम"। "सुप्रतीकम्"। सुखं प्रतीकम्। सुमुख "मग्निम् स्वारुहाणाः। स्वर्गं लोकमारोहन्तः। "अधि"। अधीत्य परिभावमैश्वर्य्यं वा। "नाकम्"। कमिति सुखनाम। न अकमसुखं यत्र गतानां भवति न नाके। लोकः। "उत्तम मुत्कृष्टम्। इत्थंभूतस्य लोकस्य प्राप्तये एतत्कर्म कुर्म इत्यभिप्रायः॥ २२॥ स्रदम-भिजुहोति (१)। "आत्वाजिघर्मि"। त्रिष्टुभावाग्नेय्यौ। घृ क्षरणदीप्त्योः। आजिघर्मि

आत्वां। जिघर्म्मिमनंसाघृतेनंप्रतिक्षियन्तम्भुवंनानिविश्श्वां॥ पृथुन्तिरुश्श्वाव्वयंसाबृहन्तंव्यचिंष्ठुमन्नैरभसन्दृशांनम्॥ २३॥ आ

आसिञ्चामि त्वां "घृतेन"। "मनसा" श्रद्धाप्रोत्कण्ठितेन। "प्रतिक्षियन्तं भुवनानिविश्वा"। प्रत्येकशो निवसन्तं भूतानि सर्वाणि। "पृथुं" तिरश्चा। महान्तं तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा। "वयसा" बृहन्तम् "वयसा धूमेन" बृहन्तम्। "इतो वा अयमूर्द्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमम् सामुत्र वृष्टिर्भवती" त्येतदभिप्रायम्। "व्यचिष्ठम्"। व्यञ्चनवन्तम् अवकाशवन्तम्। "अन्नैर-भसम्। रभ राभस्ये। अन्नैर्घृतादिभिः क्षिप्रं कृत्वाहवन्तम्। वहुभिरप्यन्नैः क्षिप्रं नास्य

शङ्कापरिहारणं भवतीत्येतदभिप्रायः। दृशानम्। दर्शनीयं दृश्यमानं वा। अदृष्टा अन्या देवता अयं तु दृश्यइति ॥ २३ ॥ "आविश्वतः"। "आजिघर्मि" अभिजिघ्रामि त्वां "विश्वतः" प्रत्यञ्चम्" सर्वतः प्रतिगतं महात्म्येन। यतः (१)। "अरक्षसामनसातज्जुषेत"। अक्ष्-ध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा तद्वतिर्जुषस्व भक्षयस्व। यस्त्वं "मर्य्यश्रीः"। मर्य्यैः मनुष्ये

विश्वतः। प्रत्यञ्चञ्जिघर्म्यरक्षसामनसातज्जुषेत ॥ मर्य्यश्रीस्पृहयद्वर्णोऽअग्निर्न्नाभिमृशेतन्न्वाजर्भुराणः ॥ २४ ॥ परिवाजपतिः। परिवाजपतिःकविरग्निर्हव्यान्न्यक्रमीत् ॥ दधद्रत्नानिदाशु

राश्रयणीयः। "स्पृहयद्वर्णः" स्पृहणीयवर्णश्च। "अग्नि" रिति साभिप्रायम्। "अग्निर्वै देवानां। रुद्रहृदयतम" इत्यादिगुणख्यापनार्थम्। "नाभिमृशेतन्वाजर्भुराणः"। नचाभिमर्श-नाय भवति तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन। "जर्भुराणः"। जर्भजृम्भी गात्रविमाने। इतश्चेतश्च गच्छन् ॥ २४ ॥ परिलिखति। तिसृभिराग्नेयीभिर्गायत्र्यनुष्टुब्जगतीभिः। "परि-

इतश्चेतश्च गच्छन् ॥ २४ ॥ परित्वेति । [illegible] । “वाज-

पतिः” । अग्निः नानादेशत्यान्यपि हव्यानिहवींषि परिअक्रमीत । परिक्रमणं भक्षणा-र्थम् । “वाजपतिः” अन्नस्य पतिः । “कविः” क्रान्तदर्शनः । किंकुर्वन्हवींष्य “क्रमीत्” । दधत् ददत्रत्नानि रमणीयानि धनानि “दाशुषे” हवींषि दत्तवते यजमानाय ॥ २५ ॥ “परित्वाग्ने” । परीत्यस्योपसर्गस्य धीमहीत्यनेन संबन्धः । ध्यायतिरयम संप्रसारणं तु छान्द-सम् । परि सर्वतो ध्यायामः । “त्वा” त्वाम् हे “अग्ने पुरं” पुररूपेणावस्थितम् । अग्निः

खं ॥ २५ ॥ परिंत्वाग्नेपुरंव्वयंव्विप्रं६सहस्यधीमहि ॥ धृषद्वर्णन्दि-वेदिंवहन्तारंम्भङ्गुरावंताम् ॥ २६ ॥ त्वमंग्ग्ने । द्युभिस्त्वमांशुशुक्ष

सहसो हि पुरोरक्षको भवति । “वयं विप्रं” मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । हे “सहस्य” । सहसिबले भवः सहस्योग्निः । स हि मथ्यमानो जायते । तस्यसंबोधनं हेसहस्य । “धृषद्वर्णं” प्रसहनरूपम् “दिवेदिवे” अहन्यहनि । “हन्तारं” बाधितारम् “भंगुरावताम्” । भङ्गुरमनवस्थितं मनोयेषां ते भङ्गुरावन्तः तेषां भङ्गुरावताम् । अनवस्थितचित्तवृत्तीनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

"त्वमग्ने" हे भगवन्नग्ने त्वं "द्युभि" रहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे । त्वमेव "आशुशुक्षणिः"। आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या क्षिणोति हिनस्ति सनोति संभजते वा आशुशुक्षणि रुच्यते। त्व "मद्भ्य" स्व विद्युदात्मना जायसे। "त्वमश्मनः" दोषाणात्परिजायसे। "त्वंवनेभ्यः" अरणिकाष्ठेभ्यो जायसे। "त्वमोषधीभ्यो" वंशादिभ्यो जायसे। "त्वं नृणां" मनुष्याणामग्निहोत्रिणां जायसे। तदुक्तम्। "पुत्रो ह्येष सन् स पुनः। पिता

णिस्त्वमुद्भ्यस्त्वमश्श्मनुस्प्परिं ॥ त्वंव्वनेंब्भ्युस्त्वमोषंधीब्भ्युस्त्वन्नृणा न्नृंपतेजायसेशुचिंः ॥ २७ ॥ [१६] देवस्यंत्त्वा । सवितुःप्प्रंसुवे

भवतीति"। हे "नृपते" नृणां पालयितः। "शुचि" र्निषिक्तपाप्मा। अथापरो व्याख्यामार्गः। आशुशुक्षणिशब्दस्य पञ्चमर्यथे प्रथमा। तथाच वाक्यस्य संयोगः। आङुपसर्गपूर्वः शोचतिः सन्नन्तः। आशुशुक्षणेः आदिदीपयिषोर्जायसे। योपि गृहं खलं वा निर्मथ्य दीपयति तस्यापि त्वं जायसे। सर्वेषामनुग्रहे प्रवृत्तो हि त्वमित्यभिप्रायः। त्वमग्ने-

ना भिर्जायसे त्वमादिदीपयिषोर्जायसे । एवं त्वमद्भ्यः अश्मनः वनेभ्यः ऋषधीभ्यः नृणां-

वा भिजायसे त्वमाद्भिर्द्दौषधीभ्योजायसे । एवं त्वमद्भ्यः अश्मनः वनेभ्यः ऋषधीभ्यः नृणां-

पुत्रत्वेन नृपते जायसे । शुचिर्दीप्त इति योजना ॥ २७ ॥ (१) खनति । देवस्यत्वा" । व्या-ख्यातम् । * "पृथिव्याः सहस्थानात् अग्निं" पशव्यम् अङ्गिरसा तुल्यं खनामि । "ज्योति-ष्मन्तं" ज्योतिषा संयुक्तं त्वांहि अग्ने "सुप्रतीकं" सुमुखम् "अजस्रेण" अनुपक्षीणेन

ऽश्विनोर्ब्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम् ॥ पृथिव्याऽसधस्थादग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामि ॥ ज्योतिष्मन्तन्त्वाग्नेसुप्रतीकमजस्रेणभानुनादीद्यतम् ॥ शिवम्प्रजाभ्योहिंसन्तम्पृथिव्याऽसधस्थादग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामः ॥ २८ ॥ अपाम्पृष्ठम् । अ

"भानुना" दीप्त्या "दीद्यतं" दीप्यमानम् "शिवं" "प्रजाभ्यः" शान्तं प्रजाभ्यः "अहिंसन्तं" प्राणिनः † पृथिव्या सहस्थानादपि । अग्निं पशव्यम् अङ्गिरसा तुल्यं खनामः ॥ २८ ॥

(१) अभ्रिमापिण्डं खनतिदेवस्यतेति । १६ । २ । २६ । अस्यार्थः अभ्रिमादत्वापिण्डं परितः खनतिकण्डिकया ।

---

* पृथिव्याः अग्नेयीयजुः अत्यष्टिछन्दः । † पृथिव्याइतिपुनरुक्तिरादार्थ्या ।

पुष्करपर्णं कृष्णाजिनोपरिष्टात्स्थापयति । (१) "अपाम्पृष्ठम्" । स्वराट् पंक्तिः । यतः अपा-म्पृष्ठमसि उर्वरस्थानाम् । योनिः स्थानं च अग्नेः अग्न्यर्थस्य पिण्डस्य । अतस्त्वां ब्रवीमि । "समुद्रमभितः पिन्वमानम्" । उपपदविभक्ति द्वितीया । समुद्रस्योदकस्य हृतश्चेतश्च सिञ्चतः । त्वं "वर्द्धमानो महान्" भव । "आचपुष्करे" । आसीद च पुष्करे उदके । स हि तस्य

पाम्पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्न्वमानम् ॥ व्वर्द्धमानो महाँ ॥ ऽआ च पुष्क्करे दिवो मात्रया व्वरिम्म्णा प्प्रथस्व ॥२९॥ शर्म्म च ।

योनिः । आकारः आकृष्य व्याख्यातः । चकारो भिन्नक्रमः । विमार्ष्टि एनं चतुर्थेन पादेन । (२) "दिवो मात्रया" द्युलोकस्य परिमाणेन । "वरिम्णा" उरुत्वेन च "प्रथस्व" वर्द्धस्व ॥ २९ ॥ (३) उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे अभिमृशति अनुष्टुभ्याम् । "शर्मचस्थः" ।

(१) का० कृष्णाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णं स्यपाम्पृष्ठमिति । २९ । २ । २४ । अस्यार्थः मृत्पिण्डोत्तरभागेप्राग्ग्रीव मुत्तर लोमकृष्णा जिन मास्तीर्य तत्रापाम्पृष्ठमितिपादत्रयात्मकमंत्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणोति ।

(२) का० विमार्ष्टि नदिवइति । १९ । ३ । २५ । एतत्पुष्कर पर्णं विपुलंकरोति ।

(३) का० आलभतउभेशर्मचस्थइति । २९ । २६ । ऋग्द्वयेन कृष्णाजिनपुष्करपर्णे संहैवस्पृशेत् ।

यो युवां शरणं च भवथ संहननं च। "अच्छिद्रे" सकले "वहुले" महाप्राणे च। उभे अपि ते युवां ब्रवीमि। "व्यचस्वती" अवकाशवती भूत्वा "संवसाथाम्" * आच्छादय तम्। आच्छाद्य च "भृतं" विभृतम् "अग्निंपुरीष्यं" पशव्यम् ॥ ३० ॥ "संवसाथाम्"। आच्छादयतमेनमग्निं पिण्डरूपम्। "स्वर्विदा"। यजुःसूर्यदेवाह्वर्वचनः स्वशब्दः। स्वर्वेत्तीतिस्वर्वित्

शर्म्मं चस्त्थोव्वर्म्मं चस्त्थोच्छिंद्रे वहुलेऽउभे ॥ व्व्याचंस्वतीसंव्वंसाथा म्भृतमग्निम्पुरीष्यम् ॥ ३० ॥ संव्वंसाथाम्। संव्वंसाथाꣳस्वर्व्विदां समीचीऽउरंसात्क्मनां ॥ अग्निमन्तर्ब्भंरिष्यन्तीज्ज्योतिंष्मन्तम

स्वर्विदारूपेण। यद्वा। द्विवचनस्यस्थानेआकारः। स्वर्विदीभूत्वा। यद्वास्वर्गविदीभूत्वा। "समीची" समाने संगते एकचित्ते भूत्वा। "उरसा त्मना" च। किञ्चअग्निपिण्ड "मन्त" र्मध्यतः "भरिष्यन्ती" धारयमाणे ज्योतिष्मन्तम् अजस्रम्" अनुपक्षीणम्। कुरुतमिति शेषः।

---

* वसआच्छादनेषदादिः।

"इदि" ति पादपूरणः ॥ ३१ ॥ (१) पिण्डमभिमृशति । * "पुरीष्योसि" । पशव्यस्त्वमसि । "विश्वभराः" सर्वस्य धारकः पोषको वा "अथर्वात्वा" चप्राणः । त्वां "प्रथमोनिरमन्यत्" मथितवान् हे "अग्ने" । पिण्डं हरति षड्भिराग्नेयीभिः । तत्र तिस्रो गायत्र्यः । द्वे त्रिष्टुभौ एका बृहती । "त्वामग्ने" । त्वां हे अग्ने "पुष्करादु दकात् "अधि" सकाशात् "अथर्वा"

जंमुमित् ॥ ३१ ॥ पुरीष्योऽसि । विश्वभराऽअथर्वात्वाप्रथमोनि रमन्थदग्ने । त्वामग्नेपुष्करादध्यथर्वानिरमन्थत ॥ मूर्ध्नोविश्वस्यवाघतः ॥ ३२ ॥ तमुत्त्वा । दध्यङ्ङृषिःपुत्रऽईधेऽअथर्वणः ॥ वृ

अतनवान् प्राणो निरमन्यत । निर्जनितवान् । "आपो वै पुष्करं प्राणोथर्वा" इति । श्रुतिः । "मूर्द्धोविश्वस्यवाघतः" । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् । वाघतस्तु मूर्द्ध्नः शिरस्तः अरण्योर्जनयति । सर्वस्य कर्मणोङ्गभूतम् ॥ ३२ ॥ "तमुत्त्वा" । अत्राप्युकार एतस्मिन्नर्थे ।

(१) का पिण्डपुरीष्योसीति । २५ । ३ । २७ । * प्रतिष्ठागायत्री अष्टौमम षट्चेतिप्रयिष्टेतिपिंगलोक्तिः ।

उत्तरेण त्युकारः। तमेव त्वां "दध्यङ्" नाम "ऋषि" मन्त्राणांद्रष्टा। "पुत्र ईधे अथर्वणः"। व्यवहितोत्रसंबन्धः। अथर्वणः पुत्र ईधे। इन्धीदीप्तौ। आदीपयति। कथंभूतं त्वामादीपयति। "वृत्रहणम्" पाप्मनो हन्तारम् "पुरन्दरम्" असुरपुरां च दारयितारम्। वाग्ने दध्यङ् आथर्वाण इति श्रुतिः॥ ३३॥ "तमुत्वा"। तमेव त्वां "पाथ्यो वृषा"। "मनो

त्रहणंम्पुरन्दुरम्॥ ३३॥ तमुंत्वा। पाथ्योवृषासमीधेदस्युहन्तंम म्॥ धनञ्जयꣳरणेरणे॥ ३४॥ सीदंहोतः। सीदंहोतःस्वऽउंलोके चिंकित्वान्त्सादयायुज्ञꣳसुंकृतस्ययोनौ॥ देवावीदेवान्हविषायजा

वै पाथ्यो वृषे" तिश्रुतिः। मनसा हि मुक्तः पन्था उपलभ्यते। तदुक्तम् मनसैवानुद्रष्टव्यमिति। मनसा अभिलष्य स्त्रियां रेतः सिञ्चति इति। वृषा मनः "समीधे" संदीपयति।* "दस्युहन्तमम्" शत्रुहंतृतमम्, धनस्यजेतारम्, "रणेरणे"। संग्रामेसंग्रामे॥ ३४॥

दस्यून्हंतीतिदस्युहा अतिशयेनदस्युहादस्युहन्तमम् नलोपेदस्युहतम इतिप्राप्ते नाद्घस्ये तितमपीनुडागमेरूपम्।

"सीदहोतः"। सीद उपविश हे होतः। अग्ने। "स्वउलोके"। उकारो विनिश्चयार्थीयः। स्वकीय एव लोके कृष्णाजिने। चिकित्वान् चेतनवान् परिदृष्टकारो स्वमधीकारं जानानः। किञ्च। "सादयायज्ञम्"। स्थापय च यज्ञं त्वं "सुकृतस्य" साधुकृतस्य कर्मणः। "योनौ" स्थाने कृष्णाजिने। "कृष्णाजिनं वै सुकृतयोनि" रितिश्रुतिः। यज्ञो हि तन्य-

स्यग्गनेबृहद्यजमानेव्वयोधाः ॥ ३५ ॥ निहोता। होतृषदनेव्विदानस्त्वेषोदीदिवार्ँ॥ ऽअसदत्सुदक्षः॥ अदब्धव्रतप्रमतिर्व्वसिष्ठः

माने अवघातः पेषणं सोमनिधा च कृष्णाजिने एवं भवतीत्येतदभिप्रायमेवमुच्यते। यस्त्वं "देवावी" देवानामवनशीलः तर्पणशीलः "देवान्हविषा" यज्ञासि यजसि तं त्वां पुनः प्रार्थयामि। हे "अग्ने वृहत्" महत् "यजमाने वयः" आयुरन्नं वा। * "धाः" धेहि ॥ ३५ ॥

† "निहोता" नीत्ययमुपसर्गं असददित्यनेनाख्याते वसंबध्यते। न्यसदत् निषस्त उपविष्टः हो-

* दधातेर्लुङिमध्यमैकवचने अधादिति प्राप्ते वहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः।

† आग्नेयीःत्रिष्टुप्देवश्रवा योदेववाताभ्यांदृष्टा।

तामग्नि । "होतृषदने" । होता यस्मिन्सीदति तत् होतृषदनं तस्मिन् । "विदानः" जानानः स्वमधिकारम् । "त्वेषो" दीप्तियुक्तः "दीदिवान्" देदीप्यमानः । "असदत् । सुद-क्षः" साधु चिप्रकारी: । "अदब्धव्रतप्रमतिः" । अदब्धमनुपहिंसितं कर्म यस्य प्रकृष्टा मतिः सएवमुच्यते । "वसिष्ठः" वस्तृतमः । यस्य सहस्रम्भरः । सहस्रं बिभर्तीति सहस्रंभरः सर्व-हितः । "शुचिजिह्वः" । शुचिर्जिह्वो यस्य स शुचिजिह्वः योयं नानादेवत्यानि हवींषि

सहस्रम्भुरः शुचिंजिह्वोऽअुग्निः ॥ ३६ ॥ सᳩसीदस्वमुहाँ२ऽ॥ असि शोचस्वदेवुवीतंमः ॥ विधूममंग्नेऽअरुषम्मियेध्यसृजप्प्रंशस्तदर्शत

अभ्यवहरति, नवोच्छोषयति सशुचिजिह्व इति शक्यते वदितुम् । अग्निरितिविस्मित इवा-चष्टे ॥ ३६ ॥ संसीदस्व (१) । हे "अग्ने" संगत्य सीदस्व । यतः त्वं "महानसि" । "शोचस्व" दीप्यस्व यतस्त्वं "देववीतमः" । अतिशयेन देवानामाप्यायिता । "विसृज" च विसृज्य चत्वि "धूमम् अरुषम्" अरोचनम् "मियेध्य" । यमेध्य इति प्राप्ते छान्दसो प्रकर्षः ।

शु० य० सं० २३६ उ० भा०

हे "प्रशस्त" लक्षण। "दर्शतम्" दर्शनीयमाकृतिपरिणामभूतम्। "दूतो वा अयमूर्ध्व-रेतः। सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भतो" ति श्रुतिः॥ ३७॥ अवाटे अपश्चासिञ्चति। "अपोदेवी:" (१) अब्देवत्या वृहतो। विधूममग्नेअरुषंमियेध्येत्यग्नन्तर्यादग्निरुच्यते। द्यौर्वा "अपो देवीरूपसृज निक्षिप वृष्टिरूपा:" मधुमती रसवती: आरोग्यदातृका:। "अयक्ष्माय"

म्॥ ३७॥ [१०] अपो॑देवी॒ः। अपो॑दे॒वीरुप॑सृज॒मधु॑मतीरय॒क्ष्माय॑ प्र॒जाभ्य॑ः॥ तासा॑मा॒स्थाना॑दु॒ज्जि॑हता॒मोष॑धयः सुपिप्प॒लाः॥३८॥ सन्ते॑। वा॒युर्मा॑तरि॒श्वा॑दधातू॒त्ताना॑या॒हृद॑यं॒यद्वि॑क॑स्त॒म्॥ योदे॒

प्रजाभ्य:। यक्ष्मा व्याधि: भावप्रत्ययलोप:। अयक्ष्मत्वार्थम् प्रजानामिति विभक्तिव्यत्यय:। "तासां" भूमिगतानाम् "अस्थानात्" अधिष्ठानात्। "उज्जिहताम्" उद्गच्छन्तु। "ओषधय:" सुपिप्पला: साधुफला: पिप्पलं फलमुच्यते॥ ३८॥ वायुना संदधाति। "संतेवायु:"। त्रिष्टुप्। अर्द्धर्च: वा पार्थिवोर्द्धर्चो वायव्येत्य:। "सन्दधातु" तव "मातरिश्वा" वायु: पृथिवी।

११ अ०

शिवम

२३६

* उत्तानायाः "सत्त्या यदेतत् हृदयं" मवटरूपेण । + "विकस्तम्" विकशितम् । वायुरुच्यते । "योदेवानाम्" यस्त्वं देवानां चरसि "प्राणथेन" प्राणत्त्वेन् थकारोभावप्रत्ययार्थकः । हे,कमव-तस्मै "कस्मै" प्रजापतये "तुभ्यम्" इयं पृथिवी वषडस्तु वषट्कृता भवतु । "नोः: उद्व-

वानाञ्चरसिप्प्राणथेनकस्मैदेवुव्वषंडस्तुतुब्भ्यंम् ॥२८॥ सुजातोज्ज्यो-तिंषा । सुहशर्म्मुवरूंथुमासंदुत्त्स्वः ॥ व्वासोऽअग्नेव्विश्वरूंपर्ं०

त्यन्या... ॥ २८ ॥ आस्तीर्णयोरन्तरानुद्गृह्णाति (१) ... सं ... ॥

भिशोंचीम्मान्तरिंक्षुमा... : सुजातः सुजन्मा ज्योतिषा ... आप च वलम् ।

ग्निराग्नेयो..." ...तिः । मा च सदत्" आमीवी ...यच्छाय ... उद्गमयामि च स्वान् न्तरिक्ष...

...ां० सं लिप्यश्लक्ष्णं कृत्वोत्तरमा... दाया... । ३ । ५ । प्र... र्णः संसृज्... ...मानस्यद्वादशीसंशितमित्थे तामिच्छयाद-धातुं द्वितीय पिण्डिकांपूर्वोपरियोजयतीतिसूत्र... ...छन्नांवातादि

(१) ... का० विश्लेष्येतिसमीकरोति । १६ । ३ । २८ । पूर्मेण... ...रमुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिहृदयार्थः लौकिकोक्तिरियं

—* समानोदरोत्पन्नान् । ...रक्तवानिति ।

२३६

म् ॥ ३७ ॥ [१०] अपो॑ ॥ उद॑ुतिष्ठ । स्रेक्षुपसृजमधुमतीरयक्ष्मायं

इध्म जाष्ट्रसं ॥ त्वाम्मामनु वरागग्नेयाहिसुभूस्तिभिः ॥ ४१ त्ताऽ ॥३८॥

भा०

य अस्माकम् "भामा इहता सुशक्तनिः" साधु सुशुचा संदीप्तः । "आयाहि" आयोदे

(१) का० विवृतामुञ्जयोक्लेणोपनह्यति वासोऽअम्नद्वति । १६ । २ । ६ । उद्गृहीतान्कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्त यच्चयय: । क्लोणवघ्नात्यु त्तराधेनेतिसूत्रार्थः ।

(२) का० उत्तिष्ठतिपिण्डमादायोदुतिष्ठेति । १६ । ३ । ७ । तंपिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठे दितिसूत्रार्थः । अोषधय:"

शिवम

त्रिष्टुप् ।

* अग्निदेवत्यापथ्याबृहतीविश्वमनोदृष्टाबृहतीपीहादयार्थः अन्ये अष्टार्यां: ।

† अव । घचीतविक्ष ....

हे "अग्ने सुशस्तिभिः" । साधुशिष्टैरश्वैः ॥ ४१ ॥ (१)अथैनमितऊर्द्ध्वं प्राञ्चं गृह्णाति । *"ऊर्द्ध्व-ऊषुण बृहती आग्नेयी । ऊर्द्ध्वस्तिष्ठ । ऊसू पादपूरणो । "नः ऊतये" । अस्माकमव-नाय । कथमूर्द्ध्वस्तिष्ठ । "देवो न सविता" । नकार उपमार्थीयः । देव इव सविता: ऊर्द्ध्व-

ऊषुणंऽऊतयेतिष्ठांदेवोनसंविता ॥ ऊर्द्ध्वोव्वाजंस्युसनिंतायदुञ्जिभिंर्व्वाघद्भिंर्व्विह्वयामहे ॥ ४२ ॥ सजातः । सजातोगर्ब्भोंऽअसि...

...भिष्ठोंचीरम्मांन्तरिंचुम्मा...

... " संभक्ता । भविष्यसीतिशेषः । "यदञ्जि... सं... ॥ "वाघद्भिः" । हविषां ... आप च वलम् । ...ग्निराग्नेयो..." ...तिर्ग्रतिः । ...मा च ...: ॥ ४२ ॥ ...वो ...यच्छाय ... उद्गमयामि च स्वान्तरिक्ष...

(१) ...का० सं लिप्यश्लक्ष्णं कत्वोत्तरमा... । ६ । ३ । ८ । प्र... धातुं द्वितीय पिण्डिकांपूर्वोपरियोजयतीतिसूत्रे... कां० विश्लेष्वेतिसमीकरोति । १६ । ३ । २९ । पूर्मेण ...

...र्णाः संसर्ज... ...मानस्यद्वादशीसंशितमित्ये तामिच्छयाद-...जातस्थिरे... ...च्छन्नांवाताद्वि... ...रमुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिहृद्ग्रर्थः लौकिकोक्तिरियं ...रुक्तवानिति ।

* समानोदरोत्पन्नान् ।

म् ॥ ३७ ॥ [१०] अपां वीषु ॥ चित्रः शिशुः परिमतमांसि अक्तून् ... यन्मायं
... माता ... ॥ ४२ ॥ स्थिरोभव । वीड्वङ्ग आशुः ॥३८॥

उ०

भा० यस्त्वं "चित्रो" नानारूपः "शिशु" शंसनीयः । "परितमांसिअक्तून्" रात्रीः अतिरोचसे । स त्वं "मातृभ्यः अधि" । ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् † "कनिक्रदत्" अत्त्यर्थं शब्दं कुर्वन् "गाः" प्रयाहि ॥ ४२ ॥ रासभमभिमन्त्रयते । "स्थिरोभव" । उष्णिक्अनुष्टुब्वा । स्थिरो भव निश्चलोभव । "वीड्वङ्ग" स्वदृढाङ्गस्त्वं भव । "आशुः" शीघ्रस्त्वं भव "वाजी" वेजनवांस्त्वं भव ।

शिवम्

* सन्नीदानीं ।

† टाथर्ति टर्थर्ति ...

हे "अर्वन्" । पदार्थं प्रति इयर्त्तीति अर्वा । "पृथुः" पृथुश्च "भव" । "सुषदः" । स्वस्थेयश्च भव । यत "स्त्वमग्ने: पुरीषवाहणः" । पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति पुरीषवाहणो रासभः ॥ ४४ ॥ अजमभिमन्त्रयते । "शिवो भव" । अनुष्टुप् बृहती वा । हे अज शिवः शान्तो भव । "प्रजाभ्यो मानुषीभ्यो" र्थाय त्वम् हे "अङ्गिरः" । "अङ्गिरा वा अ-

वव्वाजर्यर्व्वन् ॥ पृथुर्भवसुषदस्त्वमग्ग्नेः पुरीषवाहणः ॥ ४४ ॥

शिवोभव । प्रजाभ्योमानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ॥ माद्यावापृथिवी [illegible] ॥

भिशोचीर्म्मान्तरिक्षम्माव्वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥ [illegible] सं [illegible]

[illegible] आप च वलम् । ग्निराग्नेयो" [illegible]र्तिः । मा च त्वं "द्यावापृथिवी [illegible]यच्छाय [illegible] उद्गमयामि च स्वान् न्तरिक्षं [illegible]

[illegible]०। सं लिप्यश्लक्ष्णं कृत्वोत्तरमी[illegible] संसर्ज्जि[illegible]
धातुं द्वितीय पिण्डिकांपूर्वोपरियोजयतीतिसूत्रार्थः सा [illegible] [illegible]र्धमानस्यद्वादशींसंशितमित्ये तामिच्छयाद- [illegible]छन्नांवाता[illegible]

(१) [illegible] का० विश्वेत्वेतिसमीकरोति । १६ । ३ । २८ । पूर्वे [illegible]

[illegible] रमुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिहृदयार्थः लौकिकोक्तिरियं [illegible]

* समानोदरीत्पन्नान् । [illegible]रुक्तवानिति ।

नशील:। ... निराकृतदासभम्॥

...प्रसृजमधुमतीरयक्ष्मायं

दृन्नानंदुह्यासंभुऽपत्वां ॥ भरन्नग्निम्पुरीष्यम्मापादि ... ॥३८॥

षाग्निम्वृषणम्भरन्नपाङ्गर्भंऽसमुद्रियम् ॥ अग्नऽआयाहि ...

रीष्यम्"। अयं चाश्वो भरन्धारयन् अग्निम् पुरीष्यं पशव्यम् "मापादि" मा विनश्यतु। "आयुषः पुरा"। आयुश्शब्देन शक्तयाच कर्माभिहितम्। यज्ञसंयोगे न हि अश्वादीनां स्तुतिः। "आयुषः पुरा"। आसमाप्तेः कर्मणः। रासभ उच्यते। "वृषा" सेक्ता। "अग्निं वृषणं" सेक्तारम्। आहुतिपरिणाममभिप्रेत्येदमुक्तम्। भरन्धारयन्। "अपांगर्भम्" अपां मध्ये वस्थानाद्गर्भं उच्यते। "समुद्रियम्" ...

द्भर्भं उच्यते। "समुद्रियम"

चामि त्येतदभिप्रायम् तव भव: समुद्रिय:। स्वदाराह्हरति। (१) "अग्न आयाहि"। एकपदाग्नेयो गायत्री। हे अग्ने आगच्छ "वीतये" हविरुपभोगाय ॥ ४६ ॥ छागस्योपरिधारन्-जपति। ऋतं सत्त्यम् ऋतमग्निः सत्त्यमादित्यः। यदि वा आदित्य ऋतम् अग्निः सत्यम्

यें ॥ ४६ ॥ ऋतꣳसत्यमृतꣳसत्यमग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरामः ॥ ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेतꣳशिवमायन्तमभ्यत्र युष्माः ॥ व्यस्यन्विश्वाऽ अनिराऽअमीवानिषीदन्नोऽअपदुर्म्मतिञ्जहि ... ॥

... आप च वत्सम्। उभय रूप मप्याहरामीतिशेषः। अनड्वापुरुषमीच्चते (२) अग्नियच्छाय ... उद्गमयामि च स्वान्

(१) का० श्रौ० संलिप्यलक्षणं कृत्वोत्तरमा... दाय ... मृल्पूर्णाः संसृज्य ... मानस्यद्वादशीं संशितमित्ये तामिच्छयादत्वक्र धातु द्वितीय पिण्डिकां पूर्वोपरियोजयतीति सूत्रार्थः साम ... छन्नां वाता...

(२) का० विश्वेत्वेतिसमीकरोति। १६। ३। २८। पूर्वे ... रमुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिबहुत्रार्थः लौकिकोक्तिरियं

* समानोदरोत्पन्नान्। ... रुक्तवानिति।

62

स० अथेदानीं।

२४० ओषधयः प्रति। ओषधयः प्रतिगृभ्णीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः। अयं वो गर्भ ऋत्वियः प्रत्नं सधस्थमासदत्॥ ४८॥

उ० ...न्ननामचभति। अन्नं पाभिः सतीभि रष्टतिनिदाघाशनिभि गृह्यते विच्छिपन्

भा० व्याधीन् निषीदन् निविशमानश्च। नो अपदुर्मतिं जहि। नोस्माकम् "अपजहि" अपनय दुर्मतिम् दुर्बुद्धिं नास्तिदत्तं नास्तिहुतमित्येवमादिकाम् ॥४७॥ ओषधयः। हे ओषधयः एत मग्नं गृह्णतो। आदरवत्यः मत्यः। "पुष्पवतीः सुपिप्पलाः"। पुष्पवत्यः शोभन फला स्व भूत्वा। अयं हि वो

(१) का० उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षितेसिकतोयकीर्णे परिवृतेप्राक्द्वारे पिण्डं निदधात्यो ऽषधयइति। १२। २। १४।
उरवासम्भरणार्थं मुद्रृतस्याहवनीतस्योत्तरेपूर्वमेवकृतेपरिवृत आच्छादित प्रदेशे ओषधयइति मंत्राभ्यांपिण्डं स्थापयतिः।
कोदशेपरिवृते कृतो ललेखने अवोक्षिते सिक्तेप्राक्दिशिद्वारेपस्यताशेदृसिकताव्याप्तेएताहशेइतिसूत्रार्थः।

शिवम्

युष्माकम् गर्भं ऋत्वियः ऋतव्यः प्राप्तकालः प्रत्नं पुराणं शाश्वतिकम् सधस्थं सहस्थान मासीदति ॥ ४८ ॥ अथैनं विषति (१)। विपाजसा। वीत्यय सुपर्णो बाधस्वे त्यनेन संबध्यते। विबाधस्व। पाजसा। पाजइतिवल नाम। बलेन। पृथुना विस्तीर्णेन। शोशुचानो दीप्यमानः। द्विषः द्वेषयात्। रक्षसः। अमीवाः व्याधीन्। एवं प्रत्यक्षं याचि त्वा अथे

अयंव्वोगर्ब्भंऽऋत्वियंःप्प्रत्नꣳसधस्त्थमासदत् ॥ ४८ ॥ व्विपाजसा। पृथुनाशोशुंचानोबाधंस्वद्विषोरक्षसोऽअमीवाः ॥ सुशर्म्मणो ... ॥ ... ॥ स ... हुतःशर्म्मणिस्यामग्नेरहꣳसुहवंस्युप्प्रणीतौ ॥ ...

... अपि च वलम्। ...यच्छाय ... उद्गमयामि च स्वान् दानी ... । "सुशर्मणः" ... संसर्... शरणे।

ग्री० संलिप्यश्लक्ष्णं कृत्वोत्तरमा... दीर्घ... पूर्णः संसर्ज्जित ... र्द्धमानस्यद्वादशीसंशितमित्त्यो तामिच्छयाद-धातुं द्वितीय पिण्डिकांपूर्वापरियोजयतीतिसूत्राध... ...। छन्नोवाताद्वि

(१) का० विश्लेत्वेतिसमीकरोति। १६। ३। २८। पूर्वे ... रमुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिवृद्धयर्थः लौकिकोक्तिरियं ... रक्षत्तवानिति।

* समानोदरीत्पन्नान्।

२४१ उ० भा०

परि पूर्ति ... स्मात् ... नन्दे

हि । ष्ठामयोभुवस्तानऽऊर्ज्जेदधातन ॥ महेरणायचक्षसे ॥ ... रमसृजमधुमतीरयच्छमायं

स भोग्यस्य भोक्तारा भवेम तथा कुरु ते त्यभिप्रायः । § महते चरणाय रमणीयाय ... ॥३८॥

नाय। अस्मा न्दधातने त्यनुवर्तते । एतदुक्तं भवति । मह च्च य द्दर्शनं परब्रह्म लक्षणं रमे-

णीयं तदस्माकं कुरुते ति । अथवा हि शब्दो यस्मा दर्थे दृत्त्वा व्याख्यायते नहि वेदे मात्र-

(१) का० आपोहिष्ठे तिपर्णकषाय पक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे। २६। ३। १६। पलाशत्वक्क्वथितं जलं पिण्डे ऋकत्रयेण क्षिपेदितिसूत्रार्थः।

---

* अब्दैवतास्तिस्रोगायत्र्यः सिन्धुद्वीपदृष्टा

† मयः सुखंभावयन्ति प्रापयन्तिताः मयोभुवः स्नानपानादिहेतुत्त्वेन सुखोत्पत्त्यायादकत्वमयपां प्रसिद्धम्।

‡ तमनमनयनाश्चेतिलोरामध्यमदहुवचनस्यत नबादेशेदधातनेतिरूपम्।

§ मह्यतेपूज्यतेइति महः क्विप्प्रत्ययः।

शिवम्

स नत्रस्यायनथकामिष्यतेसंभवेमति । आपोहि। हे आपः हि यस्मात्यो भव। ... वा न

मन्त्रस्याप्यनर्थक्यमिष्यतेसंभवेसति । आपोहि । हे आपः हि यस्मान्मयो भुवः । ता न ऊर्जे । ताः शब्दस्य पञ्चम्यां सन्मतिः । तस्मा द्वोता रसान् अन्नाय स्थापयत । मह तेच । रमणीयाय * चक्षसे दर्शनीयाय ॥ ५० ॥ † योवः । यस्त्ववः युष्माकं शिवतमः शा- न्ततमः रस । तस्य भाजयत भागिनः कुरुत । इहैवस्थितान्नः अस्मान् । उशतीरिव ।

योवंः॥ शिवतंमोरसस्तस्यंभाजयतेहनंः॥ उशतीरिंवमातरंः॥५१॥

तस्मांऽअरंम्। तस्मांऽअरंङ्गमामवोयस्यक्षयांयजिन्वंथ। आपो ... ॥ सं ... ॥

वशकान्ता । ‡ कृतसंप्रसारणस्यै त द्रूपम् । कामयमाना इव मातर ... आप च वलम । यथाकामयमाना मातरः पुत्रस्य कल्याणं तैस्तै रथैर्भाजन्ते अयच्छाय ... उद्गमयामि च स्वान रम् । ओं० संलिप्यसत्रचणं कृत्वोत्तरमा ... दाय ... सम्पूर्णैः संसर्ज ...

* चर धातुं द्वितीय पिण्डिकांपूर्वोपरियोजयतीतिसूत्रार्थ रसाभ्स ... ।मानस्यद्वादशींसंशितमित्ये तामिच्छयाद- ... ।छन्नोवाताद्धि

† का० विस्त्रेत्वेतिसमोकरोति । १६ । ३ । २८ । पूर्व ... रमुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिव्रजार्थः लौकिकोक्तिरियं

‡ * समानोदरीत्पन्नान् । ... रक्षत्तवानिति ।

य० सं० २४२ उ० भा०

सस्यै कदेश... ...न्वात: प्रीतिकर्मा । तथ्य

...पंसृजमधुंमतीरयच्मायं जनयंथाचनः ॥ ५२ ॥ मित्रः सुः सृज्ज्य ॥ पृथि... ...ऽ ॥३८॥

ब्रह्मादि स्तंब पर्यंतं जगत । तव हे आप: † जनयथ । न: अस्मान् भोक्तृत्वेन । ...

देवत्व माशास्यते ॥ ५२ ॥ अज लोमै: संसृजति (१) ‡ मित्र: संसृज्य । मैत्री उपरिष्टा बृहती । अध्वर्यु राह । मित्र: आदित्य: "संसृज्य" एकीकृत्य पृथिवीम् द्युलोका न्तरिक्षम्

(१) का० अजलोमभि: संसृजतिमित्र: संसृज्येति । १६ । २ । १८ । अजाद्यानि पूर्वलोमानिगृहीतानिते:पिण्डं मिश्रयती तिसूत्रार्थ: ।

* महीधरस्तुवैदिप्रा सदाप्तिर्वा ।

† उत्पादयत अग्निविलिटतदसभोक्तनस्मान्कुरुत ।

‡ मित्रदेवताकोपरिष्टाद्बृहतीच्छन्दस्कामन्त्रोधयात्मा...

शिवम्

भूमि वचन: पृथिवी शब्द:। इहतु द्युलोकवचनो गृह्यते। पृथिवीं द्युलोकम् भूमिन्च मांज्योतिषा अजलोमै: सहसं सृज्यमह्यं प्रयच्छत्वि ति शेष:। अजस्या ग्नेयत्वा तल्लोमानि ज्योति: शब्देन भणितुं शक्यन्ते। अह मपि च गृहीत्वा सुजातं कल्याण जातं त्वां जात-

षासुह ॥ सुजातञ्जातवेदमयुक्ष्मायंत्वासꣳसृंजामिप्प्रजाब्भ्यं: ॥५३॥ रुद्राःसꣳसृज्ज्यं। पृथिवीम्बृहज्ज्योतिꣳ समीधिरे ॥ तेषांम्भानुर जंस्त्रऽइच्छुक्क्रोदेवेषुरोचते ॥ ५४ ॥ सꣳसृंष्टांव्वसुभिꣳ ॥ सꣳरु[illegible] ॥

[illegible] आप च वलम्। वेद संजात प्रज्ञान मग्नि मजलोमाख्यं संसृजामि अयक्ष्माय [illegible] उक्तमयामि च स्वान् प्रजा[illegible]। संलिप्यस्नचणं कत्वोत्तरमा [illegible] दार्य[illegible] संसृज[illegible]

ब्रौद्रे धातुं द्वितीय पिण्डिकांपूर्वोपरियोजयतीतिसूत्रार्थ:। यजमान: [illegible] मानस्यद्वादशींसंशितमित्ये तामिच्छयाद- [illegible] छन्नोंवाताद्वि

का॰ विस्त्रत्वेतिसमीकरोति। १६। ३। २८। पूर्व [illegible]

(१ ———— [illegible] रमुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतितद्वज्ञर्थ: लौकिकोक्तिरियं

* समानोदरीत्पन्नान्। [illegible] रक्तत्तवानिति।

सं० २४३ उ० भा०

पधंमतीरयच्छायं
सुंभीरुहै ह्रीं रैंकर्म्मगयाम्मृदंम् ॥ हस्ताभ्याम्मृह्री ॥३८॥
लीकृणोतुताम् ॥ ५५ ॥ सिनीवालीसुकपर्दा ॥ संकुरीरास्वौप

धीरैः बुद्धिमद्भिः। धीशब्दोबुद्धिवचनः रोमत्त्वर्थीयः। कर्मण्याम् कर्मणाया संपद्यतेसा कर्मण्या-तांकर्मण्याम्। मृदं मृत्तिकाम्। हस्ताभ्यां मृह्वी कृत्वा सिनीवाली कृणोतु करोतु ॥ ५५ ॥ या सिनीवाली सुकपर्दा। कपर्दः केशसंयमनप्रकारः। साधु केशं संयमना। वेणिर्वाकपर्दः। सुकुरीरा। कुरीरो मुकुटः। शोभन मुकुटा। स्वौपशा। शोभन मुप शेते यासा-

(१) का० संसृष्टामितिसंयोति। ऋकत्रयेण मृत्पिण्डं सम्यकमिश्रयतीति।

शिवम्

* दे सिनीवालीदेवत्ये तृतीयादितिदेवत्या...

... विलाम: । सा तुभ्य ह * आदत मांह महीत ।
उखां दधातु स्थापयतु हस्तयो: ॥ ५६ ॥ उखां कृणोतु । करोतु शक्त्या सामर्थ्येन । बाहुभ्याम्
अदिति: धियाबुद्ध्या च कृता सती । माता पुत्रं यथा उपस्थेउत्सङ्गे । अग्निं बिभर्तु धारयतु ।

सातुभ्भ्यमदितिर्मह्योखान्दधातुहस्तयो: ॥ ५६ ॥ उखाङ्कृणोतु । शक्त्याबाहुभ्भ्यामदितिर्द्धिया ॥ मातापुत्रंय्यथोपस्थेसाग्निम्बिभर्तुगर्ब्भऽआ ॥ मखस्य शिरोसि ॥ ५७ ॥ व्वसवस्त्वा ॥ कृणवन्तु ॥

गर्भे । आ । आकारआत्मनोयोग्यांक्रियामाक्षिपति । आधारय । गर्भशब्द उत... अपि च बलम् ।
म्त्पिण्डमादते(१) । * मखस्य यज्ञस्य शिरोसि । आहवनीयो यज्ञस... उद्गमयामि च स्वान्

(१) का० स लिप्यसूचणं कत्वोत्तरम... दायमखस्यशिरइति । १६ । ३ । २१ । ... ...मानस्यद्वादशीसंशितमित्ये तामिच्छयाद- धातुं द्वितीय पिण्डिकांपूर्वोपरियोजयतीतिसूत्रार्थ: यजमान: पि... ...छिन्नांवाताद्धि

( ) का० विश्वेलेतिसमोकरोति । १६ । ३ । २९ । पूर्व... ...रमुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिद्वऋर्थ: लौकिकोक्तिरियं

* समानोदरीत्पन्नान् । ...रक्तवानिति ।

गायं ... ध्रुवासिपृथिवीमसिधा ... ध्रुंमतीरयच्मायं

स्पोषङ्गौपत्त्यꣳसुवीर्य्यꣳसजातान्यजंमानायरुस्त्वाक्षे ... ॥२८॥

ष्टुंभेनच्छन्दंसाङ्गिरस्वद्ध्रुवास्यन्तरिंक्षमसिधारयामयिंप्रजां ...

यस्पोषङ्गौपत्त्यꣳसुवीर्य्यꣳ सजातान्यजंमानायादित्यास्त्वाक्षराव

न्तुजागंतेनच्छन्दंसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासिद्यौरंसिधारयामयिंप्रजा ꣳरा

चा सि अत स्त्वां ब्रवीमि धारय स्थापय मयि । यजमानाये तिचतुर्ध्यन्त स्पद सुपरिष्टा च्छूटते शिवम्

(१) का० वसवस्त्वेतिप्रथयन्ति । १६ । ३ । २२ । यजमान आर्त्तां सदमुखातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतिसूत्रार्थः । २४५

ताद्दृसम्पस्यन्त कत्वायाज्यते । सामानाधिकरण्यात । प्रजां धनस्य च पुष्टिं । गोपति त्वं च ।

तादृशसप्तम्यन्त कृत्वायाज्यते। सामानाधिकरण्यात्। प्रजां धनस्य च पुष्टिं। गोपति त्वं च। शोभनं च वीर्यं वीरकर्म। * सजातान् समानजातान् भ्रातॄन्। धारयेति सर्वत्राभिसंबध्यते। उत्तरेषु

यस्प्पोषङ्गौपुत्त्यᳪसुवीर्य्यᳪ सजातान्न्यजमानायुव्विश्वेत्त्वादेवाव्वै श्वानराऽङ्गिरस्वन्त्वानुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासिदिशोसिधार यामयिप्प्रजाᳪ रायस्प्पोषङ्गौपत्यᳪ सुवीर्य्यᳪ सजातान्न्यजमाना

मन्त्रेषु विशेषः। (१) रुद्रा स्त्वा अन्तरिक्ष मसि। (२) अदित्यास्त्वा द्यौ रसि। (३) [illegible] ॥

(१) का० अन्तानुन्नोय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति। १६। ३। २७। प्रथनानन्तरं [illegible] आप च वलम्। वांनूर्ध्वं नीत्वाप्रथमां पिण्डकामन्तैः संयोजयतीतिसूत्रार्थः। [illegible] उन्नमयामि च स्वान्

(२) का० संलिप्यश्लक्ष्णं कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति। १६। ३। २८। तामुखां [illegible] मानस्यद्वादशींसंशितमित्ये तामिच्छयाद- धातुं द्वितीय पिण्डिकांपूर्वोपरियोजयतीतिसूत्रार्थः। [illegible] छन्नोवातादि

(३) का० विश्वेत्वेतिसमीकरोति। १६। ३। २९। पूर्वं [illegible] रमुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिह्यर्थः लौकिकोक्तिरियं

* समानोदरोत्पन्नान्। [illegible] रुक्तवानिति।

तम्" दर्शनीयमाकृतिपरिणामभूतम्। "दूतो वा अयमूर्ध्व-

११अ०

वावैश्वानराः विश्वान्नारयन्तितारयन्निर्भतो" ति श्रुतिः ॥ ३७ ॥ अवाटे अपश्चासिञ्चति। "मग्नेअरुषंमियेध्येत्ताग्रनन्तर्यादग्निरुच्यते। द्यौर्वा करोति।(१)+ अदित्यैरास्नासि। व्याख्यातम्। (२)

...वती: आरोग्यदातृकाः। "अयच्छाय"

मु० य० सं० २४५ उ० भा०

य ॥५८॥ अदित्यैरास्ना। अदित्यैरास्नास्यदि...

कृत्वायसामहीमुखाम्मृन्मयींयोनिमग्नये॥ पुत्रेभ्यः प्रमतीरयच्छाय ...॥५८॥

विलस्य मध्यं गृभ्णातु निदधातु। (३) * कृत्वाय। उखामागन्तु ष्टु त्वा आदित्याया उख्नागु...

सा कृत्वाय। त्वायकश्छान्दस उपजननम्। कृत्वा। मही महतीम् उखाम्। योनिं स्थानम्।

(१) का० विलतीय उत्तरे। वर्तिसर्वतः करोत्वदित्यै रास्ने ति। १६। ३। ३०। उखोर्ध्वमानंत्रेधावि भजेद्रापरि तृतीय भागे सर्वत्र मृन्मयीं मेखलां करोतितलान्मेखलान्तमपि प्रतिदिशंचतुर्श्वत्तीरग्ने स्तनयुक्ताः कुर्यादितिसूत्रार्थः।

(२) का० विलंगृह्णात्वदितिष्टद्गति। १६। ४। ३।

(३) का० कृत्वायेतिनिदधाति। १६। ४। ४। एवमुखां निष्पाद्यभूमौस्थापयतीतिसूत्रार्थः।

शिवम्

---

* विश्वेनरैर्नीयन्तेविश्वान्नरान्नयन्तिवाविश्वेषांनराणांसंबंधिनीवाविश्वेभ्योनरेभ्योवाहितावावैश्वानराः एवम्भूताउखेत्त्वांकुर्वन्तु।

+ राज्ञादेवत्यं यजुर्गायत्री।

अग्नये अग्न्यर्थम् पुत्रेभ्यः प्रायच्छत्प्रादात् अपर्यान् अपर्यन्त। इति करणः प्रयोजनख्यापि

अग्नय अग्न्यथम् पुत्र भ्यः प्रायच्छत्प्रादात् अपयान् अपयन्तु । इति करणः प्रयोजनख्याप

तिऽअपयानिति ॥ ५८ ॥ व्वसंवस्त्वा । धूपयन्तुगायत्रेणच्छन्दसा

ङ्गिरस्वद्रुद्द्रास्त्वांधूपयन्तुत्त्रैष्टुंभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्त्वां

धूपयन्तुजागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद्विश्श्वेत्त्वादेवाव्वैश्श्वानराधूपयन्त्वा

नुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वदिन्द्रस्त्वाधूपयतुव्वरुणस्त्वाधूपयतुव्विष्णु

स्त्वाधूपयतु ॥६०॥ [११] अदितिष्ट्वा ॥ देवीव्विश्श्ववेव्व्यानं ... ॥

... आप च वलम् ।

नार्थः ॥५८॥ सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखांधूपयतिसप्तभिर्यजुर्भिः प्रतिमंत्रम् * । (१) ... उद्गमयामि च स्वान्

(१) का० सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखान्धूपयति दक्षिणाग्न्यादीप्त्यैरेकैकेनवसवस्त्वे तिप्रति...

प्रदीप्तैः सप्तभिरश्वलण्डरुखांप्रतिमन्त्रं धूपयत्यध्वर्युः धूमागमान... ...मानस्यद्वादशीसंशितमित्येतामिच्छयाद-

प्रचभ्रा मयेदिति सूत्रार्थः । ...छिन्नोवाताद्वि

* सप्तयजुष्षुखादिवत्त्।निवीर्षाच्छगायत्राः तुर्यसामजगतीप... ...रमुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिव्रह्मर्थः लौकिकोक्तिरियं

...रुक्तत्तवानिति ।

म" दर्शनीयमाकृतिपरिणामभूतम्। "इतो वा अयमूर्ध्व-

र्भूती" ति श्रुतिः॥ ३७॥ अवाटे अपश्चारिन्चति।

यजूंषि ॥६०॥ अभ्र्याख्वभ्रं खनति (१) श्री... "मग्नेअरूषंमियेध्धेत्तग्रनन्तयोदग्निरुच्यते। द्यौर्वा

सहितपृथिव्याः मह स्थाने अङ्गिरा इव खनतु।† हे ...वतीः आरोग्यदातृकाः। "अयक्ष्माय"

श० य० सं० २४६ उ० भा०

व्व्याऽसधस्थेऽअङ्गिरस्वत्खनन्त्ववट्देवानान्त्वा ...मतीरयक्ष्मायं

व्व्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽ अङ्गिरस्वद्दधतूखेधिषणा... ॥३८॥

प्रस्वदेंव्व्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वदभीन्धतामुखेव्वरू...

ष्ट्वादेवीर्व्विश्श्ववदेंव्व्यावतीः पृथिव्याःसधस्थेऽअङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तुखे

इत उत्तरं पञ्चसु यजुःषु स्तुत्युक्ता न्यभिधे यानिव्याख्यायन्ते। ओषधयोवैदेवानांपत्न्यः दधतु स्थाप-

(१) का० अभ्राग्खभ्र ञ्चतुरस्रं खनत्यदितिष्ट्वे ति। १६। ४। ८। अषाढोखाविश्वज्योतिषांपाकायचतुरस्रमभ्र्याखन तीतिसूत्रार्थः।

(२) का० देवानांत्वेत्युखान्युब्जाम्। १६। ४। ११। अधोमुखामषाढोतरतोगर्तेस्थापयतीतिसूत्रार्थः॥

* विश्वे यदेवानांसमूहोविश्वदेव्यम् तद्यद्यतेयस्याः साविश्वदेव्यवती मंत्रे सीमाश्वे त्यादिनादीर्घं।

११ अ०

शिवम्

यतु उखे। अग्निनादीपयति। (१) विपश्चित्... अभीन्धताम्। इन्धीदीप्तौ

यतु उखे । अग्निनादीपयति । (१) धिषणा स्त्वाम् धिषणावाच: । अभीन्धताम् । इन्धीदीप्तौ अपयति । (२) वरूत्रीष्ट्वा अहो रात्राणि वैवरूत्रय: । तानि हि हणवन्ति । पचति द्वाभ्याम् ।

ऽग्ग्नास्त्वांदेवीर्व्विश्श्वदेंव्व्यावतीःपृथिव्व्याःसुधस्त्थेंऽअङ्गिरुस्वत्पं चन्तूखेजनंयुस्त्वाच्छिंन्नपत्राद्देवीर्व्विश्श्वदेंव्व्यावतीःपृथिव्व्याःसुध स्त्थेंऽअङ्गिरुस्वत्प्पंचन्तूखे ॥ ६१ ॥ मित्रस्यंचर्षणीधृतं: ॥ मित्रस्यंच

ग्नाना स्त्वाग्नाहेतामग्रे देव: छन्दांसि वैग्ना: । छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छति । ज[illegible] ॥ नक्षत्राणि वैजनय: । अच्छिन्नपत्रा: अनवच्छिन्नपत्रा: ॥ ६१ ॥ आचरति[illegible] आप च वलम् । [illegible] उद्गमयामि च स्वान्

(१) का० अयणेनावच्छाद्यदक्षिणाग्न्यग्निनादीपयतिधिषणास्त्वेति । १६ । ४ । ४ [illegible] तिषस्तूष्णींभवभ्रेऽवधायअपणे: सर्वमाच्छाद्यदक्षिणाग्नेरानीतेनवह्निनि[illegible]ता[illegible]मानस्यद्वादशींसंशितमित्ये तामिच्छयाद-

(२) का० वरूत्रीष्ट्वे तीक्षमाणोजपति । १५ । ४ । १३ । साम[illegible]छिन्नांवाता[illegible] जपतीतिसूत्रार्थ: । [illegible]रमुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिहृद्यर्थ: लौकिकोक्तिरियं

(३) का० आचरतिमित्रस्येति १६ । ४ । [illegible] रक्तत्तवानिति ।

म्" दर्शनीयमाहुतिपरिणामभूतम्। "दूतो वा अयमूर्ध्व-

शु० णीधृतः। स वीगायत्री। मित्रस्यै तो" ति श्रुतिः॥ ३७॥ अवाटे अपआस्त्विति। ११अ०

य० णे अधिकृतस्य अवः देवस्य। अवः रक्षणं। मग्नेअरुषंमियेध्धेत्यग्रनन्तर्यादग्निरुच्यते। धौर्वा

सं० वा। चित्रश्रव स्तमम्। अतिशयेन चाकर्णनीयं आरोग्यदाटकाः। "अयक्ष्माय"

२४७ र्षणीधृतोवोदेवस्यसानसि॥ द्युम्नञ्चित्रश्श्रवस्तमम्॥ मतीरयक्ष्मायं

उ० स्त्वा॥ संवितोद्वपतुसुपाणिःस्वङ्गुरिःसुबाहुरुतशक्त्या॥ ॥६८॥

भा० मानापृथिव्यामाशादिशऽआपृण॥ ६३॥ उत्थायबृहती॥ भुवोदु

याचे महीतिवा। यद्वा। यस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः पालने पुराण मस्ति द्युम्नं चित्रश्रस्तव-

मम् सयजमानस्या भिप्रेत मर्थं साधयतु॥ ६२॥ उद्वपति। देवस्त्वा। वृहती उख्या। देवः

त्वा त्वां भवतीम् उद्वपतु। उद्वपनतु प्रकाशी करोतु। * सुहस्तः। † स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः।

लकारस्य रेफश्छान्दसः। सुबाहुः सुभुजः। उतशक्त्या अपिशक्त्या अपिबुद्ध्याति। उत शब्दः शिवा

* शोभनौपाणौचाहस्तौयस्य।

सुंदुस्वधोयः। उद्वपतात्यनुवर्तते। ... सावित्रा उद्वृत्ता सति (१) अव्यथमाना अचलन्ती।

इत्युक्तार्थः । उद्धपतात्यनुवर्त्तते । त्वं च सवित्रा उद्धृता सति (१) अव्यथमाना अचलन्ती । पृथिव्याम् आश्रिता आशा दिशो दिश विदिशश्च आ पृण आपूरय आकृतिरसेन ॥ ६३ ॥ उद्यच्छति । उत्थाय बृहती । पूर्वोक्तं उख्य उत्तरोमैच: । एतस्मा द्यजनस्थाना दुत्थाय ।

तिष्ठद्ध्रुवात्वम् ॥ मित्रैतान्त्तऽउखाम्परिंददाम्म्यभिंत्त्याऽएषामाभें दि ॥६४॥ व्वसंवस्त्वा । चर्च्छृन्दन्तुगायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वा

बृहती महति भव । तत उद्तिष्ठ । प्रवर्त्तस्व । स्वकीये कर्मणि । यत स्त्वं ध्रुवा[illegible] स्वभावत: । परिगृह्यपात्रे करोति । (२) मित्रै तान्त्तइति । हे मित्र एतां ते [illegible] आप च वलम् दामि प्रमच्छामि । किमर्थम् । अभित्त्यै अभेदनाय । एषा [illegible] उद्गमयामि च स्वान्

(१) का० उखामुतानां करीत्यव्यथमानेति । १६ । ४ । २१ । २२ । अयण[illegible]मानस्यद्वादशीसंशितमित्यै तामिच्छयाद-ध्वं सुखोंकरातोति सूत्रार्थ: । [illegible]छन्नोंवाताद्वि

(२) का० पात्रेकरोतिमित्रैतान्त्तइति । १६ । ४ । ११ । [illegible] रमुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिव्रह्मार्थ: लौकिकोक्तिरियं सूत्रार्थ : [illegible]रक्षत्तवानिति ।

म्" दर्शनीयमाज्ञातिपरिणामभूतम्। "दूतो वा अयमूर्ध्व-

सती माभेदि। माभिद्यताम् ॥ ६४ ॥ ...ती" इति श्रुतिः ॥ ३७ ॥ अवाटे अपघ्नारिञ्चति।

...मग्नेअरूपंमियेध्वेत्तप्रनन्तर्यादग्निरुच्यते। वौवी

...ती: आरोग्यदातृकाः। "अयच्छाय"

११ अ०

शु०

य०

सं०

२४८

उ०

भा०

कृन्दन्तु त्रैष्टुभेनुच्छन्दसाङ्गिरस्वद...

साङ्गिरस्वद्विश्वेदेवाद्वैश्वानरा आकृन्द... मतीरयच्छायं

साङ्गिरस्वत् ॥ ६५ ॥ [५] आकूतिमग्निनम्। आकूति... ॥३८॥

जᳪ स्वाहामनोमेधामग्निम्प्रयुजᳪ स्वाहाचित्तंविज्ञातमग्नि...

औद्ग्रभणानि जुहोति। (२) आकूतिमग्निनम्। आकवन माकूतिः। वलं वा आत्मनो धर्मो

(१) अजापयसावसिञ्चतिवसवस्त्वेतिप्रतिमन्त्रमिति। १६। २३। चतुर्मन्त्रैश्चतुर्वारमजादुग्धमुखावामवनयेतीति सूत्रार्थः।

(२) का० प्राकृतान्यौद्ग्रभणानिहुत्वासप्ताग्निकान्याकूतिमितिप्रतिमन्त्रम्। १६। ४। २। एवमुखासम्भरणं समाप्या-
न्याअपोष्टकाः कृत्वाफाल्गुनामावास्यायांदीक्षांकृत्वौद्ग्रभणहोमकाले प्राकृतानिसोमयागेकर्तव्यानिआकूत्यै प्रयुजेऽग्न-
येस्वाहेत्यादीनि ४७ पञ्चौद्ग्रभणानिहुत्वाग्निचयनसम्बन्धीनिसप्तौद्ग्रभणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीतिसूत्रार्थः।

शिवः

* उखादेवत्यानि। चत्वारिआद्याऋग्गायत्रीहिउखेवसवः गायत्री णच्छंदसाद्वत्यासकृन्दन्तुममंताभिन्नतुउ... कद्राः। प्राजापत्यान

मनसः प्ररणहउः। स एवाग्निः। प्रयुक्ते... प्रयुङ्क्। स्वाहा सुहुतं। करोमी

* उक्तादेवव्याख्यान। चत्वारिआद्याऋग्गायत्रीहितखेवसव: गायत्र्यकंदसाइवस्यासकृन्दनुममंताम्भिन्नतुउच्छादिरदी प्रिदेयनमी: कथादि: रुद्रा:। प्राजापत्यात

मनस: प्रग्रहउ:। स एवा ग्नि:। प्रयुक्त कर्माणीति प्रयुक्। स्वाहा सुहुतं। करोमी तिव्याख्यातम्। नम: स्वस्ति स्वाहा स्वधे त्यादिना उपपद विभक्ति श्चतुर्थी। * आकूत्यै अग्नये प्रयुञ्जे स्वाहा। एव सुपरि तना अपि मंत्रा व्याख्येया:। † मनो ‡ मेधाम्। मनो

युजꣳ स्वाहां व्वाचो व्विधृतिमग्निम्प्रयुजꣳ स्वाहां प्रजापतये मनवे स्वाहाग्गनये व्वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥ व्विश्वोदेवस्य ॥ नेतुर्म्मर्त्ती

मनस: प्रकृति मेधाया इच। चित्तं विज्ञातम्। तत श्चित्तस्य चिन्तनस्य संस्कारस्य ... विज्ञातस्य प्रवृत्ति:। वाचो विधृति:। ततो वाचो विधारयिता ग्नि: प्रकाशको ... ॥ प्रजापतये मनवे मन्वन्तरकारिणे अग्नये वैश्वानराय विश्वानर पुत्राय ॥ ... आप च वलम्। ... उद्गमयामि च स्वान्

---

* आकूतिरस्मदीय: सङ्कल्पोऽग्निचयनानुष्टानविषय: तं संकल्पप्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुहुतमस्तु। ... दते। ... मानस्य द्वादशीं संश्रितमित्त्ये तामिच्छयाद-

† अनुष्टेयस्मरणसाधनं मन:। ‡ श्रुतयो मन्त्रतत्वयो ... आक्षिन्नावाता द्वि

§ विश्वो मर्त्तो सर्वो मनुष्यो नेतु: फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितु: स ... सुपठित: विद्यपुष्यसेवी। ... पोषणायद्यु ... रमुत्कर्षेण वर्धितवानस्मि तिरतिद्वड्यर्थ: लौकिकोक्तिरियं ... रक्तत्तवानिति।

" दर्शनीयमाङ्गतिपरिणामभूतम्। "दूतो वा अयमूर्ध्व-
र्मतो" ति श्रुतिः ॥ ३७ ॥ अवाटे अपत्रारिन्चति।

११ अ०

तिव्याख्यातम् ॥६७॥ (१) उखा माहवनीये ... "मग्नेअरुषंमियेध्येत्तप्रनन्तर्यादग्निरुच्यते। धौर्वी
व्याम्। अग्नि श्चे दमितिपादआग्नेयश्च। हे उख ... आरोग्यदातृका:। "अयक्ष्माय"

शु०

य०

सं०

२४९

उ०

भा०

व्वीतसुक्खाम् ॥ विश्ववोरायऽइषुधातिर्ष्टुम्... मतीरयक्ष्मायं
हां ॥ ६७ ॥ मासु।भित्थामासुरिषोम्बधृष्णुव्वीरयस्व ... ॥६८॥
स्मेदङ्गरिषपथः ॥ ६८ ॥ इदंहंस्वदेवि। पृथिविस्वस्तयऽआसु...

सुकारोनर्थकः। माचरिषः। रिषति हिंसा कर्मा। माविनश्यस्व। हे अम्बअम्बे तियोषायाआ-
मन्त्रणम् धृष्णु धृष्टं प्रगल्भं वीरयस्व वीरकर्म कुरुष्व। अग्निधारण चणम्। किञ्च। दूत

(१) का० दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयजमानयोरन्यतरउखामाहवनीयेऽधिश्रयतिमुञ्जकुलायशण कुलायावस्तीर्णामन्तरे शणामासुभित्था इति तिष्ठनुदङ्प्राङ्।१६।४।३१। औद्ग्रभणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्यकृष्णाजिनदीक्षा दिदण्डोच्छ्रयणान्तं प्राकृतं कर्मकृत्वाध्वर्युयजमानो बेशानाभिमुखः प्राग्वातिष्ठन् दग्द्वयेनसमिद्धे आहवनीयेउखामा-रोपयतिकीदृशीमुखां मञ्जतृणनिर्मितं पक्षिनीडं मुञ्जकुलायः शणनिर्मितं तच्छणकुलायस्ताभ्यांमध्येच्छादितामादौ

शिवम्

२४९

... तरन् अग्नि ... ॥ ६८ ॥ इम् हस्वदेव।

... नम् ॥ ६८ ॥ दृम् हस्वदीव ।

हे उखे दृंहस्वदृढीकुरु आत्मानम्। हे देवि पृथिवि। कार्ये कारणो पचारो वर्णनार्थः। स्वस्तये अविनाशाय। कस्मा त्व मिद मुच्यसे। यत आसुरीमाया। असुः प्राणः। रेफउपजनः। प्राण संबन्धिनीमाया प्रज्ञा। स्वधया अन्ने न निमित्त भूतेन कृतासि। किञ्च। जुष्टं

यास्वुधयांकृतासिं ॥ जुष्टंन्देवेब्भ्यंऽइुदमंस्तुहुव्यमरिंष्टात्त्वमुदिंहियुज्ञेऽअस्मिन् ॥ ६९ ॥ द्रन्नः सर्प्पिरांसुतिःप्प्रत्क्नोहोताव्वरेंण्यः ... ॥

प्रियं देवेभ्यो कृतम् इदं हव्यं हविः अस्तु। तव प्रसादात्। या उख्ये ... जन ... ह्यन्ते तापच्यन्ते। त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता उदिहि उद्गच्छ। यज्ञे ... आप च वलम्। ... उद्गमयामि च स्वान् ६९ ॥ (१) उख्येग्नौत्रयोदशसमिधः प्रादेशमात्रीः आदधाति। त्रयो ...

(१) का॰ अग्नावारूढत्रयोदशास्यां प्रादेशमात्रीः समिधआदधाति ... दृतीयं ... मानस्यद्वादशीसंशितमित्त्ये तामिच्छयाद- च्छिन्नांवाताद्धि

खायांवह्नौजातिप्रादेशमितास्त्रयोदशसंख्याकाः समिधः ... रसुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिहृद्यर्थः लौकिकोक्तिरियं

इतिसूत्रार्थः। रुक्तवानिति।

" दर्शनीयमाकृतिपरिणामभूतम्। "दूतो वा अयमूर्ध्व-र्घ्नती" ति श्रुतिः॥ ३७॥ अवाटे अपआस्विन्धति। देगायत्री। दूनः सर्पिरासुतिः। द्रुरश्व... "अग्नेअरुषंमियेध्यंत्तग्रनन्तयोदग्निरुच्यते। धौर्वीरासुतिः। सपि ह्'त मासवन स्थानीयं यस्य ससा... ...तीः आरोग्यदातृकाः। "अयच्माय" दाता। वरेण्यो वरणीय:। सहसस्पुत्र:। बलस्य पुत्रः।...

...मतीरयच्मायं सहंसस्पुत्रोऽअद्भुतः॥ ७०॥ शतम् ५००॥ परंस्याः... ॥ ७१॥ तोवंराः॥ ऽअभ्यातर॥ यत्राहमस्म्रिताः॥ ऽअंव॥ ७१ ॥...

देव मुच्यते। अद्भुतः अनन्यसमः। यद्गत्थंभूतो ग्निः स कामु किंसमिधं भक्षय त्विति शेषः। नह्यवाख्यातं विद्यते नचाख्यातेन विनावाक्यपरिसमाप्तिः॥ ७०॥ शतम् ५००। *बैकङ्कतीमाद-धाति। (१) परस्या अधि संवत् इति संग्रामनामसु पठितम्। संपूर्वस्य वनतेर्गत्यर्थस्य। संगच्छन्ते-

(१) का० बैकङ्कतींपरस्याइति। १६। ४। २६। विकङ्कततरुसमिधं जुहोतीतिसूत्रार्थः।

ह्यत्रयाधाः। परस्याः सन्नाध्वन्याः संवतः ... अवरान् अस्मदायान् अभ्यातर

ह्यत्रयाधा: । परस्या: सत्रान्विन्या: सर्वत: आधसकाशात् । अवरान् अस्मदायान्अभ्यातर अभ्यागच्छ । ततो यत्र जनपदे अह मस्मितान् अव पालय । तर्पय वा ॥ ७१ ॥ (१) औदुम्ब-रीमादधाति । परमस्या: । तिस्रोनुष्टुभ: । परावत इति दूरनामसु पठितम् परमस्या: परावत: । परम दूरम् तस्मात् । हे रोहिदश्व । रोहितोग्ने: हरित आदित्यस्येतिनिघण्टु: । हे अ-

स्या॑÷परा॒वतं॑÷ ॥ प॒र॒मस्या॑÷परा॒वतो॒रोहि॑दश्वऽइ॒हागहि॑ ॥ पु॒री॒ष्य॒÷ पु॒रुप्रि॒यो॒ग्ने॒त्वन्तं॑रा॒मृध॑÷ ॥ ७२ ॥ यदं॑ग्ने । यदं॑ग्ने॒कानि॒कानि॑चि

ग्ने रश्व । इह आगहि आगच्छ । यत: त्वं पुरीष्य: पशव्योसि पुरुप्रियस्त्व * बहुजन ... ॥ औदुम्बरे वह्नन्येवाशनानि तयोतदूर्ज्जा सर्वा वनस्पती न प्रति पच्यत इ... ... च वलम् । च हे अग्ने त्वं तर विनाशय । मृध: संग्रामान् ॥ ७२ ॥ (२) अरश... उद्भमयामि च स्वान्

(१) का० औदुम्बरीं परमस्याइति । ११ । ४ । ३७ । ४७ । उदम्बरतरुसमिधं तृतीय... मानस्यद्वादशीसंशितमित्त्यै तामिच्छयाद-

(२) का० अपर शुष्कक्रणांयदग्नइति । १६ । ४ । ४८ । कुठारंविनाछिन्नांवाताद्धि

सूत्रार्थ: । ... रसुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिहृद्यर्थ: लौकिकोक्तिरियं

* बहुधनस्येतिवा: । ... रक्षत्तवानिति ।

...ज्ञातिपरिणामभूतम्। "दूतो वा अयमूर्ध्व-

...तिः ॥ ३७ ॥ अवाटे अपआस्त्विति । ११अ०

यच्छब्दो दध्मसी त्य नेन संबध्यते । यदा दध्मा ...रूपंमियेध्येत्यनन्तयोदग्निरुच्यते। धौर्वा

अ० कानि चित् चिच्छब्दो ऽनवक्लृप्तौ । यानि कानि चिद्... आरोग्यदातृकाः । "अयक्ष्माय"

य० तज्जुषस्व । सेवस्व । * हे यविष्ठयस्वार्थे यप्रत्ययः । युवतम ॥

सं० दातेदारुणिद्ध्मसि ॥ सर्वन्तदस्तुतेघृतन्तज्जुषस्वमतीरयक्ष्माय

२५१ यदत्ति ॥ यदत्त्युपजिह्विकायद्वम्रोऽअतिसर्पति ॥ सर्वन्त...॥७३॥

उ० तन्तज्जुषस्वयविष्ठ्य ॥ ७४ ॥ अहरहरप्रयावम् ॥ अहरहरप्रयाव

भा० यदत्ति । त भक्षयति काष्ठम् उपजिह्विका उपदीपिका । य च वम्रः वल्मीकः अतो त्वनु वर्त्तते । सर्वं त दिति व्याख्यातम् ॥ ७४ ॥ (२) पालाश्या उरा भवन्ति

(१) का० अधः शयांयदत्तीति । १६ । ४ । ३९ । अधोनोचैर्देशे शेतितांभूलग्नांसमिधं पञ्चमीदन्धातीतिसूत्रार्थः ।

(२) का० पालाशीः प्रत्यृचमहरहरितीति । १६ । ४ । ४० । अष्टभिः प्रत्यृचमष्टौपालाशीः प्रादेशमिताः समिधउख्ये ऽग्नावादधातीति सूत्रार्थः ।

शिवम्

... अश्वायवातष्ठते घा-

दधातीति सूत्रार्थः।

[illegible] अश्वायवातिष्ठते घा-
समस्मै। अत्र तिष्ठते अस्मै द्वे पदे परोक्ष मग्निं ब्रूतः। तथा ग्ने माते प्रति वेशारि-
षामेति। अग्ने ते इति प्रत्यक्ष मग्निं ब्रूतः। नच वाक्य भेदेनार्थः सम्भवति। अतो
द्वयोः पादयो र्लाक्षणिकया वृत्त्या व्याख्यायते। अहरहः सततम् अप्रयाव मप्रमत्तम् भरन्तः
आहरन्तः अशनानि। कथ मिव। तदुपमेयो दर्शयति। अश्वायेति। अश्वस्य वस्थाप-

भरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै ॥ रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम ॥ ७५ ॥ नाभा पृथिव्याः ॥ समिधानेऽ[illegible] ॥

यन्तो वयं घासं यवसम् अस्मै तव। किञ्च। रायस्पोषेण। दक्षिणा[illegible] आप च वलम्।
पोषेण। समदन्तः उत्साहयन्तः इषा अन्नेन समदन्तः त्वां [illegible] उङ्गमयामि च स्वान्
मा विनश्येम। ते तव प्रतिवेशाः प्राति वेशिकाः। त्वदाश्र[illegible]मानस्यद्वादशीसंश्रितमित्यं तामिच्छयाद-
ख्यायते। अह रहः अप्रमत्ता आहरन्तो शनानि।
अदितं च अवतिष्ठते भस्म अस्मै अग्नये तदुद्वपन्त[illegible]रमुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिद्वद्यर्थः लौकिकोक्तिरियं
[illegible]क्तवानिति।

...ज्ञतिपरिणामभूतम्। "इतो वा अयमूर्ध्व-

-तिः॥ ३७॥ अवाटे अपआहिन्वति। ११ अ०

एव मपि व्याख्यायते। रायस्पोषेण समिषा मदन्त... रूपंमियेध्वेत्तग्रनन्तर्यादग्निरुच्यते। धौर्वा

य० व्याहृति। नाभौ पृथिव्याः। एषाह नाभिः पृथिव्यै यत्... आरोग्यदातृकाः। "अयच्छाय"

य० प्यमाने आहवनी याख्ये अग्नौ। रायस्पोषाय धनस्यस्पोपो षे...

सं० अह्वयामः। अग्नेयीअधिष्ठात्री देवता तदभिप्राय मेतत्। कथं भूत... मतीरयच्छायं

२५२ रायस्पोषायबृहुतेहवामहे॥ इरम्मदम्बृहदुक्थंय्यजंत्रञ्जेता॥३८॥

उ० मपृतनासुसासहिम्॥ ७६॥ याःसेनाः॥ याःसेनाऽअभीत्वरीराव्या

भा० इरम्मदम्। इरया न्नेन माद्यति तृप्यति। बृहदुक्थं महदुक्थम्। यजत्रं यजनीयम्

जेतारं पृतनासु संग्रामेषु। सासहिम् सोढारम् अभि भवितारम्। स। धामिने अग्ना-

विति आहवनीय विषयो ग्नि शब्दः। जेतार मग्नि मधिष्ठाय्यग्नि विषयः॥ ७६॥

या सेनाः अनुष्टुभः पागन्नपतीयाम्... यास्तु परिष्ठा व हती। याः सेनाः अभित्वरीः। इणग। शिवम

या सेना: अनुष्टुभः पागन्त ... या: सेना: अभित्वरी: । इगण ।

न्ति या: उगणा उत । उत शब्दोप्यर्थे । अपि च । उङ्गणगणा: । पृषो दरादि पाठान् मध्यम पद लोप: । येच स्तेना श्चौरा येच तस्करा: । तस्कर स्तत्करोति यत्पापक मिति निरुक्ता: । ता न्सर्वान् ते तव हे अग्ने अपिदधामि प्रक्षिपामि आस्ये मुखे भक्षणाय ॥ ७७ ॥ दंष्ट्राभ्याम । दशनशी-

धिनीरुगंणाऽउत ॥ येस्तेनायेचुतस्कंरास्ताँस्तेऽअग्नेपिंदधाम्म्यास्ये ॥ ७७ ॥ दंष्ट्राभ्याम्मलिम्लूञ्जम्भ्यैस्तस्कंराँ १ । ऽउत ॥ हनुंभ्याᳬस्तेनान्भंगवस्ताँस्त्वङ्खांदसुखांदितान् ॥ ७८ ॥ येज...

अपि च वलम् । लाभ्यां दृढाभ्याम् राक्षसिके इति ये उच्येते ताभ्याम् मलिम्लून् । ... उङ्गमयामि च स्वान् तया म्लोचयन्ति अदृश्याभवन्ति जनेक्षचेचये जम्भै स्तस्करान् ...मानस्यद्वादशीसंशितमिच्ये तामिच्छयाद-ताभि: तस्करान् उत अपि । हनुभ्यां च हननशीलाभ्यां स्ते... श्वयं युक्त । तान् त्वं खादा यथा सुखादिता भवति ...सुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिहृद्यर्थ: लौकिकोक्तिरियं ...रुक्तवानिति ।

—ङ्गतिपरिणामभूतम्। "दूतो वा अयमूर्ध्व-

११अ०

तिः॥ ३७॥ अवाटे अपआरिञ्चति।

नासः आञ्जसेरसुक् तस्कराः। वने वनाश्रिताः। यरुषंमियेध्वेत्ययनन्तयोदग्निरुच्यते। द्यौर्वा

शु० छन्दसिपरेच्छायामितिवक्तव्यम् इत्यघशब्दात्क्यचक्याच्छन्दसि। आरोग्यदातृकाः। "अयच्छाय"

त्यघायवः तान् तव दधामि स्थापयामि जंभयोः भक्षणाय॥

य० मनुष्य अस्माभम् अस्मद्वधंम् अरातीयान्। अराति रिवाचरेत्। ...मतीरयच्छायं

सं० लिम्म्लं वस्तेनासुस्तसकं गुराव्वने॥ येकक्षेषंष्वघायवस्तांस्तेद धा॥ ७८॥

२५३ योः॥ ७९॥ योऽअस्मभ्यम्। योऽअस्मभ्यमरातीयाद्यश्चनोद्वेषत्

उ० जनः॥ निन्दाद्योऽअस्मान्धिप्साच्चसर्वन्तम्मस्मसाकुरु॥ ८०॥

भा० सꣳशितम्मे॥ सꣳशितम्मेब्रह्मसꣳशितंवीर्य्यम्बलम्॥ सꣳशितक्षत्र

शिवम्

नः अस्मान् द्वेषते द्वेष्टिजनः। निन्दात् च निन्दयति यो स्मान् दिप्सा च दभ्नोतेः सन्यभ्या

सलोपः। दभित मिच्छति ... तव दधामि। सर्वंमेत क्षत्र जातं भस्मसा कुरु। म-

२५३

पुराहितस्या दधाति। (१) संशितम् ब्रह्म। शो तन् करोति उपसर्ग व्यत्ययः। निशित तीक्ष्णी-

सलोपः । दधित [illegible] सर्वमेव क्षत्र जातं मम्ममा कुरु । म-

पुरोहितस्या दधाति । (१) संशितं मे ब्रह्म । शो तनूकरणे उपसर्ग व्यत्ययः । निशितं तीक्ष्णी-कृतं मे मम ब्रह्म । निशितं च वीर्यम् वीरकर्म बलम् निशितं च क्षत्रं जिष्णु जयन शीलम् यस्य अहम् अस्मि भवामि पुरोहितः ॥ ८१ ॥ (२) उदेषाम् क्षत्रियस्य उदति-

ष्णुर्यस्याहमस्मिमंपुरोहितः ॥ ८१ ॥ उदेषाम् ॥ उदेषाम्बाहूऽ अतिरमुद्वर्चोऽअथोबलम् ॥ क्षिणोमिब्रह्मणामित्रानुन्नयामिस्वाँ२ ।ऽअहम् ॥ ८२ ॥ अन्नंपतेन्नस्य ॥ नोदेह्यनमीवस्यंशुष्मिणः ॥

रम् उद्वरितवान् अस्मि एषां योद्धुणां बाहू उद्वर्चः उद्वरितवान् वर्चः । अथो अपि च बलम् । क्षिणोमि च विनाशयामि ब्रम्हणा पुरोहि संज्ञेन अमित्रान् । उन्नयामि उद्गमयामि च स्वान्

(१) का० उपोत्तमांक्षत्रियस्यैच्छनुत्तमांपुरोहितस्य । १६ । ४ । ४१ । क्षत्रियजमानस्यद्वादशींसंशितमित्येतामिच्छयाद-धातिएकादशनित्याः सर्वासामृचामन्ते स्वाहाकारश्चेतिसूत्रार्थः ।

(२) का० एषांस्वकीयानांराजब्राह्मणादीनांमध्येएकैकस्यबाहूभुजौउदतिरमुत्कर्षेणवर्धितवानस्मितिरतिद्वृद्ध्यर्थः लौकिकोक्तिरियं लोकेहियोन्यस्मादुत्कृष्टोभवतिजनाएवंवदन्ति अयंस्वहस्तसुपरिक्षिप्तवानिति ।

पुत्रपौत्रान् अहम् ॥ ८२ ॥ (१) समिध मादधाति । (२) अन्नपते । अग्ने अन्नस्य स्व मंशं नः अस्मभ्यं देहि अनमीवस्य । अमीवा व्याधिः तद्रहितस्य । शुष्मिणः । शुष्म मिति वल नाम । वलवतः । किञ्च । प्रप्रदातारन्तारिषः । अतिशयार्थं उपसर्गा भ्यासः । महता

प्रप्प्रंदातारंन्तारिषऽऊर्ज्जंन्नोधेहिद्विपदेचतुंष्पदे ॥ ८३ ॥ [१८]

इतिसंहितायांएकादशोऽध्यायः ११ ॥

प्रकर्षेणा न्नस्य दातारम् प्रदातारं प्र तारिषः प्रवर्द्धय । किञ्च । ऊर्ज्जं मन्नं नः अस्मभ्यं धेहि देहि । द्विपदे चतुष्पदे । द्विपाद्भ्यः श्चतुष्पाद्भ्यः श्च ॥ ८३ ॥

इति उव्वटकृतौमन्त्रभाष्यएकादशोध्यायः ॥११॥

(१) का० न्यज्यसमिधंव्रतिप्रत्ते ऽन्नपतइत्याधानम् । १६ । ६ । ८ । अध्वर्युणाव्रतपयसिदत्ते तत्रसमिधमभ्यज्यदीक्षितउख्ये-ग्नावादध्यात् । प्रत्तइतिवीप्साप्रतिव्रतंसमिदाधानप्राप्त्यर्थाइतिसूत्रार्थः ।

(१) यजमानः कण्ठे रुक्मम् प्रतिमुञ्चति । (२) दृशानो रुक्मः । विष्टप । आदित्या ध्यासेन

(१) यजमानः कण्ठे रुक्मम् प्रतिमुञ्चति । (२) दृशानो रुक्मः । त्रिष्टुप् । आदित्या ध्यासेन रुक्मस्तुतिः । यो दृशानः दृश्यमानः प्रत्यक्षेण उपलभ्यमानः । रुक्मः रोचनः । उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्योत् विद्योतते यस्य च दुर्मर्षमायुः । दुर्मर्षं मनवखण्डितम् आयु र्जीवनम् । श्रियेरु-

दृशानोरुक्मः । दृशानोरुक्मऽउर्व्याव्यद्यौद्दुर्मर्षमायुःश्रियेरु-

चानः ॥ अग्निरमृतोऽअभवद्वयोभिर्यदेनन्द्यौरजनयत्सुरेताः ॥१॥

चानः । यस्त्वजनेभ्यः श्रियंदातुं रोचते । सोयमग्निः अमृतः अमरणधर्मास्त्वभवत् । वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिः । यदेनन्द्यौरजनयत् । यच्चएनमग्निन्द्यौः अजनयत्जनितवती । सुरेताः शोभन रेताः । रेतः पुत्रः । सुरेता ह्येषा यस्या यमग्नि रिति द्वितीय ममृतत्वकारण

(१) एकादशाध्याये उखासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशेध्याये उखाधारणादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

(२) का० यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डल मेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिव्यूतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रं त्रि-वृत्योत्तमुपरिनाभि बहिष्पिण्डं दृशानोरुक्म इति । १६ । ५ । १ । समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठन्यजमानोग्रीवायां रुक्मं स्वर्णनिर्मितं फलकाकार माभरणविशेषं बध्नाति । कीदृशं वर्तुलं एकविंशत्तिः पिण्डायत्र । शणकदलतुल्याः स्वरूपाद्बहि-

शु० य० सं० २५५ उ० भा०

मग्ने: ॥१॥ द्वाभ्याम् परि गृह्णाति। (१) नक्तोषासा। आग्नेयो त्रिष्टुप् नक्ता रात्रि:। उषा शब्देना ह रुच्यते। रात्र्यहनी। समनसा एकमनस्के विरूपे। नानारूपे कृष्णा रात्रि: शुक्ल मह:। धापयेते यापयेते। सायं प्रात रग्निहोत्रादिभि: कर्मभि:। शिशुं बाल मिव माता पितरौ एकम्

नक्तोषासासमनसा ॥ व्विरूपेधापयेतेशिशुमेकꣳसमीची ॥ द्यावाक्षा मांरुक्मोऽअन्तर्व्विभांतिदेवाऽअग्निन्धारयन्द्रविणोदाः ॥ २ ॥ व्वि

अग्निलक्षणम्। स मीची सम्यग ञ्चते संश्लिष्टे वा। ये इत्थं भूते ताभ्यां गृह्णामी ति शेष: हरन् ॥ जपति। (२) द्यावाक्षामा। धात्रा पृथिव्यौ यो रुक्म: रोचन: अन्त र्विभा-

भूता उन्नतविन्दव: पिण्डा उच्यन्ते। कृष्णाजिनखण्डे श्वेतकृष्णारोमस्थाने स्यूतम् त्रिगुणशणसूत्रे प्रोत न्नाभेरूर्ध्वं वर्तमानं पिण्डा वहिर्भवन्तितथा धार्य मिति सूत्रार्थ:

(१) का० परिमण्डलाभ्या मिण्ड्वाभ्या मुखांपरिगृह्णाति नक्तोषासेति। १५। ५। ३। वर्तुलाभ्या मुखाधारणसाधरूपाभ्या मिण्ड्वाभ्या मुखांगृह्णाती ति सूत्रार्थ:।

(२) का० हरति द्यावाक्षामेति। १६। ५। १४। आहवनीयोपरिस्था मुखा मेव मिण्ड्वाभ्या मादाय द्यावेति पादेनासन्दो मति त

... धार्य ... हरामी ति शेष:। नि दधाति। (१) देवा अग्नि न्धारयन्द्रविणोदा:।

(२) का० हरति द्यावाचामेति ।१६।५।४। आहवनीयोपरिस्थां सखा मेव मिक्थ्याभ्या मादाय द्यावेति पादेनासन्दो मत्ति त

... दाध्यत त हरामी ति शेषः । नि दधाति । (१) देवा अग्नि न्धारयन्द्रविणोदाः । य मग्नि देवा द्रविणोदाः धन दातारो धारितवन्तः त मह्रं धारयामीति शेषः ॥ २ ॥ शि-क्य पाशं प्रतिमुञ्चतो (२) विश्वा रूपाणि *जगती सावित्री । यः विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रति-

म्श्वारूपाणि ॥ विश्वारूपाणिप्रतिमुञ्चतेकविःप्रासावीद्भद्रंद्विप चतुष्पदे ॥ विनाकमख्यत्सविताव्वरेण्योनुप्रयाणमुषसोविराज

मुञ्चते प्रतिबध्नाति द्रव्येष्व पहत्य शार्वरन्तमः प्रकाशयतीत्यर्थः । कविः क्रान्तादर्शनः । य श्च प्रासावीत् प्रसौति । भद्रं भन्दनीयम् द्विपदे चतुष्पदे । द्विपाद्भ्य श्चतुष्पाद्भ्य श्च । विना-

(१) का० आहवनीयस्य पुरस्ता दुद्गात्त्रासन्दीवदासद्यां चतुरस्त्राङ्ग्य शिक्यवत्या मादधातीति देवाऽग्नि मिति । १६ । ५ । ५ । आहवनीयात्पूर्वदिशि भूमौस्थापिताया मासद्या मुखां निदधाति देवा इति पादेन उक्तासन्दीवदिति प्रादेमात्रपाद्या मौदुम्बर्यारत्निमात्त्राङ्ग्या मुञ्जरज्ज्वा व्युताया मिति लभ्यते तथा चतुरस्त्राणि चतुष्कोणानि अङ्गानीषोपलपादरूपाणि यस्यास्तस्यांसशिक्या श्चेति सूत्त्रार्थः ।

(२) का० शिक्यपाश म्प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विश्वारूपाणीति । १५ । ५ । ६ । उत् ऊर्ध्वं यम्यतेनियम्यते यैस्ते उद्यामा रज्ज्वः षडुद्यामारज्ज्वव ऊर्ध्वाकर्षणहेत्तवो यस्य दृश मासन्दीस्थं शिक्यपाशं यजमानः कण्ठे बध्नातीति सूत्त्रार्थः ।

शु० य० सं० २५६ उ० भा०

क मस्य त्सविता वरेण्य:। यश्चव्यख्यत् विख्यापयति प्रकाशयति। नाकं द्युलोकम् सविता सर्वस्य प्रसविता। वरेण्य: वरणीय:। अनु प्रयाण मुषसो विराजति। स सविता उषस: प्रयाणं प्रगमनम् अनुपश्चात् विराजति दीप्यते। उषा: सवितु: पुरोगामिनीति सवितु: स्तुति:। य त्थंभूत: सविता सशिक्यं प्रतिमुञ्चत्वि त्यर्थ:॥ २॥ (१) विकृत्या भिमन्त्रयते घिकृतिश्चतु

ति॥ ३॥ सुपर्णोसि॥ गुरुत्त्माँस्त्रिवृत्तेशिरोगायत्रञ्चचुर्बृहद्रथन्तरेप चौ॥ स्तोमऽआत्माच्छन्दाᳬंस्यङ्गानियजूᳬंषिनाम॥ सामंतेतनू र्व्वामदेव्यंयंज्ञायज्ञियम्पुच्छन्धिष्ण्यायांःशफाः॥ सुपर्णोसिगरुत्मा

रवसाना। गारुत्मती विषघ्नी। सुपर्णोसि। सु पतन स्त्व मसि। गरुत्मान् गणवान् अशनवात्। त्रिवृत् स्तोम: ते तव शिर: गायत्रं चक्षु:। बृहद्रथन्तरे सामनी पक्षौ पञ्च विंश: स्तोम:। आत्माछन्दांस्येकविंशतिरगानि। यजूंषिनाम। सामतेतनू:वामदेव्यम्। यज्ञायज्ञियंपुच्छम्। धिष्णया:अग्नय:शफा:खुरा:। यतश्चत्वंसुपर्णोसिगरुत्मान् अतोब्रवीमि त्वाम् दिवं गच्छ स्व:

शिवम्

(१) का० [illegible] सुपर्णोसीति [illegible] । [illegible] । विकृतमुखित मुख्यामिमाचा मूर्ध्वं धारयति। पिच-

धिष्ण्या: अग्नय: शफा: खुरा:। यतस्त्वं सुपर्णोसि गरुत्मान् अतोब्रवीमि त्वाम् दिवं गच्छ स्व: स्वर्लोकं * पत ॥४॥ (१) विष्णु क्रमान् क्रमते। † विष्णो: क्रमोसि। ‡ विष्णो: यज्ञस्या ग्ने यत:

न्दिवङ्गच्छस्वः पत ॥ ४ ॥ विष्ण्णोःक्क्रमः ॥ विष्ण्णोःक्क्रमोसिसपत्न्नहागायुत्रञ्छन्द ऽआरोहपृथिवीमनुविक्क्रमस्वविष्ण्णोःक्क्रमोस्यभिमातिहात्त्रैष्टुभञ्छन्दऽआरोहान्तरिक्षमनुविक्क्रमस्वविष्ण्णोःक्क्रमोस्यरा

क्रमोसि सपत्नहा च शत्रुघातक स्व अत: गायत्रं छन्द आरोह पृथिवी मनु विक्रमस्व। अभिमातिहा। अभिमाति रपि केन चि द्गुण विशेषेण शत्रु रेवो च्यते। ऋज्ज्वन्यत्। अरातीयतोहन्ता। अराति रिवा चरति अरातीयति। अराति: शत्रु:। तस्य अरातीयत: शत्रूयतो-

(१) का० विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्र मग्न्युद्ग्रहणं च तस्मिं स्तस्मिन्। १६। ५। ११। विष्णुक्रमसञ्ज्ञान् पादन्यासान् करोति तस्मिं स्तस्मिन् क्रमते उख्यस्याग्नेरूर्ध्वं ग्रहणं कार्यंतिमि सूत्रार्थ:।

---

* प्राप्नुहि।

† चत्वारियजूंष्युख्याग्निदेवत्यानि ऋग् बृहतीछन्दस्कानि त्रीणि चतुर्थं प्राजापत्याबृहती।

‡ विष्णु शब्दे नाग्निरुच्यते सविष्णुर्यज्ञ: स: सय: सयज्ञोऽयमेव सयोऽयमग्निरुखाया मितिश्रुते।

हन्ता। अवस्तनेन व्याख्यातम् ॥५॥ (१)ऊर्द्धबाहुः प्रदक्षिणं गृह्णात्यग्निम् * अक्रन्ददग्निः त्रिष्टुप्। अस्या मृच्य ग्नि पर्जन्यौ कथ्येते। अक्रन्दत् क्रन्दते विस्फूर्जति अग्निः। स्तनयन्निवद्यौः। द्यौः शब्देनात्र पर्जन्य उक्तः यथा स्तनयन्पर्जन्यः शब्दं करोति एवमग्निः पर्जन्यवत्

तीयतो॑ हन्ता॒ जाग॑तं॒ छन्द॒ऽआरो॑ह॒ दिव॒मनु॒ विक्र॑मस्व॒ विष्णोः॒ क्रमो॑ऽसि शत्रूय॒तो ह॒न्तानु॑ष्टुभं॒ छन्द॒ऽआरो॑ह॒ (१) दिशोऽनु॒ विक्र॑मस्व ॥५॥ अक्र॑न्ददग्निः॒ ॥ अक्र॑न्ददग्निः स्त॒नय॑न्निव॒ द्यौः क्षामा॒ रेरि॑हद्वी॒रुधः॑ स

शब्दं करोति अथान्यान्यपि पार्जन्यानि रूपाण्यग्नेः प्रदर्श्यन्ते। क्षामारेरिहद्वीरुधः समञ्जन् क्षामा शब्देन पृथिव्युच्यते। द्वितीयार्थे च प्रथमा। लिह आस्वादने यथा पर्जन्य उदकभावमुपगच्छन्नुत्थं पृथिवीं लेढि आस्वादयति वीरुधः समञ्जन् व्याप्नुवन् एवमयमग्निः

(१) का० पिण्डवत्प्रागुदञ्चम्प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति। १६। ५। १४। ऊर्ध्ववाहुः प्रागूर्ध्वमग्निं प्रगृह्णातीति सूत्रार्थः

(१) का० दिशोऽवीक्षते दिशोऽनुविक्रमस्वेति। १६। ५। १३। सर्वादिशः पश्यतीत्यर्थः।

... मास्वादयति ... समूहे ओषधीः समंजन्। व्याप्नुवन्। अन्य

... नाखादयति स्वकीय ज्वाला समूहै नौषधीः समंजन् । व्याप्नुवन् । अन्य दप्युच्यते । सद्यो जज्ञानो विहो मिद्धो अख्यत् । यथा पर्जन्यः सद्य एवाभ्र रूपेण जायमानो व्यख्यत् वि रुपसर्गः ख्याति नार्थं वध्यते तेन विख्यापयति हि ई इद्धो धारा शतसहस्रैः । हि ई इमौ निपातौ पादपूरणौ । एव मय मग्निः सद्य एव जायमानः इद्धः सन्

मञ्जन्॥ सद्योजज्ञानोविहीमिद्धोऽअख्यदारोदसीभानुनाभात्यन्तः॥ ६॥ अग्नेऽभ्यावर्त्तिन् । अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नभिमानिवर्त्तस्वायुषावर्च्चं

इदं सर्वं विख्यापयति । अन्यच्च । आरोदसी भानुना भात्यन्तः । यथा पर्जन्य आभाति भानुना विद्यु द्रूपेण । रोदसी द्यावापृथिव्यो रन्त र्व्यवस्थितः । एव मय मग्नि राभाति भानुना दीप्त्या द्यावा पृथिव्यो रन्त र्व्यवस्थितः । एव मग्निः पर्जन्यवत् स्तूयते ऋषिणा ॥ ६ ॥ (१) अवहरति । * अग्ने अभ्यावर्तिन्निति इतः प्रभृति पञ्चाग्नेय्यः । अग्ने अभ्यावर्ति

(१) का० अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्त्तिन्निति । १६ । ५ । १५ । ऋक्चतुष्टयेनचतुर्वारमुख्याग्निमात्मसमीपमानयतीतिसूत्रार्थः ।

* अग्निदेवतोर्ध्व बृहतीद्वादशार्ण त्रिपादा ।

उद्वृहती । हे अग्ने अभ्यावर्तनशील । अभिनिवर्तस्व मां प्रति । आयुषा वर्चसा । अन्नेन । प्रजया धनेन । सन्या । लाभेन । मेधया । रय्या । सुवर्णो त्कर्षेण । पोषेण धन पुष्ट्या ॥ ७ ॥ (१) अग्ने अङ्गिरः । महाबृहती । हे अग्ने अङ्गिरः । अङ्गानां रसभूत । शतं तव सन्तु आवृतः आवर्तनानि । शत शब्दोऽ संख्यात विषयः । सहस्रं

साप्प्रजयाधनेन ॥ सुन्यामेधयारुय्यापोषेण ॥७॥ अग्नेऽअङ्गिरः ॥ शुतन्तेंसन्त्वावृतः सुहस्रन्तऽउपावृतः ॥ अधापोषस्युपोषेणपुनर्न्नो नुष्टमाकृधिपुनर्न्नोरयिमाकृधि ॥ ८ ॥ पुनरूर्ज्जा ॥ न्निवर्त्तस्वपुनर

बहूनि च उपावर्तनानि सन्तु । अथ अध समानार्थौ अथैवं भूयो भूयः करणे नावर्तमानः । पोषस्य पोषेण अनवच्छिन्न धनागमेन सह पुनः नो स्माकं नष्टम् न आकृधि आगमय । रयिं धनं पुनरागमय । (२) करोति गतिकर्मा ॥ ८ ॥ पुन रूर्जा । गायत्र्यौ । पुनः पुन रभ्यासो ऽनवच्छे-

पुनरागमय। (२) ... [illegible]

 ... २५। अन्नेन सह आयुषा

च सह। किञ्च पुनरेव नोस्मान् पाहि अंहसः पापा त्सकाशात् यथा पूर्वं रक्षिताः ॥ ९ ॥ सह-रय्या। सह धनेन निवर्त्तस्व। किञ्च। हे अग्ने पिन्वस्व पिन्वतिः सेचनार्थः। तां च रयिं सिञ्च। वसो धीरया अनवच्छिन्न धनदानेन निवर्त्तस्व। पुनः पुनराप्यायस्वे त्यभिप्रायः।

ग्नऽइषायुंषा ॥ पुनंर्नःपाह्यꣳहंसः ॥ ९ ॥ सुहरय्या ॥ निवंर्त्तस्वा ग्नेपिन्वंस्वुधारंया ॥ विश्वप्स्न्यांविश्वतस्परिं ॥१०॥ आत्वां ॥

कथं भूतया रय्या। विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि। (१) प्सा भक्षणे सर्वजनोपभोग्यया। विश्वतस्परि। सर्वतो धिग तै रथैः पूर्यमाणया रय्या ॥ १० ॥ (२) उपरित तना निधारय न्नभिमंत्रयते। * आत्वाहार्षम्। अनुष्टु बभ्राहार्षं त्वां यतः द्यु लोकात्। हृञ् हरणे। † हृतवान्। त्वं

(१) विश्वैः प्सायतेपीयते भक्ष्यते इति विश्वप्स्नीतया।

(२) का० उपरिधारयन्नात्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते। १६।५।१६। नाभेरुपर्युख्याग्निन्धारयंस्तमभिमन्त्रयते इतिसूत्रार्थः।

* आर्थ्यनुष्टुप् ध्रुवदृष्टा। † आहृतवानसि आङ्पूर्वस्य हरतेर्लङि उत्तमैकवचनम्।

च। अन्तरभूः। अन्तः नाभ्या उपरि शरीर मध्ये अभूः। अतो ब्रवीमि। ध्रुवः स्थिरः तिष्ठ। अविचाचलिः। अविचलन शीलः। किञ्च विशः त्वां सर्वाः वाञ्छन्तु। अन्नं तवो पतिष्ठतु सर्वम् अन्नं विविडि तिश्रुतिः। मात्वत् त्वतो राष्ट्रं जनपदसमूहः अधिभ्रशत् अधिभ्र

हार्षमन्तरंभूर्द्ध्रुवस्तिष्ठाविंचाचलिः ॥ विशंस्त्वासर्व्वावाञ्छन्तुमात्व द्राष्ट्रमधिंभ्रशत् ॥ ११ ॥ उदुंत्तमम् ॥ उदुंत्तमँ वरुणपाशमस्मद वांधमंव्विमंध्यमंश्रंथाय ॥ अथांवयमांदित्यव्व्रतेतवानांगसोऽअदिं तयेस्याम ॥ १२ ॥ अग्नेंबृहन् ॥ अग्नेंबृहन्नुषसांमूर्द्ध्वोऽअंस्थान्निर्ज्ज

ग्मतु ॥११॥ (१) पाशान्विमुञ्चति। उदुत्तमम्। वारुणी त्रिष्टुप्। उ दित्य य मुपसर्गः श्रथाये त्यनेन संबध्यते। हे वरुण उत्तमं पाशम् उच्छ्रथय। अथ शैथिल्ये। श्लथो व्यो

शि

वर्तमानाः अनागसः अनपराधाः अदितये [illegible] भवेम ॥ १२ ॥ प्रदक्षिणान्

गृह्णाति। * अग्ने। बृहन्

वर्तमानाः अनागसः अनपराधाः अदितये अदीनताये स्याम भवेम ॥ १२ ॥ प्रदक्षिणान् गृह्णाति । * अग्ने । बृहन् । त्रिष्टुप् । आदित्यात्मनोऽग्नेः स्तुतिः । यः अग्रे उषसां बृहन् महान् प्रभावतः ऊर्द्ध्वं अस्थात् स्थितः । य स्व निर्जगन्वान् तमसः निर्गतो रात्रि

गुन्न्वान्त्तमंसोज्ज्योतिषागांत् ॥ अग्निर्भानुनारुशंतास्वङ्गऽआजातोविश्श्वासद्मांन्न्यप्प्राः ॥ १३ ॥ हृदं सशुंचिषत् ॥ हृदं सशुंचिषद्

लक्षणा त्तमसः अह लक्षणेन ज्योतिषा सह अगात् आगतः सोऽग्निः भानुना रुशता रोचिष्णुना । स्वङ्गः शोभनाङ्गः । आ जातो विश्वा सद्मा न्यप्राः । प्रापूरणे । आ अप्राः आपूरितवान् जातः संजात रश्मिः विश्वा सद्मानि । इमे वै लोका विश्वासद्मानी ति श्रु-

(१) का० पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगह्लात्यग्ने बृहन्निति ।१६।५।१८। पूर्वमन्त्रेणपाशागुन्मुच्योर्ध्ववाहुराग्नेयींदिशं प्रत्यख्याभिध्यारयतीतिसूत्रार्थः ।

शु० य० सं० २६० उ० भा०

तिः सर्वाणि सद्मानी प्रत्यच दृच्चिता ॥ १३ ॥ अवहरति । ह ठं० सः शुचिष दिति । ज-
गती यजु रन्ता । दृहदिति यजुः । जगत्या गजगती हे माल्लोका निति श्रुतिः । तथा
दृह दिति निदधातीति राजसूये अतिच्छन्द स मित्युक्तम् । व्याख्यातो मन्त्रार्थः ॥ १४ ॥
उपतिष्ठते सीदत्त्व मिति तिसृभि राग्नेयीभिः । एका त्रिष्टुप् द्वे अनुष्टभौ । सीदत्त्वम् ।

सुरन्तरिक्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्वरसहृतसद्व्योमसद्ब्जागोजाऽऋतजाऽअद्रिजाऽऋतंबृहत् ॥ १४ ॥ सीदत्वम् । सीदत्वम् । सीदत्वम्मातुरस्याऽउपस्थेविश्वान्न्यग्नेवयुनानिविद्वान् ।

अवस्थानं कुरु त्वम् अस्या उखाया मातुः उपस्थे उत्सङ्गे । विश्वानि सर्वाणि हे अग्ने
वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वान् प्रज्ञानन पदार्थ मात त्व वेदीसन् । किञ्च । उखाया मव-
खाया मवस्थितं स क्रञ्ज्योतिः शुक्लं कर्म साधन ज्योतिः विभाहि विविधं दीप्यस्व ॥ १५ ॥

१२क

शि०

२०

खाचा मवस्थित सु क्रज्योति: शुक्ल कम साधनं ज्योति: विभाहि विविधं दीप्यस्व ॥ १५ ॥

(१) अन्तरग्ने । व्यवहित पद सवन्ध प्रायो यं सन्त्र: । हे अग्ने यस्या उखाया स्त्वमन्त मं- ध्यत: रुचा । दीप्त्या सहित: सदनेस्वे । स्वकीये स्थाने वर्तसे । तस्या एव उखाया: त्वं

मैनान्तपंसामार्च्चिषाभिशोंचीरुन्तरंस्याᳪंशुक्रज्ज्योतिर्विभाहि ॥१५॥ अन्तरंग्ग्ने॥ रुचा त्वमुखायाऽसदंनेस्वे॥तस्यास्त्वᳪंहरंसातपञ्जातवेद ऽशिवोभंव ॥१६॥ शिवोभूत्वा ॥ मह्यंमग्ग्नेऽअथोसीदशिवस्त्वम् ॥

हरसा ज्योतिषा तपन् । तप तापे । हे अग्ने (२) जातवेदा: जातं जातं वेत्तीति जातवेदा स्त त्सं वोधने हे जातवेद: जातप्रज्ञान । शिवो । भव शान्तो भव ॥ १६ ॥ शिवो भूत्वा । शान्तो भूत्वा मह्यं हे अग्ने । अथो अपि च । सीद उपविश उखायाम् । शिवस्त्वम्

(१) अग्नि देवत्ये द्वे अनुष्टुभौ।

(२) जातंवेदोज्ञानं यस्येतिवा जातविज्ञान।

शिवाः कृत्वा दिशः सर्वा स्वं योनिं स्थानम् (१) इहासद इह आसदः आसीद ॥ १७ ॥ वात्स प्रेणो पतिष्ठते । (२) दिवस्परि ।* द्वादशा ग्नेय्यः त्रिष्टुभः । दिवः परिदिवः सकाशात् प्रथमं यज्ञो जातः । अग्निः । प्राणो वैदिवः प्राणा द्वा एष प्रथम मजायते ति श्रुतिः । तं जात मभि प्राणि

शिवाऽकृत्वादि शुःसर्व्वाऽस्वंय्योनिंमिहासदः॥१७॥[१७] दिवस्प्परि॥

प्प्रथमञ्जज्ञेऽअग्निरस्म्मद्वितीयम्परिंजातवेदाः ॥ तृतीयमुप्प्सुनृमणा

ति प्राणो वा अग्नि र्जात मेवैन मेत त्सन्तं जनयती त्येतदभि प्रायम् । अस्म द्वितीयं परिजात वेदाः । अस्मत् अस्मत्तः पुरुष विधात् द्वितीयं जातवेदः जातः यदेन मदो द्वितीयं पुरुष विधो जन यदि ति श्रुतिः । समुखाच्च योने र्हस्ताभ्यां वाग्नि मसृजते त्ययं । पुरुष विधिः । तृतीय

(१) आसीदआगत्यउपविशछन्दसिलुङ्लङ्लिट् इति पा० लोडर्थेलुङ् ।

(२) का० वात्सप्रेषचदिवस्परीत्येकादशभिरनुवाकेनैके । १६ । ५ । ३१ । दिवस्परीत्येकादशर्चेनवात्सप्रे णोख्यमग्निमुपत्ति-ष्ठते । एकेआचार्याअनुवाकेनद्वाशर्चेनवदन्तीतिसूत्रार्थः ।

मप्सु । ततीयं तम् अप्सु व्यवस्थित जनयति । य देन मद्दृतीयमद्भ्यो धि जनय दिति श्रुतिः ।

मप्सु। तृतीयं तम् अप्सु व्यवस्थितं जनयति। य देन सद्स्तृतीयमद्भ्यो धि जनय दिति श्रुतिः। अथयो गर्भो न्तरासी त्सोग्नि रस्त्ज्यते त्येत ऋत्यसिप्रावम्। नृमणा अजस्रम्। नृषु मनोयस्ये ति नृमणाः प्रजापतिः अजस्र मनुपक्षीणम्। प्रजापति वैं नृमणा अग्नि रजस्र इति श्रुतिः।

ऽअजंस्रमिन्धानऽएनञ्जरतेस्वाधीः ॥१८॥ विद्मातें॥ अग्नेत्रेधात्रे

तृतीय मप्स्वन्त व्यवस्थितं जनयति नृमणा अजस्र मग्नि मिति वाक्यार्थः। य एवं बहु जन्माग्निः तम् इन्धानः आदीपयन् यजमानः एन मग्निं जरते जनयतीति धातो रर्थान्तरे वृत्तिः। स्वाधीः शोभना आहिताधी र्बुद्धि र्यस्य स स्वाधीः (१)॥ १८॥ (२) विद्मात। विद्मः ज्ञानीमः

(१) यद्वायमर्थः अग्निः प्रथमन्दिवः परि द्युलोकस्योपरिजज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः अस्मत्परि अस्मदीय मनुष्य लोकोपरि जातवेदः द्वितीयंजज्ञे प्रसिद्धवह्नि रूपेणद्वितीयजन्मप्राप्तवान् अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वडवानल रूपेण तृतीयवारमुत्पन्नः अजस्रं स्त्रिष्वपिजन्मसु नृमणाः नृषुमनोयस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः एनमी दृशंमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिनादीपयन् स्वाधीः स्वाय त्तचित्तोयजमानः जरतिजोर्यति जरापर्यन्तं चरतीत्यर्थः।

(२) यानिपूर्वस्मिन्मन्त्रेत्रेधास्त्ररूपाण्युक्तानिआदित्याग्निवड़वानलरूपाणि तानित्त्रयाणित्त्रिसंख्याकानितेतवसम्बन्धीनिरूपाणिवयंविद्मजानीमः।

विद्मा द्यचोऽतस्तिङः इति दीर्घत्वम् । ते तव हे अग्ने । त्रेधा त्रयाणि । त्रिधा प्रविभक्तानि त्रीणि रूपाणि अग्नि वायु सूर्याख्याणि । विद्मा ते धाम । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामा निम न्यानीति च जन्मा न्यवा नि धेतानि । धामानि जन्मानि आहवनीय गार्हपत्य दक्षिणा ग्न्यति प्रणीत धिष्ण्य प्रभृतीनि । विभृता विहृता पुरुत्रा बहुरूपाणि । विजानीमस्त्र तव नाम परम

याणिं विद्मातेधाम विभृतापुरुत्रा ॥ विद्मातेनामंपरमङ्गुहायद्विद्मात मुत्संयतऽआजगन्थ ॥ १९ ॥ समुद्रे त्वां ॥ नृमणाऽअप्स्वन्तर्नृ च क्षाऽईधे दिवोऽअग्नऽऊधन् ॥ तृतीयेत्वारजसितस्थिवांꣳसमपामुप

मुत्कृष्टम् गुहायामिव स्थितमवस्थितम् । स विष्ट्र इति वा । अस्य त न्नाम विद्मात मुत्स म् । विज नीम श्च त मुत्स न्दम मधूपं प्रथम मवस्थानं य तस्त्वम् आजगन्थ आगतवा नसि हे अग्ने ॥१९॥ समुद्रे त्वा । हेऽग्ने समुद्रे त्वा त्वां पूर्वंसर्तमाम नृमणाः प्रजापतिः ईधे दीपयां चकार ।

अग्नन्त नृचक्षा ईधे । अप्स्वन्त वर्तमान नृचक्षा प्रजापति रेव ईधे आदीपितवान् । तमद्भ्य उपो दाभृत पुष्कर पर्णे वि वेदे त्यादि श्रुति रुद्धाटिता । दिवो अग्न । ऊधन् । द्यु लोकस्य ऊधसि महो दके प्रदेशे आदित्यात्मना नृचक्षा एव ईधे । तृतीये त्वा रजसि च त्वां द्युलोके आदित्यात्मना स्थितवन्तम् अपाम् उपस्थे उत्सङ्गे नाव्याना मपां मध्ये

स्तस्थिवांसंमहिषाऽअवर्द्धन् ॥ २० ॥ अक्रन्ददग्निः ॥ अक्रन्ददग्निस्तनयं न्निवद्यौःक्षामारेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ॥ सद्योजज्ञानोविहीमिद्धोऽअख्यदारोदसीभानुनाभात्यन्तः ॥ २१ ॥ श्रीणामुदारः ॥ श्रीणामुदारोधरुणोरयीणाम्मनीषाणाम्प्रार्पणःसोमगोपाः ॥ व्वसुःसूनुःसहः

व्यवस्थितम् महिषाः महान्तः प्राणाः अवर्द्धन् वर्द्धयां चक्रुः । प्राणो वै महिषा इत्यादि श्रुतिः ॥ २० ॥ अक्रन्ददग्नि रिति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ श्रीणा मुदारः । श्रीणां लक्ष्मीणा मुदारोत्यर्थं दाता धरुणो रयीणाम् । च धनानाम् । मनीषाणाम् प्रार्पणः कश्चिद्धनवान पि

भवति नतु दाता। अयंतु मनसा एषितानां कामानां प्रापयिता। सोम गोपाः। धिष्णा अग्नयः सोमं गोपयन्ति तदभि प्राय मेतत्। सोमिनो वा गोपायति। वसुः वासयिता। यद्वा० वसुः धनं एवाग्निः। यथा न्यानि धना न्युपकारं कुर्वन्ति शयनासन गवादीनि एव मय मप्युपकरोति भूतानां ताप पाक प्रकाशैः अतो वसुः। सूनुः सहसः। पुत्रो बलस्य। मथ्य मानो जायते तस्मा देव मुच्यते। आप्सु राजा। अप्स्व वस्थितो वरुणा त्मना राजा। तथा

गोऽअप्सुराजाव्विभात्यग्ग्रंऽउषसामिधानः॥ २२॥ व्विश्वस्यकेतुः॥ व्विश्वस्यकेतुर्ब्भुवनस्यगर्ब्भऽआरोदसीऽअपृणाज्जायमानः।

चोक्तम्। त्व मग्ने वरुणो जायसे यदिति। विभात्यग्र उषसाम्। आदित्या त्मना। इन्धानः इन्धी दीप्तौ। दीप्यमानः। यद्वा। उषः कालेग्नीनां प्रादुः करणं क्रियते तदभिप्राय मेतत्॥ २२॥ विश्वस्य केतुः। चतुर्थः पादोच प्रथमं व्याख्याते यच्छब्द योगात्। जनाय-दग्निमयजन्तपञ्च। यदि त्यविभक्तिकोनि देशः। य मग्निं पञ्चजनाः। चत्वारो वर्णा

केतुः प्रज्ञानम् अग्न्यात्मना। भुवनस्य गर्भः। भूत जातस्य वाद्यात्मना गर्भः सहि प्राणभा-

क्रतुः प्रज्ञानम् अग्न्यात्मना । भुवनस्य गर्भः । भूत जातस्य वाय्वात्मना गर्भः सहि प्राणभावेन भूताना मन्तः सञ्चरति । आरोदसी अपृणात् जायमानः । स एव आपूरयति द्यावापृथिव्यौ जायमान आदित्यात्मना । स एव मध्यस्थान मारुह्य इन्द्रात्मना वीडुश्चित् । इढम यद्रि मादारयितव्यं मेघं वा अभिनत् विदारयति । परायन् परापपरतो गच्छन् ॥ २२ ॥

वी॒ळु चि॑द॒द्रिम॑भिनत्प॒राय॒ञ्जना॒ यद॒ग्निमय॑जन्त॒ पञ्च॑ ॥ २३ ॥ उ॒शिक्पा॑व॒कः ॥ उ॒शिक्पा॑व॒को अ॑र॒तिः सु॑मे॒धा मर्ते॑ष्व॒ग्निर॒मृतो॒ नि धा॑यि ॥ इय॑र्ति धू॒मम॑रु॒षं भरि॑भ्र॒दुच्छु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॒ द्याम् इन॑क्षन् ॥ २४ ॥

उशिक्पावकः । वश कान्तौ । अस्य क्त सम्प्रसारणस्ये तद्रूपम् उशिक् । कान्तः मेधावी वा । पावकः पावयिता । अरतिः । अलं मतिः । पर्याप्त मतिः । सुमेधाः कल्याण प्रज्ञः साधु यज्ञो वा । मर्तेषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु । अग्निः । कथं भूतः । अमृतः अमरण धर्मा । निधायि निहितः देवैः त्वं नो अस्य लोकस्या ध्यक्ष एधीति । स इयर्ति उदियर्ति उद्ग-

मयति धूमम् अरुषम् अरोचनम् भरिभ्रत् धारय न्निदं जगत्। इतो वा अय मूर्द्ध रेतः सिञ्चति सामुत्र दृष्टि भंवती त्येत च्छ्रुत्यभि प्रायो यं मन्त्रः। शुक्रेण शोचिषा। शुक्रेन शोचिषा। द्यां द्युलोकम् इन ञ्चन् व्याप्नुवन्। नक्षत्र ग्रह चन्द्र तारक संबन्धिना धूम मियर्तीति संबध्यते। इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्ती त्येत च्छ्रुत्यभि प्रायो यं मन्त्रः।॥ २४॥

इशानोरुक्मऽ॥ इशानोरुक्मऽउर्व्याव्व्यंद्यौदुर्म्मर्षमायुंःश्रियेरुंचानः॥ अग्निरमृतोऽअभवद्वयोभिर्य्यदैनन्द्यौरजनयत्सुरेताः ॥ २५॥ यस्ते॥ अद्यकृणवद्भद्रशोचेपूपन्देवघृतवन्तमग्ने॥ प्रतन्नयप्रतरंव्व

शिवम्

२६४

इशानो रुक्म इति व्याख्यातम्॥ २५॥ यस्ते अद्य। य स्तव अद्य प्रति पदि। कृणवत् करोति हे भद्र शोचे। भन्दनीय दीप्ते। अपूपम् पुरोडाशम्। हे देव। घृतवन्तम्। हे अग्ने। स आज्य स्रोपस्तीर्य्ये हि हविषो वरायाथो परिष्टादा ज्याभ्या वघारयती त्येत च्छ्रुत्यभि

अतितराम् वस्यो अच्छ। अच्छाभि राप्त मिति शाकपूणिः। वस्यो वसीयः श्रेयः ...

अग्ने। स आज्य स्योपस्तं यं हि हविषो वरायाथो परिष्टादा ज्यास्या वधारयती त्यत कुत्याम

अतितराम् वस्यो अच्छ। अच्छाभे राप्तु मिति शाकपूणिः। वसीयं स्थान मभि। वस्ततर स्थानमभि। वस निवासे। टन् तुश छन्दसीति इयसुन् तुरिष्टेमेयस्स्विति टचोलोपः वसीय इति सिध्यति। स लोक मागच्छत्य शोकं। अहिमं तस्मि न्वसति शाश्वतीः समाः इति स्तुत्युक्तं तं प्राप्नुयात् अयं वसीयान् लोकः। अभिनयसि च सुम्नन् देव भक्त देवा सेवितम् हे यविष्ठ।

स्योऽअच्छाभिसुम्नन्देवभंक्तंयविष्ठ ॥ २६ ॥ आतम् ॥ आतम्भंज सौश्रवसेष्वंग्गनऽउक्थऽउंक्थऽआभंजशस्यमाने ॥ प्रियःसूर्येप्रियोऽअग्गनाभंवात्युज्जातेनंभिनदुदज्जनित्वैः ॥२७॥ त्वामंग्गने ॥ त्वा

युवतम। अथवा मिश्रयितृतम ॥ २६ ॥ आतंभज। यदः स्थाने तदो वृत्तिः लटः स्थाने लोटः अर्थं संबन्धात्। हे अग्ने आभजसि यं यजमानम् * सौश्रवसेषु साधु श्रवणीयेषु यज्ञ-क्रतुषु। उक्थ उक्थ आभज। तत स्तोत्रे व यज्ञ क्रतुषु। उक्थे उक्थे शस्यमाने आभजसि

---

* शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः सम्बन्धीनि कीर्ति हेतुभूतानिकर्माणि सौश्रव सानितेषु यज्ञकर्मसु।

आसेवसे। यजमानः प्रियः सूर्यस्य * भवति प्रियश्चाग्ने र्भवति। किञ्च। उज्जाते न भिनदत्। उद्भिनति धर्मार्थ कामान् जातेनौरस पुत्र संघातेन। उद्भिनत्ति च। जनित्वैः जनिष्यमाणैः पौत्र प्रपौत्र सर्वैः वेदार्थान्। प्रज्ञाप्यस्य स्वर्गयायिनी भवती त्यभिप्रायः॥ २७॥ त्वामग्ने। हे अग्ने त्वां यजमानाः। अनुद्यून् अन्वहम् अह न्यहनि। विश्वानि वसूनि

त्वाम॑ग्ने॒ यज॑माना॒ऽअनु॒ द्यून्विश्वा॒ वसु॑ दधिरे॒ वार्य्या॑णि ॥ त्वया॑ स॒ह द्र॑वि॒णमि॒च्छमा॑ना व्र॒जङ्गोम॑न्तमु॒शिजो॒ विव॑व्रुः ॥ २८ ॥ अस्ता॑व्यु

धनानि। दधिरे धारयन्ति भूमि गो हिरण्यादीनि। वार्याणि वरणीयानि। किञ्च। त्वया च सह द्रविणं यज्ञ फल मिच्छमानाः कामयमानाः। व्रजम्। व्रज त्यनेन सुकृतिन इति व्रजो देवयान मार्गः गो मन्तम्। गावो रश्मय आदित्य सम्बन्धिनः तैः संयुक्तम्। उशिजो मेधाविनः ज्ञानकर्म समुच्चय कारिणः। विवव्रुः विभिदुः। आदित्य मण्डलस्य मध्येन मार्गं

कृतवन्त इत्यर्थः। तदुक्तम्। ते य एव विदु रित्युपक्रम्य देवलोका दादित्य मण्डलमिति॥२८॥

कृतवन्त इत्यर्थः । तदुक्तम् । त य एवं विदु रित्यु पक्रम्य देवलोका दादित्य मण्डलमिति ॥ २८ ॥
अस्ताव्यग्निः । स्तुतो ग्नि वैश्वानरः नरां सुशेवः मनुष्याणां शोभनं सुखयिता । ऋषिभिः ।
ऋत्विग् यजमानैः । सोमस्य गोपायिता । अद्वेषे । पादौ लिङ्गोक्ता देवताकौ । यतो
ग्निः । अस्ताव्यग्निर्न्नराᳬसुशेवोव्वैश्वानरऽऋषिभिःसोमगोपाः ॥ अद्वेषेद्यावापृथिवीहुवेमदेवाधत्तरयिमस्मेसुवीरम् ॥ २९ ॥
[१२] समिधाग्निम् ॥ समिधाग्निन्दुवस्यतघृतैर्बोधयतातिथि
ग्निः स्तुतः अतः अद्वेषे द्वेष रहिते द्यावा पृथिव्यौ हुवेम आह्वयामः त दाश्रय कर्म प्रा-
प्त्यर्थम् । हे देवा यूय मपि धत । दत्त । रयिं धनम् अस्मे अस्मभ्यम् । सुवीरं शोभन-
पुत्रम् ॥ २९ ॥ (१) वनीवाहनम् । आग्नेय्यः पञ्चकण्डिकाः । समिधाग्निम् व्याख्यातम् ॥ ३० ॥
अथवनीवाहनम् ।

(१) का० प्रागनः कृत्वोख्यस्योत्तरतः सभिदा धानरठं० समिधाग्निम् । १६ । ६ । १५ । उख्याग्नेरुत्तरदिशिप्रागी षंशकटं
संस्थाप्य यजमान उख्ये ग्नौवनीवाहनेसमिधमाधत्त इति सूत्रार्थः ।

शु० य० सं० २६६ उ० भा० | १२अ०

उद्यच्छति । (१) उदुत्वा अनुष्टुप् हे अग्ने उद्भरन्तु त्वां विश्वे देवाः । चितिभिः यैरग्नि रुद्ध्रियते । स त्वं विश्वैर्देवैः उद्ध्रियमाणः नः अस्माकं शिवः भव । शिवः शान्तः । सुप्रतीकः

म् ॥ आस्मिन्हव्याजुहोतन ॥३०॥ उदुत्वा ॥ उदुत्वाविश्वेदेवा ऽअग्ग्नेभरन्तुचित्तिभिः ॥ सनोभवशिवस्त्वᳪसुप्रतीकोविभावसुः ॥ २१॥ प्रेत् ॥ प्रेदग्ग्नेज्ज्योतिष्म्मान्न्याहिशिवेभिरर्च्चिभिष्ट्वम् ॥ बृहद्भिर्ब्भानुभिर्ब्भासन्माहिᳪसीस्तन्वाप्प्रजाः ॥२२॥ अक्र न्ददग्निः ॥

शोभन मुखः विभावसुः विभूत धनश्च ॥ ३१ ॥ (२) प्र याति । प्रेदग्ने अनुष्टुप् । प्रयाहि हे अग्ने च ज्योतिष्मान् भूत्वा । शिवेभिरर्चिभिः । शिवैः शान्तैः सुखकरैः अर्चिभिः गच्छ-

(१) का० सासन्दीकमुद्यम्योदुत्वेतिदक्षिणतोऽनसिकरोति । १७ । २६ १६ । समिदाधानान्तरमुदुत्वेतिमन्त्रेणासन्दीसहित मुख्याग्निमूर्द्धं कृत्वादक्षिणस्थितोयजमानः शकटे तंस्थापयतीतिसूत्रार्थः ।

स्व । त्वम् बृहद्भिः भानुभिः रश्मिभिः भासन् दीप्यमानः । माहिंसीः तन्वा शरीरेण

शिवम्

स्व। त्वम् इहद्भिः भानुभिः रश्मिभिः भासन् दीप्यमानः। माहिंसीः तन्वा शरीरेण प्रजाः ॥ ३२ ॥ अक्रन्ददग्नि रिति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥ (१) समिध मादधाति। प्र प्रा-यम्। त्रिष्टुप् प्र प्रायम्। प्रकर्षेण महता अय मग्निः। भरतस्य प्रजापतेः। शृणवे।

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निवद्यौःक्षामारेरिहद्वीरुधःसमञ्जन्। सद्योजज्ञानोविहीमिद्धोऽअख्यदारोदसीभानुनाभात्यन्तः ॥ ३३ ॥ प्रप्रायम् ॥ प्रप्रायमग्निर्भरतस्यशृण्वेवियत्सूर्य्योनरोचतेबृहद्भाः ॥

शृणोति वचनम। कथ मेत दध्यवसीयते यथा प्रजापतेः शृणोति वचन मिति। विय त्सूर्यो नरोचते इहद्भाः। य त्समिधा दान समनन्तर मेव विरोचते। सूर्योन सूर्य इव इहद्भाः महादीप्तीः। य स्त्व अभितस्थौपू रुम् असुर राक्षसम् प्रतनासु संग्रामेषु एतया

(१) का० वासेऽवहरत्युद्वतावोच्चितउत्तरतः समिधान प्रभृति। १६। ३। २१। वासेस्थितोक्रियमाणेउत्तरदिशि उद्वतावोच्चितप्रदेशेऽग्निमवहरत्युत्तारयन्ति ततोग्नोसमिदाधानम्।

समिधा आप्यायितः। यस्मा त्व। दीदाय दीप्यते। दैव्यः देवसम्बन्धी अतिथिः। अतिथि धर्मा जनानाम्। शिवः शान्तः नः अस्माकं भवति। तस्मा त्प्रजापते वचनं शृणोति ॥ ३४ ॥ (१)आपो देवीः। दश कण्डिका भस्मा व्यवहरणाम्। आपो देवी। अब्देवत्या त्रिष्टुप्। हे आपः देव्यः प्रतिगृभ्णीत प्रतिगृह्णीत। भस्मै तत् स्वागतादिभिः। तत्र अयं शिष्ट व्य-

अभियःपूरुपृतंनासुतस्थौदीदायुदैव्योऽअतिथिःशिवोनः ॥ ३४ ॥ आपोदेवीः ॥ आपोदेवीःप्रतिगृभ्णीतभस्मैतत्स्योनेकृणुद्धूँसु रभाऽउँलोके ॥ तस्मैनमन्ताञ्जनयःसुपत्नीर्म्मातेवपुत्रम्बिभृता

वहारः। ततः स्वा तादिभिः परिगृह्य। स्योने कृणुध्वं सुरभा उ लोकेस्योने सुखावहे कृणुध्वं स्थापयत। उकारः समुच्चयार्थः। सुरभौ शोभन गन्धे धूप पुष्पोपकारैः। लोके स्थाने शय्यायाम् तस्मै नम न्ताम्। तद्ः स्थाने एतदः प्रयोगः प्रकृतत्वात्। अस्मै भस्म

रूपाया अग्नये नमन्तां जनय: उपतिष्ठन्तु जाया:। सुपत्नी: शोभनपत्न्य:। रूप लावण्य यौवनालाङ्कार वैदग्ध्य सम्पन्ना:। यूयं च। मातेव पुत्रं विभृत। धारयत। पानं भोजन वासोभि: गोपयत। किञ्च। अप्सु स्वात्मनि एनत् भस्म॥ ३५॥ (१) अप्स्वग्ने। अधस्तनेन मन्त्रेण भस्मा तिथित्वेना प्स्व वस्थाप्य अथे दानीं गायत्र्यानुष्टुभ्या मग्ने: सर्वगतत्त्वं प्रका-

प्स्वेनत्॥ ३५॥ अप्स्वग्ने॥ अप्स्वग्नेसधिष्टवसौषधीरनुरु ध्यसे॥ गर्भेसञ्जायसेपुनः॥ ३६॥ गर्भोऽअसि॥ गर्भोअस्योष

शयन् भस्माभ्यवहरण मेवा पन्हुते। अप्सु हे अग्ने सधि: समानस्थानम्। सधि स्तवा सौषधी रनु रुध्यसे सत्त्वं बीज मवस्थाय ओषधी: अनुरुध्यसे। ओषधि परिणाम मनु विपरिण- मशे। ततो गर्भं सन् विद्यमान: जायसे पुनरपि॥३६॥ (१) किञ्च। गर्भ: असि भवसि ओषधीनां

(१) का० ततोद्वाभ्याम्। १६। ६। २७। ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्यामप्स्वग्नेगर्भोऽअसीत्येताभ्यामृग्भ्यामप्सुपुटेन द्वितीय वारमुख्याग्निंभस्माप्सु प्रास्यति।

(१) का० अनामिकयाप्रास्तादादतिप्रसद्येति। १६। ६। २८। अप्सु क्षिप्ताद्भस्मन: सकाशादनामिकयाभस्मगृह्णातिप्रास- द्येतिचतुर्ऋग्भि:।

गर्भश्च वनस्पतीनाम् गर्भश्च विश्वस्य भूतस्य भूतग्रामस्य । हे अग्ने गर्भः अपाम् असि ॥ ३७ ॥
अप आदत्ते प्रसद्य चतसृभि राग्नेयीभिः । द्वे अनुष्टुभौ द्वे गायत्र्यौ । प्रसद्य अवस्थाप्य भस्मना
भस्म रूपेण योनिं स्थानम् अप श्च पृथिवीं च हे अग्ने संसृज्य संगत्य च मातृभिः अद्भिः

धीनाङ्गर्ब्भोऽवनस्पतीनाम् ॥ गर्ब्भोविश्वस्यभूतस्याग्नेगर्ब्भोऽअ
पामसि ॥ ३७ ॥ प्रसद्यभस्मनायोनिमपश्चपृथिवीमग्ने ॥ सᳬ
सृज्यमातृभिष्ट्वञ्ज्योतिष्मान्पुनरासदः ॥ ३८ ॥ पुनरासद्य । पु
नरासद्य सदनमपश्चपृथिवीमग्ने ॥ शेषेमातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याᳬ
शिवतमः ॥ ३९ ॥ पुनरूर्ज्जा ॥ निवर्त्तस्वपुनरग्नऽइषायुषा ॥ पुन

त्वम् ज्योतिष्मान् भूत्वा पुन रस्या मुखाया मासदः आसीद ॥ ३८ ॥ पुन रासद्य । पुनरप्या-
स्थाय सदनं स्थानम् अप श्च पृथिवीं च हे अग्ने । ततो नन्तरं शेषे । शीङ् स्वप्ने इत्यस्य

तमः ॥ ३९ ॥ पुन रूर्जा । द्वे व्याख्याते ॥ ४० ॥ (१) प्रास्या षाया मुपतिष्ठते बोधाम इति द्वाभ्यां

शिवम
२६८

तमः ॥ ३९ ॥ पुन रूर्जा । द्वे व्याख्याते ॥ ४० ॥ (१) प्रास्मो षाया मुपतिष्ठते बोधाम इति द्वाभ्यां त्रिष्टुप् गायत्रीभ्याम् । गायत्री यजु रन्ता । विश्व कर्मणे स्वाहेति यजुः । बोधाम बुध्यस्व मम । अस्य वचसः । कि मभि प्रायो हम् ब्रवीमि । हे यविष्ठ मिश्रयितृ तम अथवा युव-

न्दंऽप्राहृस्यहंसः ॥ ४० ॥ सुहुस्या ॥ निवर्त्तस्वाग्ग्नेपिन्न्वंस्वधा या ॥ व्विभूश्वप्पन्न्यांव्विभूश्वतस्प्परि ॥ ४१ ॥ बोधामे ॥ ऽस्यःहवं ॥ चंसोयविष्ठ्मंहिंष्ठस्यप्प्रभृतस्यस्वधावः ॥ पीयंतिच्वे ... मन्त्रानां गृणातिवन्दारुंष्ट्रेतन्न्वं वन्देऽअग्ग्ने ॥ ४२ ॥ सबो... (२) चित्येनो

तम । मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य । हे ... य... दमानीयगार्हपत्यचितिरुपरि- पीयतित्त्वः । पीयति राक्रोश कर्मा । आक्रोशति ... ख्यातो ... तिष्ठित ... वलाविभक्त्यलुकंछान्दसः गार्हपत्यचिति

(१) का० प्रास्योखायामुपत्तिष्टते बोधामइति । १६ । ६ । ३० । ... द्व

आस्यबोधामइति द्वाभ्यांनोख्याग्निमुपत्तिष्ठते । ... बनि

हे अग्ने गर्भः अपाम् असि ॥ ३७ ॥

गृणाति । अनुगृणाति । स्तौति त्वः एकः पुरुषस्य । भौ द्वे गायत्र्यौ । प्रसद्य अवस्थाप्य भस्मना

कश्चित् स्तौतीति । एवं च सति वन्दारुः वन्दनशीलः अग्ने संसृज्य संगत्य च मातृभिः अद्भिः

सबोधि । य स्त्वं सूरिः पण्डितः मघवा धनमांश्च

सदातः । बुध्वाच । युयोधि पृथक् कुरु अस्मत्तः द्वेषांसि दो तस्याग्ग्नेगर्ब्भोऽअ

वाव्वसुंपतेव्वसुंदावन् ॥ युयोद्ध्यस्म्मद्द्वेषांᳪ सिब्भ्रिसुंग्ग्ने ॥ सुᳪ

हां ॥ ४३ ॥ पुनंस्त्वा ॥ दित्याकुद्द्राव्वसंवःसमिंन्धताम्पुनंर्ब्ब्रह्मा । पु

व्वसुनीथयज्ञैः ॥ घृतेनन्त्वन्तन्न्वर्द्धयस्वसत्त्याःसंन्तुयजमानाᳪ

मिधा उपहृत्या ज्यं जुहोति । विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥ (१) आदधाति समिधम् ।

पुनस्त्वा । आग्नेयी त्रिष्टुप् । निर्वाणं त्वां पुनः समिन्धतां सन्दीपयन्तु । आदित्याः रुद्राः

वसवः पुनश्च ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ऋत्विग् । यजमानाः । वसुनीथ । नीथास्तुति रुच्यते ।

वसु लाभ निमित्ता यस्य स्तुतिः स वसुनीथः । यज्ञः यागः एतेन च तत्रं तन्त्रं शरीरं वर्द्ध-

वसव: पुनश्च ब्रह्माण: ब्राह्मणा: क्चोंत्वग्। यजमाना: । वसुनाथ । ...

वसु लाभ निमित्ता यस्य स्तुति: स वसुनीथ: । यज्ञै: यागै: घृतेन च तत्र तत्र शरीरं वर्द्ध-यस्त्र । सत्या श्च सन्तु यजमानस्य कामा: । ये भञ्जा व्यवहरण व्यवच्छिन्ना: ॥ ४४ ॥
(१) पलाश शाखया गार्हपत्यं व्यूहति । अपेत । त्रिष्टुप् । अर्द्धर्चेनोदर सर्प्पिणा उच्यन्ते ।

कामाः ॥ ४४ ॥ [१५] अपेत ॥ अपेतवीतविचसर्प्पतातोयेत्र स्थपुराणायेचुनूतनाः ॥ अदाद्यमोवसानम्पृथिव्याऽअक्रन्निमम्पितरोलोकमस्मै॥

पादेनयम: पादेनपितर: । अप इत अपगच्छत । वि इत विगच्छत । विच सर्प्पत ... मन्त्रानां च अत: स्थानात् । येत्रस्थ ये यूय मत्रस्थ भत्रथ । पुराणा श्चिरन्तना: ॥ ... (२) चिरन्तना इदानी न्तना: कस्मा इय मप सर्प्पाम इति चेन्मति: । अदात् ... दमानीयगार्हपत्यचितेरुपरि-

(१) का० अथगार्हपत्यचयनमुच्यते का० पलाशशाखयागार्हपत्यं व्युदूहत्यपेतवीति ...
१ । ३ । अत्रभाविन्यावृत्त्याशलाद्यार्यीगार्हपत्यशब्देनोच्यते तदर्थाचितिश्चित ... वलाविभक्त्यलुकंछान्दस: गार्हपत्यचितिं गार्हपत्यचिति: स्थानं व्यूदूहति ऊहिरत्रप्रेरणे तत्रपतित तृण ... द्रष्ट
पुच्छ: पादै: प्रतिदिशमादौप्राच्यामपेतवीतियेऽत्रस्थ तिदक्षिणे बनि

स्य। हे अग्ने गर्भ: अपाम् असि ॥ ३७ ॥
सानं स्थानम्। अवस्य न्तस्मि न्निति अवसा -भौ द्वे गायत्र्यौ। प्रसद्य अवस्थाप्य भस्मना
न्दन् अकृतवन्त श्च पितर: इमं लोकं स्थानम् अस्मै संसृज्य संगत्य च मातृभि: अद्भि:
(१) उखां निव पति उल्व संस्तव पशु संस्तव श्च तेषा मत स्त्र

-भूतस्याग्ग्नेगर्ब्भोऽअ
तरौलोकमस्मै ॥ ४५ ॥ सँज्ञानमसि ॥ काम -सङ्ग्ग्ने ॥ स
धरंणम्भूयात् ॥ अग्ग्नेर्ब्भस्म्मास्यग्ग्नेऽपुरीषमसिचित -सद्य। पु
-याऽ

त्रीणि यजूंषि। समिति एकीभाव माचष्टे। यत एकं ज्ञान मसि उल्व संस्तवा
दुसमानोल्वा: समेव जानीते इति श्रुति:। काम धरणं च कामा न्धारयति संपा
कामधरणम् पशवो वा उखा: पशव: कामधरण मिति श्रुति:। अतो मयि ते तव कामध-
रणं भूयात्। मयि ते पशवो भूयासु रिति श्रुति:। उल्वा भि प्राय मेक वचनम् (२) सिकता

(१) का० उदीचीॅशखामुदस्योषान्निवपत्तिसंज्ञानमिति। १७। १। ४। य याव्यदूहनं क्तं तांशाखामुदक्चिषागार्हपत्य-

निवपति। अग्ने भंस्मासि। भस भत्सं न दीप्तयोः। भसितं भस्म भस्म साद्दृश्यात् सिकता भस्मे त्युक्ताः। न वा अग्निः स्वं भस्माति दहतीति श्रुतिः। अग्ने श्च पुरीषं पूरणम् असि भस्माभि प्राय मेक वचनम्। अग्ने रेत द्दिश्वानरस्य रेतो यत्सिकता इति श्रुतिः। (१) परिस्रुत उपद-

ऽऊर्द्ध्वचितः॑ श्रयद्ध्वम् ॥ ४६ ॥ अयꣳसः ॥ अयꣳसोऽअग्निर्यस्मि न्त्सोममिन्द्रः॑ सुतन्दधे जठरेंव्वावशानः ॥ सहस्रियम्वाजम ... हव॑ ॥

धाति चितस्थ। चिञ्चयने अस्य क्विपि बहुवचनम्। या यूयं चिता भवथ। परि ... मन्त्रानां स्य। ता उच्यन्ते। उर्द्ध्वचिता भूत्वा एन मग्नि माश्रयद्ध्वम् ॥ ४६ ॥ (... नाम ... (२) चित्येनो

(१) का० परिश्रिद्भिः परि श्रयति पूर्ववदेकविꣳशत्या चितः स्थेति। १७। १। ७। ... दमानीयगार्हपत्यचितिरुपरि-

(२) का० एकविंशतिपरिश्रिद्भिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदित्ति ... तस्मोदक्षिणोतरः प्राचीरुपदधाति दक्षिणतऽउदङ्ङयठꣳ० सोऽग्र उद्कवान ... वलाविभक्त्यलुकंछान्दसः गार्हपत्यचिति णेउदङ्मुखउपविश्य सध्येचतस्रोर्ध्व द्दृहत्तो संज्ञा इष्टकाः कर्म द्रष्ट अध्यात्मं चयनमित्थु ... । ऋक्चतुष्कोणैकैकाम्। हस्तदीर्घ ... चन्ते इतिसूत्रार्थः। ...बन्धि

हे अग्ने गर्भः अपाम् असि ॥ ३७ ॥
श्चीयते । अयं सो अग्निः षडर्चं माग्नेयं वैश्य । द्वे गायत्र्यौ । प्रसद्य अवस्थाप्य भस्मना
प्रधानं कुर्वन्नभिनये न दर्शयति । अयंसः गार्हपत्य संसृज्य संगत्य च मातृभिः अद्भिः
सोमम् इन्द्रः दधे धारयति । जठरे उदरे वावशान मत स्ते
सहस्रियम् सहस्रार्हम् । वाजम् अन्नभूतं सर्वस्य जगतः । अत्य ...तस्याग्नेगर्ब्भोऽअ
त्यर्थं । अनन्तरं भक्षणा देव सुदकरम् । सप्तिं शरणं तृप्तिकरम् । न [illegible]सीᳫ्ग्ग्ने ॥ सꣳ

स्तिꣳससवान्त्सꣳस्तूयसेजातवेदः ॥ ४७ ॥ अग्ग्नेयत् ॥ [illegible]सद्य । पु

सोमं जठरे धारयति । किन्तर्हि । त्व मपि स सवा न्स न्स्तूयसे जातवेदः । स[illegible]प्याꣳ
हवींषि संभजमानः सन् स्तूयसे ऋत्विग्यजमानैः हे जातवेदः । अयं ताव दस्य मन्त्रस्य
णोर्थं श्रुति स्तु आहुति परिणामाभि प्रायेण व्याचष्टे । अयं वै लोको गार्हपत्य आपः
सोमः सुतो स्मिं ल्लोके य इन्द्रो धत्ते । जठरे वावशान इति । मध्यं वै जठर मित्यादि
अयं सलोको गार्हप त्याग्नि र्यस्मि ल्लोके अभियुतः सोम परिणामभूता अपः इन्द्रस्य

अपां विशेषणानि । ससवा न्स न्स्तूयसे जातवेदः । इति व्याचष्टे । चितः संश्रीयसे

अयं सलोको गार्हप त्यागिन येस्मि लोके अभियत: सोम परिणामभूता अप: इन्द्रस्य

अपां विशेषणानि। ससवा न्स नस्तूयसे जातवेद:। इति व्याचष्टे। चित: संस्तीयसे जातवेद इति गार्हपत्य रूपेण चित: सन् चीयसे। आहवनीय रूपेणे तिवा अर्थान्तर निष्टति त्वम् ॥ ४७ ॥ अग्ने यते। हे अग्ने यत्ते तव दिवि द्युलोके आदि लक्षणं वर्च्च:। यच्च पृथिव्या मग्नि लक्षणं वर्च्च: यच्च ओषधीषु अन्त र्व्यवस्थितम् यच्च अप्स्व न्तर्व्यवस्थितम् आयजत्र। आयष्टव्यं मर्यादया यष्टव्यम् एता न्यधस्तादुक्तानि वर्चांसि

विव्वर्च्चः पृथिव्यां यदोषंधीष्वप्स्वायंजत्र ॥ येनान्तरिक्षम् ...हवं॥

न्यंत्वेषः सभानुरंर्णवोनुचक्षाः ॥ ४८ ॥ अग्नेदिवः ॥ ...मन्त्रानां ...नाम (२) चित्ये नो

तव लघीयांसि। ये नतु वर्चसा अन्तरिक्षम् उरु विस्तीर्णम् आय...दमानीयगार्हपत्यचितिरूपरि-

सभानु:। मह तद्वर्च:। अर्णव:। अर्णस्वान् उदकवान ...

...वलाविभक्त्यलुकंछान्दसः गार्हपत्यचिति

वायु: स इति श्रुति:। नृचक्षा: नृणां शुभाशुभ कर्म द्रष्ट

अग्ने दिव:। हे अग्ने दिव: द्युलोकस्य संबन्धि

। हे अग्ने गर्भः अपाम् असि ॥ ३७ ॥

च्छाभे राप्नुत्र मिति शाकपूणिः अभि जिगासि । हे गायत्र्यौ । प्रसद्य अवस्थाप्य भस्मना

नाक्षेतीति श्रुतिः । अच्छा देवान् अभि जिगासि संसृज्य संगत्य च मातृभिः अद्भिः

आह । ऊ चिषे धिष्णया ये । प्राणावै देवा भिष्णया

इति लिङ्गवचनयो र्व्यत्ययः । उच्यन्ते ये धिष्णया अग्नयः । कि

भूतस्याग्ग्नेगर्ब्भोऽअ

सुप्ग्ने ॥ सद्

ऽअर्स्मच्छाजिगास्यच्छादेवा २ँ ॥ ऽऊंचिषेधिष्ण्यायाः

पुरस्तात्सूर्य्यँस्ययाश्चावस्तादुपतिष्ठन्तऽआपः ॥ ४८ ॥ पुरीष्या । पु

ऽअग्नयः ॥ प्रावणेभिःसजोषसः ॥ जुषन्तांयज्ञमद्रुहोनमीवा ।

स्य सूर्यस्य । परस्ता दाप उपतिष्ठन्ते या श्च अध स्ता दुप तिष्ठन्ते आपः ता श्च त्व मभि

जिगासि । त्व मेवैतैः रूपैः परिणमसी त्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥ पुरीष्यासः । बहुवचन मिष्ट

मावेदम । ये पुरीष्याः पशव्याः पशुभ्यो हिताः अग्नय इष्टकाः । माव-

तयःसमान सेविनो वा । समानं हि ते लोकं सेवन्ते । अद्र इहत्यो हिता स्वतस्य । ते

तय:समान सेविमो वा। समानं हि ते लोकं सेवन्ते। अद्रुहत्यो हिता ग्रतस्व:। ते जुषन्तां सेवन्तां यज्ञम् अद्रुह: अहिंसितार:। अनमीवा स्व अनशना या वुभुक्षा निवृत्ति करा इत्यर्थ:। इष: अन्नभक्ती: मही: महती: प्रभूता: ॥५०॥ (१) पश्चिमे उपदधाति। इडामग्ने। इडा मन्नं हे अग्ने पुरुदंसंवङ्ककर्म साधनभूतम्। यत्तु श्रुत्या उक्तम् पशवो वा इडेति तद्वक्ष्ये वदे

ऽइषोंमुही॒: ॥ ५० ॥ इडा॒मग्ग्ने ॥ पुरु॒दं॑स॒ꣳस॒निङ्गोः॑ शश्व॒त्तम॒ꣳ हव॑॥ मानायसाध ॥ स्यान्नं॑ सू॒नुस्तन॑यो॒ विजावा॒ग्ग्ने॒ सा॒तें॑ सु॒म॒ति मन्त्रानां

रुपाद्यत इत्यनेनहेतुना। सनिं गो: गो: सम्बधिनीं चसनिं दानं पयोदधिघृतादिकम्‌ (२) चित्येनो प्रवतिकतमम् शाश्वतिककर्म। अनपायिनीम् हवमानाय। यजमानाय ८दमानीयगार्हपत्यचितिरुपरि- साध प्रसाधय। एतदुक्तं भवति। अन्नं सोपसेचनं शाश्वयीम ... वलाविभक्त्यलुकंछान्दस: गार्हपत्यचितिं

(१) का० इडामग्नइति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरत: इडामग्नइति ऋग्ह
उदग्लक्षणेउपदध्यात्। उत्तरतोऽवस्थितो दक्षिणामुख: इडामित्ति

। हे अग्ने गर्भः अपाम् असि ॥ २७ ॥

किञ्च। स्वान्तः सूनु स्तनयः भवेत्त्वा स्माकं पुत्र। हे गायत्र्यौ। प्रसह्य अवस्थाप्य भस्मना यद्वा विजयशील:। पितरं वा योजयति वीर्येण। संसृज्य संगत्य च मातृभिः अद्भिः अस्मे अस्मासु ॥ ५१ ॥ द्वितीय मुपदधाति। अयन्ते। ^(१)

तस्याग्ग्नेगर्ब्भोऽअस्म्मे ॥ ५१ ॥ अयन्ते ॥ अयन्तेयोनिर्ऋत्त्वियोयतोजातोऽअरोचथाः । तञ्जानन्नग्ग्नऽआरोहाथानोव्वर्द्धयारयिम् ॥ ५२ ॥ चिदसि । परिचिदसि । चिदसितयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीदपरिचिदसितयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥

दुपदधाति। चिदसि। चिञ् चयने। चितासि। सादयति। तया देवत या सादिता सती अङ्गिरस्वत् प्राणवत्। यथा हि प्राणः सर्व मङ्गम् व्याप्यस्थितः एवं त्व मपि। ध्रुवा-सीद निविशस्व। तया देवतयेति वाग्ने तेवता ङ्गिरस्व दिति प्राणो वा अङ्गिरा

(१) का० चिदसीतिपूर्वं दक्षिणतः परिचिदसि। १७। १। १२। तद्दक्षिणोत्तरमार्गे गार्हपत्यंगत्वा चिदसीतिप्रतिमन्त्रं पूर्वे-

इति श्रुतिः। द्वितीया मुपधाति। परि चिदसि। परि सर्वत श्चितासितया देवतयेति

इति श्रुतिः। द्वितीया मुपधाति। परि चिदसि। परि सर्वत श्चितासितया देवतयेति व्याख्यातम्॥ ५३॥ (१) लोकं पृण सुपदधाति। लोकं पृण। पद्यादि लोकं स्थानं पृण पूरय। छिद्रं पृण पूरय। अग्ने रवयवभूता भव। अथो अपि च सीद नि विशस्व ध्रुवा

द॥ ५३॥ लोकम्पृण॥ छिद्रम्पृणाथोसीदद्ध्रुवात्त्वम्॥ इन्द्राग्नी त्त्वाबृहस्पतिरस्मिन्न्योनावसीषदन्॥ ५४॥ ताऽअस्य॥ सूद॥

निश्चला त्वम्। इन्द्रा ग्नी च। त्वां बृहस्पति श्च अस्मिन् योनौ स्थाने असीषदन्ता मन्नानां सादयंतु। न हि मानुषो ध्वर्युः त्वां सादयितुं समर्थ इत्यभि प्रायः॥ ५४॥ (२) स- (२) चित्ये नो

(१) का० तिसृषु लोक म्पृणासुमन्त्रोदशसुचद्वयो र्वादशस्वेकस्यां च ।१७।१।१७। ... इदमानीयगार्हपत्यचितेरुपरिष्णोमुपहितासुलोक म्पृणेत्यभिमन्त्रणम् ततोदशसुमन्त्रः यद्वादौद्वयोर्लोकम्पृणयोर्मन्त्र- ...चलाविभक्त्यलुकंछान्दसः गार्हपत्यचिति श्रतीष्टकागार्हपत्यस्युरितिसूत्रार्थः।

(२) का० नितिसादनसूददोहसाउपधानादुत्तरेतयादेवतयाताऽअस्ये ति। सूददोहसाधिवदनम् एतेनितिसर्वत्र तिसूत्रार्थः।

हे अग्ने गर्भः अपाम् असि ॥ ३७ ॥

यदति । ता अस्य । * अनुष्टुप् । यज्ञाङ्गति परिणाम हे गायत्र्यौ । प्रसद्य अवस्थाप्य भस्मना प्रायो मन्त्रः । ता यज्ञपरिणाम भृता दिव इत्यन्तम् संसृज्य संगत्य च मातृभिः अद्भिः च्युताः । सूददो हसः । आपो वै सूदोन्नं दोह इति श्रुतिः अस्ये त्यस्य पदस्य विश इत्यनेन संबन्धः । यज्ञो वै विश इति अस्य यज्ञस्य संबन्धिनं सोमं श्रीणन्ति मिश्रयन्ति । पृश्नयः अन्नं वै पृश्नि ॥

तस्याग्ग्नेगर्ब्भोऽअ्

सूददोहसुः सोमंᳬश्रीणन्तिपृश्नयः ॥ जन्मन्देवानांव्विशस्त्रिष्वा । रोचनेदिवः ॥ ५५ ॥ इन्द्रंव्विश्वाः ॥ इन्द्रंव्विश्वाऽअवीवृधन्त्समु

द्रुतं भवति । अस्मिन् लोके पतित्वा आप ओषधि वनस्पत्य न भूताः सोमस्या पक्व-र्वन्ति । कस्मि न्काले श्रीणन्ति । जन्मन्देवानाम् । संवत्सरो वै देवानां जन्मेति श्रुतिः । संवत्सर भृतिनः संवत्सरे सोम यागः तदभि प्राय मेतत् त्रिष्वा रोचने सवनानि वै त्रीणि रोचनानी ति श्रुतिः । त्रि ष्वारोचने ष्विति वचन व्यत्ययः । त्रिषु सवनेषु । एवं

रोचनानो ति श्रुतिः । वि ष्यारोचने ष्विति वचन व्यत्ययः । त्रिषु सवनेषु । एव-

श्रुतितो यं मन्त्रो व्याख्यातः ॥ ५५ ॥ (१) पुरीषं नि वपति । * इन्द्रं विश्वाः । ऐन्द्र्य नुष्टुप् इन्द्रं विश्वाः सर्वाः गिरः स्तुतयः ऋग्यजुः साम लक्षणाः । अवीवृधन् वर्द्धयन्ति । समुद्र व्यचसम् । समुद्र मिव विविधायनं नानागतिम् अक्षोभ्य वलं वा । रथीतमं रथीनाम् ।

व्यचसङ्गिरः ॥ रुथीतमᳪरुथीनांव्वाजांनाᳩसत्पतिम्पतिम् ॥ ५६ ॥

समितम् ॥ समितुᳪसङ्कल्प्येथाᳩसम्प्रियौरोचिष्णूसुमनुस्यमानौ ॥

सर्वेषां रथिनां मध्ये रथ युद्ध लब्धातिसयम् वाजानां सत्पतिं पतिम् । वाजाना मन्नानां पतिं सताञ्च पतिम् । श्रुति स्मृति कर्मा नुष्ठातारः सन्त उक्ताः ॥ ५६ ॥ (२) चित्येनो

(१) का० चात्वालदेशात् पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वाइति । १७ । १ । १८ । चात्वालस्थानात् मृदमानीयगार्हपत्यचितेरुपरिक्षिपति ।

(२) का० समंविलां कृत्वोखांनिवपति समितमिति समस्विलं यस्याः सासमंविलाविभक्त्यलुकंछान्दसः गार्हपत्यचितिं मृत्पूरणेनपरिश्रिसमाङ्कृत्वातन्मध्ये नीचैरुख्याग्निं स्थापयतिचतुर्मन्त्रैः

* इन्द्रदेवत्यामधुच्छन्दः सुतजे त्वष्टष्टानुष्टुप् ।

वुख्यं निवपति * समित मिति चतसृभि रुष्णिगु परिष्टा द्वृहत्युष्णिग् पंक्तिभि र्दग्नि देवत्याभि: । तृतीयो वाग्नि देवत्या । समितम् । द्वितीय पाद प्रभृति । व्याख्यायते । यो युवां संप्रियौ संगति प्रियौ रोचिष्णु चरोचन शीलौ च । तौ सुमनस्य मानौ परस्परं शोभनं चिन्तयन्तौ । इष मन्न मूर्जंतदुप सेचनं सर्पि रादि अभि संवसानौ अभ्यवहरन्तौ । वस्ते

इ॒षमूर्ज्ज॑म॒भि सं॒वसा॑नौ ॥ ५७ ॥ सं वा॑म् ॥ सं वा॒म्मना॑ᳬसि॒ सं व्र॒ता स॒मु चि॒त्तान्या क॑रम् ॥ अग्ग्ने॑ पुरीष्याधि॒पा भ॑व॒ त्वन्न॒ऽइष॒मूर्ज्जं

रर्थान्तरे वृत्तिः एत त्कुर्वाणौ समितम् इण गतौ । संगतिं कुरु तम् सङ्कल्पये थां च । एक संकल्पौ । च भवत मित्ये त दाशास्महे ॥ ५७ ॥ † संवाम् । आसमस्करम् । आभिमुख्येन स्थित्वा संस्कृतवान् । वां युवयो र्मनांसि । वुद्ध्य हंकार मनांसी ति वज्ञवचनम् । संव्रता । व्रत मिति कर्मनाम । संस्कृतवा न्य युवयोः कर्माणि । समु चित्ता-

* चतस्रोऽग्निदेवत्याः समितम् ... [illegible] ... व्यवहितानियता ... विंशत्यक्षरत्वात् ।

नि । चित शब्देन संस्कारा मनो गता उच्यन्ते । संस्कृतवा न्यास्मिमनो गता न्संस्का-

नि । चित शब्देन संस्कारा मनो गता उच्यन्ते । सस्तुतवा स्वास्मिमनो गता न्संस्का-रान् । उकार: समुच्चयार्थीय: । एवं मन: कर्म संस्कारै रेकीभूतैरेकी भूतं त्वामेक देवता भिमानिनं प्रार्थये । हे अग्ने पुरीष्य पशव्य अधिपाभव अधिपति र्भव । त्वन्न: अस्म-

य्यजमानायधेहि ॥ ५८ ॥ अग्नेत्वम् ॥ अग्नेत्वम्पुरीष्योरयिमा न्पुष्टिमा२ँ ॥ असि ॥ शिवाऽकृत्वादिशःसर्व्वाःस्वंय्योनिमिहास दः ॥ ५९ ॥ भवंतन्नः ॥ भवंतन्नःसमनसौसचेतसावरेपसौ ॥ मा

भ्यम् इषं चोर्जं च यजमानाय च धेहि देहि । इष मन्न मूर्ज्जं च तदुप सेचनं द-ध्यादि ॥ ५८ ॥ * अग्ने त्वम् । हे अग्ने त्वं पुरीष्य: रयिवा स्न धनवा स्न पुष्टिवा श्च असि यत: अन: शिवा: कृत्वा दिश: सर्वा: स्वं योनि मिहासद: । इति व्याख्यातम ॥ ५९ ॥

* उष्याग्निदेवतोष्णिक् आर्षी काधिका अनियताक्षरपादत्वात् ।

शु० य० सं० २७६ उ० भा०

* भवतन्न इति व्याख्यातम् ॥ ६० ॥(१) उखां शिक्या द्विमुञ्चति मातेव पुत्रम्। अनुष्टुप्। उखा स्तुतिः। ये य सुखा माता इव पुत्रं पृथिवी रूप मवस्थाय पुरीष्य पशव्यम् अग्निम्

यज्ञ॑ᳫंहि॑ᳫंसिष्टम्मायज्ञपतिञ्जातवेदसौशिवौभवतमद्यनः ॥ ६० ॥

मातेवपुत्रम् ॥ मातेवपुत्रम्पृथिवीपुरीष्यमग्निᳫंस्वेयोनावभारु

खा ॥ तांविश्वैर्देवैर्ऋतुभिःसंविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमु

ञ्चतु ॥ ६१ ॥ स्वे स्वकीये उत्सङ्गे कृत्वा अभाः। प्रथम पुरुषस्यै तद्रूपम् उखा शब्द सामानाधि करण्यात् अभारुखा अभार्षीत् धारितवती। ता मिदानीं ऋत सत्यां सतीं विश्वे देवैः

।१। का० सिकताभिः समंविलांकृत्वामातेवपुत्रमिति शिक्याद्विमुचाभ्रिवन्निधायासिञ्चतिपयोमध्ये तूष्णीम्। १७। १। १२। शून्यामुखांसिकताभिः सम्पूर्य्यमावेतेतिमन्त्रेणशिक्यात् पृथक्कृत्वाभ्रिवदितिस्थपितागनेरुतरे ऽर्रत्निमात्रे गार्हं पत्यचितेरुप-रिष्टादिधायतन्मध्ये तूष्णीन्दुग्धं सिञ्चेदितिसूत्रार्थः।

ऋतुभिः संविदानः। अहो महत्कर्मकृत मित्येवं संवादं कुर्वन् प्रजापति विश्वकर्मा च विमुञ्चतु शिक्यात् ॥ ६१ ॥ (१) नैर्ऋतीना मिष्टकाना मुपधानं तिसृभि रनुष्टुभिः। असुन्वन्तम् सोमाभिष व मकुर्वाणम् यजमानं चानैः यज्ञ ऋतुभिः इच्छ परिगृह्णीष्व। कि-

ञ्चतु ॥ ६१ ॥ [७] असुंन्न्वन्तमयंजमानमिच्छस्तेनस्येत्यामन्न्विंहितस्कंरस्य॥अुन्न्यमुस्म्मदिंच्छुसातंऽइुच्च्यानमोंदेविनिर्ऋतेतुभ्यंम-

ञ्च। स्तेनस्य त्यामन्विहि। स्तेनस्य चौरस्य इत्यां गतिम् अनु कुर्वन् इहि। प्रपलाय्य याहि। तस्करस्य। तदेव यच्चौर कर्म क रोति नान्यत् सतस्करः सन् तस्करइत्युच्यते। पुन रप्याह। अन्य मस्मदिच्छ अन्यं पुरुष मस्मत्तः इच्छ गृहीतुम्

(१) का० नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्कास्तिस्रोऽलक्षणाः पादमात्रीर्हविष्यशन्नहोमवद्दे शेदक्षिणोत्तराः कृत्वादक्षिणामुखोऽनुपसृशन्नसुन्वन्तमितिप्रत्यृचम्पराचीः १७।१।२३। ततोऽध्वर्युः राजसूयेहविष्यशन्नहोमियादृशोदेशस्तादृशेस्वयम्प्रशीर्णेइरिणेवासुन्वन्तमितिप्रत्यृचं तिस्रोनैर्ऋतीसंज्ञांइष्टकादक्षिणोत्तराः कृत्वाततस्ताअपस्पृशन् उपदधाति। कीदृशीः पाकेनकृष्णवर्णाः तुषैरेवपक्काः लक्षणहीना पद्याः पराचीः अनात्म मुखोः। स्वयंदक्षिणामुखः पूर्वमुत्तरान्निधायततोदक्षिणेइ-इतिसूत्रार्थः।

साते तव इत्या गतिः। एवं दण्डगर्भं मुक्त्वा अथेदानीं साम्नाह। नमो देवि निर्ऋते तुभ्य मस्तु। हे देवि निर्ऋते तुभ्यम् नमः अस्तु ॥ ६२ ॥ नमः सुते नमस्कारः शोभनः ते तव हे निर्ऋते अस्तु। निर्ऋतिः कृच्छ्रापतिः भूमि र्वा। तिग्म मुत्सा हन्ते जोयस्याः सा तिग्मते जाः तस्याः सम्बोधनं हे तिग्मतेजः। अयस्मयं विचृत। अयो

स्तु ॥ ६२ ॥ नमःसुतेनिर्ऋतेतिग्मतेजोयस्मयंविचृताबन्धमेतम्॥ युमेनुत्त्वंयुम्यासंविदानोत्तमेनाकेऽअधिरोहयैनम् ॥ ६३ ॥ यस्यांस्ते ॥ घोरऽआसञ्जुहोम्म्येषाम्बन्धानामवसर्ज्जनाय ॥ यान्त्वाजनो

मयं विच्छिन्धिबन्ध मेतम् येनाहं बद्धः अजस्य जीवभाव लक्षणेन। जनित्वा म्रियते मृत्वा जायत इति। किञ्च। यमेनाग्निना त्वं यम्या च पृथिव्या संविदाना एकमती भूय। उत्तमेनाके उत्कृष्टे स्वर्गे अधिरोहय एनं यजमानम् ॥ ६३ ॥ यस्यांस्ते। यस्याः तव हे घो [illegible] नाय। साच्च मेता म्बन्धान [illegible] विसृज। किञ्च। यां चत्वां जनो लोकः भूमि रिति

नाय । साच्च सेता म्बन्धान स्मतो विस्रज । किञ्च । यां चत्वां जनो लोकः भूमि रिति कृत्वा प्रमन्दते स्तौति तां त्वा मह मपि स्तौमि । तथैव प्रतिष्ठा भूतानां जनयित्री मा ते व विभर्त्री त्यादिभि गुणैः । किञ्च । निरृतिं त्वाम् हं परिवेद जानामि विश्वतः सर्वतः ।

भूमिरितिंप्प्रमदंतेनिर्ऋतिन्त्वाहम्परिवेदव्विश्वतः ॥ ६४ ॥ यन्ते देवीनिर्ऋतिराबबन्धपाशंङ्ग्रीवास्वविचृत्त्यम् ॥ तन्तेव्विष्याम्म्यायुंषोनमद्ध्यादथैतम्पितुमंद्धिप्प्रसूतः ॥ नमोभूत्त्यैयेदञ्चकार ॥ ६५ ॥

नितरां हि विदित आमन्त्रितो ह्निनस्तो त्यत एतान् वन्धान वस्रज असक्तः ॥ ६४ ॥ (१) शिक्य रुक्म पाशेद्वा संदोः परेणा सराति । यन्ते देवी । त्रिष्टुप् । यजमान उच्यते यंते देवी निर्ऋतिः आबबन्ध आवद्धवती शिक्य पाशं रुक्म पाशं च । ग्रीवासु कण्ठे । अविचृत्यम् ।

(१) का० शिक्यरुक्मपाशेण्डासदोः परेणास्यतियंतइति १७ । २ । ४ । शिक्यंरुक्मपाश इण्डु आसन्दीं च नैर्ऋतीष्टकात पश्चात्क्षिपति ।

चृतो च्छेदने। अविच्छेद्यम् अनत्र खण्डनीयम् अनेनैव यजुषा तं पाशं ते तव विष्यामि। स्यति रूप सृष्टो विमोचने। विमुञ्चामि। आयुषो न मध्यात्। अग्नि र्वा आयु स्तस्ये त न्मध्यं य स्थितो गार्हपत्योभत्र त्यचित आहवनीयः नकारः संप्रत्यर्थे। अग्ने मध्यात् अथो न्मुक्तपाशः सन् अग्नि रूप मवस्थाय। यजमान एतं पितुमन्नम् अद्धि भक्षय। प्रसूता

निवेशनःसङ्गमनः ॥ निवेशनःसङ्गमनोवसूनांविश्वारूपाभिचष्टे

भ्यनुज्ञातो निरृत्या। (१) उदपात्रं निषिच्य अन्तरात्मे इष्टक मुपतिष्ठन्ति। नमो भूत्यै। विराडे कपदा भूति देवत्या। नमो भूत्यै श्रिये या इद मग्निलक्षण ङ्कर्म नकार कृतवती ॥ ६५ ॥ (२) शाला द्वार्यो पस्थानम्। निवेशनः। त्रिष्टुप्। पृथिवी लोक संस्तुतो य मग्नि र्यो य मग्नि र्निवेशनः। निविशन्ते स्मि न्निति निवेशनः। संगच्छन्ते स्मि न्निति संगमनः। केषाम्।

(१) का० उदपात्रंनिषिच्यान्तरात्मे कमुत्तिष्टन्तिनमोभूत्याइति १७।२।४। शिक्यादिनिरसनान्तरमात्मनोनैरृतीष्टकानां
च मध्ये जलपूर्णघमसन्त यो निनो य यजमानाध्वर्यवो नमइतिमन्त्रे णोत्तिष्ठन्तिनैरृतीसमीपादितिसूत्रार्थः।

शिवम्

वसूनां धनानाम्। य आयं विश्वरूपा। सर्वाणि रूपाणि आहवनीय दक्षिणाग्न्य तिप्रणीता ग्नीध्र धिष्ण्य प्रभृतीनि। अभिचष्टे अभिपश्यते। सचीभिः स्वैः स्वै र्युक्तानि। कथं पश्यति। देव इव सविता। सत्य धर्मा अवितथ कर्मकारी। यश्च इन्द्रो न इन्द्र इवतस्थौ तस्थिवान्। समरे संग्रामे। पथीनां। परिपन्थिभिः सह। तं वयं स्तुम इति वाक्य शेषः॥ ६६॥

शचीभिः॥ देवऽइवसविता सत्यधर्म्मेन्द्रोनतस्थौसमरेपथीनाम्॥ ६६॥ सीरायुञ्जन्ति॥ कवयोयुगावितन्वतेपृथक्॥ धीरादेवेषुसु

(१) सीरं युज्यमान मभि मन्त्रयते गायत्री त्रिष्टुभ्याम्। सीरा युञ्जन्ति। सीराणि लाङ्गलानि युञ्जति। कवयो मेधाविनः। युगा वितन्वते। युगानि च वितन्वन्ति। पृथक् नाना। कथं भूताः कवयः युञ्जन्ति। धीराः धीमन्तः अग्नि क्षेत्रविदः। किमर्थं युञ्जन्ति। देवेषु सुम्नया। सुम्न मिति सुख नाम। द्वितीयार्थे तृतीया। देवेषु सुम्नं सुखम् कर्तु मिति शेषः।

(१) का० दक्षिणामग्निश्रोणिमपरेणतिष्ठन्युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरायुञ्जन्तीति १७। २। ११। चितेर्दक्षिणश्रोणेः पश्चिमे-तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रोत्तरांसपूर्वंषड्भिर्वादशभिश्चतुर्विंशत्यावाहषैर्युज्यमानमौदुम्बरहलं द्वाभ्यामभिमन्त्रयते।

सोर कवि शब्दयो र्वहुवचनं पूजार्थं युगानि तु बहून्यपि यज्ञे भवन्ति ॥ ६७ ॥ युनक्तसीरा। सीराणि युनक्त वियुगा तनुध्वम् वितनुध्वम् युगानि स्मरग् योक्त प्रभृतिभिः। ततः कृते योनौ वाहनादिभिः। वपत इह क्षेत्रे वीजं ब्रीह्यादि। गिराच वाचाच। या ओषधी रित्यादि कया। च शब्दा च्चमसेन च वपत। तथाच वपत यथा श्रुष्टिः अन्नजातिः ब्रीह्या-

स्मनुया ॥ ६७ ॥ युनक्तसीरां ॥ युनक्तसीराव्वियुगातंनुध्वङ्कृतेयोनौव्व पतेहवीजंम् ॥ गिराचंश्रुष्टिः सभंराऽअसंन्नोनेदीयऽइत्सृण्यः पक्व मेयात् ॥ ६८ ॥ शुनंसु ॥ फालाव्विकृषन्तुभूमिंशुनङ्कीनाशाऽअ

दिका सभराः सह भरसा फलव्रातेन वर्त्तत इति सभराः। सान्तोयं स्त्रीलिङ्गः शब्दः। आना- मित फलेत्यर्थः। असत् भवेत्। नोस्माकम् यथानेदीयः अन्तिकतमम्। इत् शब्दोनर्थकः। सृण्यः दात्रान् पक्वम् ओषधम् आ इयात् आगच्छेत्। एतदुक्तं भवति। अतिघनत्वा

(१) चतस्रः सीताः कृषति चतसृभि र्ऋग्भिः। तत्र द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पंक्तिः चतुर्थ्य नुष्टुप्।

(१) चतस्रः सीताः कृषति चतसृभि ऋ ग्भिः। तत्र द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पंक्तिः चतुर्थ्य नुष्टुप्। शुनं सुफालाः। शुन मिति सुखनाम। सुखेन शोभन फालाः लाङ्गलाग्रस्थिताः। विकृषन्तु। विविधं कृषन्तु विलिखन्तु भूमिम् सुखेन च कीनाशाः हलिनः अभिगच्छन्तु वाहैः अनडुद्भिः सहिताः। अथैवं कृष्टे सति। शुना सीरा। शुनो वायुः। शु इत्यव्यक्तानुकरणम् शु एत्य

भियन्तुवाहैः॥ शुनासीराहविषातोशमानासुपिप्पलाऽओषधीःक र्त्तनास्मे॥ ६९॥ घृतेनसीतां॥ घृतेनसीतामधुनासमंज्यतांवि

न्तरिक्षे। सीर आदित्यः सरणात्। वाय्वा दित्यौ हविषा उदकेन। तोशति वधकर्मा। निघ्नन्तौ भूमिम् सुपिप्पलाः पिप्पल मिह फल मुच्यते। ओषधी कर्तन कुरुतम। द्वयो र्वेद्भ वचनं छान्दसम् अस्मे अस्माकम्॥ ६९॥ घृतेन सीता। सीता समज्यताम् अनुमता इति परोक्षाभिधायी नि त्रीणिपदानि। सीते अभ्यावर्तस्वेति प्रत्यक्षाभिधायिनी द्वेपदे एकस्मि

1 १ 1 का० आत्मनिक्षपतानुपरिश्रिच्छुनठ० शुफालाइतिप्रत्यृचम् १७। २। १२। चितिस्थानेपरिश्रित्समोपेचतुर्ऋग्भिर्दक्षिणपश्चि-मोत्तरपूर्वेषुचतस्रः सीताः कृषति।

न्मन्त्र वाक्ये। तत्र विरोधि समवायेतु भूयसां स्याद्धर्मि त्व मिति न्यायात्। प्रथमं वा नियम्येत कारणा व्यतिक्रमः स्या दिति च न्यायात्। तस्मा दुपक्रम प्रभृति व्याख्यायते। घृतेनो दकेन मधुना मधूदकेन समज्यताम् संसिच्यताम्। विश्वैः सर्वै देवैः अनुमता अभ्यनुज्ञाता। मरुद्भिश्च। मरुतो हवै वर्षास्ये शते। एव मन्त्रारोदकेन सिक्ता अभ्यनुज्ञाता च मरुदादिभिः।

प्रश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः॥ ऊर्ज्जस्वती पयसा पिन्वमानास्मान्त्सीते पयसाभ्यावंवृत्स्व॥ ७०॥ लाङ्गलम्पवीरवत्॥ लाङ्गलम्पवीरव

ऊर्जस्वती अन्नवती। पयसा पयो दधि घृतादिभिः पिन्वमाना पूरयन्ती सर्वादिशः। अस्मा न्सीते। सीता इति विभक्ति व्यत्ययः परोक्षत्वात् अस्मा न्प्रति सीता अभ्यावर्त्तस्व। स्वय मभ्यावर्त्तता। मिति पुरुष व्यत्ययः॥ ७०॥ लाङ्गलं पवीरवत्। पवि र्धारोच्यते। सो स्यास्तीति पवीरं फालः रोमत्त्वर्थं। तदस्य लाङ्गलस्यास्ती ति पवीरव ल्लाङ्गलम् फाल संयुक्त सिद्धं। श्रुति स्तु लाङ्गलाया व्याचष्टे। लाङ्गलं रयि मदिति। सुशेनम् शेव मिति सुख-

सोमपि यजमानेत्सरण शीलः त्सरु रुच्यते। भूमें: खनन शीलम्। यद्वा त्सरु ईत्तम् सोमपि

सोमपि यजमानेत्सरण शील: त्सरु रुच्यते। भूमेः खनन शीलम्। यद्वा त्सरु इत्तम् सोमपि यजमाने पापं त्सरयति नाशयतीति सोमपि त्सरु। यद्वा। सोमः पीयते येन च मसेन ससोमपिः तस्य सोमपेः त्सरु इत्तं लाङ्गलम्। नहि लाङ्गलस्य कर्मान्तरेण सोम चमसाः स्युः। यदित्थं भूतं लाङ्गलं तदुद्वपति उद्गमयति। गाम् अविं प्रफर्व्यं च पीवरीम्।

त्त्सुशेवंऽसोमपित्सरु ॥ तदुद्वपतिगामविम्प्रफर्व्यं च पीवरीम्प्रस्थावंद्रथवाहंणम् ॥ ७१ ॥ कामंङ्कामदुघे ॥ धुक्ष्व मित्रायवरुणाय च ॥ इन्द्रायाश्विभ्याम्पूष्णेप्रजाभ्यऽओषधीभ्यः ॥ ७२ ॥ वि

फर्वति गति कर्मा। प्रकर्षेण फर्व्या गम्या प्रफर्वी प्रथम युवतिः पीवरी उच्छून स्तनकपोला तामुद्वपति प्रस्थान द्रथवाहणम्। प्रस्थान संयुक्त मुत्कृष्ट जवो पेतं च रथवाहन मश्वम् उद्वपती त्यनुषज्यते ॥ ७१ ॥ कामं कामदुघे। सीतो च्यते। हे कामदुघे कामानां प्रपूरणि कामं धुक्ष्व पूरय। केभ्य इत्यत आह। मित्राय वरुणाय च। इन्द्राय अश्विभ्याम्। पूष्णे

प्रजाभ्यः ओषधीभ्यः। चकारः समुच्चयार्थः सर्वत्रा नुषज्यते ॥ ७२ ॥ (१) अनडुहो विमुञ्चति। विमुच्यध्वम्। गायत्री। एवं जगतः स्थिति निमित्त भूतां कृषि मभि निर्वर्त्त्य कृतकृत्याः सन्तो विमुच्यध्वं युगात्। हे अघ्न्याः अहन्तव्याः। देवयानाः देव कर्म कारिणः। यद्वा देव-

मुञ्चयद्ध्वम् ॥ व्विमुंच्चयद्ध्वमघ्न्यादेवयानाऽअगंन्मतमंसस्प्पारमस्य। ज्ज्योतिंरापाम ॥ ७३ ॥ सुजूरब्ब्दः। सुजूरब्ब्दोऽअयंवोभिंःसजूः

यान मार्गनिमित भूता अगन्म गतवन्तः अशनायोद्भवा तमसः पारमस्य। तदुक्तम्। योशना या पि पासे शोकं मोहं जरां मृत्यु मत्येतीति। तदेवस्पष्टयति। ज्योतिः आपाम। प्राप्त-वन्तः। परमात्म लक्षणं यज्ञ लक्षणं वा देव लक्षणं वा ॥ ७३ ॥ (२) कुश स्तम्बे जुहोति।

(१) का० अनडुहोविमुच्यविमुच्यध्वमितिपशुवदुत्सृज्यदक्षिणाकालेऽध्वर्यवेददाति १७। २। २। वृषान्हलाद्वियोज्यपशुवदित्यै-शानों दिशम्प्रतिविसृजत्यद्वयुः यजमानश्वसुवत्यायांससीरांस्तानध्वर्यवेददातीतिसूत्रार्थः।

(२) का० पयस्वतीतिसंयुक्तमभिजुहोतिसजूरब्द इति। तदानीं संस्कृतेनजुह्वापयस्वतीतिनाज्येनकृष्टात्ममध्यस्थापितकुशस्त-

सजूरब्दः। यजुरेतत्। सजूः समान जोषणः। अब्दः सम्वत्सरः। सहि अपो ददाति।

सजूरब्दः। यजुरेतत्। सजूः समान जोषणः। अब्दः सम्वत्सरः। सहि अपो ददाति। अयवोभिः। यवाश्च अयवाश्च अर्द्धमासा मासाश्चो च्यन्ते। सजूः उषा अरुणीभिः। अरुण वर्णाभिर्गोभिर्किरणैः। सजोषसौ अश्विना अश्विनौ। दंसोभिः कर्मभिः। सजूः सूरः एतशेन

षाऽअरुणीभिः॥ सजोषसावश्विनादꣳसोभिःसजूःसूरऽएतशेनसजूर्वैश्वानरऽइडयाघृतेनस्वाहा॥ ७४॥ [१३] याऽओषधीः॥

अश्वेन। सजूर्वैश्वानर इडया। आग्नेयी पृथिवी इडा पृथिवी स्थानाया स्त्री तस्या अत्र ग्रहणं युतरम्। गौर्वा गन्नं च इडा शब्दे नोच्यते। घृतेन हविषा स्वाहा सुहुत मस्तु॥ ७४॥ (१) चेत्रे सर्वौषधं वपति। * सप्त विंशति रनुष्टुभः। ओषधी स्तुतिः। पञ्च

(१) का० याऽओषधीरितिहचेर्वपत्युदपात्रवत् १७।६।८। पञ्चभिस्तृचैश्चमसेनसर्वौषधंवपत्ति। उदपात्रवदितिचतुश्चतुःसीतासुयथाकृष्टम्।

* अथर्वपुत्रभिषग्दृष्टाश्रोषधिदैवत्यायीश्रमानभिदासन्तीत्यन्ता १०१। सप्तविंशतिरनुष्टुभः मुञ्चन्तुमेत्याद्या ६०। द्वादशवन्सुदृष्टाः कुत्रापिकर्मस्यनियुक्ताः पादानांन्यूनाधिक्येन्यूहाधिक्यं कार्यं।

दश तु वपने नियुक्ताः। या ओषधीः। या ओषधयः। पूर्वाः जाताः प्रथमजाताः। अन्याभ्य ओषधीभ्यः भविष्यत्काल सम्बन्धिनीभ्यः। देवेभ्यः ऋतुभ्यः। ऋतवो वैदेवा इति श्रुतिः। ऋतुभ्योर्थाय। ऋतव ओषधि सम्बद्धाः कर्त्तव्या इति। त्रियुगं पुरा। त्रीणि युगानि समाहृतानि त्रियुगं त्रिकाल मित्यर्थः। वसन्ते प्रावृषि शरदि। पुरा पूर्वेषु वसन्तादिषु।

याऽओषधीः पूर्व्वाजाता देवेभ्यस्त्रियुगम्पुरा ॥ मनैनुबभ्रूणामहᳬशतन्धामानिसप्तचं ॥ ७५ ॥ शतंव्वः ॥ शतंव्वोऽअम्बधामानिसहस्रमुत

पूर्वस्मिन्हि सम्वत्सरे ओषधयः अग्नि चेवे उत्पन्ते। किं न्निमित्तमि त्यत आह। मनैनु। मन्ये जानामि। तासां बभ्रूणां बभ्रू वर्णानाम् बभ्रूगसामः। अहं शतं धामानि। धाम शब्दः स्थान पर्य्यायः। सम्बत्सरो पलक्षित मे कैकं स्थानम् यदिदं शतायुः शतार्धः शतवीर्यः पुरुषः एतानि शतधामानि सप्त च य एवै शीर्षण्याः प्राणाः तान् [illegible] दाह ॥ ७५ ॥ शतम्वः

सहस्रं युष्माकं विरोहणानि सन्ति। अधा शतक्रत्वः। अथव सति हे शतक्रत्वः वज्रकर्माणः।

सहस्रं युष्माकं विरोहणानि सन्ति । अधा शतक्रत्वः । अथैवं सति हे शतक्रत्वः बहुकर्माणः । यूयं प्रजापति मिम् इमं वा यजमानं मे मम सम्बन्धिनम् अगदम् गदो व्याधिः अव्याधिं कृत कुरुत ॥ ७६ ॥ ओषधीः प्रति । हे ओषधयः प्रति मोदध्वं हृष्यत । पुष्पवतीः प्रसूवरीः । पुष्पवत्यः प्रसववत्य श्च सत्यः । ततो नन्तरम् अश्वा इव संग्राम्याः सजित्वरी स्सह जयन शीला

तवोरुहः॥ अधांशतक्रत्वोयूयमिमम्मेऽअगदङ्कृत ॥ ७६ ॥ ओषधीःप्रतिं ॥ मोदद्ध्वम्पुष्प्पंवतीःप्प्रसूवंरीः ॥ अश्वांऽइवसजित्वंरीर्वीरुधंःपारयिष्णवः ॥ ७७ ॥ ओषंधीरितिं ॥ मातरस्तद्वोदेवीरुपं

भूत्वा वीरुधः विविधं व्याधिं रुधन्तीति वीरुधः । पारयिष्णवः । पारण शीला श्च भवत अस्माक मिति शेषः ॥७७॥ ओषधी रिति । हे ओषधयः या युयम् इति इत्थ मशन दानव्या ध्यपगमादि कुर्वन्त्यो मातरः जग न्निर्मात्र्यः ततो देवीः वः युष्मान् हे देव्यः उपब्रुवे उपसङ्गम्य ब्रुवे ब्रवीमि । प्रार्थयामि । सनेयं सम्भजेयम् अश्वं गां वासः आत्मान ञ्च । सनेयं तव यज्ञ पुरुष । प्रजापति

रूपिणम् ॥ ७८ ॥ अश्वत्थेवः। चतुर्थः पादो व प्रथमं व्याख्यायते। यत्स नवथ पूरुषम्। यदा यूयं सनवथ संसेवध्वम् पूरुषं यजमानम्। अथ अश्वत्थे वः युष्माकं निषदनं मवस्थानम्। पर्णेवः पलाश पर्णे मय्यां जुह्वाम् वः युष्माकं वसतिः स्थितिः होमार्थ मध्वर्युणा कृता। अश्वत्थ पर्णयो स्तद्धित लोप श्छान्दसः। अथापि तद्धितेन कृत्स्नव न्निगमा भवन्तीति। गो भाज

वभुवे ॥ सनेयमश्वङ्गाम्वासंऽआत्मानन्तवपूरुष ॥७८॥ अश्वत्थे वः ॥ अश्वत्थेवोनिषदनम्पर्णेवोवसतिष्कृता ॥ गोभाजऽइत्किला

इत्किला सथ। इच्छब्दः पादपूरणः किले ति विद्या प्रकर्षे। ततो न्नौऽहताः सथः। गो भाजः। गो शब्देना दित्यो भिधीयते। आदित्य भाजः यूयं किल भवथ। तदुक्तम्। अग्नौ प्रस्ताहुतिः सम्यगादित्य मुपतिष्ठते। आदित्या ज्जायते वृष्टि र्वृष्टे रन्नन्ततः प्रजाः इति।

यदा अश्वत्थे स्थो निषदनम् तथाहि अश्वत्थे फलिते सर्वा ओषधयः फलवत्यो भवन्ति। पर्णं

यदा अश्वत्थे स्थो निषदनम् तथाहि अश्वत्थे फलिते सर्वा ओषधयः फलवत्यो भवन्ति । पर्ण

क्रम् । यदा पूरुषः संनेश्वर्थं भाजनादिभि रुपकारैः एवं दुरवधार्य्यं गतयो यूय मित्यभि प्रायः ॥७९॥ यत्रौषधीः । यत्र यस्मि न्पुरुषे भैषज्यकर्त्तरि हे ओषधयो यूयं सग्मत । समा- गच्छत व्याधिं जेतुम् । कथमिव । राज्ञानः समिताविव । यथा राजानः समितौ संग्रामे शत्रुं जेतु समागच्छन्ति । किन्तत्वे त्यत आह । विप्रः ब्राह्मणः स उच्यते भषक् वैद्यः । रक्षोहा च अमीव

सद्युयत्त्सुनवंथुपूरुंषम् ॥ ७९ ॥ यत्रौषंधीः ॥ सुमग्मंतुराजानुःसमिं ताविव ॥ विप्रुःसऽउंच्यतेभिषग्रंक्षोहामींवुचातंनः ॥ ८० अश्वा वुतीथ्ंसोंमावुतीम् ॥ अश्श्वावुतीथ्ंसोंमावुतीमूर्ज्जयंन्तीमुदोंज

चातनश्च । अमीवा व्याधि । चातयति नाशने । व्याधि नाशनः ॥ ८० ॥ अश्वावतीम् । सर्वाओषधी रिति बहुवचनोपदेशा दिहापि बहुवचनं भवति । या ओषधय स्व अश्ववत्यः अश्व संपादिन्यः सोमवत्यः सोम याग संपादिन्यः ऊर्जयन्त्यः । ऊर्ज बल प्राणनयोः । बलं संपादिन्यः उदोजसः उद्गत मोजो यासां उदोजसः । ताः सर्वा ओषधीः अहम् आ

अवि त्सि जानामि । विदित्वा च अस्मै अरिष्टतातये । रिषति विनाशार्थः । नरिष्ट मरिष्ट मविनाशः तस्य तनन मरिष्टतातिः । अस्मै अरिष्ट विनाश तननाय भैषज्यं करोमी ति शेषः ॥ ८१ ॥ उच्छुष्माः । उच्छब्द ईरत इत्यनेन संवध्यते । उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशी भवन्ति शुष्माः वीर्याणि । ओषधीनां संबन्धीनि । कथ मिव । गावः गोष्ठा दिव

सम् ॥ आविंत्सिसर्व्वाऽओषधीरस्माऽअरिष्टतातये ॥ ८१ ॥ उच्छुष्माऽ ॥ उच्छुष्माऽओषधीनाङ्गावोगोष्ठादिवेरते॥ धनंᳫसनिष्यन्तीनामात्मानन्तवपूरुष ॥ ८२ ॥ इष्कृतिर्नाम ॥ वोमातायोयूयᳫस्थ

निः क्रान्तः । किं कुर्वतीनाम् । धनं सनिष्यन्तीनाम् संभजमानानां यजमानार्थम् आत्मानं च संभजमानानाम् तव यज्ञ पूरुष ॥ ८२ ॥ इष्कृति र्नाम । उप सर्गैकदेश लोपः छान्दसः । निष्क्रमणंविनाशनं व्याध्यादेः करोतीति निष्कृतिः । निष्कृति स्ताव द्युष्मदीयाया मातु र्नाम

सह इरया अन्नेन वर्त्तन्त इति सीराः । पतत्रिणीः पतनशीलाः * स्थन भवथ । कुरुत नेत्यनर्थका उपजना भवन्तो ति नकार उपजनः । कस्मि न्काले यूय मित्थं भूता भवथे त्यत आह । † यदा मयति निष्कृथ । अम रोगे । यदा आमया विनिस्थितं तस्य व्याधिं निष्कृथ नि नाशय ॥

निष्कृतीः ॥ सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ८३ ॥ अति विश्वाः परिष्ठास्तेनऽइव व्रजमक्रमुः ॥ ओषधीः प्राचुच्यवु र्यत्किञ्च तन्वो रपः ॥ ८४ ॥ यदिमाः ॥ यदिमा वाजयन्नहमोष

८३ ॥ अति विश्वाः । यदा अत्यक्रमुः आक्रामन्ते तनूः विश्वाः सर्वाः परिष्ठाः परि सर्वतो व्याधीनधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठा ओषधयः । कथमिव स्तेनइव व्रजम् । यथा स्तेन तस्करः व्रजमत्यक्रामत् परिसुमोषिषया एव मत्यक्रमुः । अथानन्तर मेव ओषधयः ‡ प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति ।

---

* तस्मनबित्यादिनाथस्थनादेशः ।

† यत् यस्मात् आमयति रुजति आमयाविनिनरीस्थितं रोगं निष्कृथ ।

‡ च्युगतौ लुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरिचङ् इति चङ्प्रत्यये रूपम् ।

यत्किञ्चि त्तन्वः शरीरस्य रपः। रपो रिप्र इति पापनामनी भवतः पाप जनितं व्याधि मित्यर्थः ॥ ८४ ॥ यदिमाः। यदैव इमा वाजयन् पूजयन् अहम् ओषधीः हस्ते आदधे अस्थापयामि। अथानन्तर मेव। आत्मा यक्ष्मस्य व्याधेः नश्यति। कथमिव। पुराजीव गृभो यथा। जीव न्नेव हिंसार्थं यो गृह्यते पशु र्वान्यो वा मनुष्यादिः सजीव गृभ् तस्य जीव-गृभः प्रागेव वधा इति विषादान्मृतोह मिति मन्यमा नस्य यथात्मा नश्येत् एवं व्याधे रात्मा

धीर्हस्तंऽआदधे ॥ आत्मायक्ष्मंस्यनश्यतिपुराजीवगृभोयथा ॥ ८५॥

यस्यौषधीः ॥ प्प्रसर्प्पथाङ्गमङ्गम्परुष्परुः ॥ ततोयक्ष्मंविबाध

नश्यति। यदाह मोषधी र्हस्त आदध इति सम्बन्धः ॥ ८५ ॥ यस्यौषधीः। यस्य रोगिणः हे ओषधयः प्रसर्पथ। अङ्गमङ्गम् परुष्परुः। सर्वाण्यङ्गानि सर्वाणि च पर्वाणी त्युक्तं भवति। परु शब्दः पर्व वचनः। तस्य रोगिण ततो यक्ष्मं विबाधध्वे। तत स्तस्मा दङ्गपर्व समुदायात्

सएव विशिष्यती मध्यमशी मध्यमं भाग श्नणातीति मध्यमशीः स यथा शत्रून् बाधते एवं यय

सएव विशिष्यते मध्यमशी मध्यमं भागं शृणातीति मध्यमशीः स यथा शत्रून् बाधते एवं यूय मपि रोगिणो रोगं बाधध्वे इत्युपमार्थः । यद्वा । उग्रो रुद्रः स एव त्रिशूल मध्यमेन शृणा-तीति मध्यमशीः स यथा युगान्ते सर्वं जगद्भस्मसा त्करोति एवं यूय मपि व्याधिं कुरुध्वे ॥ ८६ ॥ साकं यक्ष्म । साकं सहेत्यर्थः । हे यक्ष्म सह प्रपतः प्रणश्य । चाषेण पक्षिणा किकिदी-

ध्वऽउग्रोमध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥ साकंयक्ष्म ॥ साकंयक्ष्मप्रपतचाषेणकिकिदीविना ॥ साकंवातस्यध्राज्यासाकन्नश्यनिहाकया ॥ ८७ ॥ अन्यावः ॥ अन्न्यावोऽअन्न्यामवत्त्वन्न्यान्न्यस्याऽउपावत ॥

विना शब्दानुकरण मेतत् । किकि एवं यो दीव्यति तेन सह प्रपत । सहि तव सार्थं उचितः । साकं वातस्य ध्राज्या । गत्या प्रपत । साकं नश्य प्रपलाहि । निहाकया । निहन्ति काय मिति निहाकानिर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिः तया कृच्छ्रापत्त्या सहनश्य हे यक्ष्म । यद्वा शब्दा नुकरण मेतत् । हा कष्टं निर्गतो हं कया ओषध्या एवं रूपया शब्दा नुकरण भक्त्या । सह नश्य हे यक्ष्म अपुनरागमनाय ॥ ८७ ॥ शतम् ६०० ॥ अन्यावः । हे ओषधयः

अन्या ओषधिः वः युष्माकम् अन्या मोषधिम् अवतु पालयतु। अन्याच ओषधिः अन्यस्याः ओषध्याः प्रभावम् उपावते पुरुष वचन व्यत्ययः। उपावतु उपगम्य पालयतु। तायूयमेव सर्वाः सम्बिदानाः संगच्छमानाः। इदंमे मम प्रावत प्रपालयतु। वचः वचनमार्षम् ॥ ८८ ॥

ताऽसर्व्वाःसंव्विदानाऽइदम्मेप्प्रावंताव्वचंः ॥ ८८ ॥ याऽफलिनीं ॥ याऽफलिनीर्य्याऽअफलाऽअपुष्पायाश्चंपुष्पिणीं ॥ बृहस्प्पतिंप्प्रसूतास्तानोंमुञ्चन्त्वꣳहंसः ॥ ८९ मुञ्चन्तुंमा ॥ शपथ्यादथोंव्वरुण्या

याः फलिनीः। या ओषधयः फलवत्यः याश्च अफलाः फलरहिताः। या अपुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणी पुष्पवत्यः। बृहस्पतिना अभ्यनुज्ञाताः ताः नः अस्मान् मुचन्तु अंहसः पापात् ॥ ८९ ॥ * इत उत्तर मनारभ्य वाद मन्त्राः। तेषां लिङ्गतो विनियोगः। मुञ्चन्तु मा शपथ्यात् शपथ निमित्तात् किल्बिषात्। अथो अपि च वरुण्यात्। वरुण निबन्धनात्। उत-

अथो अपिच। यमस्य सम्बन्धिनः पड्वीशात् बन्धनात्। पड्वीशशब्दो बन्धन वचनः। सन्दान मर्वन्तं पड्वीशमिति दृश्यते। किञ्च। सर्वस्मात् च देव निमित्ता त्किल्बिषात् मुञ्चन्तु। यत्किञ्चिद्दिनस्ति पापंकर्त्तुः सम्बन्धि तत्किल्बिषमित्युच्यते ब्रह्महत्यादि ॥ ९० ॥ अवपतन्तीः। अवाचीनं पतन्त्यः अवदन् उक्तवत्यः। दिवः परि दिवोद्युलोकात् ओषधयः। किम वदन्नि

दुत ॥ अथोयमस्यपड्वींशात्सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् ॥ ९० ॥ अवपतं न्तीरवदन् ॥ अवपतंन्तीरवदन्दिवऽओषंधयस्परिं ॥ यञ्जीवमश्नवांमहैनसरिष्यातिपूरुषः ॥ ९१ ॥ याऽओषंधीः याऽओषंधीःसोमं

त्यत आह। यञ्जीव मनुक्रान्त प्राणम् अश्न वाम है व्याप्नुमः। नसरिष्याति विनश्यति पूरुषः। छान्दसं दीर्घत्वम् ॥ ९१ ॥ या ओषधीः। याओषधयः सोमराज्ञ्यः सोमराजा आसा मिति। सोमराज्ञ्यः। वह्व्यः अनन्ताः। शतविचक्षणाः बहुवीर्याः। बहवोवा स्तोतारोविचक्षणा आसां बहुविचक्षणाः। तासामोषधीनां मध्येत्वंभवसि उत्तमायतः अतः अलङ्कामाय भव।

शञ्चसुखञ्च हृदयाय भव ॥ ९२ ॥ या ओषधीः । यायूयं हे ओषधयः सोमराज्ञ्यः विष्ठिताः विविधं स्थिताः पृथिवीम् अनु । ताः बृहस्पति प्रसूताः अस्यै ओषधैव सन्दत्तवीर्य्यम् । येनेयं बहुवीर्या भवतीत्यभिप्रायः ॥९३॥ याश्च याश्च ओषधयः इदंवच उपशृण्वन्ति समीपस्थिताः । याश्च

राज्ञीर्बह्वीःशतविचक्षणाः ॥ तासामसित्त्वमुत्तमारङ्कामायशं हृदे ॥ ९२ ॥ याऽओषधीः ॥ याऽओषधीःसोमराज्ञीर्व्विष्ठिताःपृथिवीमनु ॥ बृहस्प्पतिप्प्रसूताऽअस्यैसन्दत्तव्वीर्य्यम् ॥ ९३ ॥ याश्चे ॥ याश्चेदमुपशृण्वन्तियाश्चदूरम्परागताः ॥ सर्व्वाःसङ्गत्यव्वीरुधोस्यैसन्दत्तव्वीर्य्यम् ॥९४॥ मावः ॥ मावोरिषत्खनितायस्म्मैचाहङ्खनामि

अतिदूरम्परागताः दूरदेशव्यवहिताः ताः सन्निधानी कृत्वाहंब्रवीमि । सर्वाः सङ्गत्य सम्भूय । शत्रु । वोयुष्माकं खनिता । ... वःयुष्मान् । किञ्च । द्विपात्

१२अ० शिवम

शत्रु । वो युष्माकं खनिता । ... अहं खनामि वः युष्मान् । किञ्च । द्विपात् स्त्रीपुंसम् चतुष्पात् गवादि । संख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दान्तलोपः । अस्माकं सर्वमस्तु अनातुरमनाकुलम् । युष्मत्प्रसादादिति शेषः ॥ ९५ ॥ ओषधयःसम् । ओषधयः समवदन्त सम्वादं कृतवत्यः । सोमेनसहराज्ञा । सोमहि ओषधिनां राजा । किंसमवदन्त । यस्मै

मिवꣳ ॥ द्विपाच्चतुष्पादस्माकꣳ सर्व्वमस्त्वनातुरम् ॥ ९५ ॥ ओष॑धयꣳसम् ॥ ओष॑धयꣳसमं॑वदन्तसोमे॑नसहराज्ञा॑ ॥ यस्मैं॑कृणोति॑ब्राह्मणस्तꣳरा॑जन्पारयामसि ॥ ९६ ॥ नाशयित्रीबलासस्यार्श॑सऽउप

पुरुषाय भेषज्यं कृणोतिकरोति ब्राह्मणः तमातुरं हे सोमराजन् पारयामसि पारयामः उत्तारयामोव्याधेः । सोमेनसह सम्बादोव्याधप्रगमद्दढीकरणार्थः ॥ ९६ ॥ नाशयित्री । नाशयित्री वलासस्यवलमस्यति निक्षिपतीति बलासः क्षयः अर्शसः मूलव्याधेः । उपचिताम् । शरीरेये उपचीयन्ते । श्वपथुगदश्लीपदप्रभृतयः । तेषाञ्च त्वं नाशनीभवसि । अथोशतस्य यक्ष्माणा

मपिबहूनां व्याधीनां नाशयित्रीत्वमसि। पाकारो: अरु: क्षतमुच्यते। मुखपाकक्षतादेर्नाशि-नीत्वमसि। यद्वा रुच्दीप्तौ। अन्नपाकस्य अरु: अदीप्तिर्मन्दाग्नि त्वं तस्य च त्वन्नाशिनी भवसि ॥ ९७ ॥ त्वाङ्गन्धर्वा: यतस्त्वं त्व मित्थं भूता असि अत:। त्वां गन्धर्वा: अखनन्।

चि॒तामसि ॥ अ॒थो॑ भु॒तस्य॒ यक्ष्मा॑णाम्पाका॒रोर॑सि॒ नाश॑नी ॥ ९७ ॥
त्वाङ्ग॑न्ध॒र्वाऽ ॥ त्वाङ्ग॑न्ध॒र्वाऽअ॑खनँ॒स्त्वामिन्द्र॒स्त्वाम्बृह॒स्पति॑: ॥
त्वामो॑षधे॒ सोमो॒ राजा॒ विद्वान्यक्ष्मा॑दमुच्यत ॥ ९८ ॥ सह॑स्व मे ॥
सह॑स्व मेऽअरा॑ती॒: सह॑स्व पृतनाय॒तः ॥ सह॑स्व॒ सर्व॑म्पा॒प्मान॒ꣳ सह॑मा

अभिलषित कामप्राप्त्यर्थम्। त्वां च इन्द्र: त्वां च बृहस्पति: त्वां च हे ओषधे सोम-
[illegible] ॥ ९८ ॥ सहस्वमे।

सहस्वच अभिभवस्वच पृतनायत:। पृतना: संग्राम: संग्रामकामान्शत्रून् सहस्वच अभिभवस्वच

सहस्वचअभिभवस्वच पृतनायत:। पृतना: संग्राम: संग्रामकामान्शत्रून् सहस्वचअभिभवस्वच सर्वंपाप्मानं सर्वमशुभम्। कस्मादभिभवनकर्मणित्वमस्माभिर्नियुज्यसे इतिचेत्। यत: सहमानासि अभिभवनशीलासि त्वं हे ओषधे ॥ ९९ ॥ दीर्घायुस्ते। पुनरपि त्वां प्रार्थयाम:। हे ओषधे खनिता अहं भूयासम् यस्मैच आतुरायत्वांखनामि सच दीर्घायुर्भूयात्। अथो-

नास्योषधे ॥ ९९ ॥ दीर्घायुंस्त्ते ॥ दीर्घायुंस्तऽओषधेखनितायस्मैंचत्त्वाखनांम्यहम् ॥ अथो त्वन्दीर्घायुंर्भूत्त्वाशतवल्शाव्विरोहतात् ॥ १०० ॥ त्वमुंत्तमा ॥ स्योषधेतवंव्वृक्षाऽउपंस्तय: ॥ उपंस्ति

अपिच त्वंदीर्घायुर्भूत्त्वा अनवखण्डितायुर्भूत्त्वा शतवल्शा। वल्शशब्दोंकुरवचन: बह्वङ्कुराविरोहतात् विरोह। तुह्योस्तातङ्ङाशिषीत्यादिनातातङ्ङादेश:। अनवखण्डितमूलात्त्र मनेकैरङ्कुरै: संतिष्ठस्वे त्याशी: ॥ १०० ॥ त्वमुत्तमा असि हे ओषधे। तवचवृक्षा: शालतमालादय: उपस्तय:। उपकाराय ओषधीनांतिष्ठन्तीत्युपस्तय: तत्रहिता: प्रसर्पन्ति। नच

शु० य० सं० २८८ उ० भा०

ष्टत्वाणांभोग्याभवन्ति अयथातथेमेंष्टत्वाउपस्तय: यथात्त्वत्प्रसादात् उपस्ति: अस्तु सपुरुष: अस्मा-
कम् य:अस्मान्। अभिदासति। दसूउपत्तये। अभिहन्ति॥ १०१॥ (१) चतस्रो लोकेष्टका
स्वतस्त्रभि र्ऋग्भिरुपदधाति। मामा। कायीत्रिष्टुप्। मामाहिंसीत् पूर्व: प्रतिषेधार्थीय:

रस्तुसोस्माकंऽयोऽअस्माँ२॥ ऽअभिदासति॥ १०१॥ [२७] मा
माहिंऽ सीज्जनितायः पृथिव्यायोवादिवंऽ सत्यधर्म्माव्यानट्॥ य

उतरोस्मदादेश:। माहिंसीन्माञ्जनिताय: जनितामन्त्रदृतिणिचोलोप: जनयिताय: पृथिव्या:
प्रजापति:। योवादिवंसत्यधर्माव्यानट्। वाशब्द: समुच्चयार्थोय:। व्यानडितिव्याप्तिकर्मा। अु-
त्यातुसृजते रथेंव्याख्यात: यश्चदिवं सत्यधर्मा सत्यधारण: व्यानट्असृजत्। यश्चआप श्चन्द्रा:

अनोरभ्याधीता: समाप्ता:।

(१) का० लोगेष्टका: स्फोरनाह्नत्यवर्हिर्वेदेरनूतक्रान्तेषूपदधातितिष्ठन्मामाहिंऽ०सीदितिप्रत्यृचंप्रतिदिशंपुरस्तात्प्रथमम्। ततो-
[illegible]

प्रथमोजजान। मनुष्यावा आपश्चन्द्राइतिश्रुति:। मनुष्याएवहि यज्ञेनाप्नवन्ति चन्द्रलोकं पि-

प्रथमोजजान। मनुष्यावा आपश्चन्द्राइतिश्रुतिः। मनुष्याएवहि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः। यद्वा। यश्चापः चायनीयाः प्रथमः शरीरीजनितवान्। अपांचायनीयानां कारणभूतानां जननेन योमनुष्यान् जनितवान् इतिकारणेकार्योपचारः। कस्मैदेवायहविषाविधेम। यइत्थम्भूतः कःप्रजापति तस्मैकस्मै कायइतिप्राप्ते स्मैआदेशश्छान्दसः। सर्व-

यश्चापश्चन्द्राऽप्रंथमोजजानकस्मैदेवायंहविषाविधेम ॥१०२॥ अभ्यावर्त्तस्व॥ पृथिवियज्ञेनपयंसासह॥ वपान्तेऽअग्निरिषितोऽअरो

नाम्नःस्मै इतिहिपाणिनिः नचैतत्सर्वनाम देवतात्वात् प्रजापतयेहविषा हविरितिविभक्तिव्ययः। विदधाति दानकर्मा। तस्मै प्रजापतये हविर्दद्मइतिसंबन्धः ॥ १०२ ॥ * दक्षिणत-उपदधाति। अभ्यावर्तस्व अभिमुखीभव। अग्निंप्रत्याहृताभवहेपृथिवि। यज्ञेनयज्ञसाधनभूतेनहविषा। पयसासह। कस्मात्कारणादित्यतआह। वपान्ते। वपांपृष्ठे तेतव अग्निः

* अग्निर्देवत्यात्रिष्टुक्।

दूषितः प्रजापतिप्रेषितः अरोहत् आरूढवान् ॥ १०३ ॥ * पश्चादुपदधाति । अग्ने यत्ते । आग्नेयीगायत्री । हे अग्ने यत्तेतव शुक्रं सारं शक्तिरा । यच्चचन्द्रमाल्हादनीयम् यच्चपूतं पवित्रम् यच्च यज्ञियंयज्ञार्हम् तद्देवेभ्योर्थाय । देदेभ्योवा सकाशात् भरामसि संभरामः ॥ १०४ ॥

शु० य० सं० २९० उ० भा०

हत् ॥ १०३ ॥ अग्नेयत् ॥ अग्नेयत्तेशुक्रंयच्चन्द्रंयत्पूतंयच्च यज्ञियम् ॥ तद्देवेभ्योभरामसि ॥ १०४ ॥ इषमूर्ज्जम् ॥ इषमूर्ज्ज महमितऽआदमृतस्ययोनिंम्महिषस्यधाराम् ॥ आमागोषुविशत्वा

* उत्तरत उपदधाति । इषमूर्जम् । त्रिष्टुप् । आशीः प्रायोमन्त्रः । अस्मिन्मन्त्रेविशेषणविशेष्यभावात् यत्तद्भ्यांवाक्यपरिपूर्त्तिः क्रियते । यत् इषमन्नंयच्च ऊर्जंतदुपसेचनन्दधि पयोघृतादिकम् अहम् इतः उदीच्यादिशः । आदम्आददेगृहीतवान् । यच्चऋतस्य सत्यस्ययोनिं स्थानं

तिस्रोविद्या अहमाददे । यच्चमहिषस्य महतः इच्छावतश्चाग्नेः धाराम् आकृतिमहमाददे ।

तिस्रोविद्या अहमाददे। यच्चमहिषस्य महतः इच्छावतश्चाग्नेः धाराम् आकृतिमहमाददे। उदीच्यांदिशः। एतत्सर्वम् आमागोषुविशत्त्वातनूषु। आविशतुमां गोषुतनूषुच पुत्रपौत्रा-दिकासु। (१) सिकताः प्रध्वंसयति। जहामि परित्यजामि उदीच्यांदिशिस्थापयामि। सेदिम् अवसादम् अनिरामनन्ताम् अमीवांव्याधिम्॥ १०५॥ (२) आग्नेयेन षड्चेन सिकतानिवपति।

तनूषुजहामिसेदिमनिरामममीवाम्॥ १०५॥ अग्नेतव॥ अग्नेतव श्रवोवयोमहिभ्राजन्तेऽअर्च्चयोविभावसो॥ बृहद्भानोशवसा

अग्नेतव। प्रथमेविडारपंक्तौ। तिस्रः सतोबृहत्यः षष्ठी उपरिष्टाज्ज्योतिः। हे अग्नेतवसंब-न्धीधूमः। श्रवोवयः। अमुष्मिन्लोके श्रावयतीतिश्रवः वयोन्नम् तस्याहुतिपरिणामद्वारेण निमित्तभूतत्वात् धूमोवयरित्युच्यते। धूमोवाअस्यश्रवोवयः सह्येन ममुष्मिन् लोके श्रावयतीति श्रुतिः। एवंप्रभावस्तवधूमः। अथमहि। महत्। भ्राजन्ते। अर्च्चयः अर्च्चीं षीतिलिङ्गव्यत्ययः।

(१) का० उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामिसेदिमिति। उत्तरलोगेष्ट कातः सिकताः पात्तयत्ति।
(२) का० अग्नेतवेतिसिकतान्युप्यच्छादयत्यात्मानम् षड्चेनोत्तरवेदीसिकताः प्रक्षिप्यताभिः पुच्छपक्षंविनात्मानंछादयेत्।

हेविभावसोविभूतधन। किञ्च। हेत्वद्मानोमहादीप्ते शवसाबलेन सहितंवाजमन्नम् उक्थ्यम् उक्थ्याहंयज्ञार्हम्। दधासि ददासि दाशुषेहवींषि दत्तवतेयजमानाय। हे कवेक्रान्तदर्शन ॥१०६॥ पावकवर्चाः। हेअग्ने यस्त्वं पावकवर्चाः पावकशक्तिः शुक्रवर्चाश्चशुक्रशक्तिश्च अनूनवर्चाश्च- अपरिहीणशक्तिः सन् अन्यूनशक्तिर्वासन्। उदियर्षिउद्गच्छसि। भानुनादीप्त्या। यश्चत्वंपु-

व्वाजमुक्थ्यन्दधासिदाशुषे कवे ॥१०६॥ पावकवर्चाःशुक्रवर्चाः ॥ पावकवर्चाःशुक्रवर्चाऽअनूनवर्चाऽउदियर्षिभानुना ॥ पुत्रोमातराविचरन्नुपावसिपृणक्षिरोदसीऽउभे ॥ १०७ ॥ ऊर्जोनपात् ॥

त्रइव मातरा मातापितरौ। उत्तमेवयसिविचरन्उपचरन्। उपावसि। उपसङ्गम्यपालयसि। सदेवमनुष्यञ्जगत्। यश्चत्वंपृणक्षिपूरयसि रोदसीद्यावापृथिव्यौ। उभेअपि इमेवै द्यावापृ- थिवीरोदसी तेएवउभेपृणक्षि धर्मेनामहेत्रैमामितिश्रुतिः तंत्वांस्तुम इतिवाक्यशेषः ॥१०७॥

तयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्योग्निर्जायते। एवमपान्नपादग्निः। जातवेदः जातप्रज्ञानः।

तया जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्योऽग्निर्जायते । एवमपान्नपादग्निः । जातवेदः जातप्रज्ञान: । सुशस्तिभि: साधुशंसनैः स्तुतइतिशेषः । मन्दस्वदीप्यस्व । धीतिभि: कर्मभिर्निमित्तभूतै: हित: निहित: । स्थापित: । कस्मात्त्वांवयमेवम्ब्रूमइत्यपेक्ष्याह । त्वेइष: सन्दधुर्भूरिवर्पस: । त्वयिइषः अन्नानिहविर्लक्षणानिसंदधु: जुहुवु: भूरिवर्पसः । वर्पइतिरूपनाम । बहुरूपा यज-

ऊर्ज्जोनपाज्जातवेदःसुशस्तिभिर्म्मन्दस्वधीतिभिर्हितः ॥ त्वेऽइषःसन्दधुर्भूरिवर्प्पसश्चित्रोतयोव्वामजाताः ॥ १०८ ॥ इरज्यन्नग्ने ॥ प्रथयस्वजन्तुभिरस्मेरायोऽअमर्त्य ॥ सदर्शतस्यव्वपुषोव्वि

माना: जगदात्मत्वेनोपगता: । चित्रोतय: । चायनीयानि अवनानितर्पणानि येषांतेचित्रोतय: । वामजाता: । वननीयजन्मान: विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना: । अतस्त्वंमन्दस्वेतिसंबन्धः ॥ १०८ ॥ इरज्यन् । अत्रोपरितनोऽर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते । स इत्यस्य च पदस्य स्थाने यदोऽध्याहृतिः । सर्व नामसामान्या द्वाक्यवशाच्च विभक्ति व्यत्ययोत्र कर्त्तव्यः । सदर्शतस्य वपुषो विराजसि ।

यस्त्वं दर्शनीयेन वपुषाशरीरेण ज्वालालक्षणेन विराजसिदेदीप्यसे पृणक्षिपूरयसि। सान-
सिञ्चिरन्तनम् क्रतुं सङ्कल्पम् तन्त्वांब्रवीमि। दूरज्यन्दीप्यमान: हे अग्ने प्रथयस्व पृथुर्भव।
स्वार्थेणिच्। जन्तुभि: मनुष्यैरध्वर्युप्रभृतिभि: चीयमान इति शेष:। अस्मे अस्मासुचरायो
धनानि धारयन् स्थापयन् प्रथयस्वेत्त्यनुषज्यते। हे अमर्त्य अमरणधर्मन्॥ १०९॥ दुष्क-

राजसिपृणक्षिंसानसिङ्क्रतुम्॥ १०९॥ दुष्कर्त्तारमद्धरस्य॥ दु
ष्कर्त्तारमद्ध्वरस्यप्रचेतसङ्क्षयन्तःराधसोमहः॥ रातिंवामस्यसु

कर्त्तारम् यन्तमिष्कर्त्तारम् (१) निरुप सर्गस्यादिलोप:। निश्चयेन कर्त्तारम् अरद्धस्ययज्ञस्य। प्रचे-
तसम्प्रकृष्टप्रज्ञानम्। क्षयन्तम् क्षिनिवासगत्यो:। क्षयन्तन्नि वसन्तम् राधसोमह:। राध इति
धननाम। सम्प्रत्यर्थेषष्ठ्यौ। राधसिमहतिस्तुम:। सत्त्वं रातिन्दानं दधासि। कस्यसस्व-
[illegible] भूताम् सुभगाम् भगशब्दोधनवचन: किञ्च।

महीमिषम् महतीञ्च इष्टं इष्टिमन्नं वादधासि। सानसिम्पुराणञ्च रयिन्धनम् स्वर्यमाणविषयं

महीमिषम् महतीञ्च इष्टं इष्टिमन्नं वा दधासि । सानसिम्पुराणञ्च रयिन्धनम् ऋर्य्यमाणविषयं निधानलक्षणं दधासि ॥ ११० ॥ (१) ऋतावानम् * । यत्त्वा ऋतवानं सत्यवन्तम्महिम्महान्तम् । विश्वदर्शतम् सर्वस्यदर्शनीयम् अग्निम् अन्यदेवतानिवृत्त्यर्थोग्निशब्दः । सुम्नायवन्नायदधिरे स्थापितवन्तः । पुरोग्रतः । आहवनीयात्मनाजनाः यजमानाः । तन्त्वाम् श्रुत्कर्णम् श्रणोत्याह्वानं

भर्गां म्महीमिषन्दधासिंसानसिꣳरयिम् ॥११०॥ ऋतावानम्महिषम्॥ व्विश्वदर्शतमग्निꣳसुम्नायंदधिरे पुरोजनाः ॥ श्रुत्कर्णꣳसप्प्रथस्त मन्त्वागिरादैव्व्यम्मानुषायुगा ॥ १११ ॥ आप्प्यायस्व ॥ समेतुतेव्वि

श्रुत्वा चानुतिष्ठतियःसश्रुत्कर्णः । सप्रथस्तमम् सर्वतः पृथुतम् ऊर्द्धमधोनवच्छिन्नगति विस्तारम् गिरावाचास्तुत्या । दैव्यं देवम् स्वार्थेयत्प्रत्ययः । मानुषामनुष्याः । युगा । युगशब्दः कालवचनः ।

(१) अष्टवरश्मि मति सुमति श्वेत्यादिना सूत्रेण दीर्घः । प्राति० अ० ३ । सू० ९८ ।

---

* उपरिष्टा ज्योतिः । यस्यास्त्रयः पादाद्वादशाक्षराश्चतुर्थोष्टाक्षरः सोपरिष्टाज्ज्योतिः ।

शु० य० सं० २९३ उ० भा०

कालोनिंमित्तभूतैः पूर्णमास्यमावस्यादिभिराह्वयन्ति ॥ १११ ॥ (१) सिकताअभिमृशति । आप्यायस्व । तिस्रः सौम्याः गायत्रीत्रिष्टुप्उष्णिहः वा गायत्र्यः द्वाभ्यांविनियोगः । आप्यायस्वआत्मानमभिवर्द्धय । कथंकृत्वा । समेतुते । समा गच्छतु तवविश्वतः सर्वतः हेसोमवृष्ण्यं सर्वभूतबीजम् । ततस्त्वं सर्वभूतोत्पत्तिना वृष्ण्येनभव । वाजस्यान्नस्य सङ्गथेसङ्गमने । अन्नभावं

प्रश्वतः सोमवृष्ण्यम् ॥ भवावाजस्यसङ्गथे ॥ ११२ ॥ सन्ते ॥ सन्ते पयांᳬसिसमुयन्तुवाजाः संवृष्ण्यान्यभिमातिषाहः ॥ आप्यायमानोऽअमृतायसोमदिविश्रवांᳬस्युत्तमानिधिष्व ॥ ११३ ॥ आ

प्राप्नुहि अन्नं वा प्राप्नुहि ॥ ११२ ॥ संतेपयांसि । संयन्तुतेतव पयांसिरसाः सारभूताः संयन्तु च वाजाः अन्नानि । संयन्तु च वृष्ण्यानि रेतांसि । अभिमातिषाहः पाप्मनोभिभवतु सोमस्य ततः ते: पयोन्वृष्ण्यैः आप्यायमानः अमृताय भव । प्रजायै अमरण धर्मिण्यै भव । प्रजात्यान्तदमृतं

दधाति तस्मात्प्रजातिरमृतेतिश्रुतिः । हेसोम ततो दिविद्युलोके श्रवांसिचन्द्ररूपाणि उत्तमानि

शिवम्

दधाति तस्मादजातिरस्तेतिश्रुतिः। हेसोम ततो दिविद्युलोके अवांसिचन्द्ररूपाणि उत्तमानि अङ्गतिपरिणामजनितानि। धिष्वधारयस्व ॥ ११३ ॥ आप्यायस्व। हेसोमत्त्वमात्मानमाप्यायस्व। मदिन्तममदयितृतम। यद्वा मदोस्यास्तीति मदी अतिशयेन मदीमदिन्तमः। नाद्घस्येतिनुट्। विश्वेभिः सर्वैरंशुभिः। ततः समर्थः सन् भव नः अस्माकम् सप्रथस्तमः सखा। सर्वतः

प्यायस्व ॥ मदिन्तमसोमविश्वेभिरᳬ॑शुभिः ॥ * भवानःसुप्प्रथस्तमःसखावृधे ॥ ११४ ॥ आते ॥ वत्सोमनोयमत्परमाच्चित्सधस्थात् ॥

प्रथयितृतमः सखा। वृधे। वर्द्धनाय ॥ ११४ ॥ (१) हौत्रम्। आतेवत्सः। आग्नेय्यस्त्रिस्त्रोगायत्र्यः। हेअग्ने आयमत् गृहीतवान् तेतववत्सः पयोजीवनसामान्याद्यजमानोवत्सउक्तः। सहिपयोव्रतोभवति। मनः अन्तः करणम् परमाच्चित्सधस्थात्। चिच्छब्दोप्यर्थे। परमादपिसहस्थानात् आहृत्येतिशेषः। सहस्थानदेवैः समानंस्थानंद्युलोकोग्नेः केनवत्सोमन आयम-

(१) का० श्वेतेऽश्वे पुरस्तातिष्टन्तिश्वेताभावेऽश्वेतेऽनडुह्यग्निभ्यः। प्रक्रियमाणेभ्योऽनुवाचयति। श्वेतवर्णे श्वेऽन्यवर्णेतदभावेवृषेवातिष्ठतिसतिअग्निभ्यः प्रक्रियमाणेऽनुबृहोतिप्रेषितोहोताऽतेवत्सइतितृचमनुवक्तीतिसूत्रार्थः।

---

* भवच। भवेत्ययं ह्रस्वोदीर्घमापद्यते नकारे प्रत्यय इति सूत्रेण दीर्घः प्राति०। अ० ३। सू० १०९।

दित्यतआह । त्वङ्कामया । त्वां स्तोतुङ्कामयमानयागिरावाचा ॥ ११५ ॥ तुभ्यन्ता: । तुभ्यं हवींषि दत्वा यजमानै: ततोनन्तरम् तास्तुतय: हे अङ्गिरस्तम । अन्नं गिरतीत्यङ्गिरस्तमस्तस्य सम्बोधनं हे अङ्गिरस्तम । विश्वा: सर्वा: सुच्चितय: शोभननि वसना: । स्थानकरणानु प्रदानवत्य:- देवता: यथात्मसंतानचिन्तनगर्भा पृथक्नानाभूता: हे अग्ने कामय कामपरिपूरणार्थम् त्वय्ये-

अग्ने त्वाङ्कामया गिरा ॥ ११५ ॥ तुभ्यन्ता॑ऽ ॥ तुभ्यन्ताऽअङ्गिरस्त मविश्वा॑: सुक्षितय॒ऽ: पृथं॑क् ॥ अग्ने कामा॑य येमिरे ॥ ॥११६॥ अग्निःऽ प्रियेषुं ॥ अग्निःऽप्रियेषु धामंसु कामोंभूतस्यभव्यस्य ॥ सम्राडेको विराजति ॥११७॥ [१६] ॥ इतिसंहितापाठेद्वादशोऽध्याय: १२ ॥

वयेमिरे । कर्मणिलकार: । नियम्यन्ते । स्तुतय: ॥ ११६ ॥ अग्नि: प्रियेषु । योग्नि: प्रियेष्व- भिरुचितेषु धामसुस्थानेष्ववस्थितानाम् काम: कामपूरक: स: भूतस्योत्पन्नस्य प्राणिजातस्यभव्य- [illegible] । सम्राट्सम्यक्राज्यमात्र: सन् एकएवासहाय: विराजति । इष्टेअधिपति:

(१) मयिगृह्णामीति यजमानो जपति । मयिगृह्णामि । अग्नेयीककुप् । मयिआत्मनि गृह्णा-

(१) मयिगृह्णामीति यजमानो जपति । मयिगृह्णामि । आग्नेयीककुप् । मयिआत्मनि गृह्णामिअग्रे प्रथमम् । अग्निन्दर्शनेन । ततोग्निञ्चिनोमीतिशेषः । किमर्थम् । रायस्पोषाय । धन-

* मयिंगृह्णामि ॥ मयिंगृह्णाम्म्यग्ग्रेऽअग्ग्निꣳरायस्प्पोषांयसुप्प्रजास्त्वायंसुवीर्य्यांय ॥ मामुंदेवताःꣳसचन्ताम् ॥ १ ॥ अपाम्पृष्ठम् ॥ अपाम्पृष्ठमंसियोनिंरग्ग्नेः संमुद्रमुभितःꣳ पिन्न्वंमानम् ॥ वर्द्धमानोमुहाꣳ ॥ ऽआचपुष्क्कंरेदिवोमात्त्रंयाव्वरिम्म्णाप्प्रंथस्व ॥ २ ॥ ब्रह्ममंय

पोषाय । सुप्रजास्त्वायसुवीर्याय । वीर्यंशक्तिः । किञ्च । मामुदेवताः सचन्ताम् । मामेवदेवताः सेवन्ताम अग्निमित्र ॥ १ ॥ (२) पुष्करपर्णमुपदधाति । अपांपृष्ठमसि । व्याख्यातम ॥ २ ॥ एकद्वादशेऽध्याये उखाधारणगार्हपत्यचयनक्षेत्रकर्षणौषधवपनादिमन्त्राउक्तास्त्रयोदशेपुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्राउच्यन्ते ।

(१) का० उत्तरवेदिमपरेणतिष्ठन्यजमानोमयिगृह्णामीतिजपत्ति । उत्तरवेदेः पश्चातिष्टन्यजमानोजुहोत्ति ।

(२) का० पुष्करपुर्णमुपदधातिस्तम्बे पूर्ववत् १७ । ४ । १ । ततोध्वर्युः कुशस्तम्बे परिकमलिनोपत्रमुपदधाति ।

---

* मयिगृह्णामिपंचदशध्रुवासिमधुव्वाताएकादशकौसम्यक्स्रवंतिनवेमंमाषडपांत्वैकाऽयंपुरः पंचसप्ताष्टापंचाशत् ।

सुपदधाति (१)। ब्रह्मयज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या। ब्रह्मलक्षणआदित्यः यज्ञानं यजमानः प्रथमंपुरस्तात् प्राच्यांदिशिजायते। ततोनन्तरम् विसीमतः सुरुचोवेनआवः। व्यावः। व्यावृणोत् विवृतानकरोत् स्वप्रकाशेन। सीमतः मध्यतो मर्यादातः। सुरुचः सुरोचनानिमान् लोकान्। वेनः कान्तोमेधाविवाआदित्यः। सएवच। बुध्न्याः। बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा-

ज्ञानम्॥ ब्रह्मंयज्ञानम्प्रथमम्पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचोवेनऽआवः॥
सबुध्न्याऽउपमाऽअस्यविष्ठाः सतश्चयोनिमसतश्चविवः॥ ३॥
हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रेभूतस्यजातः पतिरेकऽआसीत्॥ सदा

दिशोबुध्न्याः। उपमाः। उपमीयन्ते आसुस्थितानिभूतानी त्युपमादिशः। अस्यविष्ठाः। अस्यजगतः विविधंस्थानस्थितिविष्ठादिशः। सतश्चयोनिः। विद्यमानस्यचमूर्त्तस्यस्थानम् असतः तस्य अमूर्त्तस्यवाय्वादेः योनिम्। विवः विवृणोति आदित्यएवलोकान्दिशोभूतानि चाभिव्यनक्ति नान्यइति स्तूयते स्वकीयेनकर्मणा॥ ३॥ (२) पुरुषमुपदधाति। द्वाभ्यांत्रिष्टुब्भ्याम् सप्रजापतिः

योऽग्निः अधियज्ञंसञ्जातः। हिरण्यगर्भः। योहिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः समवर्त्तताग्रे सम-

सोऽग्निः अधियज्ञंसयजमानः। हिरण्यगर्भः। योहिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः समवर्त्तताग्रे सम-भवदग्रे प्रथमम् शरीरी यश्चभूतस्योत्पन्नस्य प्राणिजातस्यजातः जातमात्रः सन् पतिरीश्वर एकएवासीत् अभूत्। सदाधार। तदः स्थाने यदोऽर्थात्त रपसंभवात्। यस्सदाधारधारयति। पृथिवीमन्तरिक्षमप्युच्यते। पृथिवीभूः वेयंभूरित्यादे रन्तरिक्ष नामसु पठितत्वात्। द्यांद्यु-लोकंच। उतअपि इमांपृथिवीम्। तस्मैकस्मै कायइतिप्राप्ते स्मैआदेश् छान्दसः। प्रजा-

धारपृथिवीन्द्यामुतेमाङ्कस्मैंदेवायंहुविषांविधेम ॥ ४ ॥ द्रप्सश्चस्कन्द ॥ पृथिवीमनुद्यामिमश्चयोनिमनुयश्चपूर्व्वः ॥ समानंयोनि

पतयेदेवाय। हविषाविधेम हविर्दद्म इति विभक्तिव्यत्ययः॥ ४ ॥ द्रप्सश्चस्कन्द। असया-मृच्या दित्योयथासर्वं विभ[illegible] अन्तर्वं विश्व[illegible]कृतिपरिणाम रसनिधान भूतो द्रप्स आदित्यः चस्कन्दपृथिवमुपदधाति। वहूवीम्। वरान्हणोतीति धारणाय। यश्चद्युलोक मनु-स्कन्दति आहुतिरूभिम्। नहनम्। वारुणीच हित्वाष्टीचाविर्गानिमनुयश्चपूर्वः। यश्च इमं-लोकं स्कन्दति ९. परस्मात्। स्रोतंवैपरं रजोदिशोवैस्रोतंदिशः लोकंसुकतिनान् तर्पणाय।

तमेवं समानं ब्रह्मयज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या। ब्रह्मलक्षणापरामि। अनुसप्तहोत्रा: सप्तस्वपिदिक्षु। अयंदिशिजायते। ततोनन्तरम् विसीमत: सुरुचः दिक्षु प्रष्ठापरन्तीतिस्मृति:। तिर्यक् चतस्रोदिश:॥ स्वप्रकाशेन। सीमत: मध्यतो मर्यादात:॥ (१)सर्पानामभि रूपतिष्ठते। ...नोमेधाविवाआदित्य:। सएवच। ...

मनुंसुञ्जरंन्तन्दृप्पसन्तुहाम्म्यनुसु... ॥ ५ ॥ नमोंस्तु ॥ सुर्प्पे भ्योयेकेचंपृथिवीमनुं ॥ येऽअन्तरिंक्षेयेदिवितेभ्यः सुर्प्पेभ्योनमः॥६॥ याऽइषंवः ॥ याऽइषंवोयातुधानांनांस्येवाव्वनस्पतींऽरनुं ॥ येवा वटेषुशेरंतेतेभ्यः सुर्प्पेभ्योनमः ॥ ७ ॥ येवां। येवामीरोचनेदिवो

नमोस्तु। तिस्रोनुष्टुभ: सर्पदेवत्या:। लोका वा सर्पा:। नमस्कारोस्तु सर्पेभ्य: येकेच पृथिवीमनु। व्यवस्थिता: येचान्तरिक्षे येचदिवि व्यवस्थिता: तेभ्य: सर्पेभ्यो नमस्कारोस्तु॥ ६ ॥ याइषव:। यानिकाण्डानि। यातुधानानाम् यातनां दुःखं येदधति तेयातुधानारक्ष: प्रभृतय:। येच वनस्पतीन् अनु व्यवस्थिता: येच अवटेषु बिलेषुशेरते आसते तेभ्य: सर्पेभ्यो नम: ॥ ७ ॥

येवा। येचअमी। प्रत्यक्षान्दर्शतोनिर्दिशतिसर्प्पान्। रोचनेदिव:। रोचनोद्दनामैषलोकोय-

... आसतेतेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

येवा । येचअमी । प्रत्यक्षान्दूरतोनिर्दिशतिसर्पान् । रोचनेदिवः । रोचनोहनामैषलोकोय-
वैष एतत्तपति इतिस्तुतिः । येच सूर्य्यस्यरश्मिषुस्थिताः । येषांच अप्सुसदः कृतम् उदकेस्थानं
कृतम् तेभ्यः सर्पेभ्यः नमः ॥ ८ ॥ (१) जुहोति । कृणुष्वपाजः । पञ्चत्रिष्टुभ आग्नेय्यो रक्षोघ्न्यः ।
हेअग्नेकृणुष्वपाजः । पाजइति बलनामसु पठितम् । कुरुष्वबलम् प्रसितिन्नपृथ्वीम् प्रसितिः

येवासूर्य्यस्यरश्मिषु॥येषामप्सुसदंस्कृतन्तेभ्यः सर्पेभ्योनमः॥८॥

कृणुष्वपाजः॥कृणुष्वपाजःप्रसितिन्नपृथ्वींयाहिराजेवामवाँ ॥

प्रसयनातन्तुर्वा जालंवा । नकारउपमार्थीयः । उपरिष्टादुपचारः अथकोर्थः । कुरुष्वबलं वा-
गुरामिव पृथिवी । यद्वा जलमिपृथु । ततोयाहि राजेव । अमवान् अमात्यवान्भूत्वा । अभयवन-
वान् वा अभयमनं शत्रु [illegible] अन्तव विप्लवक वा । शत्रून्प्रतियाहि । इभेन
इभभयेन बलेन । [illegible]वमुपदधाति । बहुलीम् । वरान्वृणोतीति [illegible]नुप्रसितिन्द्रूणानः । तृष्वा-
[illegible]भिम् । नहनम् । वारुणीच हिंस्वाष्टीचावि[illegible]

(१) का० उपविश्यपञ्चगृहीतम् ... आज्यं संस्कृत्यपञ्चगृहीतमा-
दायात्मानमारुह्यपुरुषा परस्मात् । अोवंवैपरं रजोदिशोवैअोवंदिशः तसूत्रार्थः ।

य० य० सं० २९७ उ० भा०

प्रसित्येति विभक्तिव्यः ब्रह्मयज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या । ब्रह्मलक्ष ... क्षिप्रयाप्रसित्यातन्तुना जालेनवा । द्रूणानोऽयांदिग्निजायते । ततोनन्तरम् विसीमतः सुरु ... स्तोसि अतोब्रवीमि । विद्ध्य । ताडय । ... स्वप्रकाशेन । सीमतः मध्यतो मर्यादात ... । यद्वा । अतीवतप्ततमैः ... लोमेधाविवाआदित्यः । सएवच । ... अतिशयेनक्लेशकरैः ॥ ९ ॥ तवभ्रमासः । ... भ्रमासः भ्रमणा वा तोद्भूता-

ऽद्भर्भेन ॥ तृष्वीमनुप्रसितिन्द्रूणानोऽस्तासिविध्यद्रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

तवंभ्रमासः ॥ तवंभ्रमासऽआशुयापतन्त्यनुस्पृशधृषताशोशुचानः ॥

तपूंष्यग्नेजुह्वापतङ्गानसंन्दितोविसृजविष्वगुल्काः ॥ १० ॥

ज्वालासमूहाः आशुयाः आशवः स्थानेयाः । पतंतिद्रुतस्त्वेतस्त्वगच्छन्ति । तैः अनुस्पृशअभि-
मृश । धृषताधृष्टेन ज्वालासमूहेनशोशुचानः देदीप्यमानः । कान्यनुस्पृशेदित्यत आह तपूंषि
तापयित्रीणि रक्षांसि । जुह्वाजुह्वा हूयमानद्रुतिशेषः । पतङ्गान पतनगमनानि रक्षांसि । किञ्च

शिवम्

१२ अ०

अञ्च तिर्गत्यर्थः । नानागमनाः तिर्यगूर्ध्वमधश्च । ... रक्षोविघाताय ॥ १० ॥ प्रतिस्पशः ।

अञ्च तिर्गत्यर्थ: । नानागमना: तिर्यगू मधवत्यर्थ: । उक्ष्ण: रक्षोविघाताय ॥ १० ॥ प्रतिस्पश: । अथतृतीय: पाद: प्रथमंव्याख्यायते । यच्छब्दयोगात् । योनोदूरे अघशंस: योस्माकं दूरेवसति अघशंस: पापस्योत्कीर्तकोदुर्जन: । योअन्तिके यश्चअन्तिके वसत्यघशंस: । तंप्रतिस्पश: विसृज । स्पशवन्धनेस्पाशयतीतिस्पश: प्रणिधीन् अध्यक्षान् विसृजप्रेरय । तूर्णितम: अतिशयेनत्व-

प्रतिस्पशः॥ प्रतिस्पशोविसृंजतूर्णितमोभवांपायुर्विशोऽअस्या ऽअदंब्धः ॥ योनोदूरेऽअघशंसोयोऽअन्त्यग्नेमाकिंष्टेव्यथिरादंध र्षीत् ॥ ११ ॥ उदंग्ने ॥ तिष्ठप्रत्यातंनुष्वन्यमित्रांर ॥ ऽओष

रन् किञ्च भवापायु: पालयिता । विश: जनपद... ...स्यामदीयाया अदब्ध: अनु- पहिंस्य: । एवंचतवास... ...: प्र...। अन्तवं विषवक्र ...भावमुपदधाति । वरूत्रीम् । वरान्त्रणातीति ...श्चित् तेनवव्यथि: व्यथयि- ताशत्रु: आदधर्षीत् प्र... ...भिम् । नहनम् । वारुणीच हिंस्त्राष्टीचाविञ्च प्रत्यातनुष्वप्रत्यातनु- ह्विविस्तारय ज्वालाप्रा... ...: परस्मात् । अोत्र वैपरं रजोदिशोवैअोत्र दिश: निर्दह अमित्रान् शत्रून्

शु० य० सं० २६८ भा०

१३ अ०

हेतिग्महेते । हेतिर.यु ब्रह्मयज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या । ब्रह्मलच स्य सतथोक्तः । किञ्च । यस्वन: अस्मभाम् अ यांदिग्जायते । ततोनन्तरम् विसीमत: सुरु मिधान नीचानीचैस्तत्य तंधक्षिदह । अतमं स्वप्रकाशेन । सीमत: मध्यतो मर्यादात वशुष्कम् ॥ १२ । उद्ग्रोभव । उर्द्धस्तिष्ठ । स्थित्वाच । प्रतिविध्यप्रतितताडय । लोमेधाविवाआदित्य: । सएवच । ॥ उपरिव्यवस्थितान् किञ्च

तान्तिग्महेने ॥ योनोऽअरांतिᳪसमिधानचक्रेनीचातन्धंक्ष्यतस न्नशुष्कम् ॥ १२ ॥ ऊर्द्धोभव ॥ ऊर्द्धोभवप्प्रतिविद्ध्याद्ध्यस्मदा विष्कृणुष्वदैव्यान्यग्ग्ने ॥ अवंस्थिरातनुहियातुजूनांञ्जामिमजामि

आविष्कुणुष्वप्रकाशीकुरुष्व दैव्यान्निकर्माणि हे अग्ने । किञ्च अवस्थिरा तनुहि अवतनुहि शिवम् अवतारय स्थिराणि धनूंषि । यातुजूनाम् यातुधानानांजवनप्रधानानाम् किञ्च यजस्वजा-

२६८

रणार्थ: । प्रमारयशत्रून् । प्रथमांस्तु चसुपदघाति । (१) आग्न येनयजुषा ऋचावा अग्नेष्टा ।

रणार्थः । प्रमारयशत्रून् । प्रथमांस्तु चसुपदधाति । (१) आग्नेयेनयजुषा ऋचावा अग्नेष्ट्वा । अग्नेः संबन्धिना तेजसात्त्वांसादयामि हे स्रुक् ॥ १३ ॥ अग्निर्मूर्द्धा व्याख्यातम् । द्वितीयामुप- दधाति ऐन्द्रेण यजुषा । आग्नेय्या च त्रिष्टुभा । (२) इन्द्रस्यत्वाम् ओजसा बलेन सादयामि ॥१४॥

प्रमृंणीहिशत्रून् ॥ अग्नेष्ट्वातेजंसासादयामि ॥ १३ ॥ अग्निर्मूर्द्धा ॥ दिवःककुत्पतिंःपृथिव्याअयम् ॥ अपाᳬरेतांᳬसिजिन्वति॥ इन्द्रंस्यत्त्वौजंसासादयामि ॥ १४ ॥ भुवोयज्ञस्यं ॥ भुवोयज्ञस्यरजं सश्चनेतायत्रांनियुद्भिःसचंसेशिवाभिंः ॥ दिविमूर्द्धानंन्दधिषेस्व

भुवोयज्ञस्य । चतुर्थः पादः प्रथमंव्याख्यायते अर्थसंबन्धात् । यदाजिह्वाज्वलालक्षणां हे अग्ने चक्षुषेकरोषि । ह... ...: प्र...। अन्तर्वं विष्वक् भवसि । यज्ञसद्रव्यदेवतात्वा- श्रावमुपदधाति । वरूत्रीम् । वरान्वृणोतीति ... ।भिम् । नहनम् । वारुणीच हित्वाष्टीचावि... परस्मात् । ओत्रं वैपरं रजोदिशोवैओत्रं दिशः

(१) घृतपूर्णामग्नेष्ट्वेति यजुषाग्निर्मूर्द्धेतिऋचा ... विपुलांघृतपूर्णांप्रागग्रांस्रुचमग्नेष्टेति ।
(२) का० एवमौदुम्बरीं ... दधिपूर्णां स्रुचमुत्तरेउपदधाति ।

ब्रह्मयज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या। ब्रह्मलक्ष्य च यज्ञपरिणामभूतस्य गात्मनोने तादेवया आदिशिजायते। ततोनन्तरम् विसीमतः सुरुचथाने नियुङ्क्तिः नियुङ्गण- नेताभवति जगदुत्प स्वप्रकाशेन। सीमतः मध्यतो मर्यादात योरित्यादिष्टोपयोजनानीति विशिष्टाभि रश्वाभि. लोमेंधाविवाआदित्यः। सएवच। आदित्यं दधिषे। धारयसि। नियुङ्क्तिर्वायुलंच्यते वायुनान्त

षाँश्चिद्धत्वाम॑ग्ग्नेचक्षषोहव्व्युवाह॑म् ॥ १५ ॥ [१५] ध्रुवासिं ॥ धुरु णास्तृंताव्विश्श्वकंर्म्मणा ॥ मात्त्वांसमुद्द्रऽउद्द्बंधीन्न्मासुंपुर्णो॑व्व्यंथमाना

स्वर्षाम् स्वः द्युलोकं सनोतीति स्वर्षातां स्वर्षाम् तत्रभवसि। यज्ञस्य रजसस्नेतेति। यस्यत- वैतत्कर्म तंत्वां सादयाम इति शेषः ॥ १५ ॥ स्वयमातृणां पृथिवी संस्तुता मिष्टका सुपदधाति। (१)ध्रुवा सीतितिसृभि ऋग्भि र्बृहत्यनुष्टुप्प्रस्तारपङ्क्तिभिः विश्वस्मै प्राणायेत्यादिना यजुषाच। ध्रुवासि स्थिरासि। स्वतएवधरुणाच अन्येषाञ्चधारयित्री। आस्तृताविश्वकर्मणा। उपहि-

ताञ्चासि विश्वकर्मणा प्रजापतिना सर्वस्यकर्त्ता। एवञ्चदतो ब्रवीमि। मात्वासमुद्र उद्-

तान्त्वासि विश्वकर्मणा प्रजापतिना सर्वस्यकर्त्ता। एवञ्चेदतो ब्रवीमि। मात्वासमुद्र उद्ब-धीत् उद्वध्यात्। एकमोवैसमुद्रः पुरःसुपर्ण इतिस्तुतिः। त्वञ्च अव्यथमाना अचलन्तीं पृथिवीं दृंह दृढीकुरु। आत्मसात्कुर्वित्यभिप्रायः॥ १६॥ प्रजापतिष्ट्वा प्रजापतिः त्वांसादयतु। सन्नि-त्वामासादयितुं समर्थः। अपांपृष्ठे अपामुपरि। समुद्रस्यसमुन्दनस्य उदकसंघातस्य एमन् एमनि।

पृथिवीन्दृंह॥ १६॥ प्रजापतिष्ट्वा॥ सादयत्वपाम्पृष्ठेसमुद्रस्येमन्॥ व्यचस्वतीम्प्रथस्वतीम्प्रथस्वपृथिव्यसि॥ १७॥ भूरसि॥ भूरसिभूमिरस्यदितिरसिविश्वधायाविश्वस्यभुवनस्यधर्त्री॥ पृथिवींयच्छ

इणः मनिन् सप्तम्येकवचनम् अवस्थाने। कथंभूतामासादयतु। व्यचस्वतीं व्यचनवतीम् प्रथस्वतीं पृथुत्वयुक्ताम्। [illegible] अन्तर्वै विश्वक [illegible]थ्वीभव। यतस्त्वंपृथिव्यासि अतोब्रवीमि [illegible] आदित्या आवमुपदधाति। वरुत्रीम्। वरान्दृणोतीति विश्वस्यांनिहितमितिविश्व-धायाः। [illegible] नहस्रदाइति [illegible]भिम्। नहनम्। वारुणीच हित्वाष्टीचाविवित्त्वमित्यमेव अतइदमुक्तं भवति। पृ[illegible] आदिरजसः परस्मात्। ओवंवैपरं रजोदिशोवैओवंदिशः[illegible]नं दृढीकुरु। पृथिवीं

शु० य० सं० ३०० उ० भा०

१३अ०

तादेवया । ब्रह्मयज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या । ब्रह्मलक्ष प्राणाय । अपानाय ।
माहिंसीः जगदुत्प आंदिशिजायते । ततोनन्तरम् विसीमतः सुरुच ादयामीतिशेषः । अग्निः
व्यानाय । ... स्वप्रकाशेन । सीमतः मध्यतो मर्यादात ...
त्वाम् अभि... रक्षाभिः ...लोमेधाविवाआदित्यः । सएवच । ...न्तमेन । गृहे गासुखतमेन
[illegible]

च्छ्पृथिवीन्दृंꣳहपृथिवीम्माहिꣳसीः ॥ १८ ॥ व्विश्वस्मैप्प्राणायं ॥
व्विश्वस्मैप्प्राणायापानायंव्व्यानायोदानायंप्प्रतिष्ठायैचरित्राय ॥
अग्निष्ट्वाभिपातुमह्यास्वस्त्याच्छर्दिषाशन्तमेनतयादेवतयाङ्गिरस्व
द्ध्रुवासीद ॥ १९ ॥ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती ॥ परुषःपरुषस्प्प

हेतुभूतेन । सादयति । तयादेवतया । व्याख्यातम् ॥ १९ ॥ अग्निनादृष्टांदूर्वेष्टकामुपदधाति
द्वाभ्यामनुष्टुब्भ्याम् । (१) काण्डात्काण्डात् । भूमौसंवद्धं जटाभिः पर्वकाण्डमित्युच्यते । असंवद्धं

शिवम्

परः । काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती ... पर्वणः पर्वणश्च परिप्ररोहन्ती यथाशतांकुराज-

परुः ।.काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । पर्वणः पर्वणश्च परिप्ररोहन्ती यथाशतांकुराऊ-
भ्मसि एवंनः अस्मान् हे दूर्वे प्रतनु । विस्तारय । पुत्रपौत्रनप्तृभिः शतसहस्र संख्यैः ॥ २० ॥
याशतेन । यात्त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि पृथिवीं सहस्रेण चांकुराणां विरोहसि । तस्या-

रिं ॥ एवानोदूर्वेप्प्रतंनुसुहस्रेणशुतेनंच ॥ २० ॥ याशुतेनं ॥ प्प्रतु
नोषिंसुहस्रेणव्विरोहंसि ॥ तस्यांस्तेदेवीष्टकेव्विधेमंहुविषांव्वयम् ॥
२१ ॥ यास्ते ॥ ऽअग्गनेसूर्य्येरुचोदिवंमातुन्वन्तिंरुश्मिभिंः ॥ ताभिं

स्त्र हेइष्टके विधेमस्थानं हविषासहवयम् ॥ २१ ॥ (१) द्वियजुष मुपदधाति इन्द्राग्निभ्यांदृष्टाभ्यां
द्वाभ्यामनुष्टुब्भ्यामग्निलिङ्गोक्तदेवताभ्याम् । [illegible] हे अग्ने सूर्येवस्थितारुचो-
दीप्तयः [illegible] अन्तवे विष्वक [illegible]
[illegible] आदित्या आवमुपदधाति । वरूत्रीम् । वरान्वृणोतीति [illegible]: सर्वाभिः नोस्मान् अस्ति-
(१) का० या[illegible] नहसदाइति [illegible]भिम् । नहनम् । वारुणीच हित्वाष्टीचावि[illegible]यास्तइतिऋग्द्वयेन द्वियजुः संज्ञां
पद्येष्टकामु[illegible] आदिरजसः परस्मात् । अवं वैपरं रजोदिशोवैअवं दिशः

शु० य० सं० ३०१ उ० भा०

अ० १३

ज्योति रुचे तादेवया: ब्रह्मयज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या । ब्रह्मलक्षण ... अस्मान् कृधि ॥ २२ ॥
जगदुत्पत्त्यादिषिजायते । ततोनन्तरम् विसीमत: सुरुच ...
यावोदेवा: ... हे इन्द्राग्नी हे
रश्मिभि: ... स्वप्रकाशेन । सीमत: मध्यतो मर्यादात: ... रुच: ।
बृहस्पते त... ज्योतिषाविवाआदित्य: । सएवच । ... त: सिचावुपदधाति । विराट्

न्नोऽअद्यसर्व्वाभीरुचेजनांयनस्कृधि ॥ २२ ॥ यावः ॥ यावोदेवाःसूर्य्ये रुचोगोष्वश्वेषुयारुचः ॥ इन्द्राग्नीताभिःसर्व्वाभीरुचन्नोधत्तबृह स्पते॥ २३ ॥ विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराड्ज्योतिरधारयत् ॥ प्रजा पतिष्ट्वासादयतुपृष्ठे पृथिव्याज्ज्योतिष्मतीम् ॥ विश्वस्मैप्राणा

ज्योति रधारयत् । विराडयं लोक: सद्गममग्निम् ज्योतिर्धारयति । द्वितीयामुपदधाति ।
स्वराट् ज्योति: अधारयत् । असौवलोक: स्वराट् सोसुमादित्यं ज्योतिर्द्धारयति । विश्व-

शिवम्

ज्योतिष मुपदधाति । प्रजापति: प्रजापतिस्त्वांसादयतु । पृष्ठे पृथिव्या: उपरिपृथिव्या: ।

ज्योतिष मुपदधाति । प्रजापतिः प्रजापतिस्त्वांसादयतु । पृष्ठे पृथिव्याः उपरिपृथिव्याः । ज्योतिष्मतीं ज्योतिषासंयुक्ताम् । किमर्थम् । विश्वस्मैसर्वस्मै प्राणाय अपानाय व्यानाय । किञ्च । विश्वञ्ज्योतिर्यच्छ नियच्छेत्यर्थः । अग्निस्तवाधिपतिः । सादयति । तयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा-

यांप्राणायंव्व्यानायव्विश्वञ्ज्योतिर्यच्छ ॥ अग्निष्टेधिपतिस्तयादे वतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ २४ ॥ मधुश्चमाधवश्चवासन्तिकावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्तामापऽओषधयः कल्पन्तामग्नयःपृथङ्ममज्ज्यैष्ठ्यायसव्रताः ॥ येऽअग्नयःसमन

सीद । व्याख्यातम् ॥ २४ ॥ (१) ऋतव्या उपदधाति [illegible] अन्तर्वै विषुवद् [illegible] वसन्तऋतुरुच्यते । यस्त्वंमधुश्च माधवश्च [illegible] आदित्याः [illegible] आवमुपदधाति । वहतीम् । वरान्हणातीति द्विवचनमेकवचनस्य स्थानेऽर्थ संबन्धात् [illegible] तहसदाइति [illegible] भिम् । नहनम् । वारुणीच हित्वाष्टीचाविध्ये व्यवस्थितः श्लेषकोसि

(१) का० ऋ आदिरजसः परस्मात् । ओवं वैपरं रजोदिशोवैओवं दिशः [illegible] अनूकमभितउदङ्मुखउपदधाति ।

तादेवया॰ ब्रह्मयज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या। ब्रह्मलक्षणं

तस्यतत्र का॰ जगदुत्पत्त्यांदिरिजायते। ततोनन्तरम् विसीमतः सुरुचः पन्तांच आपः ओषधयः ज्यैष्ठाय। रश्मिभि॰ स्वप्रकाशेन। सीमतः मध्यतो मर्यादातः ग्येदेवताइष्टकाइतिश्रुतिः। ...मेधाविवाआदित्यः। सएवच। ... समतवीतिम्रात्... इष्टकायाः स्वयमातृण्णादयः नानाभूतास्तत्रजेष्ठाय सव्रताः। समानकर्माणः। समाने हि... इष्टका नामग्निचयनं नाम।

सोन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे॥ वासन्तिकावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्र मिव देवाऽअभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम्॥ २५॥

किञ्च। येअग्नयः अन्यैरपिचिताः समनसः समानमनस्काः। अन्तरामध्ये द्यावापृथिव्यौ इमेवर्त्तेते तेपिवसन्त ऋतुमभिकल्पमानाः वासन्तिकाविति स्वार्थे तद्धितः ऋतूइतिद्विवचन ... कथमिव। इन्द्रमिवदेवाः।

णायाभिविशन्त। सादयति। तयादेवतयेतिव्याख्यातम्॥ २५॥ (१) ...

णायाभिविशन्तु । सादयति । तयादेवतयेतिव्याख्यातम् ॥ २५ ॥ (१) अषाढामुपदधाति । अषाढासि । सविता अपश्यद्देवा वा अपश्यन् अनुष्टुप् । अषाढासिन्दाम्ना । यदसहन्ततस्मादषाढेत्येतत् अत्यभिप्रायं नामकथनम् सहमानाच अभिभवनशीलासि च स्वभावतो यतः

अषाढासि ॥ अषाढासिसहमानासहस्वारातीःसहस्वपृतनायतः ॥ सहस्रंवीर्य्यासिसामाजिन्व ॥ २६ ॥ [११] मधुव्वाताः ॥ मधुव्वाताऽऋतायतेमधुंक्षरन्तिसिन्धवः ॥ माद्ध्वीर्न्नःसन्त्वोषधीः ॥२७॥

अतस्त्वांब्रवीमि । सहस्वारातीः । अभिभव अदानशीलान् । अभिभवच नः पृतनायतः पृतनांग्राममिच्छतः । किञ्च । यात्वं सहस्रवीर्यासि । सामाजिन्व जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । प्रीणीहि ॥ २६ ॥ (२) कूर्मं [illegible] अन्तवै विश्वक [illegible] गायच्यस्त्वचोवैश्वदेव्यः । मधुमन्तोवाऽआदित्या ग्रावमुपदधाति । वरुणीम् । वरान्वृणोतीति व[illegible]च्छते । मधुक्षरन्ति सिंधवः

(१) का० सहस्रदाइति[illegible]भिम् । नहनम् । वारुणीच हित्वाष्टीचाविदिंपूर्वांसंलग्नामनूकेउपदधाति ।

(२) का० आदिरजसः परस्मात् । ओवंवैपरं रजोदिशोवैओवंदिशः [illegible]क्रायेणकच्छपमनक्ति ।

मधुउदकं... तादेवया... ब्रह्मयज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या। ब्रह्मलक्षण... अस्माकं सन्तु भवन्तु ओष-
धयः ॥ २ ... जगदुत्पत्त्यादिविशिजायते। ततोनन्तरम् विसीमतः सुरुच... उषसः मधुमत्यः सन्तु। मधु-
मद्रसव ... रश्मिभिः... स्वप्रकाशेन। सीमतः मध्यतो मर्यादातः ... सोमेधाविवाआदित्यः। सएवच। व... सर्वेषांमधुशब्दानामनुषङ्गो-
द्रष्टव्यः साकांक्षत्वात्। मधुद्यौरस्तुनः पिता। ... अस्माकम् पितृभूत ॥ २८ ॥

मधुनक्तम् ॥ * मधुनक्तमुतोषसोमधुमत्पार्थिवꣳ रजः ॥ मधुद्यौर स्तुनः पिता ॥२८॥ मधुमान्नः ॥ मधुमान्नोव्वनस्पतिर्म्मधुमाꣳ॥ ऽअस्तुसूर्य्यः ॥ माद्ध्वीर्गावोभवन्तुनः ॥२९॥ अपाङ्गम्भन् ॥ अपा

मधुमान्। रसवान् नःअस्माकं वनस्पतिर्यज्ञसाधनभूतोस्तु। सोमोवावनस्पतिः। मधुमान् शिवन्
अस्तुसूर्यः। यज्ञसाधनभूतः। माध्वीः मधुमत्योरसवत्यः गावः यज्ञसाधनभूताः पशवो रश्म-
योवाभवन्तु नोस्माकम्। रसोमधुइतिश्रुतिः। वाय्वादीनिरसवन्त्यस्माकं भोग्यानिसन्त्वितिसम-
स्तार्थः ॥ २९ ॥ (९) उदधाति। अपाङ्गम्भन्। त्रिभिः पंक्ति त्रिष्टु... गायत्रीभिः। ... देवत्ये।

न्त्रार्थः ॥ २९ ॥ (१) उपदधाति। अपाङ्गम्भन्। त्रिभिः पंक्ति त्रिष्टुब्गायत्रीभिः। देकूर्मदेवत्ये। कूर्मश्च प्रजापतिरादित्योवा। उत्तराद्यावाः पृथिवीया। अपाङ्गम्भन् अपाङ्गम्भोरे प्रदेशे सीदउपविश। एषवा अपाङ्गम्भन् यत्रैषएतत्तपतीतिश्रुतिः। तत्रचोपतिष्ठन्तं सन्तं मात्त्वां सूर्यः अभिताप्सीत्। अभितापयेत्। माच अग्निर्वैश्वानरः। त्वं च अच्छिन्नपत्राः प्रजाः अनुवीक्षस्व। प्रजा इष्टका

ङ्गम्भंन्त्सीदमात्त्वासूर्य्योभिताप्प्सीन्माग्निर्व्वैश्वानुरः॥ अच्छिंन्न पत्त्राःऽप्प्रुजाऽअंनुवीक्षुस्वानुंत्वादिव्याव्वृष्टिंःसचताम्॥ ३०॥ त्त्रीन्त्सुमुद्रान्॥ त्रीन्त्सुमुद्रान्त्समंसृपत्स्वुर्ग्गांनुपाम्पतिंर्व्वृषुभऽइष्टुंका

उच्यन्ते। अच्छिन्नपत्राइति व्याख्यातं श्रुत्या। अरिष्टा अनार्त्ता अस्माकमिति। अनवखण्डितायोगक्षेमा इष्टका दर्शनेन कुर्वित्यर्थः। अनुत्वा[illegible]वृष्टिः सचताम्। अनुसेवतां त्वां दिव्यादिविभवा[illegible] अन्तर्वै विश्वक[illegible] (१) एजयति। त्रीन्समुद्रान्।

(१) का० अ आदित्या आवमुपदधाति। वरुत्रीम्। वरान्वृणोतीति व[illegible]

यालोसहस्रदाइति भिम्। नहनम्। वारुणीच हित्वाष्टीचावि[illegible] अषाढादक्षिणदेशेहस्तमात्रे प-

(२) का० आदिरजसः परस्मात्। श्रोत्रं वैपरं रजोदिशोवैश्रोत्रं दिशः [illegible] खमन्त्रयेणकूर्ममुपदधातिसूत्रार्थः। [illegible]तीतिसूत्रार्थः।

यस्त्वौन्मनु ... तादेवया: ब्रह्मयज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या। ब्रह्मलक्षण ... जगदुत्पत्त्यादिरिजायते। ततोनन्तरम् विसीमतः सुरुचः ... ब्रह्मोसि। स्वर्गान्स्वर्गहेतून्। ... रक्षाभिः ... स्वप्रकाशेन। सीमतः मध्यतो मर्यादातः ... ब्रवीमि। पुरीषं वसानः पशूनाच्छाद ... त्वोमेधाविवाआदित्यः। सएवच। ... गच्छ यत्रपूर्वे कूर्माअन्ये

नाम्॥ पुरीषं वसानःसुकृतस्य लोके ... यत्रपूर्वेपरेताः ॥३१॥ मुहीद्यौः पृथिवीचंनऽइमंयज्ञम्मिमिक्षताम्॥ पिपृतान्नोभरीमभिः॥ ३२॥ विष्णोःकर्म्माणि॥ पश्यतयतोंव्रतानिंपस्पशे॥ इन्द्रस्ययुज्ज्यःसखा॥ ३३॥ ध्रुवासिं॥ धरुणेतोजंज्ञेप्रथममेभ्यो

ष्वग्निषूपक्षिताः सन्तः परेताः परागताः ॥३१॥ मह्रीद्यौ रिति व्याख्यातम्॥ ३२॥ उलूखलमुशले उपदधाति। विष्णोः कर्माणि। व्याख्यातम् ॥ ३३॥ (१) उखासु पदधाति।

(१) का० उलखलउखांसाक्षीपणयापिष्टान्ध्यपुरस्ताद्ध्रुवासीत्युखाम् १७।५।४। पूर्वमुलूखलोपयु खातूष्णींकृत्वाततउप- ... दधातिनिस्वार्थः।

ध्रुवासीतिद्वाभ्याम्। विष्टुब्दृहतीभ्याम्। ध्रुवासिस्थिरासि धरुणाधारणीच। इदानीमग्न्युख्य

ध्रुवासीतिद्वाभ्याम्। त्रिष्टुब्बृहतीभ्याम्। ध्रुवासिस्थिरासि धरुणाधारणीच। इदानीमग्न्यपत्य द्वारेण उखास्तूयते। यद्वतउखातोजन्नेजातः प्रथमंततोनन्तरम् एभ्योलोकेभ्योऽधि। एभ्यो-लोकेभ्यः सकाशात् जातवेदाः जातप्रज्ञानः। सइदानीं गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभाच सहितः देवेभ्योर्थाय हव्यं हविः वहतुप्रापयतु। प्रजानन् स्वमधिकारञ्जानानः ॥ ३४ ॥ इषेराये।

यो नि॑भ्यो॒ऽअधि॑ जा॒तवे॑दाः ॥ स ग॑य॒त्र्या त्रि॒ष्टुभा॑नु॒ष्टुभा॑ च दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं व॑हतु प्रजा॒नन् ॥ ३४ ॥ इषे॒ राये॑ ॥ रम॑स्व॒ सह॑से द्यु॒म्नऽऊ॒र्जेऽअप॑त्याय ॥ स॒म्राड॑सि स्व॒राड॑सि सा॒र॒स्व॒तौ त्वोत्सौ प्राव॑ताम् ॥ ३५ ॥

उखोच्यते। इषेअन्नाय रायेधनाय रमस्व रतिंबधीहि। ...लाय। द्युम्ने। द्युम्नं द्योतते: यशो... अन्तर्वै विष्वक् ... आदित्याश्रावमुपदधाति। वरूत्रीम्। वरान्द्रणोतीति वाय पुत्रपौत्रादये। रम-स्वेतिसर्वत्रसंबध सहस्रदाइति ...भिम्। नहनम्। वारुणीच हित्वाष्टीचाविधि। स्वराजत्रयुक्तासि। सारस्वतौच। आदिरजसः परस्मात्। श्रोत्रंवैपरं रजोदिशोवैश्रोत्रं दिशः ...कच। मनस्ता॰वत्

सर्वशास्त्रपरि[illegible]तादेवया[illegible] ब्रह्मयज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या। ब्रह्मलक्षण[illegible]
तौसारस्वतावु[illegible] जगदुत्पत्त्यादिषिजायते। ततोनन्तरम् विसीमतः सुरुच[illegible]सरस्वन्वाक्सरस्वत्ये-
त्यौभयां जुहोति[illegible] स्वाभि[illegible] स्वप्रकाशेन। सीमतः मध्यतो मर्यादातः[illegible]श्यामाग्नेयीभयां गाय-
[illegible]ोमेधाविवाआदित्यः। सएवच। [illegible] अश्वासः। अश्वाए-

* अग्ग्नेयुक्ष्व ॥ अग्ग्नेयुक्ष्वाहियेतवाश्श्वासादेवसाधवंः ॥ अरंव्वहन्तिमन्न्यवे ॥ ३६ ॥ युक्ष्वाहि ॥ देवहूतमार ॥ ऽअश्वांर ॥ ऽअग्ग्नेरथीरिव ॥ निहोतांपूर्व्यःसदः ॥ ३७ ॥ [११] सुम्म्यक्स्र

वअश्वासः आज्जसेरसुक्। हेदेवदानादिगुणयुक्त। साधवः जातिगुणसमन्विताः प्रशस्ताः। अलं
पर्य्याप्तिं वहन्ति। मन्यवे। दीप्तयेक्रोधायवा ॥ ३६ ॥ युक्ष्वाहिदेवहूतमान्। अतिशयेनदे-
वानाह्वयन्ति[illegible]तान्। युक्ष्वअश्वान् हेअग्नेरथीइव। इवकारोमत्त्वर्थीयः। कस्मात्पुनस्त्वमेव-

(२) का० अग्ने युक्ष्वाहीत्यादिमन्त्रद्वयेनस्रुवाहुतीजुहोति खायाम् ऋग्द्वयेनोखामध्ये द्वे आहुतीजुहोति।
* [illegible] मा० अ० २। [illegible]

मुच्यसे। यतः। निहोतापूर्व्यः सदः। निषदः। निषीदसि होतृषदनेहोतः सन् पूर्व्यः

मुच्यसे। यत:। निहोतापूर्व्यः सदः। निषदः। निषीदसि होटषदनेहोतः सन् पूर्व्यः मानुषाद्धोतुः प्रथमः अग्रः। तदुक्तम्। अव्याद्यद्य जातवेदा अन्तरः पूर्वोस्मिन्निषद्येति ॥ ३७॥ (१) मुखप्रभृति सप्तसुप्राणायतनेषु सप्तहिरण्यशलाकान् प्रत्यस्यति। सम्यक्स्रवन्ति। त्रिष्टुप्। हिरण्मय पुरुषाध्यामेनायं मन्त्रोव्याख्यायते। सम्यक्सङ्गताः स्रवन्तिच्चरन्ति। कथमिव। सरि-

वन्ति॥ सुरितोनधेनांऽअन्तर्हृदामनंसापूयमांनाः॥ घृतस्यधारांऽअभिचांकशीमिहिरुण्ययोंवेतुसोमध्योंऽअग्नेः॥ ३८॥ ऋचेत्त्वां॥ कु

तोन यथोसरितोनद्यः समुद्रमभिस्रवन्ति। काः स्रवन्ति। धेनाअन्नानि। अन्नं वैधेनाइति स्रुतेः। अन्तर्हृदामनसापूयमानाः यजमानसम्बन्धिना अन्तर्व्यवस्थितेन हृदामनसा। हृद-यप्रतिष्ठितेन मनसापूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः ... अन्तर्वै विष्वक् ...सतान्नं पूतं यद्वाजुः। यजमानोमनो ... आदित्या ...चावमुपदधाति। वक्रवीम्। वरान्दृणोतीति वा। किन्तर्हि। घृत-

(१) का० मुखेकरे, सहस्रदाइति ...गाभिम्। नहनम्। वारुणीच हिरण्याष्टीचाविरि...यशकलं चिपतीतिसूत्रार्थः। हिरण्मयपुरुषो० आदि... सः परस्मात्। ओतं वैपरं रजोदिशोवैओतं दिशः ...

शु० य० सं० ३०६ भा०

स्वधारा: स्ववत् [illegible] तादेवया: ब्रह्म: ज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या। ब्रह्मलक्षण [illegible]
अग्ने: निहित: [illegible] जगदुत्पत्त्यांदिशिजायते। ततोनन्तरम् विसीमत: सुरुच: [illegible] तस: पुरुष: मध्ये-
(१) नासिकयो: [illegible] रश्मिभि: स्वप्रकाशेन। सीमत: मध्यतो मर्यादात: [illegible] ॥ चट्चेत्त्वा। इहति।
(२) चक्षुषो:। [illegible] लोमेधाविवाआदित्य:। सएवच। [illegible] त्वांप्रास्यामीतिशेष:।
भासे त्वाजयोतिषेत्वाम् तुल्य: शेष: (३) अ [illegible] अभूत् इदं श्रोत्रं विश्व-

चेत्त्वांभासेत्त्वाज्ज्योतिषेत्वा॥ अभूँदिदंव्विश्वँस्यभुवंनस्यव्वाजिंनम्
ग्नेर्व्वैंश्वानुरस्यंच॥ ३८॥ अग्निर्ज्ज्योतिषा॥ अग्निर्ज्ज्योति

स्यभुवनस्य भूतजातस्य वाजिनम् वाग्रूपं वाचोज्ञातारम् श्रोत्रं हिशब्दाज्ञायन्ते। अग्नेर्वै-
श्वानरस्यच। चशब्दात् वाजीनं वाग्रूपमभूत्। अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्यतस्यैषघोषोभ-
वति। यमेतत्कर्णे [illegible] तदभिप्रायम्॥ ३८॥ अग्निर्ज्योतिषा। उष्णिक्।

(१) का० नासिकयोर्म्र चेत्त्वे ति। मन्त्राभ्यांपशुनांनसो: शकलप्रासनमित्यर्थ:।
(२) का० चक्षोर्भासेत्त्वे ति भासेत्व [illegible] मन्त्राभ्यांनेत्रयोस्तदद्विरणशकलप्रासनं।
[illegible]

१२ अ०

शिवम्

३०६

द्वियोयश्रोत्रप्रासनमन्त्र:। अग्निर्ज्योतिषा [illegible]

द्वियोयश्चोत्वप्रासनमन्त्रः । अग्निरविज्योतिषाज्योतिष्मान् अस्तु । रुक्मद्ववर्च्चसा वर्चस्वानस्तु । (१) श्चोत्वं पुरुषशिरउज्ज्ञाति । सहस्रदाऽसि । वहूनांदातासि एवं चेत् अतः सहस्रायत्वासुद्धा- ह्लामि ॥४०॥ (२) पुरुषशिरसुपदधाति । आदित्यं गर्भम् इतउत्तरं षटत्रिष्टुभः । आदत्तेपशूनिति-

षाज्ज्योतिंष्मान्नुक्क्मोव्वर्चसाव्वर्चस्वान् ॥ सुहस्रुदाऽअसिसुहस्रां यत्त्वा ॥४०॥ आदित्यङ्गर्भम्पयंसासमंङ्धिसुहस्रस्यप्रतिमांव्विश्वरूं पम् ॥ परिंवृङ्धिहरंसामाभिमंᳫस्थाःशुतायुषङ्कृणुहिचीयमानः ॥

आदित्यः । आदित्यइयवाईष्टे ससर्वेषांपशूनामितिआदित्यः । गृह्णातिपशूनितिगर्भः । चित्यो- ग्निरुच्यते । आदित्यंगर्भंपयसादुग्धेनसमङ्धि । समक्तयसि । पुरुषमपिदधातीत्येतदभिप्रा- यम् । सहस्रस्यप्रतिमाम् [illegible]ः प्र[illegible]ाभनम विश्वरू[illegible]ं रूपम् । सर्वाणिहिरूपाण्या- दित्यस्य आदित्या[illegible]श्चावमुपदधाति । वहलीम् । वरान्दृणोतीति वाक् हरसा । वीर्यापहारक- [illegible]ाभिम् । नहनम् । वारुणीच हित्वाष्टौचाविरि[illegible]

(१) का० सहस्रदाइति[illegible]प्रमाणमन्त्रेणोपदधातीतिसूत्रार्थः ।
(२) का० आदि[illegible]सः परस्मात् । श्चोत्वं वैपरं रजोदिशोवैश्चोत्वं दिशः व्युत्क्रमेणैकैकमुपदधातीतिसूत्रार्थः ।

ज्योतिरग्नेहरस्वेद्या ब्रह्म[illegible]ज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या । ब्रह्मलक्षण[illegible]

शु० क्षणुहि चीयमानत्वे[illegible]यांदिशिजायते । ततोनन्तरम् विसीमतः सुरुच[illegible]हिंसीः । सर्वथा शतायुषं-

य० वातस्यगतिभूतं [illegible] स्वप्रकाशेन । सीमतः मध्यतो मर्यादातः [illegible] । जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा । १२अ०

[illegible] मेधाविवा[illegible]त्यः । सएव[illegible] [illegible]मिवान्तरम् । अश्वस्त्रुज्ञानं

सं० सरिरस्य मध्ये । अश्वस्त्रुज्ञानं यजमानं [illegible]स्योदकस्य [illegible] । शिशुम् पुत्रम् नदीनां

३०७ ४१ ॥ व्वातंस्यजूतिं ॥ व्वरुंणस्यनाभिमश्वंञ्जज्ञानꣳसंरिरस्यमध्ध्यें॥

उ० शिशुंन्नदीनाꣳ᳡हरिमद्रिंबुध्नमग्नेमाहिंꣳसीःपरमेव्योमन् ॥४२॥

भा० अजंस्त्रमिन्दुंम् ॥ अजंस्त्रमिन्दुंमरुषम्भुंरण्युमग्निमीडेपूर्वचिंत्तिन्न

हरितवर्णम् । अद्रिबुध्नम् । अद्रिःपर्वतः तस्यबुध्नमादिः तत्रभवा आपः अद्रिबुध्न्याः । इहतु शिवम्

अद्भ्योजातोश्वो पत्यप्रत्यय लोपादद्रिबुध्न शब्देनाच्यते । प्रकरणात् हे अग्ने चित्य । माहिंसीः ३०७

मावधीः । परमेव्योमन् निषीदन्तम् । इमेवैलोकाः परमं व्योमेत्यधिलोकं व्याख्यातम् ॥४२॥

[illegible]यति । अजस्त्रम् । यस्य तव संस्कारार्थम् अजस्त्र मनुपक्षीणम् इन्दुं सोमञ्चन्द्रमसम्

अरुषम् अरोचनम् भुरण्युम् भर्तारं वाहदोहादिभिः अग्निम् आग्नेयम् तद्धितलोपः । ईडे ।

...अजस्रम्। यस्य तव संस्कारार्थम् अजस्र मनुपक्षीणम् इन्दुं सोमञ्चन्द्रमसम्

अरुषम् अरोचनम् भुरण्युम् भर्त्तारं वाहदोहादिभिः अग्निम् आग्नेयम् तद्धितलोपः। ईडे। याचामि उपधानाय। पूर्वचित्तिम् प्राक्चयनम्। प्राचं ह्यग्निमुद्धरन्तीति। अग्न्यध्यासेनगो-स्तुतिः। नमोभिरन्नै रभ्युद्यतैः सत्वमेताभिः पर्व्वेष्टकाभिः पर्वभिः पशिवष्टकाभिः ऋतावृतौ। कल्पमानः गाम्माहिंसीः। अदितिमदीनां विराजम् तस्यैवष्टतन्तस्यैव सर इत्यादि दशवीर्याभि-

मोभिः॥ सपर्व्वभिर्ऋतुशःकल्प्पमानोगाम्माहिंᳪसीरदितिंव्विराजम्॥ ४३॥ व्वरूत्रीन्त्वष्टुः॥ व्वरूत्रीन्त्वष्टुर्व्वरुणस्यनाभिमविञ्जज्ञानाᳪरजसःपरस्मात्॥ महीᳪसाहस्रीमसुरस्यमायामग्नेमाहिंᳪसीःपरमेव्व्योमन्॥ ४४॥ योऽअग्निः॥ योऽअग्निरग्नेरद्ध्यजायत॥ ४३॥ अविमुपदधाति। वरूत्रीम्। वरान्वृणोतीति वाकम्बलादिना आच्छादयति। त्वष्टुः वरुणस्यचनाभिम्। नहनम्। वारुणीच हित्वाष्टीचाविरितिश्रुतिः। अविज्ञज्ञानां यजमानानां रजसः परस्मात्। ओवं वैपरं रजोदिशोवैओवं दिशः परं रजइतिश्रुतिः महीं

महतीम् साहस्रीं सहस्रोपकारक्षमां मां । अश्रुरस्य अश्रुवतः प्राणवतः प्रज्ञानवतो वावरुण-स्समायाम् प्रज्ञाम् हे अग्ने माहिंसीः । परमेव्योमन्निति व्याख्यातम् ॥ ४४ ॥ अजमुपदधाति । योऽग्निः । यः अजः अग्निः अग्नेः अधिसकाशात् अजायत उत्पन्नः । शोकात्पृथिव्या अधिअजायत । उतवादिवस्परि । अपिचोदिवोधिअजायत । यद्वैप्रजापतिः शोकादजायतद्वै दि-

यतुशोकात्पृथिव्याऽउतवादिवस्परिं ॥ येनंप्रजाविश्वकर्म्माजुजा नतमग्नेहेडुःपरितेवृणक्तु ॥४५॥ चित्रन्देवानाम् ॥ चित्रन्देवाना मुदंगादनीकञ्चक्षुर्म्मित्रस्यव्वरुणस्याग्नेः ॥ आप्राद्यावापृथिवीऽअ न्तरिक्षुःसूर्यआत्माजगतस्तुस्थुषंश्च ॥ ४६ ॥ [९] इमम्मा ॥

वश्च पृथिव्याश्च शोकादजायतेतिश्रुतिः । येनाजेनप्रजाः विश्वकर्मा प्रजापतिः जजानजनितवान् । वयत्रा अजोवाचोवैप्रजाविश्वकर्माजजानेतिश्रुतिः । तमज हे अग्ने हेडःक्रोधः परिवृणक्तुपरिवर्ज यतु तेतवसंबन्धी ॥ ४५ ॥ (१) चित्रन्देवानाम् होमेव्याख्यातम् ॥ ४६ ॥ अथपञ्चपशूनांशिरसोत्सर्गः

(१) का० चित्रंदेवानामित्यर्धर्चयः सुवाहुतीमध्यमें । अर्द्धर्चहुतेन पुरुषशिरस्याहुतिं द्वयं जुहोतीत्यर्थः ।

(१) इमं माहिंसीः । पञ्चविंशोऽवसाना उत्तराणियजूंषि । पुरुषस्योत्सृजति । इमंपुरुषंमाहिंसीः शुचा । द्विपादम्पशुम् । द्विपाद्वाएषपशुर्यत्पुरुषः । सहस्राक्षः सन् हिरण्यशकलैर्वाएषसहस्राक्षः मेधाययज्ञायअन्नायवा । चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः । मयुं पशुं मेधम् हेअग्ने जुषस्व ।

हिँ॒ꣳसो॒र्द्वि॒पादं॒म्प॒शुꣳ॑स॒हस्रा॒क्षोमेधा॑य॒चीय॑मा॑नः ॥ म॒युम्प॒शुम्मे॒धम॑ग्नेजु॒षस्व॒तेन॑चिन्वा॒नस्त॒न्वो॒निषी॑द ॥ म॒युन्ते॒शुगृ॑च्छतु॒यन्द्वि॒ष्मस्तन्ते॒शुगृ॑च्छतु ॥ ४७ ॥ इमम्मा ॥ हिँ॒ꣳसी॒रेक॑शफम्प॒शुङ्क॑निक्र॒दं॑वा॒जिन॑म्वा॒जिने॑षु ॥ गौ॒रमा॑र॒ण्यमनु॑ते॒दिशा॑मि॒तेन॑चिन्वा॒नस्त॒न्वो॒

किंपुरुषोवैमयुः । तेनकिंपुरुषेणचिन्वानः । तन्वोनिषीदआत्मानं संस्कुरुष्व । इतउत्तरंयजुः । मयुन्तेतवशुक्सन्तापः ऋच्छतु । किञ्च । यंपुरुषंवयंद्विष्मः तंचतवशुक्ऋच्छतुहिनस्तु ॥ ४७ ॥

(१) का० वहिर्वेद्युदङ्तिष्ठन्नु पतिष्ठत उत्सर्गैरिमम्माहिꣳसीत्तिप्रतिमन्त्रम् । १७ । ५ । १८ । अग्नेरुत्तीर्यवेदेर्वहिर्दक्षिणे उदङ्मुखस्तिष्ठन्निमम्मेतुरात्सर्गं संज्ञः पञ्चमन्त्रे पुरुषादि शिरांस्युपतिष्ठतेऽन्वयुः । एकपशुपक्षेतमेव पञ्चभिरितार्थः ।

शु० य० सं० ३०९ उ० भा०

अथाश्वस्य। इमंमाहिंसीः एकशफंपशुम् एकशफोवाएषपशुर्यदश्वः। कनिक्रदम अत्यर्थं क्रन्दितारम् वाजिनंवेगवन्तम् वेगवत्सुमध्येव्यवस्थितम्। गौरम् गौरमृगम् अनुदिशामितेतव। तेनचिन्वानइति व्याख्यातम् ॥ ४८ ॥ अथगोः। इमंसाहस्रम। इमङ्गांसाहस्रम् सहस्रार्हम् शत-धारमुत्सम् उत्सः कूपः। बहुस्रोतसमिवकूपम् उपकारकम् वाहदोहादिभिः व्यच्यमानं सरि-

१३अ०

निषीद ॥ गौरन्तेशुगृच्छतुयन्द्विष्मस्तन्तेशुगृच्छतु ॥ ४८ ॥ इमꣳ साहस्रम् ॥ इमꣳसाहस्रꣳशतधारमुत्सँव्यच्यमानꣳसरिरस्यमध्ये ॥ घृतन्दुहानामदितिञ्जनायाग्नेमाहिꣳसीः परमेव्योमन् ॥ गवयमारण्यमनुतेदिशामितेनचिन्वानस्तन्वोनिषीद ॥ गवयन्तेशुगृच्छतु

शिवम्

रस्यमध्ये। विविधमच्यमानमुपजीव्यमानम् सरिरस्यमध्ये। इमेवैलोकासरिर मित्यादिश्रुतिः। घृतं दुहानाम अदितिमदीनाम् जनायमनुष्येभ्योर्थाय। पुंलिङ्ग स्त्रीलिङ्गाभ्यां मन्त्रेगौः स्तूयते। अग्नेमाहिंसीरित्यादिव्याख्यातम् ॥ ४९ ॥ अथावेः। इमम्मूर्णायुम्। इमम् ऊर्णा-

३०९

युम ऊर्णावन्तम् । वरुणस्यनाभिम् वरुणसम्बन्धनम् अपत्यम् त्वचं पशूनां द्विपदाञ्चतुष्पदाञ्च । उभयरूपाणां पशूनां त्वग्रक्षणं करोति कम्बलादिनेत्याशयः । किञ्च । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रम् । एतद्वैत्वष्टा प्रथमं रूपं चकारेतिश्रुतिः । जनित्रञ्जनम् । व्याख्यातमन्यत् ॥ ५० ॥

यन्हिंस्मस्तन्ते॒शुगृंच्छतु ॥ ४९ ॥ इममूर्णायुं ॥ वरु॑णस्य॒नाभि॒न्त्वचं॑म्पशू॒नान्द्वि॒पदा॒ञ्चतु॑ष्पदाम् ॥ त्वष्टुः॑प्र॒जानां॑म्प्रथ॒मञ्जनि॒त्रमग्ने॒मा हिंसीः॑पर॒मेव्यो॑मन् ॥ उष्ट्र॑मार॒ण्यमनु॑तेदिशामि॒तेन॑चिन्वा॒नस्त॒न्वो॒निषी॑द ॥ उष्ट्र॒न्ते॒शुगृंच्छतु॒यन्हिंस्मस्तन्ते॒शुगृंच्छतु ॥ ५० ॥ अजोहि ॥ अ॒जोह्य॒ग्नेर॒जनि॑ष्ट॒शोका॒त्सोऽअ॑पश्य॒ज्जनि॒तार॒मग्रे॑ ॥

अथाजसत्र । अजोहि । यः यजः अग्नेः अजनिष्टजातः । शोकात्सन्तापात् । यद्वै प्रजापतेः शोकादजायततदग्नेः शोकादजायत इतिश्रुतिः । हिशब्दः पादपूरणः । सः अपश्यत् जनिता

रञ्जनयितारं प्रजापतिम। अग्रे प्रथमम् यथासौदृष्टव्यः। तेनचदेवा इन्द्रादयः। देवता-मग्रमायन् नायन्देवात्तलितिस्वार्थिकः। किन्तर्हि। तस्य भावस्त्वतलावितिभाव प्रत्ययः षष्ठ्यर्थे चेयं द्वितीया देवत्वस्याग्रमायन्निति शब्द प्रकरणात्। तेनैवाजेन रोहंस्वर्गम् अयन् उपागच्छन्तु। मेधासः यज्ञेयादेवाः। लोकप्रसिद्धाः शरभादयोव्याख्येयाः॥ ५१॥ (१) चित्योपस्था-

तेनदेवादेवतामग्रमायँस्तेनरोहमायन्नुपमेध्यासः॥ शरभमारायमनुतेदिशामितेनचिन्न्वानस्तन्न्वोनिषीद॥ शरभन्तेशुगृच्छतुयन्निद्धष्मस्तन्तेशुगृच्छतु॥ ५१॥ त्वंयविष्ठ॥ दाशुषोन्नृँ पाहिशृ

नम्। त्वं यविष्ठ। गायत्र्याग्नेय्यनिरुक्ता। त्वंहे यविष्ठयुवतम। यद्वा युमिश्रणे। अतिशयेन मिश्रयितृतम। दाशुषः दत्तवतोहवींषियजमानस्य नृन्मनुष्यान् पाहिपालय। शृणु-धिच गिरः स्तुतिलक्षणावाचः। किञ्चरक्षातोकम पत्यम्। उतत्मना। अपिच आत्मानं

(१) का० एतावत्त्वं यविष्ठेतिचितग्नोपस्थानम्। १७। ६। १। बहिर्वेदेरागताग्निसमीपेऽर्धचित्यमुपतिष्ठते।

रुद्रेति। अनुत्वक्तोव्यत्ययः ॥ ५१ ॥ (१) पञ्चदशच्छन्दस्याः पञ्चदशभि र्जुभि रुपदधाति। अपां

गृधीगिरः ॥ * रुद्रांतोकमुतत्मनां ॥ ५२ ॥ [६] अपान्त्वां ॥ अ

पान्त्वेमंन्त्सादयाम्म्युपान्त्वोद्मंन्त्सादयाम्म्युपान्त्वाभस्मंन्त्सादयाम्यु

पान्त्वाज्ज्योतिंषिसादयाम्म्युपान्त्वायंनेसादयाम्म्यर्णवेत्त्वासदंनेसा

दयामिसमुद्रे त्त्वासदंनेसादयामिसरिरेत्त्वास दंनेसादयाम्म्युपान्

त्वेमन्त्सादयामि। अनुत्यक्तान्यभिधेयानि। † अपांत्वाएमन्। ‡ सम्भ्याशुक्। एमनि। द्वाणगतौ।

(१) का० अपरेण स्वयमातृणामितरापस्याः पञ्चपञ्चानूकान्त्वेष्वपान्त्वे मन्निति प्रति मन्त्रम्। १७। ६। २। तीर्थेनाग्निमारुह्य-स्वयमातृणासपरेण पूर्वानूकान्तमेतर चतुर्ष्वप्यनूकान्तेष्वपान्त्वं मन्निनिप्रतिमन्त्रं पंचपंचापस्यासञ्ज्ञादृष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः।

---

* पिबासोमं पिबासुतस्येत्यादि सूत्रेण गृणुधीगिरः इत्यत्र रुद्रांतोकमित्रचदीर्घः। प्राति० अ० ३। सू० १३०।

† त्वा एमन् त्वा ओमन्निताच संहितायां समुद्रस्येमँस्त्वेमँस्त्वोमन्निनितिचेतिसूत्रेण एकादेशो निपात्यते। प्राति० अ० ४। सू ५५।

‡ एमनीति प्राप्ते संहितायां नियम्स्तेरिडुमितिसूत्रेण क्वचिदिकारमात्रस्य लोपोभवति प्राति० अ० ३। सू० १८।

अस्य मनिप्प्रत्ययान्तस्यै तद्रूपम्। वायुर्वा अपामेमन्। वायौतांसादयति। अपांत्वाओझन्। उन्दीक्लेदने। ओषधयो वा अपामोझन् तुल्यव्याख्यानमन्यत्। भस्मन्। भषभर्त्स नदीस्योः। अभ्रं वा अपांभस्मन्। ज्योतिषि। बिद्युद्वा अपाञ्ज्योतिः। अयने। इयं पृथिवी अपामयनम्।

त्वाच्छयेंसादयाम्म्यपान्त्वासधिंषिसादयाम्म्यपान्त्वासादंनेसादया म्म्यपान्त्वांसधस्थेसादयाम्म्यपान्त्वायोनौंसादयाम्म्यपान्त्वापुरीषे सादयाम्म्यपान्त्वापाथंसिसादयामिगायत्त्रेणंत्त्वाच्छन्दंतासादया मित्त्रैष्टुंभेनत्त्वाच्छन्दंसासादयामिजागंतेनत्त्वाच्छन्दंसासादया म्म्यानुंष्टुभेनत्त्वाच्छन्दंसासादयामिपाङ्क्तेनत्त्वा। च्छन्दंसासादया

अर्णवे। प्राणोवा अपामर्णवः। समुद्रे। मनोवैसमुद्रः। सरिरे। वाग्वैसरिरम्। क्षये। चक्षुर्वा अपांक्षयोनिवासः। सधिषि। श्रोत्रं वा अपांसधिः। सदने द्यौर्वा अपांसदनम्।

सधस्थे। अन्तरिक्षम् वा अपांसधस्थम्। योनौ। समुद्रो वा अपांयोनिः। पुरीषे। सिकता वा अपांपुरीषम्। पाथसि। अन्नं वा अपांपाथः। अन्नेतांसादयति। पञ्चच्छन्दस्याः पञ्चभिर्यजुर्भिरुपदधाति गायत्रेणत्वाच्छन्दसासादयामीत्यादि॥ ५३॥ प्राणभृताः पञ्चाशदिष्टका उपदधाति। पञ्चाशद्भिर्यजुर्भिः। अयंपुरोभुवः। अग्निर्वै पुरः। तद्यत्तदाहपुर इत्यादिनिर्वचनम्।

मि॥ ५३॥ अयम्परः॥ अयम्पुरोभुवस्तस्यप्प्राणोभौवायनोव्वसन्तःप्प्राणायनोगायत्त्रीव्वासन्तीगायत्त्र्यैगायत्रङ्गायत्रादुपाᳫं शुरुपाᳫंशोस्त्रिवृत्त्रिवृतोरथन्तरंव्वसिष्ठऽऋषिःप्प्रजापतिगृहीतयात्त्वया

तस्यप्राणः अपत्यम् भौवायनः वसन्तः ऋतुः। प्राणायनः प्राणस्यापत्यम् नडादित्वात्फक्। गायत्री वासन्ती गायत्रीच वसन्तस्यापत्यम्। गायत्रीगायत्रम्। गायत्र्याः सकाशाद्गायत्रम् सामनिरमिमीत। गायत्राद् पांशुः। गायत्रात्साम्न उपांशुङ्ग्रहं निरमिमीत। उपांशोः त्रिवृत्। उपांशोर्ग्रहात् त्रिवृत् स्तोमं निरमिमीत। त्रिवृतोरथन्तरम्। त्रिवृतस्तोमात्रथन्तरं पृष्ठन्नि-

रमिमीत । वसिष्ठऋषिः । प्राणोवैवसिष्ठऋषिः । प्रजापतिगृहीतयात्त्वया । गृह्णाति स्वज-
तिवचनः । प्रजापति सृष्टयात्त्वया । प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः । अयं पुरोभुव इत्यादिभिर्दशभि-
र्भेदैः प्राणमेवैकमविशेषेणगृह्णामि । प्रजाभ्यो विशेषेणावस्थितम् ॥ ५४ ॥ अथदक्षिणतः ।

प्प्राणङ्गृह्णामिप्प्रजाब्भ्यंः ॥ ५४ ॥ अयन्दक्षिणा ॥ व्विश्श्वकंर्म्मातस्यमनोंव्वैश्श्वकर्म्मणङ्ग्रीष्म्मोमांनसस्त्रिष्टुब्ग्रैष्म्मींत्त्रिष्टुभंः स्वारंस्वारादंन्तर्य्यांमोन्तर्य्यामात्पंञ्चदशः पंञ्चदशाद्बृहद्भरद्वांजऽऋषिंःप्प्रजापंतिगृहीतयात्त्वयामनोंगृह्णामिप्प्रजाब्भ्यंः ॥ ५५ ॥ अयम्प्पु

अयंदक्षिणाविश्वकर्मा । अयंवैवायुर्विश्वकर्मायोयम्पवते । एषहीदं सर्वं करोमि तद्यत्तमाह
दक्षिणेति तस्मादेषदक्षिणैवभूयिष्टं वात्यायर्वित्तात् । तस्य मनोवैश्वकर्मणा इत्यादि तुल्यव्याख्या-
न ज्वतस्वप्वपिकण्डिकासु ॥ ५५ ॥ अथ पश्चात् । अयंपश्चाद्विश्वव्यचा । असौवा आदित्ये-

विश्वव्यचा । यदा ह्येवैष उदेति अथेदं सर्वं व्यचा भवति तद्यत्तमाह । पश्चादिति क्रियानिर्देशः ॥ ५६ ॥

पश्चात् ॥ * अयम्पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसं वर्षाश्चाक्षुष्यो जगती वार्षी जगत्याऽऋक्समम्मृक्समाच्छुक्रः शुक्रात्सप्तदशः सप्तदशाद्वैरूपञ्जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥ इदमुत्तरात् ॥ इदमुत्तरात्स्वस्तस्य श्रोत्रꣳ सौवꣳ शरच्छ्रौत्र्यनुष्टुप्शारद्यनुष्टुभऽऐडमैडान्मन्थी मन्थिनऽएकविꣳशऽ एकविꣳशाद्वैराजं विश्वामित्रऽऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया

अथोत्तरतः । इदमुत्तरात्स्वः । दिशो वा उत्तरा तद्यत् तस्मादुत्तरादित्युत्तराद्ध्येतस्मात्सर्वस्मादिशः ।

---

* पश्चात्प्रतीचीं दिशमञ्चति गच्छतीति पश्चात् प्रतीचीगमन शीलो विश्वं उदितः सन्प्रकाशयतीति विश्वव्यचा आदित्यो-यं प्रसिद्धस्तद्रूपांसा॰ विश्वव्यचस इदं वैश्वव्यचसम् ।

अथयत्स्वरित्याह । स्वर्गोह्निलोकोदिश: ॥ ५७ ॥ अथमध्ये । इयमुपरिमिति: । चन्द्रमावा-
उपरितद्यत्तमाह्नोपरीतिउपरिहिचन्द्रमा । अथयन्मतिरित्याह । वाग्वैमति: । समानं व्याख्या-

श्श्रोत्रं ङ्गृह्णामिप्प्रजाब्भ्यं÷ ॥ ५७ ॥ इयमुपरिंमुतिस्तस्यैव्वाङ्माात्त्या हैमन्त्तोव्वाचच्च ऽ पुङ्क्तिर्हैमन्त्तीपुङ्क्त्यैनिधनंवन्निधनंवतऽआग्ग्रयणाऽआं ग्ग्रयणात्त्रि णावत्त्वयस्त्रिᳪ शौत्त्रिंणावचयस्त्रिᳪ शाब्भ्यांᳪ शाक्क्वररैवते व्विश्वकर्म्माऽऋषिं÷प्प्रजापतिगृहीतयात्त्वयाव्वाचंङ्गृह्णामिप्प्रजाब्भ्यो लोकन्त्ताऽइन्द्रम् ॥ ५८ ॥ [५]

इतिश्रीवाजसनेयसंहितायान्त्रयोदशोऽध्याय: १३ ॥

नम् । लोकंतामिन्द्रमितितिस्र: प्रतीकगृहीता: । लोकंपृणच्छिद्रं पृण । ताअस्यसूददोहस: । इन्द्रंविश्वाअवीवृधत् ॥ ५८ ॥ इतिउवटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयोदशोध्याय: ॥ १३ ॥

द्वितीयाचितिं देवाअपश्यन् तस्यांचितौपञ्चाश्विन्यो यजुरन्ताः। अश्विनाध्वर्यूइत्यादियजुः। प्रथमाविराट्। द्वितीयाद्यास्ततस्त्रिष्टुभः। (१) ध्रुवच्चितिः। यात्वंध्रुवच्चितिः स्थिरनिवासा।

* ध्रुवच्चितिर्द्ध्रुवयोनिंऽ॥ ध्रुवच्चितिर्द्ध्रुवयोनिर्द्ध्रुवासिंद्ध्रुवंयोनिमासीदसाधुया॥ उक्ख्यस्यकेतुम्प्रथमञ्जुषाणाश्विनाद्ध्व

ध्रुवयोनिश्च अनश्वरस्थानाच। ध्रुवाचासि स्वतएवतांत्वांब्रवीमि। ध्रुवंस्थिरंयोनिं स्थानम्

त्रयोदशेऽध्याये प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकरूपा। अयं वै लोकः प्रथमा चितिरिति श्रुतेः। चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयादिचिति-त्रयं वच्यते भूमेरूर्द्ध्वमन्तरिक्षादर्वाग्भागो द्वितीया चितिः। एतां द्वितीयां चितिमपश्यन्यदूर्द्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्त षा-मेष लोकः इति श्रुतेः। देवैरश्विनौ प्रार्थितौ यद्युवां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमा-वयोः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्यू भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चितिरुपहितेति श्रुत्यत्र तेऽश्विना-वध्रुवन्नित्यादिकयोक्तम्। तत्रादौ पञ्चाश्विन्य इष्टकाः द्वितीयचितिमन्त्रा देवदेवत्याः।

(१) का० आश्विनीध्रुवच्चितिरिति प्रतिमन्त्रम्। पञ्चकण्डिकाभिराश्विनीसञ्ज्ञा इष्टका रेतः सिग्वेलायामुपदधाति प्रतीष्टकं नित्ये इति सूत्रार्थः।

---

* ध्रुवच्चितिः षट् सज ऋतुभिर्मूर्द्धावयोर्द्विकाविंद्राग्नीआयुर्मेषट्कावाग्यस्त्रिष्टदेकाग्नेर्भागोस्येकयाचतुष्कावष्टावेकत्रिं॰शत्।

आसीदअधितिष्ठ। साधुयासाधुम्। द्वितीयैकवचनस्यस्थानेया। उख्यस्याग्नेः केतुंप्रज्ञानं प्रथममाद्यम् जुषाणासेवमाना। उख्यस्याग्नेः प्रथमंप्रज्ञानम् इयमेवप्रथमाग्निचिति स्तस्यास्तोपरिष्टान्निधीयते तस्मादेवमुच्यते। उतरंयजुः। किञ्च अश्विनौचाध्वर्यूसादयताम् इहरेतः सिग्वेलायाम् त्वात्वाम्। केचिच्चतुर्थमेतंपादंवर्णयन्ति त्रिष्टुभञ्च॥१॥ कुलायिनी। कुलायं

र्य्यूसांदयतामिहत्वां॥१॥ कुलायिनींघृतवंती॥ कुलायिनींघृतवंतीपुरंन्धिःस्योनेसीदसदंनेपृथिव्याः॥ अभित्वांरुद्राव्वसंवोगृणन्त्विमाब्रह्मपीपिहिसौभगायाश्विनांद्ध्वर्य्यूसांदयतामिहत्वां॥२॥

गृहं तदाकाराकुलायिनी। साहिरेतः सिग्वेलायामिष्टकाभिरुपहिताभिर्गृहाकाराभवति। घृतवतीभविष्यतायोगेन। इहहिवसोर्द्धारांद्याआहुतयः होष्यन्ते। पुरंधिः। बहूहि इष्टकाजातमियंधारयतिचितिसंबद्धम्। यात्वमित्थंभूतातांत्वांब्रूमः। स्योनेसीदसदनेपृथिव्याः। सुखरूपेउपविशस्थानेपृथिव्याः किञ्च। अभित्वा। अभिगृणन्तु त्वांरुद्रादयः। किञ्च। इमां। इमा-

निवस्त्राणि पीपिहिआप्यायस्व । सौभगायमहते ऐश्वर्याय । अश्विननेतिव्याख्यातम् ॥ २ ॥
स्वैर्दक्षैः । स्वैर्वीर्यैः । दक्षपिता वीर्यस्यपालयित्रीसती इहद्वितीयायांचितौसीद अवस्थानं-
कुरु । दक्षशब्दइहवीर्यवचनः । प्रयोजनमाह । देवानांसुम्ने सुखाय । कथंननाम देवाः
सुखंप्राप्नुयुरिति । इहतेरणाय । महतेचरमणीयाय । यज्ञक्रतवे । किञ्च । पितेवैधिसूनवे ।

स्वैर्दक्षैः ॥ स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेहसीददेवानाᳬसुम्नेबृहतेरणाय ॥ पितेवैधिसूनवऽ आसुशेवास्वावेशातन्वासंविंशस्वाश्विनाध्वर्यूसादयतामिहत्वा ॥ ३ ॥ पृथिव्याःपुरीषम् ॥ पृथिव्याःपुरीषमस्यप्सोनामतान्त्वाविश्वेऽअभिगृणन्तुदेवाः ॥ स्तोमपृष्ठाघृतवतीहसीदप्र

पिताइवभवपुत्राय । आसुशेवा । मर्यादयासाधु सुखयित्री । किञ्च स्वावेशा । स्वावेशेतिवि-
भक्तिव्यत्ययः । स्वावेशया । तन्वाआत्मनासंविशस्व । अवस्थानंकुरु । अश्विनावध्वर्यू । उक्तार्थः ॥ ३ ॥
पृथिव्याः पुरीषम् । यात्वंपृथिव्याः प्रथमायाश्चितेः पुरीषमिवासि । पृथिवीवैप्रथमाचितिः तस्या-

एतत्पुरीषमिव य द्वितीयेतिश्रुतिः। अप्सोनाम रसोनाम। अप्सइति रसपर्य्यायंदर्शयति। अपः स-
नोतीत्यप्सः। अपांहिरसोगुणः। तस्यवा एतस्ययजुषोरसएवोपनिषदित्येतच्छ्रुतिर्दर्शयति। तां-
त्वामुपधीयमानां विश्वेदेवाअभिगृणन्तु अभिष्टुवन्तु। त्वमपिचस्तोमपृष्ठाघृतवतीचइहसीद। द्विती-
यस्यांचितौ। यांस्तोमस्यान्तर्ठ॰स्समानोभवति तैरेषास्तोमपृष्ठाघृतवतीचवसोर्द्धारादिभिर्होमैः।

जावंदस्मे द्रविणायंजस्वा ॥ अश्विनाऽऽदित्यस्त्वासादयतामिहत्वा ॥ ४ ॥ अदि-
त्यास्त्वा ॥ पृष्ठेसादयाम्यन्तरिक्षस्यधर्त्रीं विष्टम्भनीन्दिशामधि-
पत्नीम्भुवनानाम् ॥ ऊर्म्मिर्द्रप्सोऽअपामसिविश्वकर्म्मातऽऋषिः

ततः। प्रजावदस्मे द्रविणायजस्व। प्रजासंयुक्तानि अस्मभ्यंद्रविणानिदेहि। यजतिर्दानार्थः।
शेषमुदक् ॥ ४ ॥ आदित्यास्त्वा। यात्वम् ऊर्मिः कल्लोल राशिः द्रप्सः रसः अपामसि।
यस्यास्तवतेतव विश्वकर्मा प्रजापति ऋषिर्द्रष्टा। तान्त्वाम् अदित्याः पृथिव्याः पृष्ठे प्रथमायाश्चिते
रुपरिसादयामि। कथंभूतामित्यतआह। अन्तरिक्षलोकस्य धारयित्रीम् विष्टंभनीं संस्तंभनीम्

अन्तरिक्षस्यैव। दिशामधिपत्नीम्। दिशामीशिनीम् भूतजातानांच। शेषंसमानोदर्कम् ॥ ५ ॥

पृथिव्यास्त्वा सादयतामिहत्वा ॥ ५ ॥ शुक्रश्च ॥ शुक्रश्चशुचि श्चग्रैष्मावृतूऽअग्नेरन्तः श्लेषोसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्ता मापऽओषधयःकल्पन्तामग्नयःपृथङ्ममज्यैष्ठ्याय सव्रताः ॥ येऽ अग्नयःसमनसोन्तराद्यावापृथिवीऽइमे ॥ ग्रैष्मावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिवदेवाऽअभिसंविशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीद तम् ॥ ६ ॥ [६] सजूर्ऋतुभिः ॥ सजूर्विधाभिःसजूर्देवैःसजूर्देवैर्व

ऋतव्यउपदधाति। (१) शुक्रश्चशुचिश्च व्याख्यातम् ॥ ६ ॥ वैश्वदेवीरुपदधाति। विश्वेषान्देवाना-

(१) का० शुक्रश्च शुचिश्चेतावृतव्ये पूर्वयोरुपरि। प्रथमचितावुपहितयोर्ऋतव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये पद्ये प्राग्लक्षणे अनूकमभित उदङ्मुख उपदधाति शुक्रश्च शुचिश्चेति प्रतीकमुपधाय। ग्रैष्मावृतू इति मन्त्रशेषो द्वे अप्यालभ्य पठ्य इति सूत्रार्थः।

शु० य० सं० २१६ उ० भा०

मोर्षम्। (१)सजूर्ऋतुभिः। यथा समानजोषणः ऋतुभिः प्रजापतिर्भूत्वाइष्टकाउपहितवान्। यथाच समानजोषणः विधाभिः। आपोवैविधाः। अद्भिर्हीदंसर्वंविहितम्। यथाच समान- १४अ०

योनाधैरग्गनयेंत्वावैश्श्वानरायाश्विश्वनांद्ध्वुर्य्यूंसांदयतामिहत्वांसुजूर्ऋतुभिंःसुजूर्विधाभिंःसुजूर्वसुभिःसुजूर्देवैर्व्वयोनाधैरग्गनयेंत्वावैश्श्वानरायाश्विश्वनांद्ध्वुर्य्यूंसांदयतामिहत्वांसुजूर्ऋतुभिंःसुजूर्विधाभिंःसुजूरुद्रैःसुजूर्देवैर्व्वयोनाधैरग्गनयेंत्वावैश्श्वानरायाश्विश्वनांद्ध्वुर्य्यूंसांदयतामिहत्वांसुजूर्ऋतुभिंःसुजूर्विधाभिंःसुजूरांदित्यैःसुजूर्देवैर्व्वयोनाधैरग्गनयेंत्वावैश्श्वानरायाश्विश्वनांद्ध्वुर्य्यूंसांदयतामिहत्वां शिवस्

जोषणोदेवैः। यथाच समानजोषणः देवैर्वयोनाधैः। प्राणावैदेवावयोनाधाः। प्राणैर्हीदं- २१६

(१) का० वस्वदेवीःसजूर्ऋतुभिरिति प्रतिमन्त्रम्। पञ्चमन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवीसञ्ज्ञा इष्टकाः पूर्वादिषूपदधातीत्यर्थः।

सर्वं ह्युर्नं नद्धम् अथोछन्दांसि वैदेवावयोनाधाः । छन्दोभिर्हीदं सर्वं प्रज्ञानं नद्धम् । एवमहमपि एताभिर्देवताभिः समानप्रीतिर्भूत्वा उपदधामि । अग्नये वैश्वानराय त्वाम् । संवत्सरो वा अग्नि-र्वैश्वानरः । अश्विनौ च अध्वर्यू सादयतामिह त्वाम् । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवा

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वैर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ७ ॥ प्राणम्मे ॥ पाह्यपानम्मे पाहि व्यानम्मे पाहि चक्षुर्म्म उर्व्या विभाहि श्रोत्रम्मे श्लोकय ॥ अपः पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपादव चतुष्पात्पाहि दिवोव्वृ

योज्याः ॥ ७ ॥ प्राणभृत उपदधाति । (१) प्राणं मे पाहि । गोपाय । अपानं मे पाहि । व्यानं मे पाहि चक्षु-र्मे उर्व्या विभाहि । विभावय । श्रोत्रं मे मश्लोकय । श्लोक इति वाग्नाम सुपठितम् । श्लोकं गाहि

(१) का० प्राणभृतः प्राणं मइति । पञ्चयजुर्भिः प्राणभृत्संज्ञकाः पूर्वादिषूपदधाति १७ । ८ । २० । पंच वायुदेवतानि यजूंषि । प्राणो वायुर्वायुमेवास्मिन्न तद्दधातीति श्रुतेः ।

अोषधीर्जिन्व । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । द्विपादव । द्विपादमितिविभक्तिव्यत्ययः । अवगोपाय । चतुष्पात्पाहि । चतुष्पादं गोपाय । दिवोवृष्टिमेरय । द्युलोकात्‌वृष्टिम् आईरय । आगमय ॥ ८ ॥ वयस्या उपदधाति ।

ष्टिमेरय ॥ ८ ॥ [२] मूर्द्धाव्वयं॑÷प्प्रुजापं॑तिश्छन्दः॑÷क्षुत्त्रं॑व्वयो॑मयं॑न्दुश्छन्दो॑व्विष्टम्भो॑व्वयोधिं॑पतिश्छन्दो॑व्विश्वकं॑र्म्मा॑व्वयं॑÷ परमेष्ठीच्छन्दो॑बुस्तो॑व्वयो॑व्विवुलञ्छन्दो॑व्वृष्णिर्व्वयो॑व्विशालञ्छन्द ६ पुरुषो वयं॑स्तुन्द्रञ्छन्दो॑व्व्याघ्रो॑व्वयो॑नाधृष्टञ्छन्दः॑÷ सिᳪ हो॑व्वयं॑श्छुदिश्छ

अत्रश्रुत्युक्तं निदानम् । प्रजापतेर्विस्रस्ता त्पशवउदक्रामन् छन्दांसिभूत्वा तान्गायत्रीभूत्वा वयसाप्नोत्प्रजापतिः । (१) मूर्द्धावयः प्रजापतिश्छन्दः चतुर्भिर्मन्त्रैः गायत्रीरूपः प्रजापतिः कल्प्यते ।

(१) का० वयस्याः पंच पंचानूकान्तेषु मूर्द्धा वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः पुरस्तात् । दक्षिणोत्तरपश्चिमेष्वनूकान्तेषु पंच-पंच पूर्वं तुचतस्रो वयस्यासञ्ज्ञका उपदधातिएकोनविंशतिमन्त्रैरितरार्थः ।

मूर्द्धाप्रजापतिः प्राधान्यात्। वयः शरीरावस्था। प्रजापतिः स्वयमेवछन्दः। क्षत्रं वयः। प्रजापतिर्वै क्षत्रम्वयोभवत्। मयन्दच्छन्दः अनिरुक्तत्वात्प्रजापतिः। मयंसुखं ददातीतिमयन्दः। विष्टंभोवयः। प्रजापतिर्विष्टंभः। सह्येदंसर्वंविष्टभ्नोति। अधिपतिश्छन्दः। प्रजापतिर्वाअधिपतिः। विश्वकर्मावयः। प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा। परमेष्ठीछन्दः। आपोवै प्रजापतिपरमेष्ठी।

न्दः॑ पष्ठ॒वाड्वयो॑बृ॒ह॒तीछन्दः॑ऽउ॒क्षाव्वयः॑ क॒कुप्छन्दः॑ऽऋष॒भोव्वयः॑स॒तो॑बृ॒ह॒तीछन्दो॑न॒ड्वान्व्वयः॑ ॥ ९ ॥ अ॒न॒ड्वान्व्वयः॑ ॥ प॒ङ्क्तिश्छन्दो॑धे॒नुर्व्वयो॒जग॑तीछन्द॒स्त्र्य॒विर्व्वय॑स्त्रि॒ष्टुप्छन्दो॑दित्य॒वाड्वयो॑वि॒राट्छ

अपमष्टावयवो गायत्रीरूपः प्रजापतिः पञ्चदशवक्ष्यमाणान्पशून्गृह्णाति। वयसा वयोवस्थया-जरया। अस्माज्जीर्णंपशुं वयसाप्त इतिश्रुतिः। वस्तोवयो विवलञ्छन्दः। वस्तः पशुः विवलंछन्दोरूपमाश्रित्यो दक्रामत् तंप्रजापतिर्गायत्रीरूपोवयसाप्नोत् एकपदावै विवलंछन्दः तद्विविधं वरसुत्कृष्टम्। पुरुषसंबन्धिहितच्छब्दः। एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषुयोज्यम् दृष्णिर्व-

योविशालं छन्दः। वृष्णिांमेषं वयसाविवलं विशालं द्विपदाछन्दआप्नोति। पुरुषोवयस्तन्द्रं-छन्दः। तन्द्रं छन्दः पंक्तिः। व्याघ्रोवयोनाधृष्टंछन्दः विराड्वा। अनाधृष्टं छन्दः। सिंहोवयः छदिश् छन्दः। अतिछन्दाबैछदिः छन्दः अथातोनिरुक्तानिवपश्चन्निरुक्तानि छन्दांस्यभिदधाति। पृष्ठवाड्वय इत्यादिदश निगदव्याख्याता: ॥ ९ ॥ १० ॥ तृतीयांचिति मिद्राग्नीविश्वकर्मा नाप-

न्तुः पष्ठ्वाड्विर्व्वयोगायत्रीच्छन्दंस्त्रिवत्सोव्वयंऽ उष्णिक्‌च्छन्दंस्तुर्य्यवा वाड्वयोनुष्टुप्छन्दोलोकन्ताऽइन्द्रम् ॥ १० ॥ (२] इन्द्राग्नीऽअव्व्यथमानाम् ॥ इन्द्राग्नीऽअव्व्यथमानामिष्टकान्दृ६हतंयुवम् ॥

घ्यत्। तत्रस्वयमातृण्या प्रथमा। (१) इन्द्राग्नी अव्यथमानाम्। अनुष्टुप्। पूर्वोर्द्ध र्चे ऐन्द्राग्न-उत्तरः स्वयमातृण्यायाः। तत्रोत्तरोर्द्ध र्चः पूर्वंव्याख्यायते। तत्रविवाधत इतिपुरुषव्यत्ययः। येयंपृष्ठेनद्यावापृथिवीअन्तरिक्षञ्च विवाधते अभिभवति। ताभिन्द्राग्नीअव्यथमानाम् अचल-

(१) का० तृतीयायाः स्वयमातृणामीन्द्राग्नी इति मध्ये। तृतीयायां चितावात्मनो मध्ये स्वयमातृणामुपदधाति।

न्तीमिष्टकां दृंह तां दृढीकुरु तम् युवंयुवाम् ॥ ११ ॥ विश्वकर्मात्वा प्रजापतिः सादयतुइत्यादि

पृष्ठेनद्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षम्विबाधसे ॥ ११ ॥ विश्वकर्म्मात्वा ॥
सादयत्वन्तरिक्षस्यपृष्ठे व्यचस्वतीम्प्रथस्वतीमन्तरिक्षंयच्छान्तरिक्ष
दृंहान्तरिक्षम्माहिंसीः॥ विश्वस्मैप्राणायापानायव्यानायोदा
नायप्रतिष्ठायैचरित्राय ॥ वायुष्ट्वाभिपातुमह्यास्वस्त्याच्छर्द्दिषाशं
न्तमेनतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ १२ ॥ शतम् ७०० ॥ राज्ञ्यं
सि॥ राज्ञ्यसिप्राचीदिग्विराडसिदक्षिणादिक्सम्राडसिप्रतीचीदि
क्स्वराडस्युदीचीदिगधिपत्न्यसिबृहतीदिक् ॥१३॥ विश्वकर्म्मात्वा ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम् अन्तरिक्षस्य पृष्ठेनायुष्ट्वाइति विशेषः ॥ १२ ॥ शतम् ७०० पंचदिश्या उपदधाति ।

वायुरपश्यत् (१) राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रणम् ॥ १३ ॥ विश्वज्योतिष मुपदधाति । (२)विश्वकर्मात्त्वा ।

सादयत्वन्तरिक्षस्यपृष्ठे ज्ज्योतिष्मतीम् ॥ व्विश्वस्मैप्प्राणायापा नायव्व्यानायव्विश्श्वञ्ज्योतिर्य्यच्छ ॥ व्वायुष्टेधिपतिस्तयादेवतयाङ्गि रस्वद्ध्रुवासीद ॥ १४ ॥ नभश्श्च ॥ नभस्यश्श्चव्वार्षिकावृतूऽअग्नेर न्तःश्लेषो ऽसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्तामापऽओषधयः कल्प न्तामग्नयःपृथङ्मम ज्ज्यैष्ठ्यायसव्व्रताः ॥ येऽअग्नयःसमनसोन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे ॥ व्वार्षिकावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिवदेवाऽ

(१) का० अनूकेषु पंच दिश्या वैश्वदेवीवद्राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम्। वैश्वदेवीवदिति प्रतिदिशं रेतः सिग्वेलायामनूकेषु पंच दिश्य सञ्ज्ञका इष्टका उपदधाति पंचमीं दक्षिणायोत्तरेणेति सूत्रार्थः।

(२) का० विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः। प्रथमोपहिताया विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्योतिषमिष्टकामुपदधाति।

वायुदेवत्या ॥ १४ ॥ (१) ऋतव्या । नभस्वदेवत्या ॥ १५ ॥ १६ ॥ दशप्राणभृतः । आयुर्मेपाहि

अभिसंविंशन्तुतयांदेवतंयाङ्गिरस्वध्रुवेसीदतम् ॥ १५ ॥ इषश्च ॥
इषश्चोर्ज्जश्चशारदावृतूऽअग्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्यावापृथि
वीकल्पन्तामापऽओषधयःकल्पन्तामग्नयःपृथङ्मज्ज्यैष्ठ्यायस
व्रताः ॥ येऽअग्नयःसमनसोन्तराद्यावापृथिवीऽइमे ॥ शारदावृतूऽ
अभिकल्पमानाऽइन्द्रमिवदेवाऽअभिसंविंशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्व
ध्रुवेसीदतम् ॥ १६ ॥ [६] आयुर्म्मे ॥ पाहिप्राणम्मेपाह्यपानम्मेपा
हिव्यानम्मेपाहिचक्षुर्म्मेपाहिश्रोत्रम्मेपाहिवाचम्मेपिन्वमनोमे

(१) का० ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चेति । पूर्वतव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्येउपदधाति । ऋतुदैवतमुत्कृतिच्छन्दस्कं यजुः । नभः श्रावणः नभस्य भाद्रपदः । शेषं व्याख्यातम् ।

शु० य० सं० ३२० उ० भा०

गोपाय। वाचं मेपिन्व। त्वयोलक्षणांवाचं मेमम पिन्वसिंच। कामैः पूरय। मनोमेजिन्व। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। ज्योतिर्मेयच्छ देहि। सुखबोध्य मन्यत् ॥ १७॥ षट्त्रिंशच्छन्दस्या। उपदधाति। (१) माछन्दः। अयंलोकोमितइवमा छन्दः छादनात्। प्रमाछन्दः।

जिन्न्वात्क्मानंम्मेपाहिज्ज्योतिर्म्मेयच्छ ॥१७॥ माच्छन्दः ॥ प्प्रमाच्छन्दः प्प्रतिमाच्छन्दोऽअस्त्रीवयश्छन्दः पङ्क्तिश्छन्दऽउष्णिक्छन्दोबृहतीच्छन्दोनुष्टुप्छन्दोविराट्छन्दोगायत्रीच्छन्दस्त्रिष्टुप्छन्दोजगतीच्छन्दः पृथिवीच्छन्दः ॥ १८ ॥ पृथिवीच्छन्दोन्तरिक्षञ्छन्दोद्यौ

अन्तरिक्षलोकोवैप्रमा। अन्तरिक्षलोकः अस्माल्लोकात्प्रमित इवदृश्यते। प्रतिमाच्छन्दः। द्यौः प्रतिमा साहिअन्तरिक्षलोकेप्रतिमिता। अस्त्रीवयः छन्दः अन्नमस्त्रीवयः। यदेभ्योलोकेभ्य

(१) का० छन्दस्या द्वादशद्वादशाप्ययेषु मा च्छन्द इति। अप्ययेषु पक्षपुच्छात्मसन्धिषु त्रिषु द्वादशद्वादश छन्दस्यासञ्ज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः।

आकृतिपरिणामभूतमन्नं स्रवतितदस्त्रवय:। परतोनिरुक्तानि छन्दांसिपंक्तिप्रभृतीनि ॥ १८ ॥
(१) पृथिवीछन्दइति। यान्येतद्देवत्यानि छन्दांसितान्युपदधाति। छादयन्तीतिछन्दांसुच्यन्ते

श्छन्दः समाश्छन्दोनक्षंत्राणिच्छन्दोवाक्छन्दोमनश्छन्दः कृषिश्छन्दोहिरण्यञ्छन्दोगौश्छन्दोजाच्छन्दोश्वश्छन्दः ॥१९॥ अग्निर्देवता ॥ अग्निर्देवतावातोदेवतासूर्य्योदेवताचन्द्रमादेवतावसवोदेवतारुद्रादेवतादित्यादेवतामरुतोदेवताविश्वेदेवादेवताबृहस्पतिर्देवतेन्द्रोदेवतावरुणोदेवता ॥ २० ॥ मूर्द्धासि ॥ मूर्द्धासिराड्ध्रुवासि

॥ १९ ॥ (२) अग्निर्देवता वातोदेवता इत्येतावैछन्दांसिता अपिछादयन्ति ॥ २० ॥ चतुर्दश

(१) का० पृथिव्यादिदेवतानि। यानि छन्दांसि तद्रूपासि। समा: संवत्सरा:। स्पष्टमन्यत्।
(२) का० इष्टके त्वमग्न्यादिदेवतारूपासि तासुपदधामीति सर्वत्र शेष:। अग्न्यादीनां देवतात्वं प्रसिद्धम्। अग्निर्देवता वातो देवतेतिएतावै देवताश्छन्दांसि तान्येवैतदुपदधातीति श्रुति:।

वालखिल्या उपदधाति द्वाभ्यामनुष्टुप्परोष्णिग्भ्याम् (१) मूर्द्धासिराट् । मूर्द्धासिशिरोभूतासि राट् । राजृदीप्तौदीप्ताचासि । ध्रुवास्थिरासि । धरुणाचधारयित्रीच धर्त्र्यसिधारयित्रीअसि । धरणी । धरणीचविधरणीच । मर्यादाभूताच । एवन्त्रिलोकसंस्तवः तिसृणामिष्टकानाम् । आयुषेत्त्वा वर्च-

धुरुणांधुर्त्रासिधरंणी॥ आयुंषेत्त्वाव्वर्च्चसेत्त्वाकृष्यैत्वाक्षेमांयत्वा॥२१॥ यन्त्रीराड्यन्त्र्यासियमंनीध्रुवासिधरित्री॥ इषेत्त्वोर्ज्जेत्त्वांरय्यैत्वापोषांयत्वालोकन्ताऽइन्द्रंम्॥ २२॥ [६] आशुस्त्रिवृत्॥ आशुस्त्रिवृद्भा

सेत्त्वा कृष्यै त्वाक्षेमायत्त्वा उपदधामीतिशेषः । एतासांचतसृणांवालखिल्या नां मन्त्रस्तवः ॥ २१ ॥ परतोपि तिसृणां द्युलोकप्रभृतिलोकसंस्तवः । यंत्रीराट् । यमनीदीप्ताःचासि । यंत्रीअसि । यमनीध्रुवाअसि । धरित्री । पशुसंस्तवः पूर्ववत् । इषेत्त्वोर्जेत्त्वा रय्यैत्त्वापोषायत्त्वा (२) लोकन्ता-

(१) का० वालखिल्याः सप्त पुरस्तात्प्राणभृद्भ्यो वापरा द्वादशभ्याऽपरास्तु मूर्द्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम् । प्रागुक्तदशप्राणभृद्भ्यः पूर्वा अपरा वा सप्त वालखिल्याभिख्या इष्टका उपदधाति मूर्द्धासीत्यादिसप्तमन्त्रैः ।

(२) का० उत्तरश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । उत्तरश्रोणेरारभ्य प्रथमचितिवदेव लोकम्पृणा उपदधाति । ततः पुरीषनिवापोपस्थाने ।

इन्द्रमिति व्याख्यातम् ॥ २२ ॥ चतुर्थीञ्चितिमृषयो पश्यन् । (१) आशुस्त्रिवृत् दिव्यष्टादशे ष्टका: प्रतिमन्त्र मुपदधाति । स्तोमसंख्योपलक्षितैर्मन्त्रैः स्तोमानुपदधातीति श्रुतिः । प्रकटार्थामन्त्राः श्रुत्याच व्याख्याताः तथापि किञ्चित्किंचिदुच्यते । आशुः त्रिवृत् यएवत्रिवृत् स्तोमः सोनेन-मन्त्रेणोक्तः इत्येकं व्याख्यानम् । अथो वायुर्वा आशुः शीघ्रः त्रिवृत् त्रिलोकसंचारी । एवमु-

न्तः पञ्चदशो व्योमा सप्तदशो धरुण एकविꣳशः प्रतूर्तिरष्टादशस्तपो नवदशोऽभीवर्तः सविꣳशो वर्चो द्वाविꣳशः सम्भरणस्त्रयोविꣳशो योनिश्चतुर्विꣳशो गर्भाः पञ्चविꣳश ओजस्त्रिणवः क्रतुरेकत्रिꣳशः प्र

परितनान्यपि व्याख्येयानि । भान्तः पञ्चदशः । चन्द्रमाउच्यते । सहिभातिच पञ्चदशाहान्या पूर्यतेच अपक्षीयतेच । व्योमासप्तदशः । संवत्सरउक्तः । सहिविविध मवतिप्राणिनः सप्तदशावयवश्च । धरुणएकविंशः । आदित्यः स्तोमो वोच्यते । प्रतिष्ठावैधरुणः प्रतिष्ठैक-

(१) इतितृतीयाचितिः का० उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति । पूर्वानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जङ्घामात्रीमुन्द-ग्भुख उपदधातोति सूत्रार्थः ।

विंश: स्तोम:। आदित्यावाप्रतिवा। मासादिभि: एकविंशावयवञ्च। परत: संवत्सररूपाणि व्याख्यानि प्रतूर्त्ति: संवत्सर:। सहिसर्वाणिभूतानि प्रतिरतिप्रवर्द्धयति। तप:। संवत्सरोहि सर्वाणिभूतानि तपतिशीतोष्णावर्षै:। अभीवर्त्त:। संवत्सरोहि सर्वाणिभूतान्यभिवर्त्तते। तेनहि अभिवृत्तेन ऋतुलिङ्गानिभूतेषुदृश्यन्ते। वर्च्च:। सवत्सरोहि सर्वेषाम्भूतानां वर्च्चस्वितम इतिश्रुति व्रुवन्तीमतुल्योपंदर्शयति वर्च्चस्वीमहभाग्यवान्। संभरण: संवत्सरोहिसर्वाणि भूतानिसंभरतिउत्पादयति। संहरतिवाविनाशयति। योनि: स्थानम्। गर्भ:।

त्रिणवंयस्त्रि ꣳ शोब्रध्नस्यंव्विष्टपंञ्चतुस्त्रि ꣳ शोनाकं꣡ षट्त्रि ꣳ शोव्विं

संवत्सर: त्रयोदशमासइहोच्यते। सचगर्भोभूत्वा ऋतून्प्रविशति। कथंपुन स्त्रयोदशमास: ऋतून्प्रविशति। उच्यते। एकोनषष्ठ्याहोरात्रै श्चन्द्रोद्वादशराशीन् विभ्रमति स चान्द्र ऋतुर्भवति। आदित्यस्त्वेकषष्ठ्यामासदिवसै: राशिद्वयमतिक्रामति ससौरऋतुर्भवति। तैश्चसौरैर्ऋतुभि: संवत्सरोभवति। ततश्चैकस्मि न्नतौसौर चान्द्रोऋतुर्भवत: तिथिद्वयंच। एवं षड्ऋतुषु द्वादशतिथय: प्रविशंति अपरेषुषट्स्वपरा द्वादशअपरेषुषट्तिथय:। सएषोर्द्ध्वतीयेषु संवत्स-

रेषुचान्द्रोमासः प्रविशति । सएवाधिमासः सएवत्रयोदशोमासः सौरान्तत्र न्द्वाभ्यांतिथिभ्यां प्रविशति । ओजः । अत्रापिमतुब्लोपः । ओजस्वीसंवत्सरः ऋतुः । संवत्सरोहि सर्वाणि भूतानि करोतिइतिश्रुतिः । प्रतिष्ठाधिष्ठानम् । ब्रध्नस्यविष्टपम् । स्वाराज्यं वैब्रध्नस्य विष्टपम्

वर्त्तोष्टाचत्वारिꣳशोधुर्त्रं ञ्चतुष्टोमऽ ॥ २३ ॥ [१] अग्नेर्भागऽ ॥ अग्नेर्भागोसिदीक्षायाऽआधिपत्यम्ब्रह्मस्पृतन्त्रिवृत्स्तोमऽ इन्द्रस्य भागोसिविष्णोराधिपत्यङ्क्षत्रꣳस्पृतम्पञ्चदशस्तोमोनृचक्षसाम्भागो सिधातुराधिपत्यञ्जनित्रꣳस्पृतꣳसप्तदशस्तोमोमित्रस्यभागोसिव्व

स्वाराज्यं स्वतंत्रता । नाकः काम्यतइतिकंसुखम् तद्विपरीतमकं दुःखम् नास्त्यकमसुखम-स्मिन्निति नाकः । विवर्त्तः । विविधंवर्त्तन्ते तत्रगतानि भूतानीति विवर्त्तं पितृयाणः । धर्त्रंधारणम् । चतुष्टोमः चतुरुत्तरः स्तोमः चतुष्टोम उत्तरपदलोपीसमासः ॥ २३ ॥ स्पृतं-

दशइष्टकाउपदधाति दशभिर्मन्त्रैः (१) अग्नेर्भागोसीत्यादिभिः। तत्रार्थवादः। प्रजापतिर्गर्भमे-केभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमेकैकशः कल्पयित्वा ब्रह्मप्रभृतीनि भूतानि पाप्मनोव्यहृथत् त्रिवृदा-

रुंणास्याधिंपत्यन्दिवोवृषिहृर्व्वातंस्पृतऽएंकविंᳫ शस्तोमोव्वसूंनाम्भागः ॥२४॥ व्वसूंनाम्भागोसिरुद्राणामाधिंपत्यञ्चतुंष्पात्स्पृतञ्चंतुर्व्विंᳫ शस्तोमंऽआदित्यानांम्भागोसिमरुतामाधिंपत्यङ्गर्भाःस्पृताःपंञ्च विंᳫ शस्तोमोदिंत्यैभागोसिपूष्णऽ आधिंपत्त्यमोजंस्पृतन्त्रिंणवस्तो

दिभिः स्तोमैः। इष्टकोच्यते। यात्वाम् अग्नेः भागोसि। यस्यांचत्त्वयि दीक्षायाआधि-पत्य ञ्ज्ञातम् ययाच त्वयाब्रह्मब्राह्मण्यं स्पृतंपाप्मनोमृत्त्योः रपनीतम्। त्रिवृत्स्तोमः त्रिवृ-त्स्तोमेनेतिविभक्तिव्यत्ययः। तान्त्वामुपदधामीतिशेषः। यद्वा। यात्त्वमग्नेर्भागोसि यस्यास्त्वत-

(१) का० दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति। पूर्वानुकान्ते विहितयोर्जङ्घामात्रयोर्मध्ये दक्षिणामुपदधात्युदक्षु खः उत्तरा पूर्वमुप हिता॥ दश यजूंषि चतुर्भिर्मृत्युमोहिन्युप्रधानं षड भिः षट्पद्योप्रधानं दशेष्टकाः स्पृतसञ्ज्ञाश्च।

वक्रिष्टत्स्तोमः यस्यांचत्त्वयिदीक्षाया आधिपत्याम् ययाचत्त्वया ब्रह्मक्षत्त्रामोंचितम् तांत्वासुपद-
धामीतिशेषः । एवमन्यदपिव्याख्येयम् । जनित्रम् । आश्वयेणजायत इतिजनित्रम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

मोदेवस्यंसवितुर्भागोसिबृहस्पतेराधिपत्यꣳसमीचीर्दिशंस्पृताश्चतु
तुष्टोमस्तोमोयवानाम्भागः ॥२५॥ यवानाम्भागोस्ययवानामाधिप
त्यम्प्रजास्पृताश्चतुश्चत्वारिꣳशस्तोमंऽऋभूणाम्भागोसिविश्वेषा
न्देवानामाधिपत्यम्भूतꣳस्पृतन्त्रयस्त्रिꣳशस्तोमः सहश्च॥२६॥ स
हश्च ॥ सहस्यश्चहैमन्तिकावृतूऽअग्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्यावा

यवाः पूर्वपक्षाः अयवाअपरपक्षाः ॥ २६ ॥ (१) ऋतव्ये सहश्चसहस्यश्चेति ॥ २७ । सृष्टीरुपदधाति

(१) का० ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति । अनूकमभितो द्वे पद्ये उपदधाति । ऋतुदेवत्यं यजुः । सहो मार्गशीर्षः सहस्यः
पौषः एतौ हैमन्तिकौ हेमन्तावयवौ । शिष्टं पूर्वतुल्यम् ।

सप्तदशेष्टकाः सप्तदशभिर्मन्त्रैः। (१) एकयास्तुवते त्यादिभिः तत्रनिदानभूताश्रुतिः। एतद्वैप्रजापति

पृथिवीकल्पन्ताम्मापऽओषधयऽकल्पन्तामग्नयऽ पृथङ्मम्ज्यैष्ठ्यां यसव्व्रताऽ॥ येऽअग्नयऽसमनसोन्तराद्यावापृथिवीऽइमे॥ हैमन्ति कावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिवदेवाऽअभिसंव्विशन्तुतयादेवतया ङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम्॥ २७॥ [४] एकयास्तुवत॥ प्रजाऽअधीय न्तप्प्रजापतिरधिपतिरासीत्तिसृभिरस्तुवतब्ब्रह्मासृज्ज्यतब्ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत्पञ्चभिरस्तुवतभूतान्यसृज्ज्यन्तभूतानाम्पति

रित्युपक्रम्य तेवैकेनस्तोष्यामहइति। मयाचैव युष्माभिश्चेति तथेतरेप्राणैश्चैव प्रजापतिना।

(१) का० रेतः सिग्वेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणेनानूकठं० सृष्टीरेकया स्तुवतेति प्रतिमन्त्रम्। सर्वासु दिक्षु रेतः सिग्वेलायां सृष्टिसञ्ज्ञाः सप्तदशेष्टका उपदधाति तन्मध्ये प्रागनूकं दक्षिणेन नव अर्थादष्टावुत्तरेणेति सूत्रार्थः।

यास्तुवतेति । एकया वाचा । अस्तुवत अस्तुतवान् । कः । सामर्थ्यात्प्रजापतिः । इदानीमष्टल-

रधिंपतिरासीत्सुप्तभिंरस्तुवत सुप्तऽऋषयोंऽसृज्यन्त धाताधिंपतिरा

सीन्नुवभिंरस्तुवत ॥२८॥ (१) नुवभिंरस्तुवत ॥ पितरोंऽसृज्यन्तादिं

तिरधिंपत्न्यासीदेकादुशभिंरस्तुवतऽ ऋतवोंऽसृज्यन्तार्त्तवाऽ अधिं

पतयऽ आसँस्त्रयोदुशभिंरस्तुवतमासाऽअसृज्यन्तसंवत्सुरोऽधिंपति

रासीत्पञ्चदुशभिंरस्तुवत क्षत्रमंसृज्यतेन्द्रोऽधिंपतिरासीत्सप्तदुश

(१) नवभिः सप्त शिरः प्राणौ द्वावध इति नवप्राणैः प्रजापतिरस्तौत् ततः पितरः अग्निष्वात्तादयः सृष्टाः अदितिः अखण्डिता प्रजापतिशक्तिः सृष्टानां पितॄणामधिपत्नी स्वामित्वेनाधिकां पालयित्र्यासीत् नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तैरिति श्रुतेः ।

माह । प्रजा अधीयन्त । याः गर्भीभूताः प्रजाः प्रजापते रासन् ताः प्रजापत्यर्थम् अस्तायन्त

भिँरस्तुवतग्ग्राम्म्याः॒पुशवोऽसृज्ज्यन्तुबृहुस्प्पतिुरधिँपतिरासीन्नवदुश भिँरस्तुवत ॥२६॥ (१) नुवदुशभिँरस्तुवत ॥ शूद्द्रार्य्याविसृज्ज्येतामहो रात्त्रेऽअधिँपत्नीऽआस्तामेकविँ॑शत्यास्तुवतैकशफाः॑ पुशवोऽसृज्ज्य न्तुवरुणोधिँपतिरासीत्त्रयोविँ॑शत्यास्तुवतक्षुद्द्राः॑ पुशवोऽसृज्ज्यन्त पूषाधिँपतिरासीत्पञ्चविँ॑शत्यास्तुवतारण्याः॑ पुशवोऽसृज्ज्यन्तवा युरधिँपतिरासीत्सुप्तविँ॑शत्यास्तुवतुद्यावापृथिवीव्वैतांव्वसवोरु

(१) नवदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वाधःस्थच्छिद्ररूपा नव प्राणास्तैरस्तौत्। ततः शूद्रार्यौ शूद्रवैश्यावसृज्येतां सृष्टौ। अर्यः स्वामिवैश्ययोः। अहोरात्रे तयोः स्वामित्वेनास्ताम्। दश हस्ता अङ्गुलयो नव प्राणा इति श्रुतिः।

स्थिता: । प्रजापतिरधिपतिरासीत् अस्मांस्तुतौ । एवंषोडशानामिष्टकानां मन्त्रा: एकव्या-

ख्याना: ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इतिउव्वटकृतो मन्त्रभाष्ये चतुर्दशोध्याय: १४ ॥

द्र्राऽआदित्याऽअनुव्व्यायँस्तऽएवाधिपतयऽआसन्नवविꣳशत्यास्तुव
त ॥ ३० ॥ नवविꣳशत्यास्तुवत ॥ व्वनस्प्पतयोसृज्ज्यन्तसोमोधि
पतिरासीदेकत्त्रिꣳशतास्तुवतप्प्रजाऽअसृज्ज्यन्तयवाश्चायवाश्चा
धिपतयऽआसँस्त्रयस्त्रिꣳशतास्तुवतभूतान्न्यशाम्म्यन्न्प्रजापतिꣳपर
मेष्ठ्यधिपतिरासील्लोकन्ताऽइन्द्रम् ॥ ३१ ॥ [४]

इतिसंहितायांचतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥

अग्ने जातान् पंचमीं चितिं परमेष्ठ्यपश्यत् । (१) तत्वादौ पंचासपत्ना उपधीयन्ते । तत्वादौ त्रिष्टुभा वाग्नयौ पुरस्तादुपदधाति । (१) हे अग्ने जातानुत्पन्नान् प्रणुद प्रेरय नाशय अपुनरागमनाय । नः अस्माकं सपत्नान् समानपतित्वान् समानपतित्त्वदर्शिनः शत्रून् । प्रत्यजातान् नुद । प्रतिज्ञायप्रतिज्ञाय अजातान् अनुत्पन्नान् जनिष्यमाणान् नुद प्रेरय हे जातवेदः किञ्च । अधि-

* अग्ने जातान् ॥ * अग्ने जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व । अधि नो ब्रूहि सुमना अहेडँस्तव स्याम शर्म्मँस्त्रिवरूथ

(१) चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमन्त्रा उक्ताः पञ्चदशे पञ्चमचितिमन्त्रा वाच्याः

(१) का० पञ्चम्यामन्तेष्वाश्विनीवदसपत्ना अग्ने जातान्निति प्रतिमन्त्रम् १७ । ११ । १ । ३ । पञ्चम्यां चितावाश्विनीवत् असपत्नासञ्ज्ञा इष्टकाः अन्तेषूपदधाति अग्ने जातान् सहसा जातान् षड्शो चतुश्चत्वारिंशः अग्नेः पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकमिति सूत्रार्थः ।

---

* अग्ने जातान् पंचरश्मिनासत्यायचतस्रो राज्ञस्यंपुरः पंचकावग्निर्मूर्द्धा कोनचित्वा ॐ शद्यो नऽऋषयोष्टौतपश्चनवसप्तपंचषष्टिः।

* धारयामयोजाव सचस्व नुद मोषु जयतोरुष्य रक्ष यज यच्छ मत्सश्व पिपृत गायतातु येन नकारे इत्यनेनसूत्रेण प्रणुदानइत्य त्रनकारिपरिदीर्घोभवति पा० अ० ३ । सू० १०८ ।

नोब्रूहिसुमनाअहेडन्। एवंनिर्द्धारितेषु सप्तसु गृहीतेषुच तद्वत्तेषुअधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसंबन्धिनीमितिकर्त्तव्यताम् नः अस्माकम् सुमनाः स्नेहानुबन्धमनाः अहेडन्। अक्रुध्यन्। तत्रवस्यामभवेम। शर्मन् शरणेआश्रयेत्रि वरूथे। त्रिवरूथे। वरूथंगृहम् त्रिगृहेत्रिपुरे। उद्भौ। द्विपदचतुष्पदधनधान्योद्भूतशक्तौ। यद्वा। त्रिवरूथेयज्ञगृहेस्याम। त्रीणि-

थऽउद्भौ॥ १॥ सहंसाजातान्॥ सहंसाजातान्नप्रणुंदानःसुपत्क्ना न्नप्रत्यजाताञ्जातवेदोनुदस्व॥ अधिंनोब्रूहिसुमनस्यमांनोव्वयꣳ स्यांमप्प्रणुंदानःसुपत्क्नांन्॥ २॥ षोडशीस्तोमः॥ षोडशीस्तोमऽ

हियज्ञगृहाणिसदोहविर्द्धानाग्नीध्राणि। उद्भौ। उद्भेतरि। अन्येषां यज्ञक्रतूनाम्॥ १॥ सहसाजातान् बलेनोद्भूतशक्तीन्। प्रणाशय अस्माकंसपत्नान्। यद्वा। सहसाबलेस्वशक्त्या-उत्पन्नान् प्रेरय अस्मच्छत्रून्। प्रत्यजाताञ्जातवेदोनुदस्व। प्रतिनुदस्व अजातानुत्पन्नान् हेजातवेदः। किञ्च। अधिनोब्रूहि सुमनस्यमानः। अधिब्रूहि अधिवद नः अस्माकं सु-

मनस्यमानः शोभनचित्तः। यथा च वयमेव भवाम तथा कुरु। भूयो भूयश्च प्रणुद नः अस्माकं सपत्नान् ॥ २ ॥ दक्षिणतः। षोडशी स्तोमः। यस्यास्त्वं षोडशी आदित्यः पञ्चदशकपालस्य वज्रभर्त्ता स्तोमभूतः ओजो बलं च द्रविणं धनं तान्त्वामुपदधामि। उत्तरतः। चतुश्चत्वारिंशः। यस्याः

ओजो द्रविणञ्चतुश्चत्वारिꣳशस्तोमो वर्चो द्रविणम् ॥ अग्नेः पुरीषमस्यप्सो नाम तान्त्वा विश्वे अभि गृणन्तु देवाः ॥ स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणायजस्व ॥ ३ ॥ एवश्छन्दो वरिवश्छन्दः शु

त्वं च चतुश्चत्वारिंशः त्रिष्टुबक्षरसम्मितः स्तोमः वर्चश्च द्रविणं तां त्वामुपदधामि। पञ्चमी। अग्नेः पुरीषम् त्रिष्टुप्। या त्वमग्नेः पञ्चदशकपालरूपस्य पूरयित्री। व्याख्यातमन्यत् ॥ ३ ॥ (१) चत्वारिंशद्विराज श्चत्वारिंशद्भि र्यजुर्भि रुपदधाति। एवश्छन्दः। अयं वै लोक एवश्छन्दः।

(१) का० विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेवश्छन्द इति प्रतिदिशं दशदश विराट्संज्ञा इष्टका उपदधाति ताश्चत्वारिंशत्पद्या एवेति सूत्रार्थः।

वरिवश्छन्दः अन्तरिक्षंवैवरिवश्छन्दः। शंभूश्छन्दः द्यौर्वैशंभूश्छन्दः। परिभूश्छन्दः दिशोवै-
परिभूश्छन्दः। आच्छच्छन्दः। अन्नंवाआच्छच्छन्दः। मनश्छन्दः प्रजापतिर्वैमनश्छन्दः। व्यच-
श्छन्दः असौवाआदित्योव्यचश्छन्दः। सिन्धुश्छन्दः प्राणोवैसिन्धुश्छन्दः। समुद्रश्छन्दः मनो-

म्भूश्छन्दः परिभूश्छन्दऽआच्छच्छन्दोमनश्छन्दोव्यचश्छन्दः सिन्धु
श्छन्दः समुद्रश्छन्दः सरिरञ्छन्दः ककुप्छन्दस्त्रिककुप्छन्दः काव्य
ञ्छन्दोऽअङ्कुपञ्छन्दोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दो विष्टारपङ्क्ति
श्छन्दः क्षुरोभ्रजश्छन्दऽआच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः ॥४॥ आच्छच्छ

वैसमुद्रश्छन्दः। सरिरञ्छन्दः वाग्वैसरिरञ्छन्दः। ककुप्छन्दः प्राणोवैककुप्छन्दः। त्रिककु-
प्छन्दः उदानोवैत्रिककुप्छन्दः। काव्यञ्छन्दः त्रयीवैकाव्यञ्छन्दः। अङ्कुपञ्छन्दः। आपोवा-
अङ्कुपञ्छन्दः। अक्षरपंक्तिश्छंदः असौवैलोकोक्षरपङ्क्तिश्छंदः। पदपंक्तिश्छंदः अयंवैलोकः पद-
पंक्तिश्छंदः। विष्टारपङ्क्तिश्छंदः दिशोवैविष्टारपङ्क्तिश्छंदः। क्षुरोभ्रजश्छंदः असौवाआदित्यः क्षुरो-

भजश्छन्दः ॥४॥ * आछच्छंदः प्रच्छच्छंदः अन्नं वा आच्छच्छंदोन्नं प्रच्छच्छन्दः। संयच्छन्दः रात्रिर्वै संयच्छन्दः। वियच्छन्दः असौवैलोकोवियच्छन्दः। निकायश्छन्दः वायुर्वै निकायश्छन्दः। विवधश्छन्दः अन्तरिक्षंवैविवधश्छन्दः। गिरश्छन्दः अन्नं वैगिरश्छन्दः भज छन्दः अग्निर्वै भजश्छन्दः।

न्दः॑प्प्रच्छच्छन्दः॑॥ संय्यच्छन्दोव्वियच्छन्दोबृहच्छन्दोरथन्तरञ्छन्दो निकायश्छन्दोव्विवधश्छन्दोगिरश्छन्दोभ्भ्रजश्छन्दः॑सꣳस्तुप्पछन्दो नुष्टुप्पछन्दऽएवश्छन्दोव्वरिवश्छन्दोव्वयश्छन्दोव्वयस्कृच्छन्दोव्विष्पर्द्धाश्छन्दोव्विशालञ्छन्दश्छदिश्छन्दोदूरोहणञ्छन्दस्तन्द्रञ्छन्दोऽ

सꣳस्तुच्छन्दोनुष्टुच्छन्दइति वाग्वै सꣳस्तुप्छन्दोवागनुष्टुप्छन्दः। एवश्छन्दः वरिव श्छन्दइति तस्योक्तोबन्धुः। यथाश्रुतिव्याख्यानम्। यास्त्वम् एवः अवनात्पृथिवीलोकः छन्दः छादनात्

* आच्छत् आच्छादयति शरीरमाच्छदनम्। प्रच्छत् प्रच्छादयतीति प्रच्छदनम्। अन्नं वा आच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्द इति श्रुतेः।

तान्त्वामुपदधामि इतिव्याख्या धर्म्मप्रदर्शनम् ॥ ५ ॥ एकोनत्रिंशत्स्तोमभागानुपदधाति । (१) रश्मिनासत्यायसत्यंजिन्वेति । अत्रश्रुतिकृताव्याख्या । अमुनादोजिन्व । अदोस्यसुष्मैत्त्वा अ-

अङ्गाङ्गञ्छन्दः ॥५॥ [५] रश्मिम्मनांसुत्त्यायं ॥ सुत्त्यञ्जिन्न्वुप्प्रेतिं

नाधर्म्मणाधर्म्मञ्जिन्न्वान्न्वित्यादिवादिवञ्जिन्न्वसन्धिनान्तरिक्षेणा

न्तरिक्षञ्जिन्न्वप्प्रतिधिनापृथिव्यापृथिवीञ्जिन्न्वव्विष्टम्भेनवृष्ट्यावृ

ष्टिञ्जिन्न्वप्प्रवयाह्नाहर्ज्जिन्न्वानुयारात्र्यारात्रीञ्जिन्न्वोशिजावसु

धिपतिनोर्जोर्जंजिन्वेति । त्रिधाविहितामन्त्राः । तत्रप्रथमस्यमन्त्रगणस्य द्विकण्डिकात्वं परि-पठितस्य व्याख्यानम् । अमुनारश्मिना अदः सत्यंजिन्व । जिन्वतिः तर्पणार्थः । रश्मि-

(१) का० सर्वतोऽषाढ़ावेलाया८ स्तोमभागा रश्मिना सत्यायेति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम् १७ । ११ । १० । अषाढ़ावेलायां सर्वदिक्षु स्तोमभागासञ्ज्ञा इष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याद्येकोनत्रिंशन्मन्त्रैः तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनूकं दक्षिणेन अर्थाच्चतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया इति सूत्रार्थः ॥

नाग्रन्नेनसत्योयउपहितासती सत्यं तपंय। प्रेतिनाग्रन्नेन। धर्मणाधर्मायेति विभक्तिव्यत्ययः। नदिवादिवेग्रर्थायोपहितासतीदिवं जिन्व ॥ ६ ॥ ७ ॥ द्वितीयस्यमन्त्रवर्गस्यव्याख्यानम्। अदो-

ब्भ्योत्वस्मूञ्जिन्न्वप्प्रकेतेनांदित्येब्भ्यंऽआदित्त्याञ्जिंन्न्वतन्तुंनारायऽ॥६॥ तन्तुंनारायस्प्पोषेणरायस्प्पोषंञ्जिन्न्वस ६ सर्प्पेणांश्श्रुतायंश्श्रुतञ्जिन्न्वैडेनौषधीभिरोषधीर्ज्जिन्न्वोत्तमेनंतनूभिंस्तनूर्ज्जिन्न्ववयोधसाधीतेनाधीतञ्जिन्न्वाभिजितातेजंसातेजोंजिन्न्व ॥७॥ प्रतिपदंसि॥ प्प्रतिपदेत्वानुपदंस्यनुपदेत्वासम्पदंसिसम्पदेत्वातेजोंसितेजंसेत्वात्रिवृदंसि ॥ ८ ॥ त्रिवृदंसि ॥ त्रिवृतेत्वाप्प्रवृदंसिप्प्रवृतेत्वाव्विवृदंसिव्विवृ

धर्मायोपहितासतीधर्मंजिन्व। एवंद्वितीयान्तंपदं चतुर्थ्यन्तंकर्त्तव्यं सर्वत्रमन्त्रेषु। अन्वित्याग्रन्ने-स्यमुष्मैत्वा। अदः असिविष्टदसि। अमुष्मैत्वाविष्टितेत्त्वा वाक्यधर्मः। यतः विष्टदसि

त्रिवृदसि । अन्नं हि त्रिवृत्रम् अन्नं च त्वम् अतः त्रिवृते धायत्वासुपदधामि ॥ ८ ॥ प्रवृतो-तिभूतानीतिप्रवृत् अन्नमयतस्त्वंप्रवृदसि अतः प्रवृते धायत्वासुपदधामीति । तृतीयोव्याख्या-यते । अधिपतिनाईश्वरेण । ऊर्जाअन्नरसेन ऊर्ज्जमन्नरसंजिन्वतर्पय । अभिधेयगतांक्रियां

तेंत्वासंवृदंसिसंवृतेत्वाक्रमोस्याक्रमायंत्वासङ्क्रमोसिसङ्क्रमायंत्वोत्क्रमो स्युत्क्रमायत्त्वोत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यैत्वाधिपतिनोर्ज्जोर्ज्जंजिन्व ॥९॥

[४] राज्ञ्यसि ॥ राज्ञ्यसिप्राचीदिग्वसवस्तेदेवाऽअधिपतयो ग्निर्हेतीनाम्प्रतिधर्त्तात्रिवृत्त्वास्तोमः पृथिव्याᳪश्रयत्वाज्यमुक्थ

पर्य्यालोच्याभिधानव्युत्पत्तिः कर्त्तव्या ॥ ९ ॥ नाकसदउपदधाति । (१) राज्ञ्यसि । यात्त्वंराज्ञी राजदीप्तौ । ईश्वरीअसिप्राचीचदिक् । यस्याश्चवसवः तेतवदेवाअधिपतयः अधिष्ठातारः ।

(१) का० नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववर्जमृतव्याविलायामाश्विनीवद्राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम् १ । पूर्वानूके स्थानाभावात् पूर्वानूकवर्जं त्रिदिक्ष्वनूकेषु ऋतव्यविलायामनूकोपरि राज्ञीत्यादिपञ्चकाण्डकाभिराश्विनीवन्नाकसत्सञ्ज्ञ इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ।

शु० य० सं० २३° पृ० भा०

यस्मात्त्वमग्निर्हन्तौनामस्त्राणां वधहेतुभूतानांधारयितानिधारयिता तांत्वांब्रवीमि। त्रिवृत्स्तोमः पृथिव्यांश्रयतुस्थापयतु। राज्यंचउक्थम्। अव्यथायैअचलनाय स्तभ्नातुस्थिरीकरोतु। रथन्तरंचसामप्रतिष्ठित्यैप्रतिष्ठानायस्तभ्नातु। अन्तरिक्षेलोके। ऋषयस्त्वांप्रथमजाः। प्राणावा ऋषयः प्रथमजाः। देवेषुमध्ये। दिवः द्युलोकस्यमात्रयावरिम्णाच उरुत्वेनचप्रथन्तु पृथ्वीं

१५ अ०

मव्व्यथायैस्तभ्नातुरथन्तरꣳसामुप्प्रतिष्ठित्या ऽअन्तरिक्षऽऋषयस्त्वा प्प्रथमजादेवेषुदिवोमात्रयाव्वरिम्म्णाप्प्रथन्तुव्विधर्त्ताचायमधिपति श्चतेत्वासर्व्वेसंव्विदानानाकस्यपृष्ठेस्वर्गेलोकेयजमानञ्चसादयन्तु॥१०॥

व्विराडसि॥ व्विराडसिदक्षिणादिग्रुद्रास्तेदेवाऽअधिपतयऽइन्द्रोहे

शिवम्

२२०

कुर्वन्तु। प्रथयन्त्वितिप्राप्ते णिचोलोपः। विधर्ताचायमधिपतिश्च। विधर्त्तावाक्। अधिपति र्मनः। एतेचप्रथयताम्। तवएतेवस्वादयोयथोक्ताः सर्वेसंविदानाः। ऐकमत्येनावस्थिताः। नाकस्यपृष्ठे स्वर्गेलोके यजमानंचत्वंच सादयन्तु॥ १०॥ उत्तरासुकण्डिकासु

तीनाम्प्रतिधर्त्तापञ्चदशस्त्वास्तोमः पृथिव्याᳪंश्रयतु * प्रउगमुक्थम
व्यथायैस्तभ्नातुबृहत्सामप्प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽऋषयस्त्वाप्रथमजा
देवेषुदिवोमात्रयावरिम्णाप्प्रथन्तुविधर्त्ताचायमधिपतिश्चतेत्वास
र्व्वेसंविदानानाकस्यपृष्ठेस्वर्गेलोकेयजमानञ्चसादयन्तु ॥११॥ सम्राडसि ॥ प्प्रतीचीदिगादित्यास्तेदेवाऽअधिपतयोव्वरुणोहेतीनाम्प्रति
धर्त्तासप्तदशस्त्वास्तोमः पृथिव्याᳪंश्रयतुमरुत्वतीयमुक्थमव्यथा
स्तभ्नातुवैरूपᳪंसामप्प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽऋषयस्त्वाप्प्रथमजादेवे
षुदिवोमात्रयाव्वरिम्णाप्प्रथन्तुविधर्त्ताचायमधिपतिश्चतेत्वासर्व्वे

देवाः हेतीनां प्रतिधर्त्तारः स्तोमाः। उक्थानिसामानि चान्यानि भविष्यन्ति।

---

* वायुरग्रेगा इति १ प्रउगं शस्त्रम ।

संविदानानाकस्यपृष्ठेस्वर्गेलोकेयजमानञ्चसादयन्तु ॥१२॥ स्वराडसि ॥ स्वराडस्युदीचीदिङ्मरुतस्तेदेवाऽअधिपतयःसोमोहेतीनाम्प्रतिधर्त्तैकविंशस्त्वास्तोमःपृथिव्याᳬश्रयतुनिष्केवल्यमुक्थमव्यथायैस्तभ्नातुवैराजᳬसामप्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽऋषयस्त्वाप्रथमजादेवेषुदिवोमात्रयावरिम्णाप्रथन्तुविधर्त्ताचायमधिपतिश्चतेत्वासर्व्वेसंविदानानाकस्यपृष्ठेस्वर्गेलोकेयजमानञ्चसादयन्तु ॥१३॥

समानमन्यत् ॥ ११ ॥ (१) १२ ॥ (१) १३ ॥

(१) अथ पश्चात् । सम्यग्राजते सम्राट् । (१) आ त्वा रथं यथोतये इति मरुत्वतीयं शस्त्रम् ।

(२) अथोत्तरतः । स्वेनैव राजते स्वराट् । अभि त्वा शूर नोनुम इत्यादिकं (२) निष्केवल्यं शस्त्रम् ।

---

(१)——ऋ० वे० ८।१।६।१।

(२)——ऋ० वे० ७,२,१५:२२।

(१) १४ ॥ पञ्चचूडाउपदधाति । (२) अयंपुर: । योयमग्निः पुरः परस्तादुपधायोच्चर्य्यंत

अधिपत्न्यसि ॥ बृहतीदिग्विश्वेतेदेवाऽअधिपतयोबृहस्पतिर्हे
तीनाम्प्रतिधर्त्तात्रिणवत्रयस्त्रिंशौत्त्वास्तोमौपृथिव्याᳪंश्रयतांवै
श्वदेवाग्निमारुतेऽउक्थेऽअव्यथायैस्तभ्नीताᳪंशाक्वररैवतेसामनी
प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऋषयस्त्वाप्रथमजादेवेषुदिवोमात्रयावरि
म्णाप्रथन्तुविधर्त्ताचायमधिपतिश्चतेत्त्वासर्वेसंविदानानाकस्यपृ
ष्ठेस्वर्गेलोकेयजमानञ्चसादयन्तु ॥ १४ ॥ [५] अयम्पुरः ॥ अयम्पुरो

(१) अथ मध्ये । हे इष्टके अधिकं पालयित्री बृहती प्रौढोर्ध्वा दिगसि । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ त्वां पृथिव्यां श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुते शस्त्रे अचलनाय स्तभ्नीताम् । शाक्वररैवते समानी चान्तरिक्षे स्थित्यै त्वां स्तभ्नीताम् । द्विवचने विशेषः । तत्सवितुर्वृणीमहे इत्यादि वैश्वदेवं शस्त्रम् । वैश्वानराय पृथुपाजसे इत्यादिकमाग्निमारुतं शस्त्रम् उक्तमन्यजत् ।

(२) का० पुरोषमोप्योपर्ययं पुर इति पंचचूड़ाः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ३ । नाकसत्सु तूष्णीं चात्वालमृदं प्रक्षिप्य नाक-

पुरइति इत्युच्यतेहरिकेशश्च हरितज्वालः सुवर्णवर्णार्चिरिति यावत् । सूर्य्य रश्मिश्च । सूर्यमेरवाग्नेः रश्मयः तस्यरथगृत्सश्च रथेत्रस्थितोगृत्सः मधावी । गृणतेः स्तुतिकर्मणः रथयुद्धकुशलइत्यर्थः । रथौजाश्च । रथेत्रे जोसप्रति रथौजाः । चकारौसमुच्चयार्थीयौ । सेनानीग्रामण्यौ । सेनांनयतीतिसेनानीः ग्रामं नयतीतिग्रामणीः । वासन्तिकौताहतूइतिश्रुतिः । पुञ्जिकस्थला-

हरिकेशःसूर्यरश्मिस्तस्यरथगृत्सश्चरथौजाश्चसेनानीग्ग्रामण्यौ ॥ पुञ्जिकस्थलाचक्रतुस्थलाचाप्सरसौदङ्क्ष्णवःपशवोहेतिः पौरुषेयोवधःप्रहेतिस्तेभ्योनमोऽअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्मो

चक्रतुस्थलाचाप्सरसौ । पुञ्जीकृतरूप लावण्यसौभाग्यगुणस्थला । क्रतूनांसंकल्पानांस्थलमिव । स्त्रीद्रव्यस्वरूपादिज्ञानं संकल्पः तन्मूलकस्तुकामः । दिशश्चउपदिशश्चेतिमहीत्थिः । सेनाचसमितिश्चेतिश्रुतिः । दङ्क्ष्णवः । दशनशीलः पशवोहेति वज्रः आयुधम् । पौरुषजनितः बधः

सदामुपरि सर्व दिक्षु यथालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यल्लिङ्गको मन्त्रस्तद्दिशि तन्मन्त्रेण पंचचूडासञ्ज्ञकाः पंचेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ।

शिवम्

विनाशः। प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधम्। तेभ्योनमः अस्तु। तेभ्योहेतिप्रहेतिभ्यः नमस्कारोस्तु। तेचनोस्मानवन्तुगोपायन्तु। तेनोमृडयन्तु। तेअस्मान्सुखयन्तु। तेवयंहेतिप्रहेतिभिर्गुप्यमानाः यंपुरुषंद्विष्मः। यसमानिष्टं चिन्तयामः यश्चपुरुषः नः अस्मान् द्वेष्टिअसौ न प्रत्यप्रीतिं क-

यश्चचनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ १५ ॥ अयन्दक्षिणा ॥ विश्वकर्मातस्यरथस्वनश्चरथेचित्रश्चसेनानीग्रामण्यौ ॥ मेनकाचसहजन्याचाप्सरसौयातुधानाहेतीरक्षा सिप्रहेतिस्तेभ्योनमोऽअस्तु

रोति। तंपुरुषम् एषांहेतिप्रहेतीनाम् वयं जंभे दंष्ट्राकरालेमुखे। दध्मः प्रक्षिपामः ॥ १५ ॥ उत्तरेषु। (१) अयंदक्षिणा। दक्षिणतोविश्वकर्मासर्वस्यकर्त्तावायुः तस्यवायोरथस्वनः रथेवस्थितो-

(१) अथ दक्षिणतः। दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा दक्षिणादाजिति सप्तम्यन्ताद्दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययः दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म यस्य विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः। अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीदꣳ सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्टं वातीतिश्रुतिः।

महास्वनः। स्वनः शब्दः। रथेचित्रः रथेवस्थितोविचित्रयोधी। मेनकाचसहजन्याच। मेनामानयन्तेएनां। समानानांजनानांसहजन्या। अप्सरसोहिसामान्याः। यातुधानाः रक्षांसि॥१६॥

तेनोऽवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः॥ १६॥ अयम्पश्चात्॥ अयम्पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्यरथप्प्रोतश्चासमरथश्चसेनानीग्ग्रामण्यौ॥ प्रम्लोचन्तीचानुम्लोचन्तीचाप्सरसौव्याग्घ्राहेतिःसर्प्पाःप्प्रहेतिस्तेभ्योनमोऽअस्तुतेनोवन्तुतेनो

(१) अयंपश्चात्। विश्वव्यचाः आदित्त्योविश्वव्यचाः। सद्युदयेन सर्वंव्यञ्जनवत्करोति। तस्यरथ-

(१) अय पश्चात्। अवरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति सूत्रेण निपातः। पश्चात्पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यचाः असुन् पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यत इति पश्चात्। असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा। यदा ह्येवैष उदेत्यथेदर्ठ० सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्य न्तीति श्रुतेः।

प्रोतश्च । रथेवस्थितः प्रोतइव । असमरथः । अन्यैः रथिभिरतुल्यरथः । (१) प्रम्लोचन्तीचानुम्लोचन्तीच । तुल्यव्याख्यानम् । व्याघ्राः सर्पाः ॥ १७ ॥ (२) अयमुत्तरात् । अयंयज्ञः उत्तरतः ।

मृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ १७ ॥ अयमुत्तरात् ॥ अयमुत्तरात्संयद्वसुस्तस्यतार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्चसेनानीग्रामण्यौ ॥ विश्वाचीञ्चघृताचीञ्चाप्सरसावापोहेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्योनमोऽअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्च

संयद्वसुः । संयन्तिवसुनोधनस्य लिप्सवोयं प्रति ससंयद्वसुर्यज्ञः । दीयतेहि तत्रप्रस्थेभ्यः । तार्क्ष्यः तीक्ष्णेऽन्तरिक्षेक्षिपति पक्षाविति तार्क्ष्यः । अरिष्टनेमिः अनुपहिंसितायुधः । विश्वाचीचसर्वं प्रतिअं-

(१) प्रम्लोचति नरं प्रतआत्मानं दर्शयतीति प्रम्लोचन्ती ॥ अनु वारं वारम्म्लोचन्तीत्यनुम्लोचन्तीत्यप्सरसौ ।

(२) अथोत्तरतः । उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् उत्तराधरेत्यादिना आच्प्रत्ययः अयमुत्तरतः संयद्वसुः यज्ञः सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यं प्रति जनाः स संयद्वसुः यज्ञं गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात् ।

चलशीला। साधारणाहिंसा। घृतचीघृताञ्चना। घृतंहि अप्सरसामन्नम्। तथाचोर्वशीवाक्यम् घृतस्यस्तोकं सकृदह्नः प्राश्नामीति। आपः वातः॥ १८॥ मघेत्र। (१) अयमुपरि। अयंपर्जन्यउपरि। अर्वाग्वसुः। अर्वागचनं वसुधनमुदकलक्षणं प्रजाभ्योददातीत्यर्वाग्वसुः

नोद्वे ष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः॥ १८॥ अयमुपरि॥ अयमुपर्य्यर्वाग्वसुस्तस्यसेनजिच्चसुषेणश्चसेनानीग्ग्रामण्यौ॥ उर्व्वशीचपूर्वचित्तिश्चचाप्सरसावबस्फूर्ज्जन्हेतिर्व्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्योनमोऽअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भे

पर्जन्यः। तस्यसेनजिच्च। सेनांजयतीतिसेनजित्। सुषेणश्चशोभनसेनश्च। उर्वशीचउरः पृथुः वशः। कामोयस्या इति। उर्वशी। पूर्वचित्तिश्च। पूर्वंप्रथमं पुंसांचेतस्ताम भ्युपैतिसौभाग्यातिश-

(१) अथ मध्ये। उपरि ऊर्द्धदेशेऽयमर्वाग्वसुः पर्जन्यः उपर्युपरिष्टादिति निपात ऊर्द्धप्रदेशे इत्यर्थ अर्वागधोमुखं य इस ेनं जलरूपं यस्मात्सोर्वाग्वसुः अधो जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थ

दस नं जलरूपं यस्मात्सोवाग्वसुः अधो जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थ

यात् । अवस्फूर्जन्पर्जन्यः । हेतिः । स्फूर्जतिर्वज्रनिर्घोषार्थः । विद्युत्प्रहेतिः ॥१९॥ छन्दस्या उपधाति । (१)अग्निर्मूर्द्धा । आग्नेयं प्राक्तपश्चतपस्य चेत्यतः । प्रथमः त्र्यचोगायत्रः । प्रथमाव्याख्याता ॥२०॥ अयमग्निः । ऋषिरभिनयेन दर्शयति । अयमग्निः सहस्रिणः । सहस्राणि बहूनियस्यत्रि-

दृढधर्माः ॥ १९ ॥ [५] अग्निर्मूर्द्धा ॥ दिवःककुत्पतिः पृथिव्याऽअयम् ॥ अपाᳬरेताᳬसिजिन्वति ॥ २० ॥ अयमग्निः ॥ सहस्रिणोवाजस्यशतिनस्पतिः ॥ मूर्द्धाकवीरयीणाम् ॥ २१ ॥ त्वामग्ने ॥ त्वामग्नेपुष्करादध्यथर्वानिरमन्थत ॥ मूर्ध्नोविश्वस्यवाघतः ॥

द्यन्तेतस्य । वाजस्यान्नस्य शतिनश्चपतिरधिपतिः । मूर्द्धाचरयीणाम् प्रधान भूतश्चधना-नाम् अग्निर्हि सर्वेषां धनानां प्रधानं दृष्टा दृष्टसाधनं हि । कविः क्रान्तदर्शनश्च अतः

(१) का० छन्दस्यास्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रतातृचम् २ । वक्ष्यमाणा गायत्राद्याश्छन्दस्या एकैकस्मिन् स्थाने तिस्र उपदधाति तासां मध्यमा पद्यानूके तामभितो द्वे अर्धपद्ये अत्र पूर्वदिश्यनूकान्ते तिस्रो गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रतातृचम् एवं वक्ष्यमाणा अपीति सूत्रार्थः ।

स्तुमः ॥ २१ ॥ त्वामग्ने पुष्करात् । व्याख्यातम् ॥ २२ ॥ (१) भुवोयज्ञस्य । त्रैष्टुभ स्त्यृचः । प्रथमो व्याख्याता ॥ २३ ॥ अबोध्यग्निः । योयमग्निः । अबोधिप्रतिबुध्यते कर्माणिस्वमधिकारम् । समिधासमिन्धनेन । जनानामग्नि होत्रीणां सत्त्वातिथिज्ञान श्रद्धासंपन्नानाम् ।

२२ ॥ भुवोयज्ञस्य ॥ भुवोयज्ञस्यरजसश्चनेतायत्रानियुद्भिःसचसेशिवाभिः ॥ दिविमूर्द्धानन्दधिषेस्वर्षांजिह्वामग्नेचकृषेहव्यवाहम् ॥ २३ ॥ अबोध्यग्निः ॥ समिधाजनानाम्प्रतिधेनुमिवायतीमुषासम् ॥ यह्वाइवप्रवयामुज्जिहानाःप्रभानवःसिस्रतेनाकम्

कथमिव प्रतिबुध्यते । धेनुमिवायतीम् यथा धेनुमागच्छन्तीं वत्सः प्रतिबुध्यते । यथा च उषासमागच्छन्तीं मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते । तस्याहुतिभिर्दीप्तस्य । यह्वा इव प्रवयामुज्जिहानाः

(१) पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतः सिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति १ पूर्वदिशि रेतःसिग्वेलायां त्रिष्टुप्संज्ञा इष्टका उपदधाति तृचेन तिस्रः त्रिष्टुप्छन्दस्काभिर्ऋग्भिरुपधेया इष्टकास्त्रिष्टुभः एवमग्रेऽपि ।

यह्व इति महतोनाम धेयम्। यथा महान्तो जातपक्षा पक्षिणः वयां वृक्षशाखामुज्जि-
हाना: परित्यजन्तः ऊर्द्ध्वङ्गच्छेयुः। एवम्। प्रभानवः सिस्रते। प्रसिस्रते प्रसर्पन्तिभानवः
अर्चींषिमहान्ति। नाकमच्छ। अच्छाभेराप्तुमितिशाकपूणिः। स्वर्गलोकमभि ॥ २४ ॥
अवोचाम। उद्गातारोब्रुवन्ति। अवोचामउक्तवन्तोवदम् कवयेक्रान्तदर्शनाय। मेधराय यज्ञि-

यच्छं ॥ २४ ॥ अवोचामकुवये ॥ अवोचामकवयेमेध्यायव्वचोवन्दारु
व्वृषभायव्वृष्णे॥गविष्ठिरोनमसास्तोमंमग्नौदिवीवरुक्ममुरुव्यञ्चं
मश्रेत्॥२५॥ अयमिह॥ प्रथमोधायिधातृभिर्होतायजिष्ठोऽअध्वरे

याय। वचः स्तुतिलक्षणं वाक्यम् वन्दारुवन्दनशीलम्। वृषभाय वर्षित्रे। आहुति परि-
णामाभिप्राय मेतत्। वृष्णे सेक्त्रे यूने परिणाम रहिताय। इदानीम् गविष्ठरः होता गवि-
वाचिस्थिरोप्रच्याव्यः। तस्माद्धि अग्निरधिष्ठात्रीदेवता। नमसान्नेन संयुक्तं स्तोमंस्तुतिः।
अग्नौ आहवनीयाख्ये। अश्रेत् आसंजयिष्यति अग्नि संबद्धं करिष्यते। कथमिव। दिवी-

वरुक्मम् । यथा द्युलोके रुक्मं रोचनमादित्यम् । उरुव्यञ्चम् वहुभिः स्तुतिभक्तिभिर्युक्तम् स्वरसौष्ठवादि युक्तम् स्तोम आदित्येनोपमीयते ॥ २५ ॥ अयमिह । (१) जागतस्त्र्यृचः । प्रथमाव्याख्याता ॥ २६ ॥ जनस्य गोपाः । योयंजनस्य यजमानस्य गोपाः गोपायिता अजनिष्टजातः

षष्वीड्यः॥ यमप्पृंवानोभृगवोव्विरुरुचुर्व्वनेषुचित्रंम्विब्भ्वम्विशेविशे ॥ २६ ॥ जनस्यगोपाऽ ॥ जनस्यगोपाऽअंजनिष्टजागृविरग्निः सुदक्षः सुवितायनव्व्यसे ॥ घृतप्प्रतीकोबृहुता * दिविस्पृशाद्युमद्वि

जागृविः जागरणशीलः अम्लिष्टज्ञानः अग्निः । सुदक्षः शोभनोत्साहः । सुवितायनव्यसे । सुप्रभूताय कर्मणेनवतराय । सः घृत प्रतीकः घृतमुखः । बृहता महता भानुना । दिविस्पृशा । दिवस्पृशतीति दिविस्पृक् तेदिविस्पृशा । द्युमद्विभाति । द्युतिमद्विविधं दीप्यते । भरतेभ्यः

(१) का० जगतीश्च पश्चादयमिहेति १ । तिसृभिः पश्चाद्रेतःसिग्वेलायां तिस्रो जगतीसञ्ज्ञेष्टका दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ।

* दिविस्पृशेतात्वप्राप्तः षकारः अनुसन्तनोतुवृहस्पतिसुतस्येतरादिसूत्रे णनिर्षिध्यते प्रा० अ० ३ । सू० ८२ ।

ऋत्विग्भ्योर्थाय। शुचिः। बह्वन्यपि हवींषि भक्षन्नुच्छिष्टो नभवति। शोधकोवा। यद्वा। योसौयजमानस्य गोपायिता अजनिष्टभरतेभ्यः ऋषिभ्यः सकाशात्। ऋत्विग्यजमानेभ्यो वा। जागृविः अग्निः सुदक्षः सुप्रभूताय कर्मणे नवतराय। सोयं घृतमुखो महता भानुनादिविस्पृशा। द्युतिमद्विभाति। शुचिः शोचते ज्वलति कर्मणः। यद्वा। मनुष्येभ्यो

भातिभरतेभ्युःशुचिः ॥ २७ ॥ त्वामग्ने ॥ त्वामग्नेऽअङ्गिरसोगुहाहितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणम्वनेवने ॥ * सजायसेमथ्यमानः

विजायमानो मनुष्य सम्बद्धैर्दोषैर्नलिप्यते ॥ २७ ॥ त्वामग्ने। यंत्वाम् हेअग्ने अंगिरसः ऋषयः। गुहाहितं निगूढे प्रदेशेवस्थितम् अप्सु अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्सोपः प्राविशदि त्येव मादिभिः दानमस्य मन्त्रस्य। अन्वविन्दन् लब्धवन्तः। पुनरपि नष्टंसन्तम् शिश्रियाणं वनेवने अवस्थितम् ओषधि वनस्पतिषु। अन्वविन्दन्नङ्गिरस इति वर्तते सत्वमिदानीमपिजायसे

---

* सःजायसेइत्यत्रसंहितायांव्यञ्जनेच व्यञ्जनेपरे सपदसम्बन्धीविसर्जनीयोलुप्यत इतिलोपः। प्रा० अ० ३। सू० १६।

अरणिकाष्ठेभ्यो मथ्यमानः। सहोमहत्। सहसा बलेन महता इति विभक्तिव्यत्ययः। अतश्चकारणात् त्वम् आहुः ऋषयः सहसः पुत्रम् बलस्य पुत्रम्। अङ्गिरः। अङ्गिरइत्यग्नेः संबोधनम् हे अङ्गिरः ॥२८॥ (१)सखायः सम्। आनुष्टुभः त्र्यृचः। यजमान ऋत्विजः संबोधयति। हेसखायः संगत्यशृणुतवःयुष्मान् ब्रवीमि। सम्यञ्चम् संगतम् एकीभूतम् इषम् हविर्लक्ष-

सहोमुहत्वामाहुःसहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥२८॥ सखायःसम् ॥ सखायःसंवःसम्यञ्चमिषुःस्तोमञ्चाग्नये ॥ वर्षिष्ठायक्षितीनामूर्ज्जोनप्त्रेसहस्वते ॥२९॥ सःसमित् ॥ सःसमिद्युवसेवृष ग्नग्नेविश्वा

णमन्नम् स्तोमंच त्रिवृत्पञ्चदशादि। अग्नयेभरत। कथंभूतायाग्नये। वर्षिष्ठायक्षितीनाम् पृथुतमायमनुष्याणाम्। ऊर्ज्जोनप्त्रे। अपां पौत्राय। अद्भ्य ओषधि वनस्पतयोजायन्तेताभ्य अग्निः। सहस्वतेबलवते ॥ २९ ॥ सःसमित्। समुपोदः पादपूरण इत्युपसर्गा-

(१) का० अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समिति१। जगतीभ्योऽपरास्तिस्रोऽनुष्टुप्सञ्ज्ञे ष्टकाः प्राङ्मुख उपदधाति सखाय इत्युत्तरयेणेति सूत्रार्थः।

भ्यास:। इदितिपादपूरण:। युवस इति विकरण व्यत्यय:। यस्त्वं। संयोषिसंगमयसि हे वृषन् वर्षितः अग्ने। विश्वानि वसूनि। अर्य्य ईश्वर: सन् अलोच्यालोच्य। यजमानानाम् इडायास्पदे कर्दमार्थं समिध्यसे। यद्वा। इडाया: पृथिव्या: पदे उत्तरवेदौसंदीप्यसे। स न: अस्मभ्यम् वसूनि धनानि आभर आहरदेहि ॥ ३० ॥ त्वांचित्रश्रवस्तम। हेअग्ने चित्रश्रव-

न्न्युर्य्यऽआ ॥ *इडस्पदेसमिंध्यसेसनोव्वसून्याभंर ॥३०॥ त्वाञ्चि-त्रश्श्रवस्तम ॥ हवंन्तेव्विक्षुजन्तवं: ॥ शोचिष्केंशम्पुरुप्प्रियाग्ग्नेंह-

स्तम। चित्रं नानारूपं श्रवोऽन्नमतिशयेनयस्यसचित्रश्रवस्तम: तस्यसंबोधनम् हेचित्रश्रवस्तम। त्वांहवन्तेत्वामाह्वयन्ति। विक्षुमनुष्येषु मध्येव्यवस्थितम् जन्तवोमनुष्या:। कथंभूतम् शोचि-ष्केशम् शोचन्तिदीप्यन्तेज्वाला: केशसंस्थानीया: अस्येतिशोचिष्केश:। हेपुरुप्रिय। वह-वोयजमाना: प्रिया:अस्य। वहूनांयजमानानांवाप्रिय:। वहुवाहवि: प्रियमस्येति समासवि-

---

* इडस्पद इत्यत्र इड: इत्येतत्दविसर्गस्य अविग्निरडडाया वसतिर्वरिवद्दति सूत्रेण सकारादेशोविधीयते प्रा० अ० ३। सू०२३

शेषाः । तस्य संबोधनं हे पुरुप्रिय । किमर्थमाह्वयन्ति । हव्यायवोढवे । हवींषि वोढुम् परिणामः ॥ ३१ ॥ (१) एनावः । प्रगाथोयम् । तत्र बृहतीपूर्वा सतोबृहत्युत्तरा । तत्र प्रग्रथन धर्मेणतिस्रो बृहत्यः संपादिताः द्वयोस्तु व्याख्यानम् नहिशास्त्रेव्यूढानां मन्त्राणामथान्तरं विद्यत इति तथाच आत्त्वाजिवमीतिस्तुतिव्यतिषिक्ताभ्यां होममुक्त्वा प्रगुणाभ्यामेवव्याख्यानं करोति

व्यायुव्वोढवे ॥ ३१ ॥ एनावः॥ एनावोऽअग्निन्नमसोर्ज्जोनपातमाहुवे ॥ प्रियञ्चेतिष्ठमरतिꣳस्वद्ध्वरंव्विश्वस्यदूतमुमृतम् ॥ ३२ ॥

अतः प्रगुणो व्याख्यायते । एनाअनेन नमसाअन्नेन । वइतिपादपूरणार्थः संभवात् । अग्निम ऊर्जोनपातम् अपाम्पौत्रम् आहुवे आह्वयामि । सर्वजनप्रियम् चेतिष्ठम् आहुतिशयेनचेतनायुक्तम् । अरतिम् अलंमतिंपर्य्याप्तमतिम् । स्वध्वरम् शोभनोयज्ञा अस्यविद्यन्तइतिस्वध्वरः । विश्वस्यसर्वस्य यजमानजनस्यदूतम् । अमृतम् अमरणधर्माणम् ॥ ३२ ॥ सयोजते ।

(१) का० अषाढावेलायाः पुरस्ताद्बृहतोरेना व इति १ । अषाढावेलायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतोष्टका एना व इति तिसृभिरुपदधातीत्यर्थः ।

सएवाग्निः ये जतेयुनक्ति । अरुषा अक्रोधनावश्वौरथे । विश्वभोजसासर्वस्यभोक्तारौ । द्विती-
याद्विवचनस्यस्थाने द्वयोः प्रातिपदिकयोराकारः । सएवचदुद्रवत् द्रवतिगच्छति । स्वाहुतः
शोभनप्रकारेणाहुतः सन् ॥ ३३ ॥ क्वगच्छतीत्यतआह । यत्र सुब्रह्मायज्ञः । सुब्रह्मग्रहणं

व्विप्रश्वंस्यदूतम् ॥ व्विप्रश्वंस्यदूतमुमृतंव्विप्रश्वंस्यदूतमुमृतम् ॥ सयो
जतेऽअरुषाव्विश्वभोजसासदुंद्रवत्स्वाऽहुतः ॥ ३३ ॥ सदुंद्रवत् ॥
सदुंद्रवत्स्वाऽहुतःसदुंद्रवत्स्वाऽहुतः ॥ सुब्रह्मायज्ञःसुशमीव्व
सूनान्देवर्ठराधोजनानाम् ॥ ३४ ॥ अग्नेर्व्वाजस्य ॥ अग्नेर्व्वाजस्य

सर्वर्त्विगुपलक्षणार्थम् । शोभनर्त्विग्यज्ञः । सुशमीच । शमीतिकर्मनाम । शोभनानिकर्मा-
णियस्मिन्यज्ञेसमुशमी । वसूनान्देवम् । वसूनां रुद्राणामादित्यानां देवानांयस्मिन्यज्ञे क्लृप्तानि-
सवनानि । एवमध्याहारेणविभक्तिव्यत्ययेनचवाक्यसामजस्यम् । राधोजनानाम् राधोधनञ्च

शु० य० सं० ३३९ उ० भा०

यत्रजनानामुपक्रमम् तत्रसयोजतइति संबन्धः ॥ ३४ ॥ (१) अग्नेवाजस्य । औष्णिहः तृचः । हे अग्ने यस्त्वं वाजस्यान्नस्यगोमतः । गोभिः संयुक्तस्य ईशानः ईश्वरः । हे सहसो यहो-बलस्यपुत्र । सहइतिबलनाम । यह्वरितिपुत्रस्यनाम । मथ्यमानो जायतेतस्मादेवमाह सहस-स्पुत्रमित्यादि । सत्वम् अस्मेधेहि । अस्मभ्यन्देहि । हे जातवेदः । महिमहत् श्रवोन्नलक्ष-

गोमंतऽईशानःसहसोयहो ॥ अस्मेधेहिजातवेदोमहिश्श्रवंः ॥३५॥

सऽइधानः ॥ सऽइधानोव्वसुष्कविरग्निरीडेन्न्योगिरा ॥ रेवदस्म

णम् धनम् गोभिः संयुक्तम ॥ ३५ ॥ सइधानः । सउक्तगुणः इधानो दीप्यमानः । वसुः । उप-कारभूतः वासयितावा । कविः । मेधावी । अग्निः । इडेन्यः स्तुत्यः । गिरावाचा त्वयोल-क्षणया । तत्रार्थवादः प्रत्यक्षकृतः ततोभिन्नं वाक्यं नेयम् । रेवत् धनवत् । अस्मभ्यम् अस्म-दर्थम् । हे पुर्वनीक । वह्वमुख । अनीकं मुखम् पुरुवह्वनाम । यतोह्ययं वक्तृत्वाद्याद्वभ्यादधाति ।

१५ अ० शिवम् ३३९

(१) का० अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजस्येति२ । गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्र उष्णिक्संज्ञा इष्टका अग्न इति ऋचा ये-णोपदधातीति सूत्रार्थः

ततएवप्रदहतीतिश्रुतिः। दीदिहिदीप्यस्व। एकंवाक्यंकृत्वाव्याख्यायते। यत्तदोर्व्यत्ययेन। वसुः धनं तापपा कप्रकाशैरुपकारकः। कविः क्रान्तदर्शनः। अग्निः। ईडेन्यः स्तुत्यः ऋषिभिः। गिरावाचा। तंत्वांब्रवीमि। रेवत् धनवत् अस्मदर्थंपुर्वणीकदीप्यस्व ॥ ३६ ॥ क्षपोराजन्।

ब्भ्यंम्पुर्व्वणीकदीदिहि ॥ ३६ ॥ क्षपोराजन् ॥ क्षपोराजन्नुतत्मना ग्ग्नेव्वस्तोरुतोषसंः ॥ सतिग्ग्मजम्भरक्षसोदहप्रति ॥ ३७ ॥ भद्रो नंः ॥ भद्रोनोऽअग्ग्निराहुतोभद्द्रारातिःसुभगभद्रोऽअध्वरः ॥ भद्रा

यस्त्वंक्षपः क्षपयिता। हेराजन्। रक्षसाम्। उतत्मना। अध्यात्मनैवस्वभावतएव। हे अ-ग्नेवस्तोः सहसंबन्धिनांरक्षसाम् उतउषसः अपि उषसः संबन्धिनाम् सः। हेतिग्मजंभ। वज्रदंष्ट्र। तिग्ममितिवज्रनाम। जंभेतिदंष्ट्रानाम। रक्षसोदह। प्रतीत्य ॥ ३७ ॥ (१) भद्रोनः।

(१) का० भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यः२। बृहतीभ्यः पुरस्तात्तिस्रः ककुबिष्टका भद्रो न इत्यृचा येणोपदधातीति सूत्रार्थः।

द्वे ऋचौ । पूर्वाककुप्सतोबृहत्युत्तरा । * तिस्रः ककुभः संपादिताः । सुभगइतिचित्यमग्निं संबो-धयप्रार्थयति । भद्रः भन्दनीयः नोस्माकम् अग्निः आहुतः अभिहुतः । भवत्त्विति शेषः । भद्रा-रातिः । रादाने । रातिः दानम् भवतु । हे सुभग महदैश्वर्ययुक्त । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य

ऽउतप्प्रशंस्तयः ॥ ३८॥ भुद्राऽउत ॥ प्प्रशंस्तयोभुद्रम्मनंःकृणुष्ष्ववृत्त्रतूर्य्यें ॥ *येनांसुमत्सुंसासहंः ॥ ३९ ॥ येनांसुमत्सु ॥ सासहोवं

यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगइतीङ्गना । भद्रश्चाध्वरोयज्ञोभवतु । किञ्च । भद्रा-उत अपिप्रशस्तयः । प्रशंसनानिभवन्तु अस्माकम् ॥ ३८ ॥ भद्रं मनः । भद्रं स्तुत्यं मनः । कुरु-ष्वृत्रतूर्ये । शत्रुवधाय तूर्य्यतिर्वधकर्मा । येनमनसासमत्सुसंग्रामेषु । साहस । षहमर्षणे । छन्दस्यभिभवे । अभिभवसि ॥ ३९ ॥ किञ्च । अवस्थिरातनुहि । अवतारयस्थिराणिकठि-

---

* येनासमत्स्वि तत्रत्वपिबासोममितग्रादिसूत्रेण येने तस्यसमत्सुपरिदीर्घः प्रा० अ० ३ । सू० १२० ।

* प्रगाथः ककुप्सतोबृहतीभ्यां तिस्रः ककुभः पादावृत्त्या कृताः आवृत्तस्य नार्थान्तरम् । भद्रो नोऽअग्निरा० प्रशस्तय इति ककुप् मध्यः पादो द्वादशक आद्यन्तौ यावष्टकाविति तल्लक्षणम् ।

नानिधनूंषि। भूरिशर्द्धताम्। बहुप्रकारं बलमात्मनिकुर्वताम्। शर्द्ध इतिबलनाम। अभिवलायमानानाम्। ततोवयंशत्रुभिरप्रतिवध्यमानाः। वनेमसंभजेमहि तानेवशत्रून् तेतवअभिष्टिभिः अभीष्टयागैः॥ ४० ॥ (१) अग्निं तंमन्ये। पांक्तः ऋचः तमहमग्निं मन्ये जाने। योवसुः धनम्। तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनमित्युच्यते। यद्वा। वसुर्वासयिता। अस्तंयंयन्तिधेनवः।

स्त्विशातंनुह्हिभूरिशर्द्धताम्॥ * व्वनेमांतेऽअभिष्ट्टिंभिः॥ ४० ॥ अग्गिनन्तम्मंन्न्येयोव्वंसुरस्तंय्यंय्यन्तिंधेनवंः॥ अस्तमर्व्वंन्तऽआशवो

यञ्चाग्निमुद्दृतंज्ञात्वा प्राप्नोत्यस्माकं दोहदकालइति अस्तंगृहं यन्तिधेनवः। अस्तंगृहमर्वन्तः अश्वाः। आशवः शीघ्राः यन्ति। स्वामीह्यपशूनामग्निः। यत्तज्जातः पशूनविन्दतेत्युपक्रम्य तस्मात्सर्वान्पशवोग्निमभि सर्पन्तीतिश्रुतिः। अस्तं चनित्यासः शाश्वतिकाः वाजिनः

(१) का० अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्निन्तमिति २। दक्षिणेऽनूकान्ते तिस्रः पङ्क्तिसञ्ज्ञा इष्टका अग्निन्तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः।

---

* व्वनेमाते इत्यत्रवापितेपरे पिबासोममित्यादिसूत्रेणैव वनेमेत्यस्यदीर्घः। प्रा० अ० ३ सू० १३०।

सुहया:। सैन्धवाभिप्रायमेतत्। यउपास्यमान एतत्सर्वं यजमानस्यो त्पादयतितमग्निं मन्ये। अधस्तनास्त्वार: पादा: परोक्षकृता: अयन्तुप्रत्यक्षकृत:। अध्याहारेण परिपूर्त्ति:। यदिसत्त्वमग्नि: इषमन्नं स्तोतृभ्यआभरदेहि ॥४१॥ सोग्नि:। सएवाग्नि: योवसुरितिगीयतेस्तोतृभि:। संयमायन्तिधेनव:। समायन्तिच यंधेनव:। समर्वन्तोरघुद्रुव:। समायन्तिचअर्व-

स्तुन्नित्त्यासोव्वाजिनऽइषꣳस्तोतृब्भ्युऽआभर॥४१॥ सोऽअग्निनः॥
सोऽअग्निर्य्योव्वसुर्ग्गृणेसंय्यमायन्तिधेनवः॥ समर्व्वन्तोरघुद्द्रुवुः
सꣳसुजातासःसूरयऽइषꣳस्तोतृब्भ्युऽआभर॥४२॥ * उभेसुश्चन्द्र॥

न्तोश्वा:। लघुद्रवणा:। समागच्छन्तिच। सुजातास:। कल्याणजन्मान:। सूरय: पण्डिता:। एतदुक्तम्भवति। किन्तेनाग्निनायएतत्सर्वमात्मद्वारा यजमानस्यनोपनयति। सचेदत्त्वम् इषं स्तोतृभ्यआभर॥४२॥ उभेसुश्चन्द्र। हेअग्नेसुचन्द्र। शोभनचन्द्रइव धनानामुत्पादक। शोभनेहि-

* उभेसुश्चन्द्रेत्यत्रचन्द्रे सु प्रकारेण। चन्द्रे प्रतययेसु शब्दः प्रकारेणव्यवधीयते इतिसूः प्रा० अ० ३। ५४।

चन्द्रमसिधनान्युत्पद्यन्त इतिज्योतिः शास्त्रविदः प्रतिजानन्ति । यद्वा । कल्याणह्लादज । उभेदर्वी । उभौहस्तौदर्व्यौ कारौकृत्वा श्रीणीषेश्रयसि । आश्लेषसि आसनियास्ये मुखे । सर्पिषः पानाय । उतोनउत्पुपूर्या अपिचत्वं ब्रूषे यदिनाम उत्क्षिप्तसर्पिषोभाण्डमत्यर्थमजलिम्पूरयेरस्माकंसाधु कृतंस्यात् । उक्थेषुयज्ञेषु हेशवसस्पते बलस्यपते यद्येवम् इषं स्तोतृभ्यआभर ॥ ४३ ॥

सर्पिषोदर्वीँ श्रीणीषऽआसनि ॥ उतोनऽउत्पुंपूर्याऽउक्थेषुंशवसस्पतऽइषंस्तोतृभ्यऽआभंर ॥ ४३ ॥ अग्नेतमद्याऽश्वंन्नस्तोमैःक्रतुं

(१) अग्नेतमद्य । पदपांक्तः त्र्यृचः । हे अग्ने तम्पावकम् यज्ञम् अद्यअस्मिन्ध्यानसमर्द्धयेमहि । कथमिव । अश्वंनस्तोमैः । यथा अश्वमाश्वमेधिकम् स्तुतिभिः समर्द्धयेयुः एवं समर्द्धयेमहि । क्रतुन्नभद्रम् । क्रतुं संकल्पमिवच । भद्रं हृदिस्पृशम् । हृदि आत्मनास्पृश्यते । बहुकालाभिध्यातम् यथा समर्द्धयेयुः एवं समर्द्धयेमहि । तेतवसम्बन्धिभिः ओहैः । वहैरेतद्रूपम् प्रापणैः ।

(१) का० उत्तरेपदपङ्क्ती ऋग्नितमितिः । उत्तरानूकान्ते तिस्रः पदपङ्क्तीष्टका अग्नेतमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः ।

त्वं नामवन्धुकर्मरूपसंयुक्ताभिः स्तुतिभि र्दक्षिणाभिश्च यज्ञं समर्द्धयेमहीति समस्तार्थः ॥ ४४ ॥
अधाह्यग्ने। अधासमनन्तरमेव। हिः पादपूरणः। हे अग्नेक्रतोः भद्रस्य संकल्पस्यभन्दनीयस्य। दक्षस्य। तस्यैवसमृद्धस्य। समृद्धोसङ्कल्पोदक्ष उच्यते। साधोरतिशययुक्तस्य। रथीः

तुन्नभुद्द्ंहृंटिस्प्पृशंम् ॥ *ऋद्ध्यामांतऽओहैंः ॥४४॥ अधाह्मि ॥ अधा ह्यग्नेक्रतोर्भद्रस्यदक्षंस्यसाधोः ॥ रथीर्ऋतस्यंबृहतोबभूथं ॥ ४५ ॥ एभिर्न्नंः॥ एभिर्न्नोंऽअर्क्कैर्भवांनोऽअर्वांङ्क्स्वर्णज्ज्योतिंः॥ अग्ने

रथीःइववभूवथ। भव। ऋतस्ययज्ञस्यच। वृहतोमहतः वभूवथभव। अथवा यज्ञ एवोच्यते। अथ अग्नेःक्रतोः यज्ञस्यभन्दनीयस्य। दक्षस्य उत्साहयुक्तस्य दक्षिणाभिः समृद्धस्य। साधोरथीरिव ऋतस्य यज्ञस्य वृहतोभव॥ ४५॥ एभिर्नः। एभिः अर्क्कैः मन्त्रैः नः अस्माकं सम्वन्धिभिः स्तूयमानइतिशेषः भवनःअस्मान् अर्वाङ् अभिमुखोऽग्नेनः। कथमिव स्वर्णज्योतिः।

* ऋध्यामातइत्यात्रा पिपिबेत्यादिसूत्रेण वदीर्घः। प्रा अ० ३ सू १२०।

यथा स्वराख्यं ज्योतिरुदया दारभ्यार्वागञ्चनम् सर्वप्राणिनोनुगृह्णाति । एवम्भवार्वागञ्चनो नुग्रह-परतया । हे अग्ने विश्वेभिः अनिकैः सर्वैर्मुखैः । अनीकम् मुखम् । सुमनाः शोभनमनस्कः सन् ॥ ४६ ॥ (१) अग्निं होतारम् । अतिच्छन्दाः । * अष्टिरत्यष्टिर्वा । तमहमग्निं होतारम्मन्ये-

व्विश्वेभिःसुमनाऽअनीकैः ॥ ४६ ॥ अग्निꣳहोतारम् ॥ अग्निꣳ होतारम्मन्येदास्वन्तंवसुꣳसूनुꣳ सहसोजातवेदसंव्विप्प्रन्नजातवेदसम् ॥यऽऊर्ध्वयास्वध्वरोदेवोदेवाच्याकृपा॥ घृतस्यव्विभ्राष्टिम

जानामि । दास्वन्तं दानवन्तम् वसुं वासयितारम् सूनुं सहसः । बलस्यपुत्रम् । जातवेदसञ्ज्ञा-तप्रज्ञानम् । विप्रन्नजातवेदसम् । विप्रमिवजातप्रज्ञानम् । यः देवोदानादिगुणयुक्तः ऊर्ध्व-याज्वालयास्वध्वरः साधुयज्ञः । देवाच्याकृपा । देवान् प्रत्याचयादेवाग्प्रतिगतया । कृपा-

(१) का० पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरीषसहिते भद्रा रातिर्व्वतूर्यऽवस्थिराग्निर्ठ०होतारमिति १ ।

* अतिच्छन्दाः अवसानत्रिकोपेताः । छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्तातिक्रान्तातिच्छन्दाः । चतुःषष्ट्यक्षरत्वादष्टिः ।

कल्पितया। घृतस्य विभ्राष्टिमनुव ष्टिशोचिषा। घृतस्यविभ्राष्टिं सपातम् अनुक्रामयतेदीप्तया आजुह्वानस्य। आहूयमानस्य। सर्पिषोघृतस्य। तमहमग्निं होतारंमन्य इति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

नुंवष्टिशोचिषाजुह्वानस्यसुर्प्पिषंः॥४७॥ अग्नेत्वम्॥ अग्नेत्वन्नोऽअन्तमऽउतत्त्राताशिवोभंवावरूथ्यः॥ व्वसुरग्गिनर्व्वसुंश्रवाऽअच्छानक्षिद्युमत्तमंरयिन्दाः॥ तन्त्वांशोचिष्ठदीदिवःसुम्नायंनूनमीमहेसखिंब्भ्यः॥ ४८ ॥ [२९] येनुऽऋषंयः॥ येनुऽऋषंयुस्तपंसास

(१)अग्नेत्वम्। द्विपदः ऋचोव्याख्याताः ॥ ४८ ॥ (१) येन ऋषयः। अष्टाभि ऋ‍र्ग्भिः पुनश्चिति-

(१) का० अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदाः १। अग्ने त्वम् वसुरग्निः तन्त्वा इति तिसृभिरपरेऽनूकान्ते द्विपदेष्टका उपदधातीत्यर्थः।

(१) का० पुनश्चितिं चोपरि तद्वद्येन ऋषय इति प्रत्यृचम् ३। मध्योपहितस्याष्टेष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि गार्हत्यवदेव पुनश्चितिमुपदधाति येनेताष्टचैन प्रत्यृचमित्यर्थः।

श्रीयते। तत्र षट् त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ। येन तपसा ऋषयो वसिष्ठप्रभृतयः सत्रम् आयन् आगतवन्तः। इन्धानाः अग्निम् आदीपयन्तः अग्निम् उख्यम् स्वराभरन्तः। स्वर्लोकमाभरन्तः स्वीकुर्वाणाः। तेनैवाहं तपसा सत्रमागत्याग्निं सन्दीप्य स्वर्लोकञ्च स्वीकृत्य। तस्मिन्नह

च्चमायुन्निन्धानाऽअग्निꣳस्वराभरन्तः॥ तस्मिन्नहन्निदधे नाकेऽअग्निं यमाहुर्मनवस्तीर्णबर्हिषम्॥ ४९॥ तम्पत्नीभिः॥ तम्पत्नीभिरनुगच्छेमदेवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुतवाहिरण्यैः॥ नाकङ्गृभ्णानाः सुकृतस्यलोकेतृतीयेपृष्ठेऽअधिरोचनेदिवः॥ ५०॥ आवाचः॥

निदधे स्थापयामि। नाके अग्निम्। नविद्यते अकं यत्र गतानां स नाकः स्वर्गो लोकः। यमाहुः मनवः मननप्रधानाः। तीर्णबर्हिषम् सर्वैर्यज्ञसाधनैः सम्पादितसुखमित्यर्थः॥ ४९॥ तं पत्नीभिः। तदः श्रवणाद्यदोध्याहारः। द्वितीया दर्ष्टचीद्यास्यायते। नाकङ्गृह्णानाः स्वीकुर्वन्तः ऋषयः।

सुकृतस्यलोके साधुकृतस्यस्थाने। तृतीयेपृष्ठे अधिरोचनेवस्थितादिव एकदेशीभूते यत्रादित्यस्तप-
तीति तं पत्नीभिः सह अनुगच्छेम। हे देवाः पुत्रैः भ्रातृभिः अपिचहिरण्यैः ॥ ५० ॥
आवाचोमध्यमरुहत्। अरुहत् वाचोमध्यम्। एतत् वाचोमध्यम् यच्चैषएतच्चीयते। भुरण्युः
भर्त्ता। अयमग्निः सत्पतिः। शोभनानांपतिः। चेकितानः चेतयमानः। किञ्च। पृष्ठे-

आवाचोमध्यमरुहद्भुरण्युरयमग्निःसत्पतिश्चेकितानः ॥ पृष्ठेपृ
थिव्यानिहितोदविद्युतदधस्पदंकृणुतांयेपृतन्यवः ॥ ५१ ॥ अय
मग्निः ॥ अयमग्निर्वीरतमोवयोधाःसहस्रियोद्योततामप्रयुच्छ

पृथिव्याः निहितः स्थापितः। दविद्युतत् देदीप्यमानः। अधःपदम् पादयोरधः कृणुतां करोतु।
येपृतन्यवः। येपाप्मानस्तान्सर्वान् ॥ ५१ ॥ अयमग्निः। वीरतमः अतिशयेन वीरः। वयोधाः
वयोन्नंहविर्लक्षणमस्मि न्धीयते। सहस्रियः सहस्रार्हः। द्योततान्दीप्यताम्। अप्रयुच्छन्

अप्रमत्तः । विभ्राजमानः सरिरस्यमध्ये । इमेवैलोकाः सरिरम् । दीप्यमानएषुलोकेषु । उप प्रयाहि । यात्विति पुरुषव्यत्ययः परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । दिव्यानिधामानीति बहुवचनेनसन्नतिः । स्थानानीतिपर्यायः ॥ ५२ ॥ संप्रच्यवध्वम् । ऋषीनाहमन्त्रदृक् संप्रच्यवद्ध्वमेनमग्निम् उपसंप्रयातच त्वम् हेअग्नेपथः देवयानान्पथोणांकुरु इतिवचनव्यत्ययः । किञ्च पुनरपिकृखानाः

न् ॥ व्विभ्राजमानःसरिरस्यमद्ध्यऽउपप्रयाहिदिव्व्यानिधाम ॥५२॥ सम्प्रच्यवद्ध्वमुप ॥ सम्प्रयाताग्नेपथोदेवयानान्कृणुद्ध्वम् ॥ पुनःकृण्वानापितरायुवानान्वाताꣳसीत्त्वयितन्तुमेतम् ॥ ५३ ॥ उद्बुद्ध्यस्व ॥ उद्बुद्ध्यस्वाग्नेप्रतिजागृहित्वमिष्टापूर्त्तेसꣳसृजेथामयञ्च ॥

कुर्वाणा ऋषयः । पितरोयुवाना । वाक्चमनश्चपितरोयुवानेतिश्रुतिः । वाङ्मनसे युवानातरुणे अयातयामे अन्योन्यंसंगतेवा । संगतेहिवाक्चमनश्च यज्ञंसाधयतः । अन्वाताꣳसित्वयितन्तुमेतम् । अन्वातनोतु त्वयितन्तुंयज्ञम् एतम् हेअग्ने ॥ ५३ ॥ उद्बुध्यस्व । प्रतिबुद्धा-

भव। हेअग्ने प्रतिजागृहि चत्वम। ततः इष्टापूर्तेंचसंसृजेथाम् त्वत्प्रसादाद्यजमानेन सह। अयंच। यजमानः इष्टापूर्ताभ्यां संसृष्टोभवतु। ततः संसृष्टेष्टापूर्तोव्यपगत कल्मषः सन्। अस्मिन्सधस्थे सहस्थाने देवैः पुनरपिविशिनष्टि। अध्युत्तरस्मिन्। सर्वोत्कृष्टे आदित्यलोके। विश्वेदेवा यजमानश्चसीदतु। विश्वैर्देवैर्यजमानस्य समानलोकताप्रार्थ्यते ॥ ५४ ॥ येनवहसि। येनहेतुना

अस्मिन्त्सधस्थेऽअद्ध्युत्तरस्मिन्विश्वेदेवायजमानश्चसीदत ॥५४॥

येनवहसि ॥ सहस्रंय्येनांग्नेसर्व्ववेदसम् ॥ तेनेमंय्यज्ञन्नोनय स्वर्द्देवेषुगन्तवे ॥५५॥ अयन्ते ॥ अयन्तेयोनिं *ऋर्त्वियोयतोजातो

सामर्थ्येन वावहसिप्रापयसि सहस्रम्। येन हेअग्ने सर्ववेदसं सर्वधनम्। तेनइमंयज्ञम् नः अस्मत्संबन्धिनम् नयप्रापय। स्वर्देवेषु गन्तवे। स्वर्लोकं देवेषुदेवान्प्रति। गन्तवेगमनाय। यज्ञेहिस्वर्लोकंगते अस्माकमपिगमनं भवति। तदुक्तम। सोस्ययज्ञोदेवलोक सेवाभिप्रेति

* ऋकारोत्तरवर्ति रेफस्यरेइत्युच्चारणेप्रमाणमाह अपरान्तस्थस्या युक्तान्यहलःसंयुक्तस्योष्मऋकारेरे कारसहितोच्चारणम् प्रतिज्ञापरि० सू० द्वि० कण्डिका।

तदनु चोदक्षिणायांददाति सेतिदक्षिणामन्वारभ्य यजमानइति ॥ ५५ ॥ अयन्तइति व्याख्या-

ऽअरोचथाः ॥ तञ्जानन्नंग्गनुऽआरोहाथांनोव्वर्द्धयारयिम् ॥ ५६ ॥

[८] तपंश्च ॥ तपंश्चतपस्यश्चशैशिरावृतूऽअग्ग्नेरन्तःश्लेषोसि

कल्प्पेतान्द्यावापृथिवीकल्प्पन्तामापऽओषधयःकल्प्पन्तामग्ग्नयःपृ

थुङ्ममज्ज्यैष्ठ्यायसव्व्रताः ॥ येऽअग्ग्नयःसमनसोन्तराद्यावापृथिवी

ऽइमे ॥ शैशिरावृतूऽअभिकल्प्पमानाऽइन्द्रमिवदेवाऽअभिसंव्विशन्तु

तयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥ ५७ ॥ परमेष्ठीत्त्वा ॥ सादय

तम् ॥५६॥ (१) ऋतव्ये। तपश्चतपस्यश्चेतिव्याख्यातम् ॥५७॥ विश्वज्योतिषम्। (२) परमेष्ठीत्त्वा

(१) का० ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति १। ऋतव्ये द्वे पद्यौ ष्टके उपदधाति।

(२) का० विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति। यजमानकृतां पद्यां विश्वज्योतिषं तृतीयोपहिताया विश्वज्योतिष उपर्युपदधाती ति सूत्रार्थः।

शु० य० सं० ३४६ उ० भा०

तु *दिवस्पृष्ठेज्ज्योतिष्मतीम् ॥ विश्वस्मैप्प्राणायापानायव्व्याना यविश्वञ्ज्योतिर्य्यच्छ ॥ सूर्य्यस्तेधिपतिस्तयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥ लोकम्पृण ॥ छिद्रम्पृणाथोसीदध्रुवात्वम् ॥ इन्द्रा ग्नीत्वाबृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन् ॥ ५९ ॥ ताऽअस्य ॥ सू ददोहसःसोमंश्रीणन्तिपृश्नयः ॥ जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारो चनेदिवः ॥ ६० ॥ इन्द्रंविश्वाः ॥ इन्द्रंविश्वाऽअवीवृधन्त्समुद्र व्यचसङ्गिरः ॥ रथीतमंरथीनांवाजानाःसत्पतिम्पतिम् ॥ ६१ ॥

१५ अ० शिवम्. ३४६

(१) का० दक्षिणांसाम्प्रत्यगरत्निमात्रादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत्। आत्मनो दक्षिणादाग्नेयकोणादपरस्यां दिश्यरत्निमात्रादधि- पद्यालोकद्वयं परित्यज्य तृतीयलोकादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः।

* दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मती मित्यत्र दिवोऽककुत्पृथिव्योः। दिवइतिरतस्य सम्बन्धीविसर्जनीयः सकारमापद्यते इतिसः प्रा० अ० ३। सू० २४।

व्याख्याता: ॥ ० ॥ विश्वकर्णीमुपदधाति । (१) प्रौथदश्वः । आग्नेयीत्रिष्टुप् । मध्यमानोग्निरत्रो-च्यते । प्रोथतिः शब्दार्थः । शब्दायतेऽग्निः । अश्वोनयवसेत्रिष्यन् । अश्वइवयवसेघासेविष-यभूते अविष्यन् ग्रसिष्यन् । यदायस्मिन्काले । महतः संवरणात् । संव्रियतेऽस्मिन्न ग्निरि-तिसं वरणमरणिकाष्टमुच्यते । अरणिकाष्टात् । व्यस्थात् व्युत्तिष्ठते प्रकाशीभवति । आत्

प्रोथुदश्वं॑ ॥ प्रोथुदश्वो॒ न यव॑से विष्यन्यदा मुहः सं॒वर॑णाद्व्यस्था॑त् ॥ आदंस्य॒ वातो॒ऽअनु॑वाति शो॒चिरध॑स्मतेव्र॒जनं कृ॒ष्णम॑स्ति ॥६२॥

अथानन्तरमेव । अस्याग्नेः । वातः अनुवाति । शोचिः संदीपनः । अध अथ समाना-र्थौच्छन्दसि । स्मनिपातोनर्थकः । ते । अथैतस्येत्यर्थः । नह्यत्रयुष्मदः प्रयोगः परोक्षकृतत्त्वा-न्मन्त्रस्य । श्रुतिरप्यसुमर्थंदर्शयति । अथैतस्यव्रजनं कृष्णंभवतीति । व्रजतिगच्छत्यनेनेति व्रजनं

(१) का० प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीस्वमात्रस्य शर्करे संस्पृष्टे छिद्रे प्रौथदश्वइत्युत्तरां विकर्णीम् । पञ्चमीं चितं पुरीषेण पूर्ववत् प्रच्छाद्य शर्करामय्यौ परस्परसंलग्ने सच्छिद्रे विकर्णीस्वयमातृण्णासञ्ज्ञे द्वे इष्टके उपधेये । तयोर्मध्ये उत्तरदिश्य-नूकरेखा मध्ये प्रौथदश्व इति विकर्णीष्टकामुपदधातीत्ति सूत्रार्थः ।

कृष्णं भवति ॥ ६२ ॥ स्वयंमातृणामुपदधाति । (१) अयोष्ट्वा । आयाद्यांभासीत्याद्यारंभः यच्छु-ब्दप्रयोगात् । अयाद्यांभासि । द्युलोकसंस्तवोस्याः स्वयमातृण्यायोः । आभासिप्रकाशयसि-यात्त्वं द्यांद्युलोकम् । आपृथिवीम् आभासिचपृथिवीम् आभासिच उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् ।

आयोष्ट्वां ॥ आयोष्ट्वासदनेसादयाम्म्यवतश्छायायां ँ समुद्रस्यहृदये ॥ * रश्मीवतीम्भास्वतीमायाद्याम्भास्यापृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

तांत्वांरश्मीवतीं रश्मिसंयुक्ताम् । आयोः अयनस्य आदित्यस्य त्वांसदने अवस्थाने सादयामि । अवतः अवनस्य पालयितुः दीप्यतोवा । छायायाम् आश्रये । समुद्रस्यसमुन्दनस्यादित्यस्य । हृदयेप्रधानप्रदेशे । आदित्योहिसर्वंसमुन्दतीतिसमुद्रउच्यते ॥ ६३ ॥ परमेष्ठीत्वासादयत्वेति

(१) का० आयोष्ट्वेति स्वयमातृण्णाम् । आयोरिति कण्डिकाद्वयेन विकर्णीं दक्षिणां स्वयमातृण्णामुपदधातीत्यर्थः ।

---

* रश्मीवतीमित्यत्र अन्येषामपि दृश्यत इति सुमतीत्यादि नासूत्रेण वकारे प्रत्ययेरश्मि इति इकारस्य दीर्घोभवति प्रा० । अ० ३ । सू० ९८ ।

व्याख्यातम् ॥६४॥ अग्निम्प्रोच्चति। (१) हिरण्यशकलसहस्रेण शतेद्वे द्वे प्रकिरतिसहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम्। सहस्रस्यप्रमाप्रमाणंभवसि। सहस्रस्यप्रतिमाप्रतिमानम्भवसि। सहस्रस्योन्मा उन्मा-

परमेष्ठीत्वां॥ सादयतु*दिवस्पृष्ठेव्यचंस्वतीम्प्रथंस्वतीन्दिवंयच्छदिवं न्दृंहदिवम्माहिंसीः॥ विश्वस्मैप्प्राणायापानायव्व्यानायोदानायंप्प्रतिष्ठायैचरित्रांय॥ सूर्य्यस्त्वाभिपातुमह्यास्वस्त्याछर्दिषा शन्तमेनतयादेवतंयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम्॥६४॥ सहस्रस्यप्रमा॥ सिसहस्रस्यप्प्रतिमासिसहस्रस्योन्मासिसाहस्रोसिसहस्रांयत्वा॥६५॥ [९] इतिसंहितायांपञ्चदशोध्यायः १५॥

नंतुलामानंभवसि। साहस्रोसिसहस्रार्होसि। यतः अतः। सहस्रायत्वां प्रोच्चामि॥६५॥

इतिउव्वटकृतौमन्त्रभाष्येपञ्चदशोध्यायः १५॥

(१) का० तिष्ठन्नग्निम्प्रोच्चति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम्। इष्टकाचितं सपक्षपुच्छमग्निं पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं सोदकस्तिष्ठन् प्रकिरतीत्यर्थः।

* दिवस्पृष्ठेव्व्यचस्वती मित्यत्रापिदिवोऽककुत्पृथिव्यो रितिसूत्रेणैवसः प्रा० अ० ३। सू० २४।

(१) शतरुद्रियहोमः । अथातःशतरुद्रियं जुहोति इत्युपक्रम्य सएषोऽग्निश्चितो बुभुक्षमाणो

* नमस्ते ॥ नमस्तेरुद्रमन्न्यवऽउतोतऽइषवेनमः ॥ बाहुभ्यामुतते

रुद्ररूपेणावतिष्ठते । तस्यैतदेवैः कृतम् । द्वितीयन्दर्शनम् । यद्वैशतरुद्रियंजुहोतीत्युपक्र

पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरुद्रियाख्यहोममन्त्रा उच्यन्ते ।

(१) का० शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्यांस्रक्त्यां परिश्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन् सन्ततं जार्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तूनजाक्षीरमेके तिष्ठन् दङ्मस्तइत्यध्यायेन त्र्यनुवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पञ्चान्ते च नाभिमात्रे प्राक्च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषुनमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम् । अस्यार्थः । हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणानन्तरं शतरुद्रियसंज्ञो होमः । तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह । उत्तरपक्षपश्चिमकोणे याः परिश्रितो जङ्घामात्र्यादयः पूर्वं निखातास्तासु होमः । तत्र विधिः । जर्तिलैरारण्यतिलैर्मिश्रान् गवेधुकासक्तूनर्कपत्रेण जुहोति । किं कुर्वन् । अर्ककाष्ठेन सन्ततं क्षारयन् परिश्रित्सु पातयन् अर्कपत्रं दक्षकरेणादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पातनीयम् । सक्तुस्थाने अजादुग्धमिति केचित् । उदङ्मुखो नमस्तइत्यध्यायेन । तत्रानुवाकत्रयान्ते ऽर्भकेभ्यश्च वो नम इत्यत्र जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः । पञ्चानुवाकान्ते सुधन्वने चेत्यत्र नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्तुरुद्रेभ्य इति प्रत्यवरो-

* नमस्ते षोडशहिरण्यबाहवऽउष्णीषिणेतक्षभ्योज्ये ष्ठायपञ्चकाः स्तुत्यायचतस्रः शंभवाये कापार्यायपञ्चद्रापेअंधसोविंठ० शतिर्नवषट्षष्टिः ।

म्य प्रजापतेर्विस्त्रस्तादित्य भिप्राय मंत्रार्थानुगुण्येन श्रुतिर्भवति। सएवशतशीर्षोरुद्रः समभवदिति नम स्तेरुद्रमन्यवे रौद्रोध्यायः परमेष्ठिन आर्षन्देवानांवा प्रजापतेर्वा आद्योनुवाकः षोडशभिर्ऋग्भिः। तत्र एकोरुद्रो देवता एकागायत्री तिस्रोनुष्टुभ स्तिस्र.पंक्तयः सप्तानुष्टुभो द्वेजगत्यौ ॥ नमोस्तुते। हेरुद्र तवसंबन्धिने मन्यवेक्रोधाय। उतअपविच। तेतव संबन्धिने इषवेकाण्डायनमोस्तु वाहु

नमः ॥ १ ॥ याते ॥ रुद्रशिवातनूरघोरापापकाशिनी॥ तयानस्त न्वाशन्तमयागिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ २ ॥ यामिषुम् ॥ यामिषुं

भ्याम् उत। अपि तेतवसंबन्धिभ्यां नमोस्तु ॥ १ ॥ याते यातव हेरुद्रशिवाशान्ता तनूः शरीरम्। आघोराअविषमा। अपापकाशिनी। नपापकाशिनी अपापकाशिनी। पापमसुखंयाप्रकाशयति साधापप्रकाशिनी नपापप्रकाशिनी। तया नः अस्मान् तन्वाशन्तमया। सुखतमयासुखयि तृतमया। अतिशयेन सुखयित्र्या। गिरिशन्त। गिरौपर्वतेकैलाशाख्येअवस्थितः शंसुखन्तनो

हमन्त्राः तेभ्यः प्राक् सुखमात्रपरिश्रिति स्वाहाकारः। नमोऽस्त्विति कण्ठिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः येदिवीति मुखमात्रे। येऽन्तरिक्षमिति नाभिमात्रे। येपृथिव्यामिति जानुमात्रे। इति सूत्रार्थः।

तीति गिरिशन्तः । यद्वा गिरिवाच्यवस्थितः सुखन्तनोतीति । यद्वा गिरौमेघेवस्थितो दृष्टि द्वारेण सुखन्तनोतीति । तस्यसंवोधनं हेगिरिशन्त । अभिचाकशीहि । अभिपश्य । सुख यितु मितिशेषः । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा ॥ २ ॥ यामिषुम् । याम् इषुं काण्डम् हे गिरि-शन्त । गिरौपर्वते वस्थितः कैलाशाख्ये सुखन्तनोतीति गिरिशन्तः तस्यसम्बोधनम् हे गिरि-

ङ्गिरिशन्तुहस्तेंबिभर्ष्यस्तंवे॥शिवाङ्गिंरित्र ताङ्कुंरुमाहिंऽसीःऽपुरुषञ्ज गंत् ॥ ३ ॥ शिवेनुब्वचंसा ॥ त्वागिरि * शाच्छांव्वदामसि ॥ यथांनुःऽस

शन्त । हस्तेविभर्षि धारयसि । अस्तवे असितुं क्षेप्तु मित्यर्थः । शिवाङ्गिरित्र । गिरौकैलाशे वस्थितः त्रायते भक्ता निति गिरित्रः तस्यसम्बोधनं हे गिरित्र । तांकुरु । किञ्च । माहिंसीः मावधीः पुरुषम् जगत् जङ्गमञ्जगवादि ॥ ३ ॥ शिवेनवचसा । शिवेन वचनेनत्वा त्वां । गिरिश । गिरौपर्वते कैलाशाख्ये शेतेइति गिरिशः तस्य सम्बोधनम् हे गिरिश । अच्छावदा-

---

* अच्छवदामसी त्यत्रसंहितायां एवाऽच्छ वक्षमाऽथ इतिसूत्रेणदीर्घः तेनअच्छाव्वदाम सीत्यत्रदीर्घः सिध्यति प्रा० अ० ३ सू० । १२५ ।

मसि। अच्छाभेरासुमितिशाकपूणिः। इदं तोमसि। तथा अभिवदाम। यथायेन प्रका-
रेण नः अस्माकं सर्वम् इत्। इच्छब्दएवार्थे। सर्वमेव जगत् जङ्गमादि। अयक्ष्मम् यक्ष्मा-
व्याधिः। व्याधिरहितम् सुमनास्वशोभनमनस्कञ्च असत् भूयात्॥ ४॥ अध्यवोचत्। अधी-
त्युपरिभाव मैश्वर्य्यंवा। अधिवदतु ब्रवीतुकञ्चि त्स्वकीयं पुरुषम् भगवान् रुद्रः। अधिवक्ता।

र्वमिज्जगंदयक्ष्मꣳसुमनाऽअसंत्॥ ४॥ अध्यवोचत्॥ अध्यवोचदधि
वक्ताप्रथमोदैव्योभिषक्॥ * अहींꣳश्चसर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वांश्चयातु

ऐश्वर्य्येणैव योवदितुं जानाति। प्रथमो दैव्योभिषक्। मुख्योदेवसम्बन्धीभिषक् वैद्यः। किम-
धिवदत्वित्यत आह। अहींश्च सर्वान् जम्भयन्। जभजृभी गात्रविनामे। सर्वान् सर्वप्रका-
रान् नाशयन्। सर्वांश्च यातुधान्यः। यातनाः दुखंकष्टं तत्प्राणिषु धारयन्तीति यातुधान्यः

---

* अहीन् चेतत्रसंहितायांचच्छयोः शम् चकारछकार प्रतत्रयोर्नकारःशकारमापद्यते अनुनासिकं चोपधा अहींꣳश्चेतिसिद्धम् प्रा० अ० २। सू० १३५।

राक्षसीः जम्भयन् अधराचीः अधोञ्चनाः कृत्वा। परासुव पराक्षिप। यद्वा। रुद्रएवोच्यते। अध्यवोचदधिवक्ता अधिवदतु ईश्वरोवक्ता। प्रथमोदैव सम्बन्धीभिषक् वैद्यः। अहींश्च सर्वान्। जम्भयन् सर्वाश्चयातुधान्यः अधराचीः कृत्वा परासुवक्षिपतु ॥ ५ ॥ असौयः। आदित्यरूपेणा-वरुद्रः स्तूयते। अभिनयेन दर्शयन्नाह। असौयस्ताम्रः ताम्रवर्णः। उदयकाले अस्तमनका-

धान्न्योधराचीःपरासुव ॥५॥ असौयः ॥ असौयस्ताम्म्रोऽअरुणऽउत बभ्रुःसुमङ्गलः ॥ येचैनꣳरुद्राऽअभितोदिक्षुश्रिताःसहस्रशोवैषा

लेच। अरुणः। अरुणवर्णः रक्तवर्णः। उतबभ्रुः। अपिच बभ्रुवर्णः कपिलवर्णः। सुम-ङ्गलः। शोभनानि मङ्गलान्यस्येति सुमङ्गलः। अवास्यहेडईमह इत्यनुषङ्गः। येचएनं भगव-न्तमादित्यं रुद्राः रश्मयः। अभितः इतश्चेतश्च। दिक्षु सर्वासुच श्रिताःस्थिताः सहस्रशः असंख्याताः। अवएषांहेडईमहे। अवईमहे अवनयामः। एषां सम्बन्धी हेडःक्रोधः। हेडइति क्रोधनामसुपठितम्। यद्वारुद्रएवोच्यते। असौयस्ताम्रवर्णः अरुणवर्णः अपिच बभ्रु-

इडइति कविनामसुपाठितम् । यद्वारुद्र एवोच्यते । असौयस्ताम्रवर्णः अरुणवर्णः आपच वभ्रु-

वर्णः सुमङ्गलः । अनेकानिहिरूपाणि रुद्रः करोति कार्यवशात् । समञ्जसमन्यत् ॥ ६ ॥ असौयः आदित्यः । अवसर्पति अवाचिनं सर्पति गच्छति अस्तमयकाले । नीलग्रीवः नील-ग्रीवइवास्तङ्गच्छन् लक्ष्यते । विलोहितः धारणाधनुमात्रेण प्राप्तविलोहिमण्डलाभिप्रायम् । उतैनङ्गोपा अदृश्रन् । अथेनं गोपालाः अभिपश्यन्ति गवांप्रवेशनं कालं मन्यमानाः । अदृ-

ळंहेडंऽईमहे ॥ ६ ॥ असौयः ॥ असौयोवसर्प्पतिनीलंग्ग्रीवोविलोहितः ॥ उतैनंङ्गोपाऽअंदृश्रन्नदृंश्रन्नुदहार्य्यः सदृष्टोमृडयातिनः ॥ ७ ॥ नमोस्तु ॥ नमोस्तुनीलंग्ग्रीवायसहस्राक्षायमीढुषे ॥

श्रन्नुदहार्य्यः । दृशेरुडागमश्छान्दसः । पश्यन्तिच उदकहार्यः कुम्भदास्यः । आगोपालाङ्गना-दिप्रसिद्धइत्यर्थः । सदृष्टोदृष्टमात्रोमृडयाति । मृडसुखने । सुखयति । नः अस्मान् । अत्यन्तं मृदुहृदयतम इत्यभिप्रायः । यद्वा रुद्र एवोच्यते । ऋषिराह । असौयः अवाचीनं सर्पति अभिमुखगच्छति । नीलग्रीवो नीलकण्ठः विलोहितः विगत कलुषभावः । उतैनंगोपा अदृ-

अनुदहार्यं इतिगोपालांगनादि प्रसिद्धिं दर्शयति। समञ्जसमन्यत् ॥ ७॥ नमोस्तु। नमस्कारोस्तु नीलग्रीवायनीलकण्ठाय सहस्राक्षायवह्वक्षाय। मीढुषे मिहसेचने। सेक्तृतरुणाय। अविपरिणामीतिस्तूयते। अथोअपिच येअस्यसत्त्वानः सत्त्वभूतारुद्राः अहन्तेभ्यः अक-

* अथोयेऽअंस्यसत्वांनोहन्तेभ्योंकरन्नमंः ॥८॥ प्रमुंञ्च ॥ प्रमुंञ्चधन्वंन्स्त्वमुभयोरार्त्क्यौर्ज्याम् ॥ याश्चंतेहस्तऽइषंवःपराताभंगवोव्वप ॥ ९ ॥ व्विज्ज्यन्धनुंः ॥ कपुर्दिनोव्विशंल्ल्योबाणांवाँ२ऽ॥ उत ॥ अ

रम् अकरवम् करोमि। नमस्कारम् ॥ ८ ॥ प्रमुञ्च। धन्वनः धनुषः त्वमुभयोः आर्त्न्योर्धनुरन्तयोः ज्यांगुणम्। याश्च तेतव हस्तेइषवः। पराताभगवोवप। परावप। पराक्षिप। ताः हे भगवन् महदैश्वर्ययुक्त ॥ ९ ॥ विज्यंधनुः। विगतगुणं धनुः। कपर्दोस्यास्तीतिकपर्दी।

* अथोपूर्वकस्ययकारस्य नजकारोच्चारणम् तदुक्तं याज्ञवल्क्यशिक्षायां अथमासनशब्देभ्यो विभाषाम्रेडितेयवौ अथ मास नशब्दपूर्वकस्यविकल्पेन जकारोच्चारणभवति।

कपर्दोऽस्यजटाबन्धः। विशल्यः शल्यरहितः। बाणवान् इषुधिः। उतअपिच। अनेशन् णश-अदर्शने। नष्टा। अस्ययाइषवः आभुः रिक्ताः। अस्यनिषंगधिः खड्गनिक्षेपः। निषजातइति निषङ्गः खड्गउच्यते तद्यस्मिन्नियते सनिषङ्गधिः। न्यस्तसर्वशस्त्रइत्यभिप्रायः॥ १० ॥ याते: यातव हेतिरायुधम् हेमीढुष्टम मिहसेचने। सेक्तृतम युवतम परिणामनिषेध द्वारेणस्तुतिः।

नेशन्नस्युयाऽइषवऽआभुरस्यनिषङ्गधिः॥ १० ॥ याते॥ हेतिर्म्मीढुष्टमहस्तेबभूवतेधनुः॥ तयास्म्मान्विश्श्वतस्त्वमयक्ष्मयापरिभुज॥ ११ ॥ परितेधन्वनोहेतिरस्म्मान्वृणक्तुविश्श्वतः॥ अथोयऽइषु

अस्मात्सर्वम्भवति। हस्तेबभूव। भूता। तेइतिनिरर्थकः। धनुरितिहेतिविशेषणम्। तयाहेत्या अस्मान्विश्वतः सर्वतः त्वम् अयक्ष्मयायक्ष्माव्याधिः व्याधिरहितया परिभुजपरिपालय॥ ११ ॥ परिते। परिष्टणक्तु परिवर्जयतु। तेतबधन्वनः धनुषः सम्बन्धिनाहेतिः। आयुधंकाण्डलक्षणम् अस्मान् विश्वतः सर्वतः। अथोअपिच। यइषुधिर्बाणवान् तवआरेदूरे अस्मत् अस्मत्तः निधेहि

स्थापयतम् इषुधिम् ॥ १२ ॥ अवतत्या । अवतार्यधनुः त्वम् हे सहस्राक्ष । शतेषुधे । शत-शब्दो बहुपर्यायः । निशीर्य्य शल्यानां मुखा । शातयित्वाफलानांमुखानि । शिवः शान्तः नः अस्माकं सुमनाः शोभनमनस्कस्त्वमव ॥ १३ ॥ नमस्ते । नमोस्तुतेतव आयुधाय अनातताय अव-

धिस्तवाराऽअस्म्मन्निधेहितम् ॥ १२॥ अवतत्यधनुः ॥ अवत्त्यधनुष्ट्वᳪ सहस्राक्षशतेषुधे ॥ निशीर्य्यशुल्ल्यानाम्मुखाशिवोनःसुमनाभव ॥ १३ ॥ नमस्ते ॥ नमस्तऽआयुधायानाततायधृष्णवे ॥ उभाभ्यां मुततेनमोबाहुब्भ्यान्तवधन्न्वने ॥ १४ ॥ मानः ॥ मानोमहान्तमुत मानोऽअर्भकम्मानऽउक्षन्तमुतमानऽउक्षितम् ॥ मानोवधीःपितरं

तारिताय । धृष्णावेधर्षणशीलाय प्रगल्भाय । उभाभ्याम् उतअपिच । तेतव नमोस्तु । बाहुभ्यां तवधन्वने । धनुषे नमइत्यनुवर्त्तते ॥ १४ ॥ मा नः मावधीः नः अस्माकम्महान्तं वृद्धः वयः

प्रभृतिभिः । उतमानोअर्भकम् । अपिचमावधीः नः अस्माक मर्भक मल्पम् । मानउक्षन्तम् । मावधीः नः अस्माक मुक्षन्तम् । उक्षसेचने । सिंचन्तं तरुणमिति यावत् । उतमानउक्षितम् । अपिचमावधीः नः अस्माकमुक्षितंसिक्तं गर्भस्थमित्यर्थः । मानोवधीः पितरम् । मावधीः नः अस्माकंपितरम् । आदरार्थं पुनर्वचनं महान्तमितिसिद्धत्वात् । मोतमातरम् । मावधीः अपि-

म्मोतमातरम्मानः॑प्प्रियास्तन्न्वोरुद्द्ररीरिषः ॥ १५ ॥ मानस्तोके ॥ तनयेमानऽआयुषि मानोगोषु मानोऽअश्श्वेषुरीरिषः ॥ मानोव्वीरा न्नुद्द्रभामिनोव्वधीर्हविष्मन्तःसदमित्त्वाहवामहे ॥ १६ ॥ [१६] अ

चमातरम् । मानः प्रियास्तन्वः रुद्ररीरिषः । रिषतिर्हिंसार्थः । मारीरिषः माहिंसीः नः अस्माकं प्रियास्तन्वः प्रियाणिशरीराणिपुत्रपौत्रलक्षणानि । हेरुद्र ॥ १५ ॥ मानः । मारीरिषः । रिषतिर्हिंसाकर्मा । माहिंसीः नः अस्माकन् तोकेपुत्रविषये । माहिंसीः तनयेपौत्रविषये । माहिंसीः नः अस्माकम् आयुषिविषयभूते । मानोगोषु । माहिंसीः नः अस्माकं गोषुविषय-

भूतासु। मानोअश्वेषु। माहिंसीः नः अस्माकमश्वेषुविषयभूतेषु। यद्दा विभक्तिव्यत्ययेन-व्याख्यानम्। मारीरिषः अस्माकंतोकंतनयमायुर्गा अश्वानिति। मानोवीरान् रुद्रभामिनो-वधीः। मावधीः नः अस्माकं वीरान् हे रुद्रभामिनः। भाम। क्रोधः। क्रोधसंयुक्तान् कः प्रत्युपकारइतिचेत्। हविष्मन्तः। हविषासंयुक्ताः सदं सदाकालम् इच्छत्वएवार्थं। त्वामेवा-

१६अ०

तम् ८०० नमोहिरण्यबाहवे॥ सेनान्ये दिशाञ्चपतयेनमोनमोवृ

ह्वयाहे। आह्वयामोयागार्थम्। अनन्यशरणा वयमित्यभिप्रायः॥ १६॥ (१) नमोहिरण्यबाहवे। इतउत्तरं यजूंषि द्रापेअन्धसस्पते इतियावत् द्वयोर्द्वयोरुद्रयोस्स्तुतिः। तिस्रोशीतयो रुद्रणाम् कण्डिकायां कण्डिकायामष्टावष्टौरुद्राः। तेषांचोभयतो नमस्काराः अन्येअन्य-

(१) नमो हिरण्यबाहव इत्युत्तरं द्रापे इति (४७) ऋक्पर्यंतं सर्वाणि यजूंषि। तत्र नमो हिरण्यबाहव इत्यादीनां धनुष्कृद्भ्यश्चवो नम इत्यन्तानां (४६) चत्वारिंशदधिकद्विशतसङ्ख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः किरिके भ्य इत्यादिचतुर्णाम् (४६) अग्नि वायुसूर्या देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः। छन्दांसि तु। चतुरक्षर दैवी बृहती पञ्चाक्षरं दैवी पंक्तिःषडक्षरं यजुर्गायत्री स प्ताक्ष यजुरुष्णिक् अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् यजुर्बृहती दशाक्षरं यजुःपङ्क्तिः एकादशाक्षरं यजु स्त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरं यजुर्जगती चतुर्दशाक्षरं सामोष्णिगिकमेव किरिकेभ्य इति। एतान्येवात्र छन्दांसि।

तरतो नमस्काराअन्येरुद्रास्तेघोरतरा अशान्ततरा यतउभयतो नमस्कारादिति । नमोस्तु हिरण्यालंकारभूषितवाहवे सेनान्येच । सनांनयतीतिसेनानी: । दिशांचपतयेनमः । नमो-वृक्षेभ्योहरिकेशेभ्य: वृक्षरूपेभ्यो रुद्रेभ्योनमस्कारइति । हरितानिपर्णानि केशाइवयेषां लक्ष्यन्ते ।

क्षेभ्योहरिकेशेभ्य॒ऽपशूनाम्पत॑येनमोनम॒ःशष्पिञ्ज॑राय * त्विषी॑मतेपथीनाम्पत॑येनमोनमोहरिकेशायोपवीतिने॑पुष्टानाम्पत॑येनमोनमोबभ्लुशायं ॥१७॥ नमोबभ्लुशायं ॥ व्याधिनेन्नानाम्पत॑येनमोन

पशूनाम्पतयेनमः । नमः शष्पिञ्जराय । नवप्ररूढानि तृणानिशष्पम् तद्वर्णाय । त्विषीमते । त्विषिर्दीप्तिः । पथीनांपतयेनमः पथामितिप्राप्ते छान्दसम् । नमोहरिकेशाय लोहितकेशाय । उपवीतिने । यज्ञोपवीतिने पुष्टानांसमृद्धानांपतयेनमः ॥ १७ ॥ नमोबभ्लुशाय बभ्रुवर्णाय ।

---

* त्विषीमत इत्यत्र शृणुत त्विषि भ्रजि भवत पिब स्मतिष्ठरक्षमकारि शृणुत्त्विषिभ्रजिभवतपिबस्मतिष्ठरक्षएते ऋस्साम-कारिप्रत्ययेदीर्घमापद्यन्ते इत्यनेनदीर्घः प्रा० अ० ३ । सू० ११७ ।

बभ्रुः कपिलः। व्याधिने व्यध्यतीतिव्याधी। अन्नानांपतयेनमः। नमोभवस्यहेत्यै। भवः संसारः हेतिरायुधम्। संसारस्यछेत्रे। जगतांपतयेनमः जगतांजङ्गमानाम्। नमोरुद्राय-आततायिने। आततेनधनुषाएतीत्याततयी। उद्यतायुधाय। क्षेत्राणांपतयेनमः। नमः सूताय सूतोश्वसारथिः। अहन्त्रेअहन्त्रे नहिसूतः किञ्चिदपिहन्ति। वनानांपतयेनमः॥ १८॥

मो॑भुवस्य॑हे॒त्यै॑जग॑ता॒म्पत॑ये॒नमो॒नमो॑रु॒द्राया॑तता॒यिने॒क्षेत्रा॑णा॒म्पत॑ये॒ नमो॒नम॑ःसू॒ताया॒हंन्त्यै॒वना॑ना॒म्पत॑ये॒नमो॒नमो॒रोहि॑ताय॥१८॥ नमो॒ रोहि॑ताय॥ स्थ॒पत॑ये॒वृ॒क्षाणा॒म्पत॑ये॒नमो॒नमो॑भु॒वन्त॑ये॒वारिवस्कृ॒ता यौष॑धीना॒म्पत॑ये॒नमो॒नमो॑म॒न्त्रिणे॑वाणि॒जाय॒कक्षा॑णा॒म्पत॑ये॒नमो॒नम॑

नमोरोहिताय। वर्णतोनिर्देशः। स्थपतये। स्थपतिर्गृहादीनांचेता। चयनं करोतिविश्व-कर्मरूपेण वृक्षाणांपतयेनमः। नमोभुवन्तये भुवंपृथिवींतनोति विस्तारयतीतिभुवन्तिः। वारिवस्कृताय। वरिवोधनम् तत्कृतं येनसवारिवस्कृतः। दीर्घत्वंछान्दसम्। ओषधीनांपतये

शु० य० सं० २५४ उ० भा०

१६ अ०

शिवम्

२५४

नमः । नमोमंत्रिणे । प्रसिद्धएवमंत्री वाणिजः । वणिगेववाणिजः कक्षाणाम्पतयेनमः । नदी-कक्षः पर्वतकक्षोवा । नमउच्चैर्घोषाय महाशब्दाय । आक्रन्दयते आक्रन्दः प्रसिद्धः । पत्तीनां पतयेनमः । हस्त्यश्वरथ पदातिसंख्यापत्तिः ॥ १९ ॥ नमःकृत्स्नायतया । कृत्स्नायततोयेति प्राप्तेतकारलोपश्छान्दसः । कृत्स्नञ्चासावायतञ्च कृत्स्नायत । पूरितधनुः तस्यभावः कृत्स्न.द-

ऽउच्चैर्घोषायाक्रन्दयतेपत्तीनाम्पतयेनमोनमः कृत्स्नायुतया ॥१९॥

नमः कृत्स्नायुतया ॥ धावते सत्त्वनाम्पतयेनमोनमः सहमानायनिव्याधिने ऽ आव्याधिनीनाम्पतयेनमोनमोनिषङ्गिणेककुभायस्तेनाना म्पतयेनमोनमोनिचेरवेपरिचरायारण्यानाम्पतयेनमोनमोवञ्चते

तता तयाहेतुभूतयाधावते । आकर्णपूरितेधनुषेत्यर्थः । सत्त्वनांसत्त्वानांपतयेनमः । नमःस-हमानाय अभिभवनशीलायनिव्याधिने । नितरांविध्यतीतिनिव्याधी । आव्याधिनीनांपतयेनमः आविध्यन्तियाः सेनास्ताआव्याधिन्यः । नमोनिषंगिणे निषङ्गःखड्गम् । ककुभाय ककुभइति

शु० य० सं० ३५५ उ० भा०

महन्नामसुपठितम् । स्तेनानांपतयेनमः स्तेनश्चौरः । नमोनिचेरवे नितरांचेरतीतिनिचेरुः । परिचराय सर्वतोगंत्रे । अरण्यानांपतयेनमः ॥ २० ॥ नमोवञ्चतेवञ्चतिर्गत्यर्थः । गंत्रे परिवंचतेसर्वतोगंत्रे स्तायूनांपतयेनमः । स्तायुश्चौरएव । नमोनिषंगिने षड्गिने । इषुधि मते इषुधिरस्यास्तीतिइषुधिमान् । तस्कराणांपतयेनमः । तस्करश्चौरएव । नमः सृकायिभ्यः । सृकइति

१६अ०

तं॥२०॥ नमो॒ वञ्च॑ते॥ * परि॒वञ्च॑ते स्ता॒यू॒नाम्पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ निष॒ङ्गिण॒ऽइषुधि॒मते॒ तस्क॑राणा॒म्पत॑ये॒ नमो॒ नम॑ः सृका॒यिभ्यो॒ जिघा॑ᳪंसद्भ्यो मु॒ष्णा॒ताम्पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ऽसि॒मद्भ्यो॒ नक्त॒ञ्चर॑द्भ्यो वि॒कृन्ताना॒म्पत॑ये॒ नम॑ः ॥२१॥ [५] नम॑ऽउष्णी॒षिणे॑ ॥ गिरि॒च॒राय॑ कुलु॒ञ्चाना॒म्पत॑ये॒ नमो॒

वज्रनामसुपठितम् सृकेणगृहीतेन एतुंशीलमेषामितिसृकायिणः । जिघांसद्भ्यः हन्तुमिच्छद्भ्यः मुष्णतांपतयेनमः । मुषस्तेये नमोऽसिमद्भ्यः । असिःखड्गं तत्संयुक्तेभ्यः नक्तंचरद्भ्यः रात्रौगच्छद्भ्यः विकृन्तानांपतयेनमः । विकर्तनशीलाविकृन्ताः ॥ २१ ॥ नमः उष्णीषिणे उष्णीषोस्यास्ती-

शिवम्

* उपसर्गपूर्वकस्य वकारस्य गुरुत्वन्नभवति इति वक्ष्यमाणः

त्युष्णीषी । उष्णीषः शिरोवेष्टनम् । गिरिचराय । गिरौपर्वतेचरतीति गिरिचरः । कुलु-ञ्चानांपतयेनमः कुत्सितंलुञ्चति कुलानिवालुञ्चतीतिकुलुञ्चाः । नमइषुमद्भ्यः धन्वायिभ्य-श्चवोनमः । व्याख्यावक्रवचन धर्मः प्रदृश्यते । नमोस्तुयेयूयमिषु मन्तस्तेभ्यइषुमद्भ्यः । धनु-षागृहीतेन एतुंशीलमेषा मितिधन्वायिनः । वासंज्ञायामिति धनुषोधन्वन् धन्वायिभ्यः ।

नमऽइषुमद्भ्योधन्न्वायिभ्यश्श्चवोनमोनमऽआतन्न्वानेभ्यः प्रतिद धानेभ्यश्श्चवोनमोनमऽ आयच्छद्भ्योस्यद्भ्यश्श्चवोनमोनमोविसृज द्भ्यः ॥ २२ ॥ नमोविसृजद्भ्योविद्ध्यद्भ्यश्श्चवोनमोनमः स्वपद्भ्योजाग्ग्र द्भ्यश्श्चवोनमोनमः शयानेभ्यऽआसीनेभ्यश्श्चवोनमोनमस्तिष्ठद्भ्यो

चकारः समुच्चयार्थीयः । वः युष्मभ्यं नमः । नमः आतन्वानेभ्यः । उत्क्षिप्तज्या । कानि धनूंषि-कुर्वाणेभ्यः । प्रतिदधानेभ्यश्चवोनमः । प्रतिदधानाः संधानकुर्वाणाः । नमः आयच्छद्भ्यः । आकर्षद्भ्योधनूंषि । अस्यद्भ्यश्चवोनमः । असुत्क्षेपणेकाण्डानिक्षिपद्भ्यः ॥ २२ ॥ नमोवि-

सृजद्भ्यः । काण्ड निक्षिपद्भ्यः योद्धारं प्रति । विध्यद्भ्यश्च वो नमः । विध्यन्ति ताडयन्ति येशरैस्ते भ्योविध्यद्भ्यः । नमः स्वपद्भ्योजागृद्भ्यश्च वो नमः । नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च-वोनमः । नमः तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमो नमः । शट्शानजन्तानेतानि पदानि ऋजून्येव ॥ २३ ॥

धावद्भ्यश्च वो नमो नमः सभाभ्यः ॥ २३ ॥ नमः सभाभ्यः ॥ सभापतिभ्यश्च वो नमो नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो नमऽआव्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नमऽउगणाभ्यस्तृंहतीभ्यश्च वो नमो नमो गणेभ्यः ॥ २४ ॥ नमो गणेभ्यो ॥ गणपतिभ्यश्च वो

इत उत्तरं जातेभ्योजुहोति । जाताजाति विशेषाः तद्द्योच्यन्ते रुद्रद्वैत प्रतिपादनाय । रुद्रलोके किलेत्थंभूता रुद्राः सन्ति । तदुक्तम् । अथोएवठं० हैतानि रुद्राणां जातानि । नमः सभाभ्यः सभादिभ्यः रुद्रदृष्टिः कर्त्तव्येतितात्पर्यार्थः । सभापतिभ्यश्च वो नमः । नमः अश्वेभ्यः अश्वपतिभ्यश्च वो नमः । नमः आव्याधिनीभ्यः आविध्यन्त्यो व्याधिन्यः सेनाः

विविध्यन्तीभ्यश्चवोनमः । विविधं विध्यन्तीति विग्रहे सेनाएवाभिधेया । नम उगणाभ्यः । उदुपसर्गस्यान्त्यलोपः । उद्गूर्णगणा समूहायासुसेनासुताएवमुच्यन्ते । तृहंहतीभ्यश्चवोनमः । तृंहतिर्हिंसाकर्मा । हिंसन्तीभ्यः ॥ २४ ॥ नमोगणेभ्यः । गणः समूहः । गणपतिभ्य-

नमो॒ व्रातेभ्यो॒ व्रात॑पतिभ्यश्च वो॒ नमो॒ नमो॒ गृत्सेभ्यो॒ गृत्स॑पतिभ्य श्च वो॒ नमो॒ नमो॒ विरू॑पेभ्यो॒ विश्वरू॑पेभ्यश्च वो॒ नमो॒ नमः॑ सेना॑भ्यः ॥ २५ ॥ नमः॑ सेना॑भ्यः ॥ सेना॒निभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमो॑ र॒थिभ्यो॑ ऽअर॒थेभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमः॑ क्ष॒त्तृभ्य॑ः सङ्ग्रही॒तृभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमो॑

श्चवोनमः । नमो व्रातेभ्यः । व्रातमहन्तिव्राताणगणविशेषाः । व्रातपतिभ्यश्चवोनमः नमोगृत्सेभ्यः । गृत्सोमेधावी । गृत्सपतिभ्यश्चवोनमः । नमोविरूपेभ्यः निकृष्टरूपेभ्यः नानारूपेभ्योवा । विश्वरूपेभ्यश्चवोनमः । विश्वरूपाः सर्वरूपाः ॥ २५ ॥ नमः सेनाभ्यः । सेनाचमूः सेनानिभ्य-श्चवोनमः । सेनांनयतीतिसेनानीः नमोरथिभ्यः । रथायेषांसन्तितेरथिनः । अरथेभ्यश्चवोनमः

अरथारथवर्जितायोद्वारः । नमःक्षत्तृभ्यः रथानामधिष्ठातारः (१) क्षत्तारः । संग्रहीतृभ्यश्चवोनमः संग्रहीतारः सारथयः । नमोमहद्भ्यः महान्तोजाति विद्यादिभिरुत्कृष्टाः । अर्भकेभ्यश्चवो-नमः अर्भका अल्पकाः प्रमाणादिभिः ॥ २६ ॥ नमःतक्षभ्यो रथकारेभ्यश्चवोनमः । रथकारो

मुहद्भ्योऽअर्भकेभ्यश्चवोनमः ॥ २६ ॥ नमस्तक्षभ्यः ॥, नमस्तक्ष भ्योरथकारेभ्यश्चवोनमोनमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्चवोन मोनमोनिषादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्चवोनमोनमः श्वनिभ्योमृग

रथंकरोतीति तक्षणोविशेषएव । नमःकुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्चवोनमः कुलालाःकुम्भकाराः कर्मारोलोहकाराः । नमोनिषादेभ्यः पुंजिष्टेभ्यश्चवोनमः । निषादामात्सिकाः पुंजिष्टा जा-न्यन्तरसंवद्धा पुल्कसादयः नमःश्वनिभ्यः । शुनोनयन्तीतिश्वन्यः तेभ्यःश्वनिभ्यः । नयतेर्ड्-

(१) क्षिनिवासगत्योः तुदादिः क्षियन्तिनिवसन्तिरथेष्विति क्षत्तारः यद्वाक्षिप् प्रेरणे क्षिपन्तिप्रेरयन्तिसारथीनिति क्षत्तारः रथाधिष्ठातारः ।

स्वत्वंछान्दसम् श्वागणिकाउच्यन्ते । मृगयुभ्यश्ववोनमः इदंयुरिदंकामयमानइतियास्कः । मृ-
गान् कामयन्तीतिमृगयवः पापर्द्धिकाः तेभ्योमृगयुभ्यः ॥ २७ ॥ (१) नमःश्वभ्यः श्वपतिभ्यश्ववोनमः
इत्युभयतोनमस्काराः समाम्नाः । नमइषुमद्भ्योधन्वायिभ्यश्च वोनमइत्यारभ्ययेवःशब्दाश्रुति-

युभ्यंश्चवोनमोनमुःश्वभ्यः ॥ २७ ॥ नमुःश्वभ्युःश्वपतिभ्यश्च
वोनमोनमोभवायंचरुद्रायंचुनमंः शुर्वायंचपशुपतंयेचुनमोनीलंग्री

क्रान्ताः तेपूजावचनावा नयुष्मदादेशाः । इतउत्तरंरुद्रनामानि (२) नमोभवायच (३) रुद्रायचनमः
(४) शर्वायच (५) पशुपतयेच । (६) नमोनीलग्रीवायच (७) शितिकण्ठायच नीलग्रीवःकृष्णग्रीवः ।

(१) श्वानः कुक्कुरास्तद्रूपेभ्यो नमः शुनां पतयः श्वपतयः श्वपालकास्तेभ्योवो युष्मभ्यंनमः । श्वपतयः किरातवेषस्य रुद्रस्यानुचरः ।
(२) भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः । (३) रुत् दुखं द्रावयति नाशयति रुद्रस्तस्मै नमः । (४) शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः । (५) पशून् अज्ञान् पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः । (६) विषभक्षणेन नीला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नोलग्रीवस्तस्मै नमः ।
(७) शितिः श्वेतः कण्ठोनीलातिरिक्तभागो यस्य शितिकण्ठस्तस्मै नमः । शिती धवलमेचकौ ।

शितिकण्ठ: श्वेतकण्ठ: ॥२८॥ नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशायच । कपर्दो जटामुकुटधारी व्युप्तामुण्डि ताःकेशायस्य व्युप्तकेशः नमःसहस्राक्षायच शतधन्वनेच बह्वक्षाय बहुधनुष्कायच । नमोगिरिशयायच शिपिविष्टायच गिरौशेतइतिगिरिशयः । शिपिविष्टः शिपइवनिर्वेष्टितः खल्लतिरित्यभिधेयः प्रजननवत् वेष्टनरहितः । यद्वाउदितमात्र आदित्यउच्यते शिपिशब्देनचबालरश्मयउच्यन्ते ।

वाचशितिकण्ठायचनमः कपर्दिने ॥ २८ ॥ नमः कपर्दिने ॥ चव्युप्तकेशायचनमः सहस्राक्षायचशतधन्वनेचनमोगिरिशयायचशिपिविष्टायचनमोमीढुष्टमायचेषुमतेचनमोह्रस्वाय ॥ २९ ॥ नमोह्रस्वाय ॥ चवामनायचनमोबृहतेचवर्षीयसेचनमोवृद्धायचसवृधेच

नमोमीढुष्टमायचेषुमतेच । मीढुष्टमः सेक्तृतमः युवापरिणामरहित इत्यर्थः । इषुमान्इषुसंयुक्तः ॥ २९ ॥ नमोह्रस्वायच वामनाच । रूपतोनमस्काराः । ह्रस्वालघुप्रमाणः वामनःसंकुचितावयवः । नमोबृहतेचवर्षीयसेच । बृहतेमहतेवर्षीयसेवृद्धतरायच । नमोवृद्धायच सवृधेच

शिवम
३५८

वृद्ध:प्रसिद्ध: सदृध: तेनसमानवया: नमोग्रायच प्रथमायच अग्रेभवोग्र: प्रथमोमुख्य: ॥ ३० ॥ नमआशवेचाजिरायच शीघ्रनामनी । आशुरध्वनो व्यापार: । अजिर: । अजगतिक्षेपणयो: । अजतीत्यजिर: । नम:शीघ्रायच शीभ्यायच । शीघ्रशीभशब्दौ क्षिप्रनामनी एवंतत्रभवइतिछान्दसो यत्प्रत्यय: अधिष्ठातृदेवतावचन: । उपरितनेष्वेवमेवयोज्यम् । नमऊर्म्याय-

नमोऽग्राऽयचप्प्रथुमायंचुनमऽआशवे ॥ ३० ॥ नमऽआशवे ॥ चाजिरायंचुनमः शीघ्र्यायचुशीभ्यायचुनमऽऊर्म्म्यायचावस्वन्न्यायचुनमोनादेयायंचुद्वीप्प्यायच ॥ ३१ ॥ [५] नमोज्ज्येष्ठायं ॥ चकनिष्ठायंचुनमं ÷ पूर्व्वुजायंचापरजायंचुनमोमद्ध्यमायंचापगल्भायंचुनमो

चावस्वन्यायच । ऊर्मिर्जलकल्लोल: । अवाचीनमुदकस्यगच्छत: । स्वनोध्वनि:अवरून: नमोनादेयायच द्वीप्यायच । नद्यांभव: द्वीपेभव: द्वीपोनद्या मध्येउदकरहित:प्रदेश: ॥ ३१ ॥ नमोज्येष्ठायच कनिष्ठायच वयोवस्थाभिप्राया: षट्नमस्कारा: । नम:पूर्वजायचा परजायच । पूर्वजात:

पूर्वजः अपरोजातः अपरजः । नमोमध्यमायचा पगल्भायच मध्येभवो मध्यमः अपगतगर्भः अपगल्भः । एकगर्भान्तरितः । नमोजघन्यायच वुध्न्यायच । जघनः पश्चाद्भागः वुध्नमादिःतत्रभवः । इतिद्वादशयत्नत्ययान्तारुद्राः ॥ ३२ ॥ नमःसोभ्यायचप्रतिसर्यायच । सोभइतिगन्धर्वनगरंसुभमितिवा । अभिचारकर्मसरः प्रतिसरःप्रत्यभिचारः । नमोयाम्यायच

जघन्न्यायचबुध्न्यायचनमः सोभ्याय ॥ ३२ ॥ नमः सोभ्याय ॥ चप्रतिसर्य्यायचनमोयाम्म्यायचक्षेम्म्यायचनमः श्लोक्यायचावसान्न्यायचनमऽउर्व्वर्य्यायच खल्ल्यायच नमोव्वन्न्याय ॥ ३३ ॥ नमो व्वन्न्या ॥ च कक्ष्यायच नमः श्रवायचप्प्रतिश्रवायच नमऽ आशु

क्षेम्यःयच । नमःश्लोक्यायचा वसान्यायच श्लोकःशब्दः । अवसानंसमाप्तिः नमउर्वर्य्याय खल्यायच । उर्वरःसीतयोरन्तरं सर्वसस्याढ्ययेरः । सीतयोर्लाङ्गलमार्गद्वयोरन्तरम् । खलोधान्यखलः ॥ ३३ ॥ नमोवन्यायच कक्ष्यायच । वनंवृक्षसमूहःउदकंवा कक्षोनदीकक्षःपवतकक्ष-

त्वोवा । नमःश्रवायचप्रतिश्रवायच । श्रवःशब्दःप्रतिश्रवःप्रतिशब्दः । नमःआशुषेणाय-चाशुरथायच । आशुसेनःशीघ्रसेनःआशुरथःशीघ्ररथः । नमःशूरायचावभेदिनेच । शूरःश-वतेः । अवाचीनंभेत्तुं शीलमस्येत्यवभेदी ॥ ३४ ॥ नमोविल्मिनेचकवचिनेच । बिल्ममस्यास्ती-तिविल्मी । विल्मंभासनम् उत्तराङ्गमुच्यते । कवचंपट्टस्यूतं कर्पासगर्भम् । नमोवर्मिणेच

षेणायचाशुरथायचनमःशूरायचावभेदिनेच नमोबिल्मिने ॥ ३४ ॥

नमोबिल्मिनेचकवचिनेच नमोवर्म्मिणेचवरूथिनेच नमः श्रुतायच श्रुतसेनायच नमोदुन्दुभ्यायचाहनन्न्यायच नमोधृष्णवे ॥ ३५ ॥

नमोधृष्णवेचप्रमृशायच नमोनिषङ्गिणेचेषुधिमतेच नमस्तीक्ष्णेषं

वरूथिनेच वर्मलौहं वरूथंहस्तिनउपरिगृहाकारः । कोष्टकः नमःश्रुतायच श्रुतसेनायच । श्रुतायसर्वलोकविदिताय । श्रुतसेनाप्रसिद्धाच मूर्यस्य । नमोदुन्दुभ्यायच हनन्यायच । दुन्द भौभवः दुन्दुभ्यः आहननेभवआहनन्यः ॥ ३५ ॥ नमोधृष्णवेचप्रमृशायच । धृष्णुः प्रगल्भः

प्रहृय: सर्वंपरिमृशतिपरिडतइत्यर्थ: । नमोनिषङ्गिणेचेषुधिमतेच । निषंगंखड्गं तदस्यास्तीति-निषङ्गी इषुधिमान् इषव: धीयन्ते अस्मिन्नितिइषुधि: । नम: तीच्णेषवेचा युधिनेच । तीच्णइषवोस्य विद्यन्तइति तीच्णेषु: आयुधमस्यास्तीत्यायुधी । नम: स्वायुधायच सुधन्व-नेच । शोभनायुध: स्वायुध: शोभनधनु: सुधन्वा ॥ ३६ ॥ नम: स्रुत्याचपथ्यायच । नद्या-

वेचायुधिनेच नम॑: स्वायुधाय॑चसुधन्व॑नेच ॥ ३६ ॥ [५] नमः स्रुत्याय ॥ च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्प्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय च नमो नादेयाय च वैशन्ताय च नमः कूप्प्याय ॥ ३७ ॥ नमः कूप्प्याय ॥ चावट्याय च नमो वीध्र्याय चातप्प्याय च नमो मेघ्याय च

एकदिशोदक वाहिनीस्रुति स्तत्रभव: स्रुत्य: । पथिभव: पथ्य: नम: काट्यायच नीप्यायच । काटेभव: काट्य: । काट: कूप: । नीचैर्यन्तिर्यत्रापः सनीपः तत्रभवोनीप्प: । नम: कुल्यायच । सरस्यायच । कुल्यायांभव: कुल्य: सरसिभव: सरस्य: । नमोनादेयायच वैशन्तायच । नद्यां-

१६अ०

शिवम्

३६०

भवोनादेय: । स्त्रोभ्योठक् । वेशन्त: तडाग: तत्रभवोवैशन्त: ॥ ३७ ॥ नम: कूप्यायचावट्यायच ।
कूपेभव: कूप्य: अवटेभव: अवट्य: । अवटोगर्त्त: । नमोवीध्र्यायचातप्यायच । इन्धीदीप्तौ विग-
तदीप्तिर्वीध्र घनागम: तत्रभवोवीध्र्य: । आतपेभवआतप्य: । नमोमेघ्यायचविद्युत्यायच । निग-
दव्याख्यानम् नमोवर्ष्यायचावर्ष्यायच । वर्षेभव: वर्ष्य: अवर्षेभव अवर्ष्य: ॥ ३८ ॥ नमोवात्या-

विद्युत्यायचनमोवर्ष्यायचावर्ष्यायचनमोवात्याय ॥ ३८ ॥ नमो
वात्याय ॥ चरेष्म्यायचनमोवास्तव्यायचावास्तुपायचनमःसोमाय
चारुद्रायचनमस्ताम्राायचारुणायचनमःशङ्गवे ॥ ३९ ॥ नमःशङ्गवे ॥
चपशुपतयेचनमऽउग्रायचभीमायचनमोऽग्रेवधायचदूरेवधायचन

चरेष्म्यायच । वातेभवोवात्य: । रिषतिर्हिंसार्थ: । अन्येभ्योपिचदृश्यन्तइतिमनिन् । रेष्म ।
तत्रभवोरेष्म्य: नमोवास्तव्यायच वास्तुपायच वास्तुगृहं तत्रभवोवास्तव्य: वास्तुपतिर्वास्तुप: ।
नम: सोमायचरुद्रायच । नामतोनमस्कारा: । नमस्ताम्रायच । वर्णतो नमस्कारा: ॥ ३९ ॥

नमः शङ्गवेच पशुपतयेच। शंसुखंगवांकरोतीति शंगुः। पशूनाम् पतिः। नमः उग्रायचभीमा-यच। उग्रउद्गूर्णः भीमाभीषणः। नमोग्रेवधायच दूरेवधायच अग्रेस्थितोहन्तिअग्रेवधः। दूरेस्थितोहन्तिदूरेवधः। नमोहन्त्रेच हनीयसेच। हन्तीतिहन्ता हनीयान्हन्तृतमः। नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः। हरितवर्णानियेषांवृक्षाणां पत्राणितएवमुच्यन्ते। नमस्ताराय। तार-

मोहन्त्रेचहनीयसेच नमोवृक्षेभ्योहरिकेशेभ्योनमस्ताराय ॥ ४० ॥

[४] नमःशम्भवाय ॥ चमयोभवायचनमःशङ्करायच * मयस्कराय

यन्तिउत्तारयति संसारात् तारः ॥ ४० ॥ नमः शंभवायच मयोभवायच। शमउपशमे। अस्यशंसुखनाम। शमाद्भवतीतिशंभवः। शमासुखेनवाभावयतीतिशंभवः। यद्वा। शंचआ-नन्दरूपस्य। कालदेशानवच्छिन्नं भवनं तच्छक्तिस्य। आनन्दविज्ञानद्वन्द्वार्थः। इयमेवव्याख्या मयोभुवशब्दस्य। नमः शङ्करायच। मयस्करायच। शङ्करोतीतिशंकरः। मयः करोतीतिमय-

* मयस्कराय चेत्यत्रसकारस्य नहित्वं ऊष्मान्तस्थाभ्यस्वस्पर्शः एतेभ्यः परःस्पर्शोद्विरुच्यते इत्यनेनककारस्यैवद्वित्वं प्रा० अ० ४। सू० १०२।

स्कर:। नमः शिवायच शिवः शान्तोनिर्विकारः। शिवतरस्ततोऽप्यधिको निरतिशयसर्वज्ञ-बीजः॥ ४१॥ नमः पार्यायचा वार्यायच। पारेभवः पार्य्यः। अवारेभवः अवार्यः। नमः प्रतरणाय चोत्तरणायच। प्रतरन्तियेनतत्प्रतरणम् उदकमुच्यते। उत्तरन्तियेनतदुत्तरणम् नौरुच्यते। नमस् तीर्थ्यायच कूल्यायच। तीर्थेभवस्तीर्थ्यः कूलेभवः कूल्यः। नमः शष्प्यायच

चुनमः॑ शि॒वाय॑च शि॒वत॑राय च ॥४१॥ [१] नमः॒ पार्य्या॑य ॥ चावार्य्या॒य चु नमः॑ प्प्र॒तर॑णाय चो॒ त्तर॑णाय च॒ नम॒स्तीर्थ्या॑य च॒ कू॒ल्ल्या॑य च॒ नम॒ श॒ष्प्या॑य चु॒ फेन्न्या॑य चु नमः॑ सिक॒त्त्या॒य ॥४२॥ नमः॑ सिक॒त्त्या॒य ॥ चप्प्र वा॒ह्य्या॒य चु नमः॑ किꣳ शि॒ला॒य॑ च क्ष॒य॒णा॒य॑ चु नमः॑ कप॒र्द्दि॑ने च पु॒ल॒स्त॒ये॑ च॒

फेन्यायच। प्ररूढानितृणानिशष्पमुच्यन्ते तत्रभवः शष्प्यः फेनेभवः फेन्यः॥ ४२॥ नमः सिकत्यायच प्रवाह्यायच। सिकतासुभवः सिकत्यः प्रवाहेभवः प्रवाह्यः किꣳशिलायचक्षय-णायच। किमेतदुदकंहिमीभूतमुतशिलेति यत्रवितर्कः सकिंशिलः। यद्वाकिं शिलोऽतक-

कंरः। चयन्त्यस्मिन्नाप इतिच्चयणः। नमः कपर्दिने च पुलस्तये च। कपर्दीजटामुकुटधारी। पुरस्तिष्ठतीतिपुलस्ति। शुभाशुभदिदृच्चया। नमदूरेण्यायचप्रपथ्यायच। दूरेणभवदूरेण्यः। निरुदकप्रदेशदूरेणम्। प्रपथेभवः प्रपथ्यः॥ ४३॥ नमो व्रज्यायचगोष्ठ्यायच। व्रजेभवोव्रज्यः। गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्नितिगोष्ठः तत्रभवोगोष्ठ्यः। नमस्तल्प्यायच गेह्यायच। तल्पः शयनम् गेहं-

नमंऽइरिण्यायचप्रपथ्यायच नमोव्रज्याय॥४३॥ नमोव्रज्याय॥ चगोष्ठ्यायचनमस्तल्प्यायचगेह्यायचनमोहृदय्यायचनिवेष्प्यायच नमःकाट्यायचगह्वरेष्ठायच नमःशुष्क्याय॥ ४४॥ नमः शुष्क्याय॥ चहरित्यायच नमःपाꣳसव्यायचरजस्यायच नमोलोप्यायचोलप्या

मर्भगृहम् तत्रभवइतितद्धितः। नमोहृदय्यायच निवेष्प्यायच। हृदयेभवोहृदय्यः निवेष्येभ- वोनिवेष्प्यः। निवेष्पआवर्तः। भ्रमः। नमः काट्यायचगह्वरेष्ठायच। काटेभवः काट्यः। काटः कूपः। गह्वरेतिष्ठतिगह्वरेष्ठः गह्वरं महदुदकम्॥ ४४॥ नमः शुष्क्यायचहरित्या-

यच। शुष्केभवः शुष्क्यः। हरितेभवोहरित्यः। हरितमार्द्दम्। नमः पांसव्यायच रज-
स्यायच। पांसुषुभवः पांसव्यः रजसिभवोरजस्यः। नमोलोप्यायचोलप्यायच। लोपेभवोलोप्यः
लुप्यतइतिलोपः। उलपेभवउलप्यः। उर्द्दलपातेउच्चार्यतेनतुलोपइवाश्रवण सुपैति उलपः।

यच नमऽऊर्व्व्यायच सूर्व्व्यायच नमः पर्ण्णाय ॥४५॥ नमः पर्ण्णाय ॥ च
पर्णशदायचनमऽउद्गुरमाणायचाभिघ्नतेचनमऽआखिदतेचप्रखि
दतेचनमऽइषुकृद्भ्योधनुष्कृद्भ्यश्चवोनमोनमोवःकिरिकेभ्यो * दे

नम उर्व्यायच। ऊर्वेभवऊर्व्यः। ऊर्वोवडवाग्निः। सएवशोभनःसूर्वः तत्रभवःसूर्व्यः ॥ ४५ ॥
नमःपर्णायच पर्णशदायच। पर्णंप्रसिद्धम् पर्णशद्:पतितपर्णावस्थानवान्। नमउद्गुरमाणाय-
चाभिघ्नतेच। उद्गुरमाणउद्यमनशीलः। अभिघ्नतेअभिहननम् कुर्वते। नमआखिदतेच खिद दैन्ये

* अत्रापिकश्चिद्विशेषोऽमोघनन्दिन्यांशिक्षायाम् अनुस्वारोद्विमात्रःस्याद्दवर्णे व्यंजनोदये उदाहरणं देवानांहृदयेभ्यः।
अत्रतर्जन्यः प्रसारे प्रमाणम् दीर्घरङ्गे चतर्जन्याः प्रसारःपरिकीर्तितः

दैन्यभावङ्कुरुते । अभक्तानाम्प्रकर्षेण दैन्यभावंकुर्वते निषिद्धसेविनाम् नमइषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च-वोनमः । इषून्येवकुर्वन्तिते इषुकृतःतेभ्योनमः । येयूयं धनुष्कृतः तेभ्योयुष्मभ्योनमः । युष्मदा-देश योगात्प्रत्यक्षाएतेरुद्राः । समाप्तास्तिस्रोशीतयः इदानींरुद्राणां हृदयभूतानामग्निवायुसू-र्याणां संवन्धी नियजूंषि उच्यते । नमोवः किरिकेभ्यः नमोवःयुष्मभ्य येयूयंकिरिकाः कुर्वंतीदं जगत् दृष्टाद्य । पकारेण किरिकाः अग्निवायु सूर्याः देवानाउँ० हृदयेभ्यः रुद्राणांहृदय

वानाउँ हृदयेभ्योनमोविचिन्वत्केभ्योनमोविक्षिणत्केभ्योनमऽआनिर्हतेभ्यः ॥४६॥ [५] द्रापेऽअन्धसः ॥ द्रापेऽअन्धसस्पतेदरिद्रनीललोहित ॥ आसाम्प्रजानामेषाम्पशूनाम्माभेर्म्मारोङ्मोचनःकिञ्च

भूताः । नमो विचिन्वत्केभ्यः विचिन्वन्ति पृथक्कुर्वन्ति धर्मकारिणाम् पापकारिणाञ्च तेविचिन्वत्काः । नमोविक्षिणत्केभ्यः । विविधंक्षिणवन्तिहिंसन्ति येतेविक्षिणत्काः । नमआनिर्हतेभ्यः हन्तिगत्यर्थः । एतेह्यग्नि वायुसूर्याः सर्गादावाभिमुख्येन तेभ्यो लोकेभ्योनिर्गता ॥ ४६ ॥ द्रापे-अन्धसस्पते । सप्तकण्डिकाएकरुद्रस्तुतिः । उपरिष्टाद्बृहती । हेद्रापे । द्रकुत्सासागतौ । द्राप-

यतीतिद्रापिः। अयथोक्तकारिणं कुत्सितांगतिंनयति। हेअन्धसस्पते। सोमस्यपते। हेद-रिद्र हेनिःपरिग्रह। हेनीललोहित। नानानिचास्यैतानि रूपाणिचेतिश्रुतिः। एवसंबो-ध्यरुद्रम्। अथेदानीमभयं याचते। आसांप्रजानाम् अस्मदीयानाम् एषांपशूना मात्वंभैषीः। मारोक् अविभ्यत्त्वमात्त्वंरुजः मात्वंभांत्तीः मोचनः किञ्चनाममत्। माचनःअस्माकंकिंचन-अपत्यादिकम्। आममत्। अमरोगे। माचास्माकमपत्यादिकंरोगसंयुक्तं कुर्यादित्यर्थः॥ ४७॥

नामंमत्॥ ४७॥ इमारुद्रायं॥ तवसेंकपर्दिनेंक्षयद्वींरायप्रभंरामहे मतीः॥ यथाशमसंद्द्विपदेचतुंष्पदेविश्वंपुष्टङ्ग्रामेंऽअस्मिन्ननंना

इमारुद्राय। जगती। इमाः मतीः याभिः स्तूयतेतारुद्राय। तवसे। महतेवलवतेवा। उभयत्रहि तवः शब्दः पठ्यते। कपर्दिने। जटामुकुटधारिणे। क्षयद्वीरा। क्षयन्तिवसन्त्य-स्मिन्वीरा इतिक्षयद्वीर स्तस्मैक्षयद्वीराय। प्रभरामहे प्रेरयामः तथावयंप्रेरयामः। यथायेनप्रका-रेण। शमसत् द्विपदेचतुष्पदे। शंसुखम् असत् भवतिद्विपदांचचतुष्पदांच। यथाविश्वं-

शु० य० सं० २६४ उ० भा०

सर्वंपुष्टं सम्दङ्ग्रामे अस्मिन् अनातुरम् आपद्रहितं स्वस्थंभवति ॥ ४८ ॥ याते रुद्र। अनुष्टुप्। हे रुद्रयातवशिवाशान्तातनूः शरीरम्। शिवा। अतिशयार्थंपुनर्वचनम्। विश्वाहाभेषजी। सर्वदाभिषत्त्वेनवर्तते। शिवारुतस्यव्याधेः भेषजी। रुतशब्दोव्याधिवचनः। यद्वा। शिवारुतस्यशिवाफेत्कृतस्यशब्दस्यभेषजी। अपशकुनहन्त्रीत्यर्थः। तयातन्वानःअस्मान्

तुरम् ॥ ४८ ॥ याते ॥ यातेरुद्रशिवातनूः शिवाविश्वाहाभेषजी ॥ शिवारुतस्यभेषजीतयानोमृडजीवसे ॥ ४९ ॥ परिनः ॥ परिनोरुद्रस्यहेतिर्वृणक्तुपरित्वेषस्यदुर्मतिरघायोः अवस्थिरामघवद्भ्यस्तनु

मृडसुखय। जीवसेजीवनाय ॥ ४९ ॥ परिनः। अनुष्टुप्। परिवृणक्तुपरिवर्जयतु। नः अस्मान्। रुद्रस्यहेतिः आयुधम्। परित्वेषस्यदुर्मतिरघायोः। परिवृणक्तुत्वेषस्यक्रोधिनोज्वलितस्य दुर्मतिः दुष्टामतिः। अघायोः। अघंपापंयः कामयते परस्मैकर्तुंमअघायुः तस्य-अघायोः। उत्तरोर्द्धर्चः प्रत्यक्षकृतो द्वितीयंवाक्यम्। अवस्थिरामघवद्भ्यस्तनुष्व। अवतनुष्व

१६अ० शिवम् २६४

अवतारय शिथिलीकुरु । स्थिरा स्थिराणिधनूंषि । केभ्योऽर्थायअवतनुष्व । मघवद्भ्यः । मघं धनं हविर्लक्षणं येषामस्तितेमघवन्तः तेभ्योमघवद्भ्यो यजमानेभ्योऽर्थाय । नतुअयागशीलेभ्यः प्रतिषिद्धसेविभ्यः । किञ्च । हेमीढ्वः मिहसेचने । सेक्तः । मध्यस्थानोवाऽऽवृष्टिकर्मणास्तूयते । युवावाक्त्वा । अपरिणामित्त्वेनस्तूयते । तोकायतनयायमृड । तोकायपुत्राय तनयायपौ-

ष्वमीढ्वस्तोकायतनयायमृड॥५०॥ मीढुष्टमशिवतम॥ मीढुष्टमशि वतमशिवोनःसुमनाभव॥परमेवृक्षऽआयुधन्निधायकृत्तिंवसानऽआ चरपिनाकम्बिभ्रदागहि ॥५१॥ विकिरिद्रविलोहित ॥ विकिरिद्रवि

लाय । मृडसुखय ॥ ५० ॥ मीढुष्टम । यवमध्यात्रिष्टुप् । हेमीढुष्टमसेक्तृतम । हेशिवतम शिवोनःअस्माकंसुमनाः शोभनमनस्कस्त्वभव । किञ्च । परमेवृक्षेदूरदेशावस्थायिनि आयु- धंनिधाय स्थापयित्त्वा । कृत्तिंचर्मवसानः । आचर । आचरणमनुष्ठानम् । पिनाकंबिभ्रत् । पिनाकंकोदण्डः तंधारयन् आगहिआगच्छ ॥ ५१ ॥ विकिरिद्र । द्वेअनुष्टुभौ । हेविकि-

रिद्र । विकिरन्निषून्द्रावयतीतिविकिरिद्रः । विलोहितविगतकल्मषभाव । नमस्तेअस्तु हेभ-
गवन् । एवमभिष्टुत्यअथयाचते । यास्तवसहस्रं हेतयः । हेतिरायुधम् सहस्रशब्दोनन्तवचनः ।
अन्यस्मिन्निवपन्तुताः । अस्मत्तोन्यं पुरुषःनिपन्तुताः ॥ ५२ ॥ सहस्राणिवहूनि सहस्रशः ।

लोहितनमस्तेऽअस्तुभगवः ॥ यास्तेसहस्रꣳहेतयोन्न्यमस्म्मन्निवपन्तुताः ॥ ५२ ॥ सहस्राणिसहस्रशः ॥ सहस्राणिसहस्रशोबाह्वोस्तवहेतयः ॥ तासामीशानोभगवःपराचीनामुखाकृधि ॥ ५३ ॥ असङ्ख्यातासहस्राणि ॥ असङ्ख्यातासहस्राणियेरुद्राऽअधिभूम्म्याम् ॥

संख्यैकवचनाच्चवीप्सायामितिशस् । असंख्यातानि सहस्राणि । अनन्तत्वप्रतिपादनार्थम् ।
वाह्वोस्तवहेतयः । आयुधानि तासांहेतीनाम् ईशानःसन् हेभगवः मतुवसोरुः संवुद्धौच्छन्दसीति
विसर्जनीयः । भगवन्पराचीनानि पराञ्चितानि । पराङ्मुखानि मुखाकृधिकुरु ॥ ५३ ॥ अ-
संख्याता । वज्ररुद्रदेवत्या दशानुष्टुभः । पृथिवीस्थानां नमस्कारः । असंख्यातानिसहस्राणि

येरुद्राअधिभूम्याम् भूम्यामुपरिस्थिता: । तेषांसहस्रयोजने अध्वनि अवस्थितानां मनेनहविषा अवधन्वानितन्मसि । अवतन्मसि अवतनुमः अवतारयामः । धन्वानिधनूंषि ॥ ५४ ॥ अस्मिन्म- हति मध्यस्थाना: । अस्मिन्महतिअर्णवे अर्णःउदकनामसुपठितम् । वोमत्वर्थीयः । अर्णवति

तेषाᳪं सहस्रयोजनेवधन्न्वानितन्न्मसि ॥ ५४ ॥ अस्मिन्न्महति ॥ अस्मिन्न्महत्यर्णवेन्तरिक्षेभवाऽअधि ॥ तेषाᳪं सहस्रयोजनेवधन्न्वानितन्न्मसि ॥ ५५ ॥ नीलग्ग्रीवाःशितिकण्ठाः ॥ नीलग्ग्रीवाः शितिकण्ठादिवᳪं रुद्द्राऽउपश्श्रिताः ॥ तेषाᳪं सहस्रयोजनेवधन्न्वानितन्न्मसि ॥ ५६ ॥ नीलग्ग्रीवाःशितिकण्ठाः ॥ शर्व्वाऽअधःक्षमा

अन्तरिक्षेभवारुद्राः । अधिउपरिस्थिता:येतेषामितिकृत व्याख्यानम् ॥ ५५ ॥ नीलग्रीवा । द्युस्थानाउच्यन्ते । नीलग्रीवा: । कृष्णवचनोनीलशब्दः । शितिकण्ठा: शितिशब्दः श्वेतवचनः । दिवंद्युलोकम् रुद्राउपश्रिता: अधिष्ठिता: अध्याश्रिता:येतेषामित्युक्तम् ॥५६॥ नीलग्रीवा: । पृथिव्या

अन्नोयेरुद्रास्तउच्यन्ते । नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः सर्वाःरुद्राः अधःक्षमाचरः अधःपृथिव्यां सञ्चरन्ति येतेग्रामिति कृतव्याख्यानम् ॥ ५७ ॥ येष्वृक्षेषु । आसते शष्पिञ्जराः शष्पिञ्जरवर्णाः । नवप्ररूढानि तृणानिशष्प शब्देनोच्यन्ते । नीलग्रीवाःविलोहिताः विगतकलुषभावाः । विविधंवालोहिता

चुराः ॥ तेषांᳬसहस्रयोजनेवधन्वांनितन्मसि ॥ ५७ ॥ येवृक्षेषुं ॥ शुष्पिञ्जंरानीलंग्रीवाविलोंहिताः ॥ तेषांᳬसहस्रयोजनेवधन्वांनितन्मसि ॥ ५८ ॥ येभूतानांम् ॥ येभूतानामधिंपतयोविशिखासंःकपर्दिनंः ॥ तेषांᳬसहस्रयोजनेवधन्वांनितन्मसि ॥५९॥

लोहितशब्देन वाधातत्रोलक्ष्यन्ते । तत्रग्लोहितमञ्जादि विमुक्तेत्यर्थः । तेषामित्युक्तम् ॥ ५८ ॥ येभूतानां । प्राणिनामधिपतयःईश्वराः विशिखासः । विशिखाएवविविशिखासः । सर्वमुण्डादूत्यर्थः । कपर्दिनःजटिलाः तेषामित्युक्तम् ॥ ५९ ॥ येपथाम् येरुद्राः पथांमार्गाणाम् अधिपतयइतिशेषः ।

येचपथिरक्षयः । पन्थानं येरक्षन्ति । ऐलबृदाः इलानामन्नानां समूहऐलम् तत् येबिभ्रति तेऐलभृतः संतोपि परोक्षवृत्तिनाशब्देन ऐलबृदादृत्युच्यन्ते। आयुर्युधः आयुर्जीवनं पणीकृत्य येयुध्यन्तिते आयुर्युधः चौरादयोवा रुद्रावा । तेषामित्युक्तम् ॥ ६० ॥ येतीर्थानि । येरुद्राः

येपथाम्पथि॥ येपथाम्पथिरक्षयऽऐलबृदाऽआयुर्युधः॥ तेषाᳬंसहस्र योजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ६० ॥ येतीर्थानि ॥ प्रचरन्तिसृका हस्तानिषङ्गिणः ॥ तेषाᳬंसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥६१॥ येन्नेषु ॥ विविध्यन्तिपात्रेषुपिबतोजनान् ॥ तेषाᳬंसहस्रयोजनेव

तीर्थानि प्रयागप्रभृतीनि। प्रचरन्ति सृकाहस्ताःसृकाइत्यायुधनाम। आयुधहस्ताः निषङ्गिनःखड्गिनः। तेषामित्युक्तम् ॥ ६१ ॥ येन्नेषु। येअन्नेषु अवस्थिताः विविध्यन्तिअतिशयेनविध्यन्ति ताडयन्ति । येषामयमधिकारः अन्नस्यभक्षयितारो व्याधिभिर्गृहीतव्याइति। पात्रेषु । व्यवस्थिताः पिबतोजनान्

शु० य० सं० ३६७ उ० भा०

येविविध्यन्ति तेषामित्युक्तम् ॥ ६२ ॥ यएतावन्तश्च । येरुद्राएतावन्तश्च भूयांसश्च बहुतरा श्चोक्तेभ्यः । दिशः रुद्राः वितस्थिरे विष्ठभ्यस्थितः तेषामित्युक्तम् ॥ ६३ ॥ इतउत्तरन्त्रीणियजूंषि त्रिस्थानाश्चरुद्राः स्तूयन्ते । नमोस्तु । नमः अस्तु रुद्रेभ्यः येदिविद्युलोकेस्थिताः येषांरुद्राणां

१६ अ०

धन्न्वानितन्न्मसि ॥ ६२ ॥ यऽएतावन्तः ॥ यऽएतावन्तश्श्चभूया ᳪसश्श्चदिशोरुद्द्राव्वितस्थ्थिरे ॥ तेषाᳪसहस्रयोजनेवधन्न्वानित न्न्मसि ॥ ६३ ॥ नमोस्तु ॥ रुद्द्रेब्भ्योयेदिवियेषांव्वर्षमिषवः ॥ ते ब्भ्योदशप्प्राचीर्दशदक्षिणादशप्प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्ध्वाः ॥ ते ब्भ्योनमोऽअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्म्मोयश्श्चनोद्वेष्टितमे

वर्षंवृष्टिः इषवइषवः आयुधस्थानीयम् तेभ्योरुद्रेभ्यः दशप्राची अंगुलीःकरोमिनमस्कारार्थम् इतिसर्वत्रसंबध्यते दशदक्षिणा दशप्रतीचीः दशउदीचीः दशऊर्द्ध्वाः । तेभ्यः नमःअस्तुते

शिवम्

नः अस्मान् अवन्तुरक्षन्तु तेनः अस्मान् मृडयन्तुसुखयन्तु । तेचसंतर्पिताः सन्तः यंपुरुषंद्विष्मः

षाञ्जम्भेदध्मः ॥ ६४ ॥ *नमोऽस्तु ॥ रुद्रेभ्योयेऽन्तरिक्षेयेषांवातऽ

इषवः ॥ तेभ्योदशप्प्राचीर्द्दशदक्षिणादशप्प्रतीचीर्द्दशोदीचीर्द्दशो

र्द्ध्वाः ॥ तेभ्योनमोऽअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनो

नोद्वेष्ष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ ६५ ॥ *नमोऽस्तु ॥ रुद्रेभ्योयेपृथि

यश्चनः अस्मान् द्वेष्टि । तन्तेषांरुद्राणां जम्भेसुखेदध्मः । यद्वा । तेरुद्रा वयं चयंद्विष्मः

---

* येअन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । येषां रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवातेनान्नं विनाश्य वातरोगं वोत्पाद्य जनान् घ्नन्ति तेभ्यो ऽन्तरिक्षस्थेभ्यो वातेभ्यो रुद्रभ्यो नमोऽस्तु, शिष्टं व्याख्यातम् ।

* येपृथिव्यां रुद्रा वर्तन्तें तेषामन्नमिषवः अन्नमदनीयं वस्तु, आयुधम् अयथान्नभक्षणे कदन्नभक्षणे चौर्ये वा प्रवर्त्य रोगमुत्पाद्य जनान् घ्नन्ति तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवन्त्वित्यादि पूर्ववत् एते प्रत्यवरोहमन्त्राः अथ प्रत्यवरोहान् जुहोतीति व्यवहाराय सञ्ज्ञाकरणम् ।

यश्चनः द्वेष्टि । तमेषांरुद्राणां जम्भे दध्मः । समंजसमेव ॥ ६४ ॥ द्वेकण्डिकेउक्तार्थे ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

व्व्यां॑स्येषा॒मन्नु॒मिषा॑वः ॥ तेब्भ्यो॒दशा॒प्प्राची॒र्द्दशा॑दक्षि॒णादशा॑प्प्रती॒ची॒र्द्दशो॒दी॑ची॒र्द्दशो॒र्द्ध्वाः ॥ तेब्भ्यो॒नमो॒ऽअस्तु॒तेनो॑वन्तु॒तेनो॑मृडय॒न्तु॒तेयन्द्वि॒ष्म्मोयश्च॑नो॒द्वेष्टि॒तमे॑षा॒ञ्जम्भे॑दध्मः ॥ ६६ ॥ [२०]

इतिवाजसनेयसंहितायां * दीर्घपाठेषोडशोध्यायः १६ ॥

इतिउव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये षोडशोध्यायः १६ ॥

---

* पदाद्यस्य सँय्युक्ताकारस्येषद्दीर्घता च भवति ॥ अस्यार्थः अकारस्य ईषद्दीर्घता भवति ईषद्दीर्घोऽप्युच्चारणं कर्त्तव्यम् अग्नमन्नूर्ज्जम् इत्यत्र मा भूत आह संयुक्तेति । अत्रापि संय्युक्तशब्देन योगः व्यञ्जनयुक्तस्येत्यर्थः । व्वायवस्थेत्यत्र मध्यमवकारान्तर्गताकारस्य मा भूदत आह पदाद्यस्येति । व्विबभ्राडित्यत्र मा भूदत आहाकारस्येति । यथा व्वसोः पवित्रम् । अत्र वकारपकारयोरीषद्दीर्घोच्चारणं यथाभवति तथा पठनीयम् । एवं परमेष्ठित्यादिषु ज्ञेयम् । अत एवाध्यायसमाप्तौ संहितायां दीर्घपाठे इति सम्प्रदायविदो लिखन्ति ।

(१) अग्निंपरिषिञ्चति । (२) अश्मन्नूर्जम् । यजुर्मारुतम् । तान्नइषमूर्जंधत्तेति तदःअवणाद्य-दोत्राध्याहारः कर्तव्यः याअश्मन्अशनवतिमेघे ऊर्जम्उदकलक्षणम् शिश्रियाणाम् आश्रिताम्

* अश्मन्नूर्जम् ॥ अश्मन्नूर्जम्पर्वतेशिश्रियाणामद्भ्यऽओषधीभ्योवनस्पतिभ्योऽअधिसम्भृतम्पयः ॥ तान्नऽइषमूर्जन्धत्त

याचपर्वते पर्वतवति मेघे । शिश्रियाणामाश्रिता उदकलक्षणोवायाच अद्भ्यःअधिसकाशात् ओषधीभ्यःअधिसकाशात् वनस्पतिभ्यःअधिसकाशात् । संभृतंपयः । संभृता पयोलक्षणागो-

(१) षोडशेऽध्याये शतरुद्रियहोम उक्तः सप्तदशे चितापरिषेकादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

(२) का० चितां परिषिञ्चता ग्नीद्दक्षिणे निकक्षेऽदिं कृत्वाश्मन्नूर्जमितादे्रधि पक्षस्यापरसन्धिः कक्षस्तस्य समीपं निकक्षं दक्षिणपक्षापरसन्धिसमीप आत्मभागेऽश्मानं निधायोदकुम्भमादायाद्रेरारभ्य सपक्षपुच्छमग्निं प्रदक्षिणं जलधारया समन्तादग्नीतिसिञ्चतीतरर्थः ।

---

* अश्मन्नूर्जंदशनमस्ते पंचाग्निर्स्त्रिगमेननवचक्षुषः पिताष्टावाशुः शिशानः सप्तदशोदेनंक्रमध्वमग्निनापंचदशकौशुक्रज्योतिः सप्तेमर्ठ०स्तनंत्रयोदशनवकोनशतं ।

द्वारेण । गौर्हि अपःपिबति ओषधिवनस्पत्यादीन् खादति अथपयोजायते । तामिन्द्र षमूर्जंधत । तामेतामुभयरूपाम् मेघसम्भवामुदकलक्षणां गोप्रभवांच पयोलक्षणां नःअस्मभ्यम् इषम्ऊर्जम् धत्तदत्त हेमरुतः । मरुतोहवैवर्षस्येशते । संरराणाः संरममाणाः । अश्मनिकुम्भंस्थापयति

मरुतःसꣳरराणाऽअश्मँस्तेक्षुन्मयितऽऊर्ग्यन्द्विष्मस्तन्तेशुगृच्छतु ॥ १ ॥ इमामे॥ ऽअग्नऽइष्टकाधेनवःसन्त्वेकाचदशचदशचशत

(१) अश्मंस्तेक्षुत् । अश्मन्तेतव क्षुत्अशनायाअस्तु । आदत्तेकुम्भम् मयितऊर्क् । तवसंबन्धिनी-ऊर्क्मयि अस्त्वितिशेषः । कुम्भंप्रक्षिपति । (२) यंद्विष्मस्तंतेशुगृच्छतु यंपुरुषंद्विष्मः तन्तवसंबन्धिनी शुकशोकः ऋच्छतुगच्छतु ॥ १ ॥ (३) इमामे । द्वाभ्यांकण्डिकाभ्या मग्निमभिमृशत्येष्टकाः धेनूःकुरुते ।

(१) का० अश्मंस्ते क्षुदितादौ कुम्भं कृत्वा मयि त ऊर्गित्यादायैवं द्विरपरम् सैकान्तेऽश्मनि कुम्भमश्मंस्ते क्षुदिति नि-धाय मयि त इति पुनरादाय पुनर्द्विवारम् परिषिञ्चेदितार्थः ।

(२) का० कुम्भेद्विं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणस्यां निरस्यति यं द्विष्म इति । तं पाषाणं कुम्भे कृत्वा दक्षिणवेदिश्रोणौ पूर्वमुखस्तिष्ठन्दक्षिणस्यां दिशि साश्मानं घटं निरस्यतीतार्थः ।

(३) का० अनपेक्षमेत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि प्रापणान्तं जपतीमा म इति । कुम्भनिरसनानन्तरमपश्यन्नेत्य दक्षिण-

तत्रप्रथमंयजुः । द्वितीयाष्टहतीवा पंक्तिर्वा । अग्निस्त्वासांधेनुकरणस्येष्ट इत्यग्निरुच्यते इमाः मेमम हेअग्नेइष्टकाधेनवः । धेनुरिवोपजीवनीयाः । सन्तुअस्मिंल्लोकइतिशेषः किंसंख्यकाः । एका-चदशच। शतञ्च सहस्रञ्च सहस्रंचायुतञ्च अयुतञ्चनियुतञ्चनियुतञ्चप्रयुतञ्च। अर्बुदञ्चन्यर्बुदंच। समुद्रश्च । मध्यञ्च। अन्तञ्च। परार्द्धश्च । एवमेकाप्रभृति दशसंख्यागुणितं परार्द्धपरार्द्धपर्यन्तं

च॑ श॒तं च॑ स॒हस्रं॑ च स॒हस्रं॑ चा॒युतं॑ चा॒युतं॑ च नि॒युतं॑ च नि॒युतं॑ च प्र॒युतं॑ चा॒र्बु॑दं च॒ न्य॑र्बुदं च समु॒द्रश्च॒ मध्यं॒ चान्त॑श्च परा॒र्द्धश्च॒ैता मे॑ऽअग्नऽ इ॒ष्टका॑ धे॒नवः॑ सन्त्व॒मुत्रा॒मुष्मि॑ल्लो॒के ॥ २ ॥ ऋ॒तव॑स्त्थ ॥ ऽऋ॒ता॒वृधः॑

पूर्वोक्तरसंख्याविशेष समुच्चितं वर्द्धमानसंख्येयनिष्ठं संख्याजातमभिधाय । अग्निमाह । एता-मेमम हेअग्ने इष्टकाःधेनवःसन्तु । अमुत्रअमुष्मिन् लोके अमुत्रेतिजन्मान्तरनिर्देशः । अमु-ष्मिन्लोक इतीष्टलोकनिर्देशः ॥ २ ॥ ऋतवस्त्थ । यायूयम् ऋतवःस्थ ऋताट्धः । ऋतवोभवथ

वेदिश्रोणि-.समीपे ईशानाभिमुखस्ति छन्नात्मन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत् स्पृष्टेमा म इति कण्डिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः।

शु० य० सं० ३७० उ० भा०

सत्यश्च श्रद्धयिच्यश्च । ऋतुष्ठास्थच । ऋतुषु तिष्ठन्तीति ऋतुष्ठाः स्थभवथ । ऋतावृधः अतिशया-र्थं पुनर्वचनम् । ताघृतश्चुतः मधुश्चुतः सत्यः । घृतं याश्चोतन्ति ताघृतश्चुतः मधुश्चुतश्चसत्यः । विराजोनाम नाम्नाचविराजइतिख्याताः सत्यः दशलोकंपृणा उपधीयन्ते तदभिप्रायमेतन्नामकरणम् । कामदुघाः । कामानांदोग्ध्र्यो भवथ । अक्षीयमाणाः परिपूर्यमाणाः ॥ ३ ॥ अग्निक्षेत्रं

ऽऋतुष्ठास्थंऽऋतावृधंः ॥ घृतश्चुतोंमधुश्चुतोंविराजोनामंकामदुघाऽअक्षीयमाणाः ॥ ३ ॥ समुद्रस्यंत्वा ॥ समुद्रस्यत्वावंकयाग्नेपरिंव्ययामसि ॥ पावकोऽअस्मभ्यंशिवोभंव ॥ ४ ॥ हिमस्यंत्वा ॥ ज

अ० १७

सप्तभिर्ऋग्भिर्विकर्षति आग्नेयीभिः । तत्राद्येगायत्र्यौ (१) समुद्रस्यत्वा । हे अग्ने यंत्वांसमुद्रस्यस-मुद्रनस्य उदकस्य । अवकयापरिव्ययामसि अवकयाअवकाशेन परिव्ययामः । सत्वंपरिवीतःसन् पावकः पावयिता अस्मभ्यंशिवःशान्तःभव ॥ ४ ॥ हिमस्यत्वा । त्वांहिमस्य जरायुणा । शी-

शिवम् ३७०

(१) का० मण्डूकावकावेतसशाखा वेणौ बद्धावकर्षति मन्त्रकृष्टत्समुद्रस्य त्वेति प्रत्यृचम् । मण्डूकशैवालवेतसतरुशाखा वंशे बद्धात् हस्तेनादायाग्निक्षेत्रं प्रत्यृचं कर्षति तेनेत्यर्थः ।

तस्यप्रणीतेन हेअग्ने । परिव्ययामसि परिवेष्टयामः । सत्वंपरिवीतःसन् पावकःअस्मभ्यंशि-
वोभव ॥ ५ ॥ उपज्मन् । जगतीवा त्रिष्टुब्वा । उपज्मन् उपावतरज्मन् जसतेज्माष्टथिवी
पृथिव्याम् उपवेतसे । उपावतरचवेतसेवेतसशाखायाम् मण्डूकाच वेतसशाखा खलु वह्नाभवन्तिवंशे
तदयंमंत्रोभिवदति नदीष्वा । आउपसर्गोऽधयर्थे । अवतरचनदीषु । अधिशब्देनावलक्षणया

रायुणाग्नेपरिंव्ययामसि ॥ पावकोऽअस्मभ्यंᳬशिवोभव ॥ ५ ॥ उ
पज्मन् ॥ उपज्मन्नुपंवेतसेवंतरनुदीष्वा ॥ अग्नेंपित्तमुपामंसि
मण्डूंकिताभिरागंहिसेमन्नोंयुज्ञम्पावकवंर्णᳬशिवङ्कंधि ॥६॥ अपा

अवका उच्यन्ते तत्प्रभवत्वात् । कस्मात्त्वमेव मस्माभिः प्रार्थ्यसेदूत्यतआह । हेअग्ने पित्तन्
अपामसि । योयस्यावयवभूतो भवति नसतद्भिनस्ति तद्धर्माचभवति । एवमग्निंसंबोधय
अथेदानींमण्डूकीमाह । हेमण्डूकि ताभिरद्भिः सहिताआयाहि । यासामग्निःपित्तम् । या-
भिर्वासहत्वमुत्पन्ना । याचत्वमग्निः शान्त्यर्थमितश्चेतश्चनीयसे । सात्वं नःअस्माकम् यज्ञं

चयनलक्षणम् पावकवर्णम् अग्निवर्णम् शिवंशान्तम् । छधिकुरु ॥ ६ ॥ अपामिदम् । बृहती । अपामिदम् । न्ययनम् नितरामयनम् । यद्वेतन्मण्डूका वेतसशाखाचयणम् समुद्रस्य उदकनिधेः निवेशनम् निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनम् । यतएवम् अतोब्रवीमि अन्यान्पुरुषान् तेतवअस्मत्‌

मिदम् ॥ अपामिदन्न्ययनꣳसमुद्रस्यनिवेशनम् ॥ अन्न्याँस्तेऽअस्म त्तपन्तुहेतयः पावकोऽअस्मभ्यꣳशिवोभव ॥ ७ ॥ अग्नेपावक ॥ रोचिषामन्द्रयादेवजिह्वया ॥ आदेवान्वक्षियक्षिच ॥ ८ ॥ सनःपाव

तपन्तु दहन्तु । हे तयः अस्त्राणि अर्चींषि । त्वंचपावकः पावयितास नः अस्मभ्यं शिवोभव ॥ ७ ॥ (१) अग्नेपावक । देगायत्र्यौ । हे अग्नेपावक पावयितः । रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेन । आहवनीयात्मनास्थिताइतिशेषः । मन्द्रयाच । मदनीययाच हे

(१) का० पचपुच्छानि चाभ्यात्ममग्नेपावक रोचिषेति पक्षपुच्छानिप्रान्तादारभ्यात्ममात्मसम्मुखं सन्धिपर्यन्तं कर्षति प्रत्यृचमग्ने इति दक्षिणं पक्षं स न इति पुच्छं पावकयेत्युत्तरं पक्षमितरार्थः ।

देवजिह्वया होतृत्वेनावस्थितइति शेष: । आदेवान्वक्षि जक्षिचदेवान् उक्षिच आह्वदेवान् यजचेति । दीव्यग्नेरकारौहौत्वञ्च आहवनीयरूपेणहवि र्वहणञ्च अतएवंस्तूयते ॥ ८ ॥ सन: पावक । यस्त्वमुक्ताधिकार: सन:अस्माकं हेपावकपावयित: । दीदिव: दीप्तिमन् हेअ-ग्नेदेवान् इहआवह । उपयक्षम् यज्ञस्यसमीपम् ततोनन्तरं हविस्सन: संबन्धि । देवान्पा-

कदीदिवोग्नेदेवाँ॥ ऽइहावह ॥ *उपयुज्ञ्ँहविश्च नः ॥९॥ पा

वकयायः ॥ पावकयायश्चितयन्त्याकृपाक्षामन्रुरुचऽउषसोनभा

पयेतिशेष: ॥ ९ ॥ पावकया । जगती । पावकया पावयित्र्या योग्नि: चितयंत्या परि-दृढकारिण्या कृपासमर्थया । कृपूसामर्थ्ये अस्यक्विपितृतीया । क्षामन् पृथिव्याम् । क्षामे-तिपृथिवीनाम । रुरुचेदीप्यते । उषसोनभानुना । उषसइवज्योतिषा । यस्य । तूर्वन्तया-मन् । त्वरमाणइवआधानकर्मणि । यामशब्द: कर्मवचन: । एतशस्यआज्यस्य । न ूअन-

---

* यद्यपि उपसर्गात्परस्य यकारस्य न जकारोच्चारणम् । इत्यास्ती तथापि ऊपयज्ञ मि त्यत्र चवर्ग तृतीयोच्चारणं कर्त्तव्यमत एवमरेशक्षतवर्ण रत्न प्रदोपिकायां प्रतिपादितम् । अनु योजान्विन्द्र ते तु उप यज्ञं तथा विना ।

र्थकः। रणेरमणीयेपदे। आधीयते। अध्वर्युणाआहितस्वयः द्युणेन। द्युणिरितिदीप्तिनाम नइत्यनर्थकः। ततेषाणः तृष्यम् पिपासुः पूर्णाहुतिम् पूर्णाहुत्याहितं तवसमयन्ति। पीत्वाच अजरः संपाद्यते। तमवकादिभिः शमयामइतिशेषः॥ १० ॥ (१) नमस्ते। चित्यारोहिणी।

नुनां॥ तूर्ष्वन्नयामुन्नेतंशस्यनूरणऽआयोघृणेनतंतृषाणोऽअजरः॥ १०॥ [१०] नमस्ते॥ नमस्तेहरसेशोचिषे नमस्तेऽअस्त्वर्चिषे॥ अन्यास्तेऽअस्मत्तपन्तुहेतयः पावकोऽअस्मभ्यᳪ शिवोभव॥ ११॥ नृषदेवेट्॥ नृषदेवेडप्सुषदेवेड्बर्हिषदेवेड्वनसदेवेट्स्वर्विदेवे

ट्इत्याग्नेयी। नमः तवहरसेच। शोचिषेच। नमः तेअस्तु अर्चिषेच। हरतेर्हरः। शोचते। शोचिः। अन्यांस्तइतिव्याख्यातम्॥ ११॥ स्वयमातृण्यायां जुहोतिपञ्चभि र्यजु-

(१) का० उभयमादाय चितारोहणं नमस्त इति हिरण्यशकलसहितं सुक्स्थमाज्यम् दधिमधुघृतकुशमुष्टियुता पात्री एतद्द्वय मादाध्वर्युस्वतोऽग्निमारोहति ब्रह्मयजमानौ तु अग्नेर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः।

भिराग्नये: । (१) नृषदेवेट् । नृषुमनुष्येषु सीदतीतिन्‍षत् तस्मैन्‍षदे । वेडितिपरोक्षं वषट्-कार: । अप्सु उदकेसीदतिअप्सुषत् तस्मै अप्सुषदे । वर्हिषदे । ओषधयोवैवर्हि: । वनसदे । वनं वृक्षसमूह: । स्वर्विदे । स्व: शब्दोव्ययम् इहादित्यवचन: । विद्यतेरलग्रहणं सीदति

ट् ॥१२॥ येदेवाः ॥ येदेवादेवानांय्युज्ञियांयुज्ञियानाᳬंसंवत्सरी णुमुपंभागमासंते॥ अहुतादोहविषोयुज्ञेऽअस्मिन्त्स्वयम्पिबन्तुमधुं

नार्थसंनिकर्षात् । स्वरादित्येविद्यतेयोग्नि: तस्मै स्वर्विदे ॥ १२ ॥ दधिमधुघृतेनाग्निं प्रोक्षति । द्वाभ्यांदेवीभ्यां जगतीभ्याम् । (२) येदेवा: प्राणा: । देवानामुत्कृष्टा: । यज्ञियायज्ञियानाम् यज्ञार्हा: यज्ञियानाम् अतिशयार्थंम्पुनर्वचनम् । संवत्सरीणम् संवत्सरेण प्राप्यतइति संवत्सरीणोभाग: ।

(१) का० स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवज्रिरण्यादर्शनं च नृषदे वेड़िति प्रतिमन्त्रम् आरुह्य स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमन्त्रै: नोभिवदिति दक्षिणांसश्रोणिद्वयोत्तरांसमध्येषु तत्र हिरण्यं पश्यन्नितरस्ति यदत्र नेतार्थ: ।

(२) का० समासिक्तान् कुशै: प्रोक्षति सपरिश्रित्कं वाहोन च ये देवा इति पात्रां सिक्तान्दधिमधुघृतान् कुशै: परिश्रित्स हितं सपक्षपुच्छमग्निं मध्ये वहिश्च प्रोक्षति ऋग्द्वयेनेतार्थ: ।

संवत्सरं हिभृत्वा ग्निस्थीयते। उपभागमासते। उपासतेभागम्। अहुतादः अन्येदेवाअग्निप्राणामाहुतिमदन्ति प्राणास्तुसाचादन्नमदन्ति। हविषः स्वसंशम् यज्ञेअस्मिन्स्वयंपिबन्तु। मधुनो घृतस्यदधस्येतिशेषः॥ १३॥ येदेवादेवेषु अधिउपरि अधिष्ठातृत्वेन। देवत्वं देवभावम् उपायन् उपगताः। येब्रह्मणः पुरएतारोअस्य येचब्रह्मणः अयमग्निर्ब्रह्म तस्यैतेपुरएतारइतिश्रुतिः।

नोघृतस्यं ॥१३॥ येदेवाः ॥ येदेवादेवेष्वधिंदेवुत्वमायुन्येब्रह्मणः पुरऽएतारोऽअस्य ॥ येभ्यो॒नऽऋ॒तेपव॑ते॒धाम॒किञ्च॒ननते॒दि॒वोनपृ॑थि॒व्याऽअ॑धि॒स्नुषु॑ ॥१४॥ प्राणदाऽअंपानदाः ॥ प्राणदाऽअंपानदाव्यांन्

प्राणाहिप्राणिनः पुरएतारएव। येभ्यस्वप्राणेभ्य नऋतेतिवियोगे। पवते। वर्तते। धामस्थानं-जन्मवा। किञ्चन। नकिञ्चिदपीत्यभिप्रायः यद्दृत्थंभूताः प्राणादेवाः क्वपुनस्तत्रआसते। नते-दिवः। द्युलोकस्याश्रयणीयेषु प्रदेशेषु। नचपृथिव्याः आश्रयणीयेषु प्रदेशेषूपलभ्यन्ते अधि-स्नुषु स्नुप्रस्रवणे। प्रस्रावीणिस्रोतांसि चक्षुरादीनिप्राणायतनानि तेषूपलभ्यन्ते। सहितेषां

विशिष्टःप्रदेशः ॥ १४ ॥ अवरोहति । (१) प्राणदाः * आग्नेयाबृहतीपंक्तिर्वा । यस्त्वंप्राणदाः अ-पानदाःव्यानदा । वर्चोदाःअन्नस्यदातासि वरिवोदाः । वरिवोधनन्तस्यदातासि । तंत्वांब्रवीमि अन्यांस्तेअस्मदितिव्याख्यातम् ॥ १५ ॥ (२) पञ्चगृहीतंजुहोति । अग्निस्तिग्मेन । आग्नेयीगायत्री

दाव्वंच्चर्चोदाव्वंरिवोदाः ॥ अन्न्याँस्तेऽअस्म्मत्तं पन्तु हेतयंःपावकोऽअ स्म्मब्भ्यंᳬशि वो भंव ॥ १५ ॥ [५] अग्ग्निस्तिग्ग्मेनं ॥ शो चिषा यासु द्विश्श्वन्न्युत्त्रिणांम् ॥ अग्ग्निर्न्नोंव्वनतेरुयिम् ॥ १६ ॥ यऽङ्गुमा ॥

अग्निःतिग्मेन तिग्मन्तेजतेरुत्साहकर्मणः । उत्साहवता शोचिषादीप्त्या यासत् । यसउपक्षये । उपक्षयति । विश्वंसर्वन्न्यत्रिणम् नितरामत्रिणमत्तारं खादकम् उपद्रवकारिणम् । अ-ग्निस्नःअस्मभ्यंवनते वनतिर्दानार्थः । ददाति रयिन्धनम् ॥ १६ ॥ षोडशगृहीतञ्जुहोति ।

(१) का० प्राणदा इत्यवरोहति प्रोक्षणानन्तरमग्ने रवतरतीत्यर्थः

(२) का० पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेत्यृचा शालायामागत्य पञ्चगृहीतमाज्यं शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति ।

---

* अग्निदेवत्या बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः ।

(१) यइमाविश्वा । पञ्चदशभिर्वैश्वकर्मणीभिस्त्रिष्टुब्भिः । कल्पान्तरीणं यजमानं ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणं विश्वकर्मभावमात्मत्वेनोपासकं तदुपासकत्वेन वापक्षपितकल्मषं कल्पादावभिव्यज्यमानं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययुक्तं सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेनापरोक्षज्ञानमात्मत्वेनापगतः प्रजाः सृजमाणऋषिः पश्यन्नाचष्टे यइमाविश्वाभुवनानिजुह्वदिति । यइमानिविश्वानिभुवनानि भूतजातानि । आत्म-

व्विश्श्वाभुवनानिजुह्वदृषिर्होतान्न्यसीदत्पितानः॥ सऽआशिषाद्रविणमिच्छमानःप्प्रथमुच्छदवराँ२ऽ॥ आविवेश॥ १७॥ किᳬस्विंत्॥ किᳬस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणङ्कतमत्स्वित्कथासीत्॥ यतोभू

निजुह्वत् आत्मत्वेनपश्यन् । ऋषिःसाक्षात्कृतधर्मा । होताआह्वातादेवानांकल्पादौ न्यसीदत् निषसः । पितापातानःअस्मत्प्रभृतीनाम् । सएवऋषिर्मनुष्यादिभावमुपगतःसन् । यज्ञसन्धिन्याआशिषा द्रविणंयज्ञफलम् इच्छमानः । प्रथमच्छत् प्रथमच्छादकः प्रथमोमूर्तशरीरग्राही अवरान् द्विपदचतुष्पदस्थावरादीन् । आविवेश अविष्टोविपरिणामतः॥ १७॥ एवंविश्वकर्मा-

(१) का० षोडशगृहीताधं मनुवाकशेषे । पञ्चगृहीतहोमानन्तरं षोडशगृहीतमाज्यं जुह्वां कृत्वा तस्याधं मनुवाकशेषेण शालाद्वार्ये एव जुहोति । अनुवाकशेषश्च य इमा विश्वेत्यारभ्य विहव्यो यथासदित्यन्ताऽष्टऽर्च इत्यर्थः ।

द्वैतमुक्ता अथेदानीं यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नप्रतिप्रश्नाभ्यामाह । किंस्वित् । किंत्वितर्क्के किंपुनरासीत् अधिष्ठानम् । अधितिष्ठन्त्यस्मिन्नित्यधिष्ठान मधिकरणम्विश्वकर्मणो द्यावा पृथिव्यौ सृजतः अधिष्ठानरहितादिदानीं जनाः कर्त्तारो न किञ्चिदपि कुर्वाणा दृश्यन्ते । आरम्भणं कतमत्स्वित् आरम्भते ऽस्मात् । इत्यारम्भणं प्रकृतिद्रव्यम् मृद्द्रव्यमिव घटादीनां कथमासीत् । कथासीत् कथंभूता च तत्क्रिया आसीत् । चक्रसूत्रसलिलादिभिर्हि घटादयो निष्पद्यन्ते । यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा

मिं जनयन्विश्वकर्म्मा व्विद्यामौर्णोन्महिना व्विश्वचक्षाः ॥ १८ ॥

व्विश्वतश्चक्षुरुत ॥ व्विश्वतोमुखो व्विश्वतोबाहुरुत व्विश्वतस्पात्

श्वकर्मा यतो यदेत्यर्थः । यथा भूमिं द्यां च जनयन् विश्वकर्मा विद्यामौर्णोत् और्णोत् । ऊर्णुञ् आच्छादने । आच्छादितवान् । द्यां पृथिवीं चेत्यध्याहारः । महिना महाभाग्येन ऐश्वर्येण । विश्वचक्षाः सर्वतो दर्शनः अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपत्ज्ञाता ॥ १८ ॥ अत्रोत्तरं ददाति । विश्वतश्चक्षुः सर्वतः चक्षुः उत विश्वतो मुखः । अपि च सर्वतो मुखः विश्वतो बाहुः । उत विश्वतस्पात् अपि च सर्वतः पादः । संधमति बाहुभ्याम् धमतिर्गत्यर्थः । संगमयति बाहुभ्यां संगच्छते वा । संपतत्रैः

संगच्छतेपतत्रैःपक्षिः । ऐश्वर्ययोगाद्वह्वोपिपादाःसंभवन्ति । द्यावाभूमीजनयन्देवःएकः । अद्वितीयः ॥ १९ ॥ किंस्वित् । अयमपिमन्त्रःप्रश्नरूपेण किंपुन स्तद्वनं कस्सवृक्षःआसअभूत् । यतःद्यावा पृथिवी निःततक्षुः तक्षतिःकरोतिकर्मा । बहुवचनम्पूजार्थम् यस्मात्वृक्षात् द्यांच-पृथिवींञ्च निष्कृष्यचकार । यदिहिवनं वृक्षोवाभवेत् तदा एवमप्याशंकेत् । तक्षाणोहि वृ-

त् ॥ सम्बाहुभ्यान्धमंतिसम्पतंत्रैर्द्यावाभूमींजनयंन्देवऽएकः ॥१९॥
किंस्वित् ॥ किंस्विद्वनुङ्कऽउसवृक्षऽआंसयतोद्यावांपृथिवीनिंष्टतक्षुः ॥ मनींषिणोमनंसापृच्छतेदुतद्यद्ध्यतिंष्ठुद्भुवंनानिधारयं

न्चाच्चमसादीन् निष्कर्षयन्ति अयन्त्वात्मारंभण ऊर्णानाभिवदित्यभिप्रायः । विस्मितश्चर्द्वितीयंप्रश्नङ्करोति । हेमनीषिणोमेधाविनः मनसापर्यालोच्यपृच्छत । इत्उ०तत् एतदपीतिपद-त्रयस्यार्थः । यदत्रयद्यर्थः । यदिअध्यतिष्ठत् यत्भुवनानिभूतजातानि सहद्यावापृथिवीभ्यांधारयन्

उपरिष्टादास्ते ॥ २० ॥ यातेयानितेतवधामानि । स्थानानि परमाणिउत्कृष्टानि । यावमा यानिचा-वमानि कनीयांसि । यामध्यमा । यानिचमध्यमानि । हे विश्वकर्मन् । उतेमा । अपिचइ-मानियानि प्रत्यक्षउपलभ्यन्ते । तेभ्योद्रव्यमुपादाय शिक्षासखिभ्योदेहि । समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः । हविषिस्वभुग्धाति हे स्वधावःअन्नवन् कउपकारइतिचेत् । नोत्सहे वक्तुमहंत्वां

न्॥२० ॥ यातें ॥ यातुधामांनिपरमाणियावुमायामंड्युमाव्विंश्वकर्म्म न्नुतेमा ॥ शिक्षासखिंभ्योहुविषिंस्वधावःस्वुयंय्यंजस्वतुन्न्वं व्वृधा नः ॥२१॥ व्विश्वंकर्म्मन्न्हुविषां ॥ व्वावृधानःस्वुयंय्यंजस्वपृथिवीमुत

यजइति । कोहिनाममनुष्यस्त्वांयष्टुं समर्थोतएवंब्रवीमि । स्वयंयजस्वतन्वंशरीरं वावृधानः वर्द्धय मानः ॥२१॥ विश्वकर्मन् हेविश्वकर्मन् मदीयेनहविषा वावृधानः वर्द्धयमानः उपसंजातहर्षः सन् मदीयेयज्ञे । स्वयमेवयजस्वमदनुग्रहाय पृथिवीम् । पृथिव्याश्रयाणिभूतानि । उतद्याम् । अपि-चद्युलोकाश्रयाणिभूतानि किञ्च । त्वत्प्रसादादिनास्माकं मुह्यन्तु । मोहमुपगच्छन्तु । अन्ये-

अभितः अवस्थिताः सन्तः सपत्नाः परिपन्थिनः । किञ्चत्वत्प्रसादादेव दूह अस्माकं मघवा-घनवानिन्द्रः सूरिः पण्डितः अस्तु । आत्मज्ञानोपदेशकः ॥ २२ ॥ वाचस्पतिम् व्याख्या

द्याम् ॥ मुह्यन्त्वन्न्येऽअभितः सपत्नाऽइहास्माकम्मघवासूरिरस्तु ॥ २२ ॥ वाचस्पतिम् ॥ वाचस्पतिंविश्श्वकर्म्माणमूतयेमनोजुवंवाजेऽअद्याहुवेम ॥ सनोव्विश्श्वानिहवनानिजोषद्विश्श्वशम्भूरवसेसाधुकर्म्मा ॥ २३ ॥ व्विश्श्वकर्म्मन्हविषा ॥ त्वङ्नेनत्रातारमिन्द्रमक्रणोरवद्ध्यम् ॥ तस्म्मैव्विशःसमनमन्तपूर्व्वीरयमुग्ग्रोव्विहव्व्योयथासत् ॥ २४ ॥ [९] चक्षुषःपिता ॥ मनसाहिधीरोघृतमेनेऽअजनन्न

तम् ॥ २३ ॥ विश्वकर्मन्हविषे त्यपिव्याख्यातम् ॥ २४ ॥ (१) चक्षुषः पिता । अत्रद्वितीयोऽध्यर्चः प्रथमं

(१) का० चक्षुषः पितेतिपरमनुवाकेन । अष्टर्चेन षोड़शगृहीतस्यापरमर्धं जुहोतीत्यर्थः ।

व्याख्यायते। यच्छ दयोगात्। यदोद्भत्। इच्छ दएवार्थे। यदैअन्ताअन्ता नितिद्वितीया। द्यावापृथिव्यो:। अदद्दहन्त। दृंहतेरेतद्रूपम्। दृढीकृतवन्त:। के। येपूर्वेऋषय: वसिष्ठप्रभृतय:। आत्। अथेत्यर्थ:। अथानन्तरम् द्यावापृथिव्यौ अप्रथेताम्। पृथिव्यौअभूताम् ततोनन्तरम्। चक्षुष: पिता। चक्षुर्नामऋषि:। तस्यपिताप्राण: प्रजयास्तूयते। मनसा-

म्नंमाने॥ यदेदन्ताऽअदंहन्तपूर्व्वऽआदिद्यावापृथिवीऽअप्रथेताम्॥ २५॥ विश्वकर्म्माविमनाः॥ विश्वकर्म्माविमनाऽआद्विहायाधाताविधातापरमोतसन्दृक्॥ तेषामिष्टानिसमिषामदन्ति * यत्रास

विधोर:। मनसाचधीमान् घृतमेनेअजनत्। घृतमुदकम् एने द्यावापृथिव्यौप्रति। अजनत् जगदनुग्रहाय। नम्नमाने नममाने च। विष्कम्भयन्तितिशेष: ॥ २५॥ विश्वकर्माविमना:। विश्वभूतमना: आत्विहाय। अपिचमहान्व्यापक:। धाताधारयिता। विधाताविदधातिक-

* यत्रासप्तेत्यत्र नरस्सप्तऽऋषीनस्तऽआहुर्विं युह्निष्युयत्र एतेषु प्रत्ययेषुयत्रे तायंकस्योदीर्व मापद्यते इतिदीर्घ: प्रा० अ० ३ सू० १२२।

मीणि परमोतसंदृक् । परमस्यसंद्रष्टा भूतानाम् तेषामिष्टानिहविषामदन्ति । येषांभूतानां विश्वकर्माद्रष्टा तेषांभूतानां मध्येयानिइष्टानि अभिमतानिदमदानदयादिभिर्युक्तानि । तानिइषाअन्नेनआकृतिरसभूतेनसंमोदन्ते । सर्वद्वन्द्ववियुक्तानि भूतानिसंमोदन्ते । यत्रयस्मिन्प्रदेशेसप्तऋषीन् विश्वकर्मणः प्राणभूतान् वसिष्ठप्रभृतीन् । परःपरेणविश्वकर्मणा एकमाहुः एकं

पमऽऋषीन्न्पुरऽएकमाहुः ॥ २६ ॥ योनः॥ पिताजंनितायोव्विंधाता धामांनिव्वेदभुवंनानिव्विश्श्वां ॥ योदेवानांन्नामधाऽएकंऽएवतꣳसंम्प्रश्नम्भुवंनायन्त्यन्न्या ॥ २७॥ तऽआयंजन्तद्द्रविंणꣳ समंस्म्माऽऋषंयꣳ

भवति सहिसाध्यानांलोकः तेपिविश्वकर्मत्वंप्रार्थयन्ति ॥२६॥ योनः । योस्माकम् पितापाता जनिताजनयिता । यश्वविधाताविधारणसेतुः । यश्चधामानिस्थानानि वेदजातानि भुवनानिभूतजातानि विश्वाविश्वानि यश्चदेवानां नामधा नामानिदधातिकरोति । नामचपितैवकरोति यश्च एकएवअद्वितीयः । तंविश्वकर्माणं संप्रश्नयितुम् भुवनाभूतजानि । आयन्तिआगच्छन्ति

अन्याअन्यानिच सएवस्वाधिकारेषु नियुंक्तेत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥ तस्मायजन्त । अत्रद्वितीयोर्द्धचः प्रथमंव्याख्यायते यच्छन्दयोगात् । असूर्तेअसुसमीरिते । असुःप्राणः सप्तदशकलिङ्गयुक्तावात्मानः मूर्तेसुष्टुसमीरिते रजस्यन्तरिक्षलोके । निप्रते निर्गतसत्ताके निरालंबने । निषत्तानुत्प्रवृत्तंसूर्ते-त्यादिना निपातनम् । यत्रस्थिताःसन्तः येभूतानिसमकृण्वन् कृतवन्तः इमानि । तेभ्यायजन्त यजतिर्दानार्थः । आभिमुख्येनदत्तवन्तो द्रविणंधन मुदकलक्षणं जीवनाय । समस्मै । सं-

पूर्वेजरितारोनभूना ॥ असूर्ते सूर्ते रजंसिनिषत्तेयेभूतानिंसमकृण्वन्निमानिं ॥ २८ ॥ परोदिवा ॥ परऽएनाष्पृथिव्यापरोदेवेभिरसुंरैर्य्य

गत्यअर्मभूतग्रामाय । ऋषयःपूर्वेवसिष्ठप्रभृतयः जरितारः । स्तोतारः । नभूना नात्यन्तंव-ङ्युक्त्याकामवर्षित्वेनेत्यर्थः । येवसिष्ठादयो भूतानिसृजन्ति तएवोदकदानेन जीवन्तीति स-मस्तार्थः ॥ २८ ॥ परोदिवा । प्रश्नप्रतिप्रश्न रूपामंत्राः । परब्रह्मविषयो वप्रश्नः विभक्ति व्यत्ययवङ्लोमंत्रः । परःसूक्ष्मः दिवादिवः परस्वएनाअस्याःपृथिव्याः । परश्चदेवेभ्यः परश्चअसुरेभ्यः यदस्ति । यच्चसदाकालमस्ति तत्परंब्रह्मेतिशेषः । किंस्वित् स्विच्छब्दोवितर्के । कंपुनर्गर्भम्

दध्रे धारितवत्य आपः । यत्र गर्भे देवाः संगताः प्रजापतिना अपश्यन्त दृष्टवन्तो जगदिदम् पूर्वे-प्रथमजाः । तदुक्तम् आपो ह्वा इदमग्ने सलिलमेवासेत्यादिना ॥ २९ ॥ तमित् । प्रतिप्रश्नः तमिद्गर्भम् इच्छब्दो निपात आस्व एवचनः । तमास्वर्भूतं प्रथमं गर्भं दध्रे आपः । यत्र देवाः । दस्ति ॥

कऽँस्विद्गर्भम्प्रथमन्दध्रऽआपो * यत्रदेवाः समपश्यन्त पूर्वे ॥२९॥ तमित् ॥ तमिद्गर्भम्प्रथमन्दध्रऽआपो यत्रदेवाः समगच्छन्त विश्वे ॥ अजस्य नाभावध्येकमर्पितँयस्मिन्विश्वानि भुवनानि त

समगच्छन्त संगताः विश्वेसर्वे । नन्वस्याण्डस्याद्भिसहितस्य क आधार इत्याशंक्याह । अजस्य नजायत इत्यजः । नाभौमध्ये अधिउपरि । एकमविभक्त मनन्यभूतम् । अर्पितंसमर्पितम् । यस्मिन्नजेब्रह्मणि । विश्वानिभुवनानि । सर्वाणिभूतजातानि । तस्थुः स्थितवन्ति । ब्रह्मा-

---

* न चवट चि खि स त योभ्य स्त्वेकम् एतेभ्यः परस्त्वशब्दो नद्विरुच्यते प्रातिशाख्ये अ० ६ । सू० २७ । इति निषेधात् तकारस्य द्वित्वन्न ॥

ण्डाश्रितानि। नतुतस्याप्यन्यआधारइति स्वप्रतिष्ठंहिपरब्रह्म॥ ३०॥ इदानींविश्वकर्मा मनुष्या-
णामुपदेशंददाति। नतंविदाथ। नविदाथनजानीथ तंपरं पुरुषम्। यइमानिभूतजातानि
जजानजनयति। उपसंहरतिच अतः कारणात् युष्माकंच तस्यचपुरुषस्य। अन्यत् महत्
अन्तरंबभूव पुरुषोजनको यूयंजन्याः पुरुषोभ्रामको यूयंभ्राम्याः। यदितुज्ञानेनात्मत्वेनोपा-

स्त्युः॥३०॥ नतम्॥ नतंविदाथयऽइमाजजानान्यद्युष्माकमन्तरम्ब
भूव॥ *नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपऽ*उक्थशासश्चरन्ति॥३१॥

पास्यध्वं नसंसृतिः स्यादित्यभिप्रायः। एवंप्रत्यक्षानुक्त्वा अथेदानींपरोक्षानभिनयेन दर्शयन्नाह।
यचैते। नीहारेणअविद्ययाप्रावृता अवगुण्ठितः। येजल्पया प्रावृताः। पक्षहेतुदृष्टान्तैरा-
त्मज्ञानंजल्पिः। कुताकिंकाभिप्रायमेतत्। येचअसुतृपः। असून्प्राणान्तर्पयन्ति असुतृपः

* निवारहारयोरनवग्रहे नि इतायमुपसर्गो वारहारयोः प्रतायययोर्दीर्घमापद्यते अवग्रहवर्ज्जिते।

* उक्थशासश्चरंती त्यत्रउक्थाच्छसेः। उकथशव्दात्परस्य शसेर्धातोरुक्थो दीर्घमापद्यते इतार्थकेनसूत्रेणदीर्घादेशो
विधियते। प्रा० अ०। ३ सू० १२४।

अलंकरिष्याव: । तैरपिसहमहद्देवान्तरंबभूव । येतु उक्थशास: उक्थानांशंसितार: । उक्थानिच यज्ञेशस्यन्ते अतोयज्वानोगृह्यन्ते । येयज्ञशीलास्तेपुरुषं प्रतिविचरन्ति । येतुपुरुषविद: तेपुरुषएवभवन्ति । नीहारप्राप्तास्तु नरकयायिन: ॥ २१ ॥ विश्वकर्माहि । विश्वकर्मा आदित्यान्तर: पुरुष: । अजनिष्टजात: । देव: दानादिगुणयुक्त: । आत् इत् निपातौ

विश्वकर्म्माहि ॥ विश्वकर्म्माह्यजनिष्टदेवऽआदिद्गन्धर्वोऽअभवद्द्वितीयः ॥ तृतीयःपिताजनितौषधीनामपाङ्गर्भं व्यदधात्पुरु

अथानन्तरम् । गन्धर्व: गौर्वाचोधारयिता पृथिव्यावाधारयिता गन्धर्वोग्नि: । गानाद्वागन्धर्वोग्नि: । अथोआहु: । गन्धर्वोअग्निरेवासौ पृष्ठेसर्वज्ञत्स्तोम न्यमानोऽ गायदित्यादिश्रुति: अभवत् द्वितीय: । सहायाय । तृतीय: पिता । पालयिताजनयिताच ओषधीनाम् । पर्जन्य: अभवत् । सचोत्पन्न: सन् अपामाङ्गतिपरिणामभूतानाम् गर्भंविअदधात् धारयति पुरुत्वाबह्वीनां-

वाता। यद्वा अपांगर्भंविदधाति पृथिव्यांबहुप्रकारम् (१) ॥ ३२ ॥ (२) आशुः शिशानः। अनुवाकः। अप्रतिरथऋषिः। ऐन्द्रोप्रतिरथोपश्यत्। मर्माणितइत्यन्तः। आदितोद्वादशैन्द्रय-स्त्रिष्टुभो ब्रह्मादक्षिणतोजपति। आशुः शीघ्रः शिशानः। शोतन् करणे। निश्यानोवज्रम्। वृषभो नभीमः। वृषभइवभीमः। भीमोविभ्यत्यस्मादिति। घनाघनः। हनहनेत्ये-

त्ता ॥ ३२ ॥ [८] आशुःशिशानः ॥ आशुःशिशानोवृषभोनभीमो घनाघनःक्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥ सङ्क्रन्दनोनिमिषएकवीरःशतꣳ

ववक्ता। यद्वा घनशरीरः। क्षोभश्चर्षणीनाम्। संचालकः चर्षणीनामनुष्याणाम्। संक्रन्दनः। समाह्वाता संग्रामकारिणाम्। आह्वयच। अनिमिषः। अप्रमादी। यद्वा अनिमिषोदेवा। एकवीरः एकएवासहायो विक्रान्तः। यईदृग्गुणविशिष्टः सः सतंवह्वः सेनाः

(१) वैश्वकर्मण होमः समाप्तः।

(२) आहवनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य द्वादश ब्रुवन्नग्नौ सर्वत्रैके। अग्नौ चयने इध्ममादोप्याहवनीये चितयां प्रति नीयमाने ब्रह्माप्रतिरथसूक्तस्य द्वादश ऋचो जपन्दक्षिणतोऽनुगच्छतीति सूत्रार्थः।

अजयत् जयति। साकंसहैव। इन्द्रः॥ ३३॥ संक्रन्दनेन शब्दकारिणा अनिमिषेण एकचित्तेन। अप्रमादयतावा। जिष्णुनाजयनशीलेन। युत्कारेण। युधसंप्रहारे। असयविपियुत्। संप्रहारकारिणा। दुश्च्यवनेन अप्रच्याव्येन अप्रच्युतस्वभावेनवा। धृष्णुना। प्रसहनशीलेन। तदिन्द्रेणजयत। ईदृग्गुणविशिष्टेनेन्द्रेण तज्जयत। दुर्जयमितिशेषः तच्च-

सेनांऽअजयत्साकमिन्द्रः॥ ३३॥ सङ्क्रन्दनेनानिमिषेण॥ जिष्णुना युत्कारेणन्दुश्चच्यवनेनन्धृष्णुना॥ तदिन्द्रेणजयततत्सहध्वंयुधो नरऽइषुहस्तेनवृष्णा॥ ३४॥ सऽइषुहस्तैः॥ सऽइषुहस्तैःसनिषङ्गिभिर्वशीसंस्रष्टासयुधऽइन्द्रोगणेन॥ सृष्टजित्सोमपाबा

सहध्वम् तच्चाभिभवत हे युधः युधसंप्रहारइत्यस्य तत्क्विपि बहुवचनम्। हे योद्धारः। पादादावभिमन्त्रितस्य चेत्यादि रुदात्तः। हे नरः मनुष्याः इषुहस्तेनेन्द्रेण। वृष्णासेक्ता वर्षणशीलेनवा॥ ३४॥ सइषुहस्तैः। सइन्द्रः इषुहस्तैः। योद्धृभिः संसृजति सइषुहस्तानेवयोद्धृन्। सनिष-

ङ्गिभिः । सएवेन्द्रोनिषङ्गिभिः खङ्गिभिः संसृजतिनिषङ्गिनएवयोद्धुन् स्वान्। किञ्च । वशी । कान्तः सर्वजनप्रियोवा स्वतंत्रोवानिगृहीतादि षड्वर्गोवा ईश्वरोवा । सएवेन्द्रोयुधः योद्धृन्स्वान् शत्रुगणेन संसृष्टा । किञ्च संसृष्टजित् संसृष्टाञ्जयतिशत्रून्। सोमपाश्चबाहुशर्द्धीच बाहुबलः संयोगिबल निरपेक्षः । शर्द्ध इतिबलनाम उग्रधन्वा उद्यतधनुः । प्रतिहिताभिरस्ता । शत्रुशरीरेषु

हुषुद्भिरुग्रधन्वाप्रतिंहिताभिरस्तां ॥ ३५ ॥ बृहंस्पतेपरिं ॥ दीया रथेनरक्षोहामित्रांर अपबाधमानः॥ प्रभञ्जन्त्सेनाःप्रमृणोयुधा जयंन्नस्माकंमेध्यविताथानाम् ॥३६॥ बलविज्ञायस्थविरः ॥ ब

प्रतिनिहिताभिरिषुभिः इन्द्रः अस्ताक्षेप्तेत्यनुमीयते लघुसंप्रधानोलक्षपातीवा इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥ हृहस्पते । हेहृहस्पते । परिदीया दीयतिर्गतिकर्मा । परियाहि रथेन । रक्षोहारक्षसांहन्ता । अमित्रान् शत्रून् । अपबाधमानः । किञ्च प्रभञ्जन्प्रमर्दयन् सेनाः । प्रमृणोयुधाजयन् मृणाति-हिंसार्थः । तस्यक्विपिद्वितीया बहुवचनम् प्रमृणःहिंसकान् युधायुद्धेनजयन् अस्माकम् एधि

अत्र अवितागोप्ता । रथानाम् बृहस्पतिरपीन्द्रस्य पुरोहितइतीन्द्रसंवन्धेनैव स्तूयते ॥ ३६ ॥ वलविज्ञायः । यस्त्वं वलमाविष्कुर्वन्विज्ञायसे अयमिन्द्रइति । स्थविरश्च सर्वानुशासकः सर्वमान्योवाचिरन्तनोवा । प्रवीरश्चअभिवीरः वीरंवीरमभि अभिवीरः । अभिसत्त्वाच सत्वंसत्त्व-

लविज्ञायस्थविरऽप्प्रवीरऽसहस्वान्वाजीसहमानऽउग्रः॥ *अभिवीरोऽअभिसत्त्वासहोजाजैत्रमिन्द्ररथमातिष्ठगोवित् ॥ ३७ ॥ गोत्रभिदङ्गोविदम् ॥ गोत्रभिदङ्गोविदंवज्रबाहुञ्जयन्तमज्मंप्प्रमृण

मभि अभिसत्त्वा । सहोजाश्च सहइतिवलनाम । वलात् जातः । नह्यन्यस्माज्जात इत्थंवलः स्यात् । सत्वं जैत्रंजेतारं हेइन्द्र । रथम् आतिष्ठ । गोवित् सन् । स्तुतिवित्सन् । गोशब्दोवाग्वचनः ॥ ३७ ॥ गोत्रभिदम् । असुरगोत्रम्भिनत्तीतिगोत्रभित् । यद्वागोत्रइतिमेघनाम-

* अभिवोरइतात्र अच्छन्दसि समतीतादि नासूत्रे णअभोतास्यदीर्घःप्राप्तः अभि विश्ये षं व्वीरविशेष व्वत्सहत्त्वाज यन्तेषु एतेषुपरेषु अभीतिप्रतत्पदं नदीर्घं सापद्यते प्रा० अ० ३ । सू० १००

सुपठितम् । सहिगाः अपः वायते । तस्यगोत्रस्यमेघस्यभेत्तारंद्रष्टव्यर्थम् । गोविदम् उपलब्धा-रम् । यद्वा । वाग्विदंस्तुतिविदम् पण्डितंवा । वज्र वाहुंवज्रपाणिम् जयन्तम् जयतेर्गत्यर्थस्य । अज्म अज्मतिसंग्रामनाम । संग्रामंगच्छन्तम् । प्रमृणन्तम् ओजसा । मृणातिर्हिंसाकर्मा । प्रमर्द-यन्तंबलेन । इममिंद्रम् हेसजाताः समानजन्मानोदेवाः । अनुवीरयध्वम् वीरकर्मंकुर्वाण मनु-

न्तुमोजंसा ॥ इमᳯसंजाताऽअनुंवीरयद्ध्वमिन्द्रंᳯसखायोऽअनुसᳯरं भद्ध्वम् ॥ ३८ ॥ अभिगोत्राणिं ॥ अभिगोत्राणिसहंसागाहंमा नोदयोव्वीरःशतमंन्न्युरिन्द्रंः ॥ दुश्च्च्यवनःपृतनाषाडंयुद्ध्योस्म्माकᳯसेनांअवतुप्प्रयुत्सु ॥ ३९ ॥ इन्द्रंऽआसाम् ॥ इन्द्रऽआसान्नेताबृह

गम्यवीरकर्मणैवप्रोत्साहयत हेसखायःसमानख्यानाः देवाः अनुसंरभध्वम अनुसंगम्य रभसंकु-रुत ॥३८॥ अभिगोत्राणि । अभिगाहमानोगोत्राणि असुरकुलानि । मेघवृन्दानिवा । सहसाबलेन । (१) अदयोनिस्त्रिंशः । वीरः विक्रान्तः । शतमन्युः वज्रक्रोधः इन्द्रः । दुश्च्यवनः अप्रच्याव्यः ।

---

(१) दयारहितः इति ख पुस्तक पाठः ।

पृतनाषाट्। पृतनांसंग्रामं सहतेऽभिभवति। अयुध्यः अविद्यमानप्रतियोधा। यद्वृत्थं भूतइन्द्रः सोऽस्माकंसेनाम् अवतुपालयतु। प्रयुत्सुयुद्धेषु ॥ ३९ ॥ इन्द्रआसाम्। देवसुसेनानां व्यूहरचनात् इन्द्रआसांनेताभवतु। बृहस्पतिश्च। मन्त्रीप्रधानानिहिकार्याणिकरोति। दक्षिणा-यज्ञः। दक्षिणतोयज्ञः एतु। पुरएतुसोमः। पुरस्तादागच्छतुसोमः। यद्वा। दक्षिणा-

स्पतिर्दक्षिणायज्ञः पुरऽएतुसोमः ॥ देवसेनानामभिभञ्जतीनाञ्जय-न्तीनाम्मरुतोयन्त्वग्रम् ॥ ४० ॥ इन्द्रस्यवृष्णः ॥ इन्द्रस्यवृष्णोव्वरुणस्यराज्ञऽआदित्यानाम्मरुताᳪशर्द्धऽउग्रम्॥ महामनसाम्भुवन

पुरस्तात् एतु यज्ञश्चसोमश्च। केषामित्यतआह। देवसेनानाम् अभिभञ्जतीनाम्। भञ्जो-आमर्दने जयन्तीनाम्। मरुतः गणभूताः यन्तुअग्रम् निरुध्य ॥ ४० ॥ इन्द्रस्यवृष्णः। इन्द्रस्य-वर्षितुः। वरुणस्यचराज्ञः। आदित्यानांमरुतांचशर्द्धः बलंहस्त्यश्वरथपदातिलक्षणम्। उग्रम् उद्गूर्णायुधम्। उदस्यादित्यनुषङ्गः। यदाचैतदुदस्थात् अथानन्तरमेव। महामनसाम् अक्लिष्ट-

मनसाम। भुवनच्यवानाम् भुवनच्यावनसमर्थानाम् घोष: शब्द: देवानांजयताम्उदस्थात् उत्थित:। जतंजितमिति ॥ ४१ । उद्धर्षय । उद्गतहर्षान् कुरु हे मघवन् आयुधानि। उत्सत्वनाम्। उद्धर्षयचस-त्वनाम्। सत्वानांमनुष्याणाम् मामकानामदीयानां। मनांसि उद्धर्षय हे वृत्रहन् वाजिनामश्वानाम् वाजिनानि वेजनवत्त्वानि। चञ्चलत्वं ह्यश्वस्यगुण:। उद्रथानांच जयतांयन्तुघोषा: । उद्यन्तुच

च्च्युवानाङ्घोषोदेवानाञ्जयतामुदस्थात् ॥ ४१ ॥ उद्धर्षय ॥ मघवन्ना युधान्न्युत्सत्वनाम्मामकानाम्मनाᳪंसि ॥ उद्वृत्रहन्न्वाजिनांव्वाजि नान्न्युद्रथानाञ्जयतांय्यन्तुघोषा: ॥ ४२ ॥ अस्म्माकमिन्द्र: ॥ समृ तेषुद्ध्वजेष्वस्म्माकंय्याऽइषवस्ताजयन्तु॥ अस्म्माकंव्वीराऽउत्तरेभव

त्वत्प्रसादात् रथानांचजयतां मेघोषा: शब्दा: ॥ ४२ ॥ अस्माकमिन्द्र:। अस्माकंतावत् समृतेषु सं गतेषुध्वजेषु शत्रुबलध्वजलोलीभूतेषु । इन्द्रोरक्षिताभवतु इंद्रप्रसादादेव अस्माकंयाइषव: ता:जयन्तु । अस्माकंचवीरा उत्तरे विजयिनोभवन्तु। अस्मान् उविनिग्रहार्थीयउकार:। अस्मा-

नेव हेदेवा: अवतरच्चत । हवेषुआह्वानेषु ॥ ४३ ॥ अमीषाञ्चित्तम् अप्वादेवता साचपुनर्व्याधिर्वा भयंवा । यस्मादेतया विद्वोव्याप्त: अपचीयते नयाभच्यमाण: तस्मादप्वा अपशब्दान्याकारलोस्त । सुत्तष्टाप् ऐन्द्र्योभिरूपा द्वादशभवंतीतिस्रुति: । इयमपौन्द्र सेनासंवन्धिनी ।

न्त्वुस्म्मा२ँ ॥ ऽउंदेवाऽ *अवताहवेंषु ॥ ४३ ॥ अमीषांच्चित्तम् ॥

अमीषांञ्चित्तम्प्रंतिलोभयंन्तीगृहाणाङ्गांन्यप्वेपरेंहि ॥ अभिप्प्रेहिनिर्दंहहृत्सुशोकैंरन्धेनामित्रास्तमंसासचन्ताम् ॥ ४४ ॥ अवंसृ

अमीषाम् संवन्धिनांमनुष्याणाम् चित्तम् चित्तावीतिवचनव्यत्यय: प्रतिलोभयन्ती । लुभविमोहने । विमोहयमाना । गृहाणामङ्गानि हेअप्वे तत:परेहि । परागच्छ पुनरन्यान्शत्रून्गृहीतुम् अतोभूयो भूयोकरणेनैतानेवशत्रून भिप्रेहि । निर्दहचैषां हृदयानिशोकै: । हृत्स्विति सप्तमीवङ्गवचनं द्वितीयावङ्गवचनस्थाने । हृदयानिनिर्दहशोकै: । यथाअंधेन ध्यानलच्चणेन अमित्रा:

* पिवासोममभि बासुतस्य त्यादिसूत्रेण हविषुपरेअवतेता कारस्यदीर्घांदेशे अवताह वेष्विति सिद्दम्

तमसासचन्त.म् तमसासंसेव्यंताम् तमसासंश्लिष्यंताम् । द्वादशैन्द्र्यः समाम्नाः ॥ ४४ ॥ पृष्- ग्निनियोगमंत्राः । अवसृष्टा इषुदेवत्यानुष्टुप् । परावसृष्टानिक्षिप्ता परापतपरागच्छ । हे शरव्ये शरमयीइषुःशरव्या । हे ब्रह्मसंशितेब्रह्मणाभिमंत्रिते अभिमंत्र्यअतितरां तीक्ष्णी- कृते गच्छपरापत गच्छेत्यातिशयार्थं एकार्थयोराख्यातयोर्द्विवचनम् अमित्रान्प्रपद्यस्व । माच

ष्टापरां ॥ पतशरव्येब्रह्मसंशिते ॥ गच्छामित्रान्प्रपद्यस्वमामी षाङ्कञ्चनोच्छिषः ॥ ४५ ॥ प्रेतं ॥ प्रेता * जयंतानरइन्द्रोवःशर्म्मयं च्छतु ॥ उग्रावः सन्तुबाहवोनाधृष्यायथासथ ॥ ४६ ॥ असौया ॥

अमीषाममित्राणां कञ्चन उच्छिष.उच्छेरय । उद्धृतमूलान्कुर्वित्यभिप्राय: ॥ ४५ ॥ प्रेत । योद्धृन्स्तौति । अनुष्टुप् हेनरःमनुष्याः प्रेतगच्छत ॥ जयतच इन्द्रस्त्ववःशर्मे । शरणं परित्राणम् यच्छतुददातु । उग्राःउद्गूर्णायुधाः वःयुष्माकम् सन्तुबाहवः । अनाधृष्याः अप्र-

---

* धारयामयोजात्रसचस्त्वे तप्रादिसूत्रेण जयतानर इतात्रनकारे जयतेतस्यदीर्घः प्रा० अ० ३ । सू० १०८ ॥

धृष्याः यथायूयम असथभवथ । तथाउग्राअःसन्तु वाहवदृत्यनुषङ्गः ॥ ४६ ॥ असौया । मारुतीत्रि-ष्टुप् । असौयासेनाहेमरुतः परेषांशत्रूणाम् अभिऐति अभ्यागच्छति नःअस्मान्प्रति ओजसास्पर्द्धमाना । तांसेनांगूहतव्याप्नुत । तमसाअपव्रतेन व्रतमितिकर्मनाम । अपगतकर्मणा । येनतमसाव्याप्तानां नश्यंकर्माणितदपव्रतंतमःतेनापव्रतेनतमसावागूहतयेथामीअन्योअन्यंनजानन् । यथा-

सेनामरुतःपरेषामभ्यैतिनऽओजसास्पर्द्धमाना ॥ ताङ्गूहततमसापव्रतेनयथामीऽअन्न्योऽअन्न्यन्नजानन् । ४७ ॥ यत्रबाणाः ॥ सम्पतन्तिकुमाराव्विशिखाऽइव ॥ तन्नऽइन्द्रो बृहस्पतिरदितिःशर्म्मंय

अमीसैनिकाःअन्योन्यंपरस्परंनजानीयुः ॥ ४७ ॥ यत्रबाणाः । लिङ्गोक्तदेवतापंक्तिः । यत्रबाणा इषवःसंपतन्ति अनिमर्यादम् । कथमिव कुमाराविशिखाइव । यथाकुमाराअदृष्टपरिकारिणः विगतशिखाःसर्वमुण्डाः तत्तमर्थंसंनिपतेयु रेवंसंपतन्ति तत्रत्यर्थः । नः अस्माकम् इन्द्रः शर्मशरणम् यच्छतुददातु । बृहस्पतिःशर्मयच्छतु । अदितिः शर्मयच्छतु विश्वाहासदाकालंच

शर्मयच्छतु । इन्द्रः बृहस्पतिः अदितिः ॥ ४८ ॥ (१) मर्माणिते । लिङ्गोक्तदेवतात्रिष्टुप् । कवचंप्रयच्छति मर्माणितेतववर्मणाकवचेनच्छादयामि । सोमश्चराजात्वाम् अमृतेनअनुवस्ताम् आच्छादयतु । किञ्च उरोर्वरीयोवरुणस्ते कृणोतु । पृथोरपिपृथीयः वरुणःतवकवचं करोतु ।

च्छतु * विश्श्वाहाशर्म्मयच्छतु ॥ ४८ ॥ मर्म्माणिते ॥ मर्म्माणितेव्वर्म्मणाच्छादयामिसोमस्त्वाराजामृतेनानुवस्ताम् ॥ उरोर्व्वरीयोव्वरुणस्तेकृणोतुजयन्तन्त्वानुदेवामदन्तु ॥ ४९ ॥ [१७] उदेनम् ॥

किञ्च जयन्तंत्वाम् अनुमदन्तु उत्साहयन्तुदेवाः ॥ ४९ ॥ (२) उदेनम् । समिधमादधाति ।

(१) का० मर्माणि तइति कवचं प्रयच्छति । महाव्रते यागेऽध्वर्युः क्षत्रियाय सन्नाहं परिधानोय प्रयच्छतीत्यर्थः ।

(२) का० आर्द्रौदुम्बरीष्टं तोषितास्तिस्र उदेनमित्यादधाति प्रत्यृचम् अशुष्का उदुम्बरतरूत्था रात्रौ घृते स्थिताः प्रादेशमात्रीस्तिस्रः समिध ऋक्त्रयेण शालाद्वार्ये जुहोति ततोऽग्निप्रणयनमितरार्थः ।

* विश्वाहेतत्र नरहामित्रेषुच । १०२ । नरहामित्रे षुचप्रत्ययेषु विश्वशब्दो दीर्घमापद्यते इतिसूत्रेण हापरेविश्वशब्दस्य दीर्घः प्रा० अ० ३ ।

तिसृभिरनुष्टुब्भिः तत्रप्रथमाग्नेयी द्वितीयेन्द्रीतृतीया लिङ्गोक्तदेवता । उदेनमुत्तरान्नय । एनं-
यजमानम् उन्नततराम् हेअग्ने । घृतेनआहुतिसंबन्धेन आहुतअभिहुत । जुहोतेरेतद्रूपं
नतुह्वयतेः रायस्पोषेणच धनस्यपुष्ट्यासंसृज । प्रजयाच बहुंपुत्रपौत्रसंकुलंकृधिकुरु ॥ ५० ॥ इन्द्रेमम्
हेइंद्र एनंयजमानम् प्रतरान्नय । सजातानांचसमानजन्मनांच । असत् भवतुवशीकान्तः

उदेनमुत्तुरान्नयाग्ग्नेघृतेनाहुत ॥ रायस्पोषेणसꣳसृजप्प्रजयांचबहुङ्कृधि ॥ ५० ॥ शतम् १०० इन्द्रेमम् ॥ इन्द्रेमम्प्रतुरान्नयसजातानामसद्वशी ॥ समेनंवर्चसासृजदेवानांम्भागदाऽअसत् ॥ ५१ ॥ यस्यंकुर्म्मोगृहेहविस्तमग्ग्नेवर्द्धयात्त्वम् ॥ तस्मैदेवाऽअधिब्ब्रुवन्नयञ्चब्ब्र

ईश्वरोवा । किञ्च समेनंवर्चसासृज संसृजचएनंयजमानं । वर्चसा स्वेनस्वेनकर्मणावर्णोना-
मुत्कर्षोवर्चः । देवानांचभागदाः असत्भवतु । यज्ञसमाप्तिंत्वत्प्रसादात्प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥
यस्यकुर्मः । यस्ययजमानस्य कुर्मःगृहेहविः तंहिअग्नेवर्द्धय त्वंप्रजयापशुभिश्च । तस्मैदेवाअ-

धिब्रुवन् । उपरिभावेन यत्प्रशस्तंकल्याणन्तत्ब्रुवन्तु । अयंब्रह्मणस्पतिरग्निः ॥ ५२ ॥ अग्नि-मुद्यच्छति । (१) उदुत्वेतिव्याख्यातम् ॥ ५३ ॥ चित्यं गच्छन्ति । पञ्चभिर्ऋग्भिर्यज्ञांगसाधनवादिनीभिः । (२) पञ्चदिशः । हेत्रिष्टुभौ । पञ्चदिशःदैवीःदेवानांसंबन्धिन्यः यज्ञम्अवन्तुपालयन्तु ।

ह्मंणस्प्पस्तिंः ॥५२॥ उदुंत्वा ॥ उदुंत्वाव्विश्वेंदेवाऽअग्नेभरंन्तुचित्तिंभिः ॥ सनोंभवशिवस्त्वꣳसुप्प्रतींकोव्विभावंसुः ॥५३॥ पञ्चदिशंः॥पञ्चदिशोदैवीर्य्यज्ञमंवन्तुदेवीरपामंतिन्दुर्म्मतिम्बाधंमानाः॥

स्वयंचदेव्यः । किंकुर्वाणायज्ञमवन्तु । अपामतिन्दुर्मतिंबाधमानाः । अमतिम्अमननम् अज्ञानम्अमतिः । दुर्मतिंच किञ्चरायस्पोषेधनस्यपुष्टौ । यज्ञपतिंयजमानम् आभजन्तीभागिनंकु-

(१) का० त्रिरुक्तायामुद्यम्योदु त्वेति होत्रा प्रथमायामृचि त्रिः पठितायां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उदु त्वेति मन्त्रेण प्रदीप्तमिध्मं शालाद्वार्यादूर्ध्व मुत्पाटयतीत्यर्थः ।

(२) का० चितां प्रतिगच्छन्ति पञ्च दिश इति ततो ब्रह्मा होत्रध्वर्यु प्रतिप्रस्थातृयजमानाः पञ्च दिश इत्याद्यृक्पञ्चकेन चितां प्रति गच्छन्ति । सर्वेषां मन्त्रपाठ इति कर्कः अध्वर्योरेवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः

वंत्यः । रायस्पोषेच अधिउपरि । यज्ञः अस्यात्तिष्ठतु । दिग्भिरेवस्थापितः अभिज्ञतः ॥ ५४ ॥ समिद्धे अग्नौ । असंबद्धानिवाक्यानि यद्योगातद्योगाच्च संबद्धानिभवन्ति । यः समिद्धेसम्यग्दीप्ते अग्नौप्रणीयमाने अधिमामहानः यजमानोवैमामहान इतिश्रुतिः । महपूजायाम् । उपरिभावेनदेवाना मत्यर्थंपूजकः । आत्मानम्बाकृतकृत्यं मन्यमानोग्नि मनुगच्छति । यस्यच उक्थ-

रा॒यस्पोषं॑यु॒ञ्जप॑तिमा॒भज॑न्तीरा॒यस्पोषे॑ऽअधि॑य॒ज्ञोऽअ॑स्त्थात् ॥ ५४॥ समि॑द्धेऽअ॒ग्नौ॥ समि॑द्धेऽअ॒ग्नावधि॑मामहा॒नऽउ॒क्थप॑त्र॒ऽईड्यो॑ गृभी॒तः॥त॒प्तङ्घ॒र्म्मम्प॑रि॒गृह्या॑यजन्तो॒र्ज्जायद्य॒ज्ञमय॑जन्तदे॒वाः॥५५॥

यत्रोग्निः प्रणीयमानः अग्निष्टोमे उक्थानिभवन्ति तदंगभूतएवायमग्निः । ईड्यः यज्ञियः । गृभीतः गृहीतोधारितोध्वर्युणा यस्यचमामहानस्य तप्तंरुचितंघर्मं परिगृह्यपरीशासाभ्याम् अयजन्तऋत्विजः यस्यचऊर्जेन अन्नेनहविर्लक्षणेन । यज्ञमयजन्त संगतंवाकृतन्तः देवाऋत्विजः । सोयंकृतकृत्यइतिशेषः ॥ ५५ ॥ दैव्यायधर्त्रे इह्लीवापंक्तिर्वा । यस्मैअग्नये दैव्याय देवानां

संबन्धिने । धर्त्रं धारयितृ जगतः । जोष्टृ सेवयितृतमाय । पयोदानार्थंनीयत इतिवाक्यशेषः यस्य देवश्रीः देवाश्रयशेषः । श्रीमनाः भक्तेभ्यः श्रियंदातुकामः। श्रीर्वायस्यमनसिवसतिः । शतपयाः । बहूनिपयांस्यन्नानि यस्यासौबहुपयाः । पञ्चपरिगृह्यगृहीत्वा । देवाः ऋत्विग्य-जमानाः यज्ञंकर्त्तुमागच्छंति । तंदेवाऋत्विग्यजमानाः देवेभ्यः यज्ञंकर्तुकामाः । देवेभ्योऽ-द्वयंन्तः अध्वरंकामयमानाः अस्थुःपरिवार्य्यस्थिताः ॥ ५६ ॥ वीतᳪ᳟हविः । इहतौ । वीतम्

दैव्यायधर्त्रे ॥ जोष्टे देवश्रीश्रीमनाः शतपयाः ॥ परिगृह्यदेवा यज्ञमायन्देवादेवेभ्योऽअध्वर्यन्तोऽअस्थुः ॥५६॥ वीतᳪ᳟हविः ॥ शमितᳪ᳟शमितायजध्यै तुरीयोयज्ञोयत्रहव्यमेति ॥ ततोवाकाऽआ

कामितमिष्टमभिप्रेतम् । शमितम् सुसंस्कृतंमन्त्रैः । शमिता । शमितेतिव्यत्ययोवाक्यशेषात् । यजध्यै यागाय । तुरीयश्चावयज्ञोभवति । यत्रइत्थंभूतंहव्यं हविरेति । अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूं-षिजपति होतापश्चादृचोन्वाह ब्रह्मादक्षिणतोप्रतिघं जपत्येषएवतुरीयस्तुर्योयज्ञः । ततः

शु० य० सं० ३८७ उ० भा०

तस्मात्तत्वज्ञादुत्थिता: वाका: वचनानिऋग्यजु: सामलक्षणानि। आशिषश्च नोस्मान् जुष-न्तांसेवन्ताम् यज्ञफलमस्मानालिङ्गयन्त्वित्यर्थ:॥ ५७॥ सूर्यरश्मिर्हरिकेश:। त्रिष्टुप्। असौ-वाआदित्यएषोग्निरितिश्रुति:। य: सूर्यरश्मि: सूर्यसदृशरश्मि: हरिकेश: हरितवर्णकेश:। स: पुरस्तात् सवितृरूपेण ज्योति: उदयान् उद्गच्छति। अजस्रमनुपक्षीणम्। तस्यचाग्ने:

शिषोंनोजुषन्ताम्॥ ५७॥ सूर्य्यरश्मिर्हरिकेशऽपुरस्तात्सविताज्ज्योतिरुदयाँ२॥ अजस्रम्॥ तस्यपूषाप्प्रसवेयातिव्विद्वान्त्सम्पश्यन्न्विश्श्वाभुवनानिगोपाऽ॥५८॥ व्विमानऽएषदिवोमद्ध्यऽआस्तऽआपप्प्रिवान्न्रोदसीऽअन्तरिक्षम्॥ सव्विश्श्वाचीरभिचष्टेघृताचीरन्तरापूर्व्वमपरञ्चके

पूषाप्रसवे याति विद्वान्। स्वमधिकारंजानान:। पशवोवैपूषेतिश्रुति:। लक्षणया-सचाग्निर्याति। प्रणीयमान:। सम्पश्यत् विश्वाविश्वानिभुवनानि। भूतजातानि। गोपा: गोपायितासमस्तजगत:। ॥५८॥ आग्नीन्ध्रे अश्मानंपृश्निमुपदधाति विमानएषइतिद्वाभ्यां

अ० १७

त्रिष्टुभ्यामादित्य देवत्याभ्याम्। यएषआदित्यो विमानोनिर्मीताभूतग्रामस्य। दिवोमध्येआस्ते। द्युलोकस्यमध्येआस्ते। अपप्रिवान्। प्रापूरणे। आपूरयन् रोदसीद्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च। स्वकीयेनप्रकाशेनापहृत्य शार्वरन्तमः। सविश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरभिचष्टे घृताचीः। विश्वं हविरञ्जितमस्या मिति विश्वाचीवेदिः। घृतमस्यामञ्जनमिति घृताचीस्रुक्। वेदीश्चस्रुचश्चा-भिपश्यति। यज्ञङ्कर्तुं नेतुं गृहीतुं पश्यतीत्यर्थः। अन्तरापूर्वमपरं चकेतुम्। अन्तराअन्तरेण।

तुम् ॥ ५८ ॥ उच्चासमुद्रः ॥ उच्चासमुद्रोऽअरुणःसुपर्णःपूर्व्वस्ययोनिं म्पितुराविवेश ॥ मध्येदिवोनिहितःपृश्निरश्माविचक्रमेरजसस्पाः

पूर्वमिमंलोकम् अपरञ्चामुंलोकम्। किञ्च। केतुम् चितंजनानाम् तच्चसर्वमभिचष्टेभिप-श्यति। अथोयच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वमचीयते ॥ ५८ ॥ उच्चासमुद्रः। यउदयकाले उच्चासेचनः समुद्रः समुन्दनोभवति तस्मिन्कालेअवश्याया अतितरांपतन्ति तदभिप्रायमेतत्। अरुणः। वर्णतोनिर्देशः। सुपर्णः सुपतनः।। यश्चपूर्वस्य द्युलोकस्य। योनिम् स्थानम् पितुः पितृभूतस्य। ततोहिजायमान उपलभ्यतआदित्य इतिपिताद्युलोकः आविवेशआविशति।

उदितमात्रः। यश्चमध्येद्युलोकस्य निहितः अवस्थितः। पृश्निः समस्तरश्मिसंकुलो विचित्रः। अश्मात्रशनो व्यापकः सयात् सविचक्रमेचं क्रममाणः। रजतः रंजनस्य लोकत्रयस्य। पाति। गोपायति। अन्तोअन्तान् योह्यन्तान्पातिसमध्यं पात्येव॥ ६० निधायैनमतिक्रामन्तिचतसृभिः। इन्द्रंविश्वा इतिव्याख्यातम्॥ ६१॥ देवहूर्यज्ञः। तिस्रोनुष्टुभः। आद्योद्वेउष्णिाहौवा। योदे-

च्यन्तौ॥ ६०॥ इन्द्रं विश्वाः॥ इन्द्रं विश्वाऽअवीवृधन्त्समुद्रव्यंच सङ्गिरः॥ रथीतमꣳरथीनांव्वाजानाꣳसत्पतिम्पतिम्॥ ६१॥ देव हूर्यज्ञः॥ देवहूर्यज्ञऽआचंव्वक्षत्सुम्नहूर्यज्ञऽआचंव्वक्षत्॥ यक्षदग्नि र्देवोदेवाꣳ॥ आचंव्वक्षत्॥ ६२॥ वाजस्यमा॥ प्प्रसवऽउद्ग्राभेणो

वह्नः देवान् आह्वयतियज्ञः। सआवक्षत्। आवहतुवदेवान् यजतुचेतिचकारः समु-च्चयार्थीयः। यश्चसुम्नहूः। सुम्नमितिसुखनाम। सुखमाह्वयति यज्ञः सआवहतुचदेवान् यजतु। किञ्च यक्षत् यजतुचअग्निः देवः देवान् आचवक्षत् आवहतुच॥ ६२॥ वाज-

सरमा। वाजस्यान्नस्य। मामाम् प्रसवः प्रसूतिरुत्पत्तिः अभ्यनुज्ञावा। उद्ग्राभेण उद्ग्रहणेन। ऊर्द्ध्वंहिगृह्यदीयतइतिउद्ग्रहणंदानंतेनेत्यर्थः। उदग्रहीत् उद्गृह्णीयात्। हृग्रहोर्भश्छन्दसिहस्येतिहकारस्यभकारः। अथअथसमनन्तरमेवसपत्नान् इन्द्रः मेमम निग्राभेणनिग्रहणेन नीचैर्हिंहस्तंकृत्वाभि च्यादिगृह्यते याचिष्णुतया। अनन्नतयाच। अधरान् अधोगमनान् अकः

दॅग्ग्रभीत्॥ अधांसपत्नानिन्द्रोमेनिग्ग्राभेणाधंरार॥ऽअकः॥ ६३॥ उद्ग्राभञ्च॥ निग्ग्राभञ्चब्रह्मदेवाऽअवीवृधन्॥ अधांसपत्नानिन्द्राग्नीमेंविषूचीनान्व्यस्यताम्॥ ६४॥ [१५] क्रमंद्ध्वमग्निना॥ क्रम

करोतु॥ ६३॥ उद्ग्राभंच। उद्ग्राभंच अस्मद्विषयंनिग्राभंच शत्रुविषयम्। ब्रह्मचब्रयीलक्षणं यज्ञविषयम् देवाः अवीवृधन् वर्द्धयन्तु। अथसपत्नान् इन्द्राग्नी मेमम। विषूचीनान् विष्वगञ्चनान् नानागतीन्कृत्वा। व्यस्यतांविक्षिपन्ताम् अपुनरागमनाय॥ ६४॥ चित्यमारोहन्ति पञ्चभिः। (१) क्रमध्वम ग्निना। अनुष्टुप्। हेऋत्विग्यजमानाः। क्रमध्वम् आक्रमद्भम्।

(१) का० क्रमध्वमग्निनेति चित्यमारोहन्ति। ते ऋत्विजः क्रमध्वमिति पञ्चभिस्तोर्थेन चित्याग्निमारोहन्तीत्यर्थः।

अग्निनाचित्तेन लोककालाग्न्यादिवपुषा। नाकन्दिवम्। उख्यम्। उखायांभृतम् अग्निम् उख्याम्। हस्तेषुविभ्रतः धारयमाणाः। ततोदिवः पृष्ठमारुह्यस्वर्गलोकंगत्वा मिश्राः समान-लोकस्थानायुषः देवेभिः देवैः सहआध्वम् आसनंकुरुतदेवीभूताः। आसेरेतद्रूपम् ध्वसमि-

द्ध्वमग्निनानाकमुख्यꣳहस्तेषुविभ्रतः॥ दिवस्पृष्ठꣳस्वर्गत्वा मिश्रादेवेभिराद्ध्वम्॥६५॥ प्राचीमनु॥ प्रदिशम्प्रेहिविद्वानग्ने रग्नेपुरोऽअग्निर्भवेह॥ विश्वाऽआशादीद्यानोविभाह्यूर्ज्जन्नोधेहि द्विपदेचतुष्पदे॥६६॥ पृथिव्याऽअहम्॥ पृथिव्याऽअहमुदन्तरि

सकारलोपेन॥६५॥ प्राचीमनु। त्रिष्टुप्। प्राचीं दिशम् अनुप्रेहिप्रगच्छ। विद्वान् स्वम-धिकारंजानानः। अग्नेः इष्टकास्थलरूपस्य। हेअग्ने: उख्यरूपप्रणीयमान। पुरोअग्निः। पुरोगामीअग्निर्भव इहयज्ञे। ततोविश्वाः सर्वाः आशाः दिशः दीद्यानः। आभासयन् विभाहि।

विविधं दीप्यस्व। ऊर्ज्जंञ्चनः धेहि। द्विपदेचतुष्पदे। द्विपाद्भ्यः। चतुष्पाद्भ्यश्च ॥ ६६ ॥ पृथि-व्याअहम्। पिपीलकमध्यात्हतो। यजमानआह। पृथिव्याः सकाशात् अहम् उदन्तरिक्षमा-रुहम् ऊर्द्ध्वक्रमेण अन्तरिक्षमारूढः। अन्तरिक्षाच्चादिवमारुहम्। द्युलोकमारूढः। दिवः नाकस्यपृष्ठमारूढः। नाकस्यपृष्ठाच्च स्वरादित्याख्यं ज्योतिः अगाम् आगतः प्राप्तोहंक्षिमीभूतः।

क्षमारुहमन्तरिक्षाद्दिवमारुहम् ॥ दिवोनाकस्यपृष्ठात्स्वर्ज्ज्योतिर गामहम् ॥ ६७ ॥ स्वर्यन्तः ॥ स्वर्यन्तोनापेक्षन्तऽआद्याᳪरोहन्ति रोदसी ॥ यज्ञंयेविश्वतोधारᳪ सुविद्वाᳪसोवितेनिरे ॥ ६८ ॥ अ

गार्हपत्यादाग्नीध्रीयमागच्छ त्तयादाग्नीध्रीया दाहवनीयमित्यादिश्रुतिः अग्नीनांलोकसंस्तवंद-र्शयति ॥ ६७ ॥ स्वर्य्यन्तः। अनुष्टुप्। अत्रद्वितीयोर्द्धर्चः प्रथमंव्याख्यायते यच्छब्दयोगात्। यज्ञंयेयजमानाः। विश्वतोधारंसर्वतोधारम्। आहुतिदक्षिणान्नानियज्ञस्यधाराः। ताभि-र्वर्षति। यद्वा विश्वस्यजगतोधारयितारम्। वैश्वानरमारुतवसोर्द्धारा वाजस्यप्रसवीयानि

धारावायत्तस्य। सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः। वितेनिरे वितन्वन्ति। स्वर्य्यन्तः स्वर्लोकंगच्छन्तः नोपचन्तेपुत्रपश्वादिकृतकृत्यत्वात्। आरोहन्तिहिद्यांरोदसीदिव एतद्विशेषणम् नतु-द्यावापृथिव्यो रभिधानम् दिवइति स्वःशब्दोपादान सामर्थ्यात् कथभूतां द्यामारोहंति। रोदसीरोधी जरामृत्युशोकादीनाम्॥ ६८॥ अग्नेप्रेहिप्रयाहि। प्रथमः देवयताम् देवान्यष्टु-

ग्नेप्र॥ अग्नेप्प्रेहिंप्प्रथमोदेवयुताञ्चक्षुर्देवानांमुतमर्त्त्यानाम्॥ इयंक्षमाणाभृगुंभिःसुजोषाः स्वर्यन्तुयजंमानाःस्वस्ति॥ ६९॥ नक्तोषासां॥ नक्तोषासासमनसाविरूपेधापयेतेशिशुमेकं समीची॥

मिच्छताम। यस्त्वंचक्षुः देवनामपिचमर्त्त्यानां मनुष्याणाम्। ततस्त्वयिप्रथमंप्राप्ते सति। इयक्षमाणाः भृगुभिः। यागंकुर्वाणाः। भृगुग्रहणमार्षेया नूचानब्राह्मणोपलक्षणार्थम्। सजोषाः समानजोषणाश्च देवैः सन्तः। स्वर्लोकम् यन्तुयजमानाः स्वस्तिअविनाशेन॥ ६९॥ पयसा-

भिजुहोति । (१) नक्तोषासा । व्याख्यातम् ॥ ७० ॥ अग्नेसहस्राक्ष । आग्नेयीविराट् । हेऽग्नेसहस्राक्ष । हिरण्यशकलैर्वा एषसहस्राक्षः । शतमूर्द्धन् । यदद: शतशीर्षारुद्रो सृजत । यस्यचतव । शतंप्राणाः सहस्रंव्यानाः । यस्त्वं साहस्रस्या रायोधनस्य हविर्लक्षणस्य

द्यावाक्षामांरुक्मोऽअन्तर्विभांतिदेवाऽअग्निर्न्धारयन्द्रविणोदाः॥७०॥ अग्नेसहस्राक्ष ॥ शतमूर्द्धञ्छतन्तेप्प्राणाःसहस्रंव्यानाः ॥ त्वꣳसाहस्रस्यंरायऽईशिषेतस्मैतेव्विधेमव्वाजांयस्वाहां ॥ ७१ ॥ सुपर्णो

ईशिषे । तस्मैतेतुभ्यम् विधेम । विधातिर्दान कर्मा । दद्मः । वाजाय वाजमितिविभक्तिव्यत्ययः । वाजमन्नं हविर्लक्षणम् । स्वाहासुहुतमस्तु ॥ ७१ ॥ स्वयमातृण्णाया मग्निंनिद

(१) का० स्वयमातृण्णामध्यग्निं न्धारयंश्छुक्लवत्सापयसाभिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमातृण्णामवसिञ्चन्नक्तोषासेति । अध्वर्युः स्वयमातृण्णेष्टकोपरि समीपे प्रतिप्रस्थाता तमग्निं धारय न्कृष्णवर्णायाः श्वेतवत्साया गोर्दुग्धेन मृन्मयदोहनपात्रेणजुहुस्थानीयेन स्वयमातृण्णां सिञ्चन्निध्मस्थेऽग्नौ जुहोति नक्तोषासेत्यृग्द्वयेनेत्यर्थः ।

भाति । सुपर्णोसीति द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां पंक्तित्रिष्टुभ्याम् । यस्त्वं सुवर्णवदसि । गरुत्मान् गरणवा अशनायाशरीरः । सपृष्ठे पृथिव्याः सीद अस्थानं कुरु । भासाचदीप्त्या न्तरिक्षम् आपृ-

सिगुरुत्त्मान्न्पृष्ठेपृथिव्याऽसीद ॥ भासान्तरिक्षमापृणज्ज्योतिषा दिवमुत्तभानतेजसादिशऽउद्दृं*ह ॥७२॥ आजुह्वानःसुप्रतीकः ॥ पुरस्तादग्नेस्वंयोनिमासीदसाधुया ॥ अस्मिन्त्सधस्थेऽअध्युत्तर

णआपूरय । ज्योतिषाच दिवम् उत्तभान उत्स्तभान उत्तम्भय । तेजसादिशः उद्दृंह । तेजसाचदिशः दृढीकुरु । आदीपनार्थोवादृंहतिः ॥ ७२ ॥ आजुह्वानः । अभिहूयमानः । सुप्रतीकः सुसुखः सन् । पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशि । हेअग्ने । स्वंयोनिं स्थानम् आसीद अधितिष्ठ

---

* अनुस्वाररूपस्य ठं॰कारस्याद्धमात्रिकता भवति व्यञ्जनं चार्द्धमात्रिकमिति शास्त्रात्, तथापि प्रातिशाख्यस्य "अनुस्वारो ह्रस्वपूर्वोऽध्यर्द्धा मात्रा पूर्वा चार्द्धमात्रेति"। "दीर्घादर्द्धमात्रा पूर्वा चाध्यर्द्धेति" द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सार्द्धैकमात्रा प्रतिपादिता, अत एव याज्ञवल्क्यमहर्षिणा शिक्षायां गुरौ ठं॰कारे लघौ ऽकारे दीर्घेठं॰कारे च क्रमेणाङ्गुष्ठाङ्गुलिप्रक्षेप उक्तः । अनुस्वा-रेऽङ्गुष्ठक्षे पश्चाङ्गुष्ठाकुञ्चनं लघौ । दीर्घे रङ्गे च तर्जन्याः प्रसारः परिकीर्त्तित इति ।

साधुया साधुक्रियाविशेषणत्त्वेन श्रुत्याव्याख्यातम्। यूयमपिच हेविश्वेदेवाः यजमानस्सीद-दत। अवस्थानंकुरुत। अस्मिन् सधस्थेसहस्थाने। अधियज्ञेस्वर्गाख्ये। स्वर्गोवैलोकः सधस्थ-इतिश्रुतिः। अध्युत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे। अत्रतृतीयः पादः पश्चाद्व्याख्यायते अर्थसंबन्धात् ॥७३॥ तिस्रः समिधआदधातितिसृभिः ऋग्भिः। अत्रकएवः साविच्या त्रिष्टुभापुरस्ताज्ज्योतिषा धेनुं-

स्मिन्विश्वेदेवायजमानश्चसीदत ॥ ७३ ॥ ताꣳसवितुः ॥ ताꣳ सवितुर्वरेण्यस्यचित्रामाहंवृणेसुमतिंविश्वजन्याम् ॥ यामस्यकण्वोऽअदुहत्प्रपीनाꣳसहस्रधाराम्पयसामहीङ्गाम् ॥ ७४ ॥ विधेमं

कामदोहनीं पयोययाचे। ताꣳसवितुः। तांसवितुः संबन्धिनीम्। वरेण्यस्यवरणीयस्य। चित्रांचायनीयाम् आवृणे आवृणोमि स्वीकरोमि। सुमतिम् कल्याणमतिम विश्वजन्याम सर्वजनेभ्योहिताम् यांसुमतिंप्राप्य। अस्यसवितुः संबन्धिनीम् कएवः अदुहत्। दुग्धवान् प्रपीनांपूरितांपयसा। सहस्रधारांबहुधारां बहवोवाकुटुंबस्य धारयित्रीम्। महींमहतींगाम्॥७४॥

विधेमते। त्रिस्थानोग्निर्देवता त्रिष्टुप्। विधेमः। विदधातिर्दानकर्मा। दक्षः। तेतुभ्रम्। परमेजन्मन् हेअग्ने परमेजन्मनिजातायआदित्यात्मनास्थिताय। द्यौर्वाअस्यपरमञ्जन्म। विधेम-स्तोमैः स्तुतिभिः। अवरेसधस्थे स्थितायविद्युदात्मना। अन्तरिक्षंवा अवरंसधस्थम्। यस्मा-त्योनेः उत्आरिथा ऋगतो। अस्यैतद्रूपम्। यस्माच्चस्थानादुद्गतोसि। यजे तत्स्थानमहम्

ते॥ परमेजन्म्मंन्नग्नेव्विधेमुस्तोमैरवंरेसधस्थे॥ यस्म्माद्योनेरुदारि थायजेतम्प्रत्त्वेहुवीᳬषिंजुहुरे समिंद्धे॥ ७५॥ प्रेद्धोऽअग्ने॥ प्रेद्धोऽअ ग्नेदीदिहिपुरोनोजंस्रयासूर्म्म्यायविष्ठ॥ त्वाᳬशश्वन्तऽउपंय

एषवाअस्यस्वोयोनिः। एषद्रूतिचित्तग्रोग्निरुच्यते। किञ्च प्रत्वेहवीᳬषिजुहुरेसमिद्धे। जुहोमि त्वयिहवींषि समिद्धेसम्यग्दीप्ते॥ ७५॥ प्रेद्धोअग्ने। आग्नेयीविराट्। प्रकर्षेणइद्धः दीप्तः सन् हेअग्नेभूयोपि दीदिहिदीप्यस्व। पुरः अग्रतः नोस्माकंव्यवस्थितः। एतयाअजस्रया अनुपक्षीणया। सूर्म्यासमित्काष्टिकया। सूर्मीशब्दः काष्टवचनः। सूर्मीज्वलन्तीं वाश्लिष्यादि-

तिवसुतिः । हेयविष्ठ युवतम । यतस्त्वामेव शश्वन्तःशाश्वतिकाः उपयन्ति उपगच्छन्ति वाजाःअन्नानि अतोदीदिहीतिसंबन्धः ॥ ७६ ॥ तिस्रआहुतीर्जुहोति । अग्नेतमद्येतिव्याख्यातम् ॥ ७७ ॥ चित्तिञ्जुहोमि । वैश्वकर्मणीजगत्यतिजगतीवा । चित्तिम चित्तमेषामस्त्विग्यज-

न्तिस्वाजाः ॥ ७६ ॥ अग्ने तम् ॥ अग्ने तमद्याश्वन्नस्तोमैःक्रतु न्नभद्रःहृदिस्पृशम् ॥ ऋद्ध्यामात ऽओहैः ॥ ७७ ॥ चित्तिञ्जुहोमि ॥ चित्तिञ्जुहोमिमनसाघृतेनयथादेवा ऽइहागमन्वीतिहोत्राऽऋतावृधः ॥ पत्त्येविश्वस्यभूमनोजुहोमिविश्वकर्म्मणेविश्वाहादाभ्यं

मानानाम् जुहोमिअग्निसंबन्धं करोमि । अग्नितत्वपरिज्ञानचिन्तनसन्तानं करोमीत्यर्थः । मनसाच घृतेनचसह । तथाजुहोमि । यथादेवाइहागमन् इहआगच्छेयुः । कथंभूताः वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । होत्राइतियज्ञनामसु पठितम् । ऋतावृधः सत्यवृधः किञ्च । पत्त्ये विश्वस्यभूमनो जुहोमिविश्वकर्मणे । अधिपतिभूताय विश्वस्यभूतग्रामस्य । जुहोमिविश्वकर्मणे विश्वाहासर्वदा

अष्टाध्यम् अनुपत्नीणाम् हविः ॥ ७८ ॥ सप्तवाग्नेयी । (१) सप्ततेतव हेअग्ने समिधःसमिन्धना: प्राणाःयतःसन्ति । यतश्चसप्तजिह्वाः तवसन्ति । सप्तपुरुषाग्संहृत्यैकीकृतोयमग्नि स्तदभिप्राय- मेतत् । यतश्चसप्तऋषयः तवयष्टारःसन्ति । यतश्चसप्तधामानि प्रियाणि । सप्तछन्दांसिप्रिया हविः ॥ ७८ ॥ सप्ततें ॥

ऽअग्नेसमिधंःसप्तजिह्वाःसप्तऽऋषयंःसप्त धामंप्प्रियाणिं ॥ सप्तहोत्राःसप्तधात्वांयजन्तिसप्तयोनीराप्पृंणस्व घृतेनस्वाहां ॥ ७९ ॥ [१५] शुक्रज्ज्योतिश्च ॥ चित्रज्ज्योतिश्चस

णितवसन्ति । यतश्चसप्तहोत्राः आग्नीध्रपर्यन्ताः । सप्तधात्वात्वांयजन्ति । अतोब्रवीमि सप्तयोनीः सप्तचितीः आपृणस्वआपूरयस्वघृतेनस्वाहा सुहुतंचैतद्धविर्भवतु ॥ ७९ ॥ मारुतान्जुहोति शुक्र- ज्योतिरितिषड्भिर्ऋग्भि र्मारुतीभिः । तवचैकैकस्या ऋचिसप्तमरुतः । प्रथमाउष्णिक् चतुर्थीच । द्वितीयातृतीयेगायत्र्यौ । पञ्चमीजगती षष्ठीगायत्र्युष्णिग्वा । (२) शुक्रज्योतिः पुरोडाशंश्च स्व-

(१) का० पूर्णाहुतिञ्च सप्त तद्दति । स्रुचा पूर्णाहुतिञ्च जुहोति घृतपूर्णया स्रुचा आहुतिः पूर्णाहुतिरितार्थः ।

(२) का० वैश्वानरेण प्रचर्यसर्वहुतेन हस्तेन मारुतान् जुहोतीत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् विमुखेनारण्येनूच्यम् वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वोपविश्याहवनीये हस्तेन मारुतान् पुरोडाशान् सर्वहुतान् जुहोति शुक्रज्योतिरित्येकैकमन्त्रेणैकैकम् यद्वा वैश्वानरपुरोडाशस्योपर्यंव मारुतान् जुहोति किं कृत्वा प्रथनकाले वैश्वानरं पुरोशं विस्तीर्णं कृत्वा अरण्येऽनूच्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखेनोयस्य भीमश्चेति वक्ष्यमाणमन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः ।

मंशंभक्षयतु । चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च । शुक्रश्चऋतपाश्चअत्यंहाश्च । अथैकपदनिरुक्तम् । शुक्लंज्योतिर्यस्य शुक्रस्येवत्राज्योतिर्यस्य सशुक्रज्योतिः । चित्रं ज्योतिः सत्यंज्योतिः । ज्योतिष्मान् ज्योतिषातद्वान् । शुक्रःशुक्लः ऋतपाःसत्यंयज्ञं वापाति । अत्यंहाः अतीत्यअंहःपापंयतंतद्गत्यत्यंहाः ॥८०॥ ईदृङ्च । अनेनान्येनच समानदर्शनः ईदृङ् । ईदृङ्च ।

च्चित्रज्ज्योतिश्चसुत्यज्ज्योतिंष्माँश्च ॥ शुक्रश्चऽऋतुपाश्चात्यंᳲहाः ॥८०॥ ईदृङ्चं ॥ ईदृङ्चान्न्याहृङ्चंसदृङ्चुप्प्रतिंसदृङ्च ॥ मितश्चचुसम्मिंतश्चुसभंराः ॥८१॥ ऋतश्चंसुत्यश्चं ध्रुवश्चं धुरुणंश्च ॥ धुर्ता

पुरोडाशस्य स्वमंशंप्रतिगृह्णातु । अन्यादृङ्च । अन्येनान्येनच समानदर्शनः अन्यादृङ् । सदृङ्च प्रतिसदृङ्च । तेनतेनसमानदर्शनः सदृङ् । तंतंप्रतिसदृशः प्रतिसदृङ् । मितश्च-उत्तमाधममध्यमै स्तुत्यः मितः । संमितश्चएकीभावेन मितः समितः । सभराश्चसहविभर्तिस-भराः ॥ ८१ ॥ (१) ऋतश्च । ऋतश्चस्वमंशं पुरोडाशस्य प्राश्नातु । (२) सत्यश्च (३) ध्रुवश्च

(१) ऋतः सत्यरूपः । (२) सति वस्तुनि भवः सत्यः । (३) ध्रुवः स्थिरः ।

(१) धरुणश्च। (२) धर्ता च (३) विधर्ता च विधारयः विविधं धारयतीति विधारयः। ऋजुः ॥८२॥ (४) ऋतजिच्च। (५) सत्यजिच्च। (६) सेनजिच्च। (७) सुषेणश्च शोभनसेनश्च। (८) अन्तिमित्र आमन्नमित्रः। (९) दूरेअमित्रश्चगणः (१०) ऋजुः ॥ ८३ ॥ ईदृक्षासः। व्यवहि-

चं॒ विधु॒र्त्ता च॑ विधा॒रय॑ऽ ॥८२॥ ऋ॒तजि॑च्च ॥ स॒त्यजि॑च्च॒ सेन॒जिच्च॑ सुषे॒णश्च॑ ॥ अन्ति॑मित्रश्च दू॒रेऽअ॑मित्रश्च ग॒णः ॥८३॥ ई॒दृक्षा॑सऽए॒ता॒दृक्षा॑सः ॥ ई॒दृक्षा॑सऽए॒ता॒दृक्षा॑सऽऊ॒ षुणः॑ स॒दृक्षा॑सः॒ प्रति॑सदृक्षा

तपदप्रायोयंमंत्रः साहश्येनावमरुतः स्तूयन्ते। येयूयम् ईदृक्षासः। इदंदर्शनाः सर्वएव। येच एतादृक्षासः एतद्दर्शनाः सर्वएव। ऊषुणः त्रीणिपदानि। छन्दः परिपूर्त्तिंकुर्वंति। येचयू-

(१) धरुणः धारकः (२) धारयतीति धर्ता। (३) विशेषेण धारयतीति विधर्ता। (४) उष्णिक् ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजित्। (५) सत्यं याथातथ्यं जयतीति सत्यजित्। (६) सेनां शत्रुसैन्यं जयतीति सेनजित् ह्रस्व आर्षः। (७) शोभना सेना यस्य सुषेणः। (८) अन्ति समीपे मित्राणि यस्य सः अन्तिमित्रः। (९) दूरे अमित्राः शत्रवो यस्य स दूरेअमित्रः प्रकृत्यान्तःपादमिति सन्ध्यभावः हलदन्तात्सप्तम्या इति विभक्त्यलोपः। (१०) गणयति सर्वमिति गणः।

यंसदृक्षास: समानदृर्शना: सर्वएव। येचयूयंप्रतिसदृक्षास: प्रतिसमानदर्शना: सर्वएव। येच-यूयंमितास: मित: प्रमाणत: सर्वएव। येचयूयंसम्मितास: सङ्ख्यमिता: सर्वएव। येचयूयंस-भरस: समानमलङ्कारादिविभृत:। तान्ब्रवीमि। एतन्नोअद्यमरुतो यज्ञेअस्मिन्। एतन-आगच्छन्तिन: अस्माकम् अद्यअस्मिन्द्यवि।। हेमरुत: यज्ञेअस्मिन्। एवंव्यवहितानिपदानि

स॒ऽएतन॥ मि॒तास॑श्चच॒सम्मि॑तासोनोऽअ॒द्य स॒भ॑रसोमरुतोय॒ज्ञेऽअ॒स्मिन्॥८४॥ स्वत॑वाँश्चच॥ प्प्र॒घा॒सीच॑सान्तप॒नश्च॒च॑गृ॒हमे॒धीच॑॥ क्री॒डीच॑शा॒कीचो॑ज्जे॒षी॥८५॥ इन्द्र॒न्दैवी॑:॥ इन्द्र॒न्दैवी॒र्विशो॒म॒रुतो

पश्चात्सर्वै देवसंबन्धनीयानि॥ ८४॥ स्वतवांश्च। स्वकीयंतवोबलंयस्य सस्वतवान् स्वतवाश्च स्वमंशं पुरोडाशस्य भक्षयतु। प्रघासीच। घस्लृअदने। प्रकर्षेण अदनशील:। सान्तपनश्च गृहमेधीचक्रीडीच। पञ्चचातुर्मास्यदेवता:। शाकीचशक्त: उज्जेषीच उज्जयनशील:॥ ८५॥ इन्द्रं दैवीरितिमारुतं यजुर्जपति। इन्द्रंराजानंदैवी: विश: मरुतो मरुल्लक्षणा:। अनुव-

त्मीनः अनुपश्चात् वर्त्मवर्त्तनं यासांतास्अनुवर्त्मानः अनुगामिन्यइत्यर्थः। अभवन्। स्वरूपाख्यानमेतत्। यथाइन्द्रं दैवीः विशः अनुवर्त्मानः अभवन् उपमानम्। एवम् इमंयजमानम् दैवीश्चविशः मरुतः मानुषीश्चविशः मनुष्याः अनुवर्त्मानः अनुगामिन्यः भवन्त्विति प्रार्थना ॥ ८६ ॥ इमᳪंस्तनम्। त्रयोदशाग्नेयीस्त्रिष्टुभो यजमानं वाचयति। घृतस्तुतिश्चदृश्यते-

नुवर्त्मानोभवन्यथेन्द्रन्दैवीर्विशोमरुतोनुवर्त्मानोभवन् ॥ एवमिमंयजमानन्दैवीश्चविशोमानुषीश्चानुवर्त्मानोभवन्तु ॥ ८६ ॥

[७] इमᳪंस्तनम् ॥ इम ᳪं स्तनमूर्जस्वन्तन्धयापाम्प्रपीनम

वसो धारानन्तरम्भविष्यति तदभिवादिन्योवा। वसोर्द्धारास्तुचाहूयते सावरूपकल्पनयास्तनउक्तः। इमंसुलक्षणंस्तनम् ऊर्जस्वन्तवलवन्तम् धय। धेटपाने। पिव अपांप्रपीनम् अपशब्देनात्र-घृतमुक्तंसाहचर्यात्। यद्वा अथापितद्धितेनकृत्स्नवन्निगमाभवन्तीति कृत्स्नवन्निगमः। घृतप्रपूरितम् हेअग्नेसरिरस्यमध्येवर्तमान। इमेवैलोकाःसरिरमितिश्रुतिः। एषुलोकेषु मध्येवर्तमानः। किञ्च

उत्संजुषस्वउत्स्यन्दनं सुग्लक्षणं कूपस्त्रवस्य सेवस्व । मधुमन्तंमधुस्वादेनरसेन युक्तम् । हेअर्वन् । ऋटगतौ अस्यैतद्रूपम् हेअरणसर्वतोगत । किञ्च । समुद्रियम् समुद्रसबन्धिनम् सदनं गृहम् । आविशस्वसेवस्व । वयोह्वैसमुद्राअग्निर्यजुषां महाव्रतंसाम्नां महदुक्थमृचा मित्येतदभिप्रायम् । अन्तरिक्षंवासमुद्रः ॥ ८७ ॥ घृतम्मिमिक्षे । योयमग्निर्ष्टतम्मिमिक्षे ।

ग्ग्नेसरिरस्यमञ्जों ॥ उत्संजुषस्वमधुमन्तमर्व्वन्त्समुद्रियंसदनमा विशस्व ॥ ८७ ॥ घृतम्मिमिक्षे ॥ घृतमस्ययोनिर्घृतेश्रितोघृत म्म्वस्यधाम ॥ अनुष्वधमावहमादयस्वस्वाहाकृतंवृषभवक्षिहव्य

घृतमुदकमाहुति परिणामभूतम् । मिमिक्षे सिञ्चामि । अथवा । यस्यास्याग्नेर्मुखेघृतं मिमि-क्षेसिञ्चामि । घृतञ्चास्य योनिरुत्पत्तिस्थानम् । अग्निर्यस्यैयोनेरसृज्यततत्रघृतमु त्वमासीदित्ये-तदभिप्रायम् । यश्चायं घृतेश्रितः अवस्थितः । यतश्चास्यघृतमेवधाम तेजः । दीप्तिर्ना-मवा । तमग्निम् अनुष्वधमावह । हेअध्वर्यो अनुस्वधम् अन्वन्नम् पूर्वमन्नमुपकल्प्यपश्चादा-

ह्वय। आहूयचमादयस्व तर्प्पय। तर्पयित्वा चैवंब्रूहि। स्वाहाकृतम्। स्वाहाकारेणाभिहुतम्। हेटषभवर्षितः। वह्निहव्यम् हविः देवानां वहनं च हविषामावाहनं च देवतानामित्यग्नेः कर्मणी ॥ ८८॥ समुद्रादूर्मिः अन्नाध्यासेन घृतमन्त्रस्तूयते प्राणाध्यासेनवाग्निः। तस्मात्समुद्रात् घृतमयात् अक्षीणत्वात् घृतस्यसमुद्रेनोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायंवा साक्ष्यनुपक्षीणेव। ऊर्मिः महाराशिः घृतकल्लोलः। मधुमान् रसवान् उदारत् उद्गच्छत्। उद्गत्यच-

म् ॥८८॥ समुद्रादूर्म्मिः॥ समुद्रादूर्म्मिर्म्मधुमाँ२॥ उदारदुपाꣳशुनासमंम्मृतत्वमानट् ॥ घृतस्यनामगुह्यंय्यदस्तिजिह्वादेवानाममृतस्य

उपांशुना सममृतत्वमानट् उपसंव्याप्नोत्। अंशुना। प्राणेनजगत्प्राणभू तेनाग्निनाएकीभूय अमृतत्त्वममरणधर्मित्त्वम् प्राणस्थान्नं चैकीभूया मृतत्त्वं प्राप्नुतइत्यर्थः। तस्यघृतस्यनामगुह्य मविज्ञातमविद्वद्भिः स्तुतिमन्त्रपदैर्पठितं यदस्तितत् अहंवेद्मि। जिह्वादेवानाम् अत्यभिलाषाजिह्वास्थाननिमितं देवानाम्। अग्नेर्जिह्वासीति यदावाएतदग्नौ जुहत्य थाग्ने र्जिह्वादूवोत्तिष्ठन्तीति यच्चसर्वप्रकाशन्तदप्यहंवेद्मि। अमृतस्यनाभिः अमरणधर्मित्त्वस्य नहनम्बन्धनम्

योहिघृतमश्नातिसदीर्घायुर्भवति । यद्वा अद्वैनसवं स्तूयते अद्वैनघृतं मन्त्सत्र समुद्रात् अग्निका-त्यजुः समुद्रात् यः ऊर्मिः शब्दसंघातः । नामख्यातोपसर्गनिपातलक्षणः उपमोत्प्रेक्षारूपकाद्यलंकारोपेतः । मधुमान् रसवान् वाक्यगुणैर्युक्तः । उदारत् उदगान्मुखतः । सएव उपांशुनासवनेन क्रियमाणः । तदेतत् यजुरुपाठं॰ स्वनिरुक्त मितिवचनात् । संप्राप्नोदमृतत्वम् अतोग्निविद्भिः

नाभिः ॥८८॥ वयन्नाम ॥ वयन्नामप्रब्रवामाघृतस्यास्मिन्यज्ञे

* धारयामानमोभिः ॥ उपब्रह्मा शृणवच्छस्यमानञ्चतुःशृङ्गोवमी

प्रकाशनीयः । घृतस्यनामगुह्यं यदस्तितदपिजिह्वास्थाननिमित्तं देवानांकिमुतसाक्षाद्धोमः । अथास्यघृतकीर्त्तावेवाग्निर्वैश्वानरो जज्वालेत्येतदभिप्रायं वचनम् । अमृतत्वस्यचनाभिः नहन यजमानानाम् अतोग्निचिद्भि र्हूयतेस्तूयतेच ॥ ८८ ॥ वयंनाम । यतोनामोच्चारण मपि-प्रियन्देवाना मतो वयंनामप्रब्रवाम घृतस्यअस्मिन्यज्ञे । धारयामचयज्ञंनमोभिः हविर्भिः । किञ्च

* धारयोम योजाव सचस्व नुद मोषुजयतोरथ रक्षयज यच्छमतसय गायता तुयेन नकारि एतेक्रस्वा नकारिप्रतायेदीर्घाम पद्यति इति सूत्रेण धारयामानमोभिरि तत्रदीर्घ : प्रा० अ० ३ । सू० १०८ ।

शु० य० सं० २९७ उ० भा०

उपस्थणोच्चैतत् स्तोवं ब्रह्मार्त्विक् शस्यमानम् । यथाचतुःश्टङ्गःयज्ञः । ऋत्विजोस्यश्टङ्गाणि । अवमीत्उद्गिरति । यज्ञपरिणामाभिप्रायम् गौरः गौरवर्णः एततृष्टतम् ॥ ९० ॥ चत्वारिश्टङ्गाः । चतुः श्टङ्गोवमीदित्युक्त्वा अधुनाचतुः श्टंगंयज्ञंदृषशब्दं दृषभंप्रतिपादयितुमाह । यस्यास्यचत्वारिश्टङ्गाणि । ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्वाख्यानि यस्यचास्यत्रयः पादाः ऋग्यजुःसामलक्षणाः । यस्यचास्यद्वेशीर्षे हविर्द्धानप्रवर्ग्याख्ये । यस्यचास्यसप्तहस्ता सप्तहोतारोहस्ताइवव्याप्रियन्ते । यद्वा सप्त-

द्गौरऽएतत् ॥ ९० ॥ चत्वारिशृङ्गा ॥ चत्वारिशृङ्गात्त्रयोऽअस्यपादा द्वेशीर्षेसप्तहस्तांसोऽअस्य ॥ त्रिधाबद्धोव्वृषभोरोरवीतिमहोदेवोम

च्छन्दांसिहस्ताइव । यस्त्रिधात्रिः प्रकारं संबद्धः प्रातः सवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनैः । दृषभोवर्षिता । रोरवीति रुशब्दे । अत्यर्थंशब्दंकरोति । सोयंमहोदेवः महोदेवोमहान्देवः हिरण्यगर्भस्तंत्रपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणांशरीरभूतः । मर्त्यान्मनुष्यान् आविशति । शब्दग्रामोवाभिधेयः । चत्वारिशृंगाणिनामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयोस्यपादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः । द्वेशीर्षेनामाख्याते । सप्तहस्ताः सप्तविभक्तयः । त्रिधाबद्धः एकव-

अ० १७ शिवम् ३९०

चनद्विवचनबहुवचनैः। वृषभइवामर्षादन्यानिशास्ता व्यधः पदीतत्यरोरवीति। यउक्तगुणः सोयम्महान्देवोमर्त्यान् आविशतिप्रतिपादयति ॥ ९१ ॥ त्रिधाहितम्। यज्ञपरिणामभूतं यथाघृतं तथात्रिधानिहितं स्थापितमेषुलोकेषु। पणिभिः सुरैः। गुह्यमान गुप्यमानम्। गविदेवाः घृतम् अन्वविन्दन् आनुपूर्व्याल्लब्धवन्तः। यत् तस्यघृतस्य इन्द्रः एकं भागंजजान

त्र्याँ२ ॥ आविवेश ॥ ९१ ॥ त्रिधाहितम् ॥ त्रिधाहितम्पणिभिर्गुह्य मानङ्गविदेवासोघृतमन्वविन्दन् ॥ इन्द्रऽएकुँसूर्य्यऽएकञ्जजानवे नादेकंꣳस्वधयानिष्टतक्षुः ॥ ९२ ॥ एताऽअर्षन्ति ॥ एतात्र्प्रर्षन्तिहृ

जनयति। तेवाएते आहुतीहुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशत इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्त्वं दर्शयति। सूर्यएकंभागंजनयति। तेततउत्क्रामतः तेदिवमाविशन्त इत्यादिश्रुतिः सूर्यस्यजनकत्त्वंदर्शयति। वेनात् अग्नेर्यज्ञसाधनभूतात् एकंभागंस्वधयान्नेनाहुतिलक्षणेन निष्टतक्षुः निष्कर्षितवन्तः द्विजातयः। यस्ततः पुत्रोजायतेसलोकः प्रत्युत्थायीत्येतदुक्तंभवति ॥ ९२ ॥

एताअर्षन्ति । ऊर्मयः याएतावाचः अर्षन्तिउद्गच्छन्ति । हृद्यात् समुद्रात् अह्वोदकाप्लुतादेव । तायाथात्म्यचिन्तन सन्तानगर्भान्निगमनिरुक्त निघंटुव्याकरण शिक्षाच्छन्दोभिः परिपूरिताः शब्दव्रजाः । बहुगतयोबह्वर्थाः । याश्चैताअर्षन्त्यो रिपुणाः कुतार्किक वृन्दशत्रुसंघातेन । नावचक्षेनापवदितुंशक्याः । ताः घृतस्येवधारा देवानांदीप्तिकराः । अभिचाकशीमि । अह-मभिगच्छामि । हिरण्मयश्च वेतसोग्निः मध्येआसांवाग्व्यक्तीनांविद्यमानंचाकशीमि । अह-

द्यात्समुद्राच्छतव्रजारिपुणानावचक्षे ॥ घृतस्यधाराऽअभिचाकशीमि हिरण्ययोवेतसोमध्यऽआसाम् ॥ ९३ ॥ सम्यक्स्रवन्ति ॥ सरितो

मभिपश्यामि । हिरण्मयोवेतसोग्नि राहवनीयाख्यः । मध्येआसांवाग्व्यक्तीनां विद्यमानं चाक-शीमि । अग्निर्हिवाचामधिष्ठात्रीदेवता । यद्वा घृतस्यधारा एवोच्यन्ते । याएताअर्षन्तिगच्छन्ति हृद्यात्समुद्रात् । हृदयेनहि संकल्प्यपश्चात् यजंतेताएवमुच्यन्ते । शतव्रजाबहुगतयः । याश्चै-तारिपुणा शत्रुणायज्ञपरिपन्थिना नावचक्षे नावदृष्टुंशक्यन्ते ताः घृतस्यधारा अहमभिचा-कशीमिपश्यामि । यस्मायंहिरण्म योवेतसोग्निराहवनीयाख्यो मध्येआसांव्यवतिष्ठति तम-

यद्दंपश्यामि। याथात्म्यतोहन्द्रव्यं देवताञ्च पश्यामीत्युक्तंभवति ॥ ९३ ॥ सम्यक्। याएताःस्रावन्ति सरितोनधेनाः नद्यइवानवच्छिन्नोदक सन्तानप्रवद्धाः। धेनावाचः धेनाइतिवाग्नामसुपठितम्। अन्तर्हृदामनसा पूयमानाः अन्तर्व्यवस्थितेन हृदयेन परिपयस्थानो येनमनसाचपूयमानाः विविच्यमानाः शब्ददोषेभ्यः। ताअग्निमेवस्तुवन्तीतिशेषः। येचैतेअर्षन्ति गच्छन्ति ऊर्मयः संघाता

नधेनाऽअन्तर्हृदामनंसापूयमानाः ॥ एतेऽअर्षन्त्यूर्म्मयोघृतस्यंमृगाऽइंवक्षिपुणोरीषंमाणाः ॥ ९४ ॥ सिन्धोरिवप्राद्ध्वने ॥ सिन्धोरिवप्राद्ध्वनेशूंघनासोवातंप्रमियःपतयन्तियुह्वाः ॥ घृतस्यधाराऽअरु

घृतस्य स्रुक्परिभ्रष्टा मृगाइवक्षिपणोः व्याधात् ईषमाणाः प्रपलायमानाः। तेप्यग्निम्प्रायन्तीतिशेषः। एतदुक्तम्भवति। श्रुतिश्चद्रव्यंचाग्न्यर्थमेव ॥ ९४ ॥ सिन्धोरिव। याएताः सिन्धोरिवनद्याः प्राध्वने प्रगतोध्वा प्राध्वामहोदकप्रपातः तस्मिन्महोदकप्रपाते शूघनासः शूघइति क्षिप्रनाम। हन्तेर्गत्यर्थस्य घनः क्षिप्रगमनाः वातप्रमियः तरङ्गवीयः पतयन्ति। स्वार्थेणच

प्रपतन्ति । यह्वाः महत्यः । सुक्क्वात्परिभ्रष्टाः घृतस्यधाराः ताश्चपतन्तीरस्मात्यग्निः । कद्वेत्यत आह । अरुषोनवाजी । नकारउपमार्थीयः । यथा अरोचने जात्यादिभि रुत्कृष्टो वाजीवेजनवान् अश्वः । पुनरप्यश्वंविशिनष्टि । काष्टाभिन्दन् । अजरंतान् विदारयन् ।

ष्टोन्ब्वाजीकाष्ठांभिन्दन्नूर्म्मिभिःपिन्वंमानः ॥ ९५ ॥ अभिप्रंवन्त ॥ अभीप्रंवन्तुसमंनेवयोषांःकल्ल्याण्यः * स्मर्यमानासोऽअग्निम् ॥

ऊर्मिभिः पिन्वमानः । आज्यन्तविभेदनश्रमयोगाचस्वेदोदकोर्मिभिः पिन्वमानः प्रसिञ्चनभूमिम् । यथैतद्गुणविशिष्टोश्वोस्नाति एवमग्निरप्यस्नातीतिवाक्यार्थः । नतु हीनोपमानमग्नेरश्वः जात्यांस्तत्र गुणोभिप्रेतः इतिपरिहृतंयास्केन ॥ ९५ ॥ अभिप्रवन्त । अभिनमन्त्यो-

---

* अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति । पाणिनीय शिक्षायामुक्तत्वादेकमात्रिकस्याग्रे एकमात्रिको विसर्गः प्राप्तः परन्तु स्थानत्वेन विभागः कृतः पाणिनिनानतूच्चारणत्वेन उच्चारणं तु विसर्गस्य नान्तरीयकार्द्धमात्राकालापेक्षया किंचिदधिकमवसानं कृत्वाऽग्रिमवर्णोच्चारणं कार्यमितप्रदोषः अत्रापि कश्च न विशेष उक्तो महार्षिणा भगवता योगियाज्ञवल्क्येन । ऊर्ध्वं चेपाच्च यश्चोष्मा अधःच्चेपाच्च यो भवेत् एकैकामुत्सृजेद्घोरः स्वरिते तूभयं च्चिपेत् द्विमात्रिके भवेदेका मात्रिके

यन्ति प्रह्वीभवन्ति। कापुनस्ताः। घृतस्यधाराः। कमभिप्रह्वीभवन्ति। अग्निम्। कइ- मित्र। समानमनस्काइवयोषाः। एकभर्तारंप्रति संगतमनसः। कल्याण्यः रूपयौवनसंपन्नाः। स्मयमानाः। स्मिङ्ईषद्धसने। ईषद्धसमानाः। समिधः समिन्धनाः। इत्थंभूताधाराअग्नि- मभिप्रह्वीभूय। ततस्तमेवाग्निं नसन्त। नसतिराप्नोतिकर्मावा नमतिकर्मावा। व्याप्नुवन्ति।

घृतस्यधाराः समिधोनसन्तताजुषाणोहर्यतिजातवेदाः॥ ९६ ॥ कन्याऽइववहतुम्॥ कन्न्याऽइववहतुमेतवाऽउंऽअञ्ज्यञ्जानाऽअभि

ताश्चधाराः जुषाणः हर्यतिजातवेदाः। हर्यतिः प्रेप्साकर्मा। प्रेप्सतिप्रतिकामयते। नास्त्र- ग्रहणं शक्तिपरिहाणमस्तीत्यभिप्रायः। जातप्रज्ञानो ग्निः॥ ९६ ॥ कन्याइव। याएताः कन्या- इव नवपरिणीताइव। वहतुम् वोढारं भर्त्तारम्। एतवै। एतुगमनाय। अञ्जिप्रजननम्। अञ्जनाऽव्यक्तां कुर्वाणाः। अभिचाकशीमि अभिपश्यामि। ताः घृतस्यधाराः यत्रसोमाभिषुयते

तूभयं चिपेत् स्वरितं यद्यवेल्किञ्चिद्धकारसह संयुतम् तत्रोभ्मणि विजानीयान्निचेप उभयोरपि कर्त्तव्यस्तूभयोः चेप वायव्यै- रिति दर्शनम्। जातिर च स्वरिते चैव यकारो यत्र दृश्यते। कर्त्तव्यस्तूभयोः चेपाःसदस्यैरितिनिदर्शनम्।

यत्र चसौत्रामण्याख्यो यज्ञस्तायते अभितपवन्ते । तत् तव त्यर्थः । अभितत्यवन्ते अभिगच्छन्ति यज्ञसहचरिताघृतस्यधारा इत्यभिप्रायः ॥ ९७ ॥ अभ्यर्षत । हेदेवा अभ्यर्षत अभ्यागच्छत । एतांसुष्टुतिम् शोभनांस्तुतिम् । एतं चगव्यमाजिम् गोविकारैर्घृतैर्जनितंगव्यम् आजिमान मनमभ्यागच्छत । अभ्यागत्यच अस्मासु भद्राभद्राणि द्रविणानिधनानि । धत्तस्थापयत दत्तवा

चांकशीमि ॥ यत्र सोमः सूयते यत्र युज्ञो घृतस्यु धारांऽअभितः पवन्ते ॥ ९७ ॥ अभ्यर्षत ॥ सुष्टुतिङ्गव्यंमाजिमस्मासुंभुद्राद्द्रविणानिधत्त ॥ इमंयुज्ञन्नंयतदेवतांनोघृतस्युधारामधुंमत्पवन्ते॥ ९८ ॥ धामन्ते ॥ धामंन्तेव्विश्श्वम्भुवंनमधिंश्रितमुन्तः संमुद्रे हृद्यन्तरायुंषि ॥ अपा

किञ्च । इमंयज्ञंनयत तव देवादेवत्वं नः अस्माकम् अस्माभिर्योदेवलोकोजितइत्यर्थः । यास्चै-ताघृतस्य धारामधुमपवन्ते मधुसंयुक्तंपवन्ते तास्चास्मज्जितंलोकम् नयतेत्यनुवर्तते ॥ ९८ ॥ धामन्ते । तव आज्ञतिपरिणामभूत मिदंजगत् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तम् मन्यमानआह । धामं

धामानिविभूत्यांतेतव विश्वंभुवन म्भूतजातमधिश्रितम् अध्याश्रितम् यच्चान्त: समुद्रे समुद्रस्य-मध्ये किञ्चित् यच्चआयुषि किञ्चदपि धामानितव अधिश्रित मित्यनुवर्तते। यतएवम्। अतस्त्वां-ब्रवीमि। अपामनीके सुखेवर्तमानो यऊर्मिराहृत:। समिथेसंग्रामेच पणिभि: सहवर्तमा-

मनीकेसमिथेयऽआभृतस्तमश्यामुमधुमन्तन्तऽऊर्म्मिम् ॥९९॥ [१३]

इतिसंहितायांदीर्घपाठेसप्तदशोध्याय: १७ ॥

नोय ऊर्मिराहृत:। तदुक्तम पणिभिर्गृह्यमानमिति। तम् अश्याम: भक्षयाम:। व्याप्नुयामवा मधुमन्तम् रसवन्तम् तेतवसंबन्धिनम् हेइत हवि: परिणामिनोरसस्य वयंभोक्तारोभवेम। देवत्त्वंप्राप्नुयामेति वक्रोक्त्याप्रार्थ्यते ॥ ९९ ॥

इतिउव्वटकृतौमन्त्रभाष्येसप्तदशोध्याय: १७ ॥

(१) इतउत्तरं वसोर्धारिकाणि यजूंषि सप्तविंशतिकण्डिका: । (२) वाजश्चमे वाज:अन्नञ्चमे । प्रसव:अन्नदानविषयाभ्यनुज्ञादीयतां भुज्यतामिति । प्रयतिश्चमे प्रसितिश्चमे प्रयतनं प्रयति:आज्ञा

* व्वाजंश्चच ॥ मेप्रसुवश्च्चमेप्रयंतिश्चचमेप्रसिंतिश्चचमेधीतिश्चचं

प्रसयनं प्रसिति: । तन्तुर्वाजालंवा तेनचात्रवन्धनं स्नेहउपलक्ष्यते । धीतिश्चमेक्रतुश्चमे । ध्यैचिन्तायाम् । तस्यधीति:संप्रसारणंछान्दसम् । क्रतु:संकल्प: संस्कारोवा स्वरश्चमेश्लोकश्चमे ।

(१) सप्तदशेऽध्याये चित्यारोहणादिमन्त्रा उक्ता: इदानीमष्टादशेऽध्याये वसोर्धारादिमन्त्रा उच्यन्ते ।
(२) का० वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या पञ्चगृहीतठं० सन्ततं यजमानोऽरण्ये नूच्यां ऽग्निप्राप्तिं वाजश्च मइत्यष्टानुवाकेन अस्यार्थ: । ततो यजमान आज्यं संस्कृत्याथपरिमाणया महत्यौदुम्बर्या स्रुचा महता स्रुवेण पञ्चवारं गृहीतमाज्यमरण्ये नूच्यं पुरोडाशे तदुपरि सन्ततमविच्छिन्नधारं यथा तथा वसोर्धारासञ्ज्ञामाहुतिं जुहोति । छतेऽग्निप्राप्ते सति वाजश्चेत्यादिहोममन्त्रारम्भ: कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजश्चेत्यादिवेट्स्वाहान्तैरेकोनत्रिंशत्कण्डिकात्मकै: ।

---

* वाज:सत्यमूर्द्धचतुष्का अश्मा ग्निस्त्रिकावठं०शु:पंचैकाचतस्रोवाजायद्वे वाजस्यन्न्वष्टा व्रताषट्त्रयो दशाग्निंयुनज्मीसप्तयदाकूताद्यार्द्धं ह्वत्यायदशकोत्रयोदशसप्तसप्तति: ।

साधुशब्दःस्वरः श्लोकःगद्यपद्यवन्धः । श्रवश्चमेश्रुतिश्चमे श्रवोवेदोमंत्राः । श्रुतिर्ब्राह्मणम् । ज्योतिश्चमेस्वश्चमे । ज्योतिरादित्यादिः स्वर्द्युलोकादि । द्यौद्यौकामौसंयुनक्ति अव्यवच्छेदाय यथा व्योकसौसंयुज्यादेवमितिश्रुतिः । द्यौद्यौकामावभिरूपौ संयुनक्ति । चकारेणसमुच्चिनोति अव्यवच्छेदाय अनुपक्षयाय । यथा कश्चिद्द्विजोतिर्व्योकसौसंयुज्यात् । ओकइतिनिवासनाम ।

मेवक्रतुंश्चमेस्वरंश्चमेश्लोकंश्चमेश्रवश्चमेश्रुतिंश्चमेज्योतिंश्चमेस्वश्चमेयुज्ञेनंकल्पयन्ताम् ॥ १ ॥ प्राणश्चचं ॥ मेपानश्चमे

विगत ओकोगृहं ययोःकुमारीकुमारयोःतौव्योकसौ नानागृहनिवासिनौ संयुज्यात् तयोर्विवाहंकुर्यात् । एवं चकारेण समुच्चिनोति । यज्ञेनकल्पन्ताम् वाजप्रभृतीनिचकार समुच्चितानि मम यज्ञेनकल्पन्तां समर्थाभवन्तु । यज्ञेऽग्निंतर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तुवा । अनेनचत्वाप्रीणाम्यनेनच अनेनचत्वाअभिषिञ्चाम्यनेनचेत्यस्याः श्रुतेरभिप्रायेणव्याख्यातम् । अथोद्दन्द्वमे देहीदंचम इत्यस्याःश्रुते रभिप्रायेण व्याख्यास्यामः । वाजप्रभृतीनि चशब्दसमुच्चितानि मम यज्ञे-

नानेन क्लृप्तानि भवन्तु यज्ञोऽस्मभ्यमेतेषां दाताभवत्त्वित्यर्थः । एवमस्माभि र्दिङ्मात्रप्रदर्शनं

व्यानश्च्चमेसुश्च्चमेचित्तञ्चम ऽआधीतञ्चमेव्वाक्च मेमनश्च्चमेचक्षुश्च्च मेश्श्रोत्रञ्चमेदक्षश्च्चमेबलञ्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ २ ॥ ओजश्च्च॥ मेसहश्च्चमऽआत्माचमेतनूश्च्चमेशर्म्मचमेव्वर्म्मचमेङ्गानिचमेस्थीनि चमेपरूꣳषिचमेशरीराणिचम ऽआयुश्च्चमेजराचमेयज्ञेनकल्पन्ता म् ॥ ३ ॥ ज्यैष्ठ्यञ्च ॥ मऽआधिपत्यञ्चमेमन्युश्च्चमेभामश्च्चमेमश्च्च मेम्भश्च्चमेजेमाचमेमहिमाचमेव्वरिमाचमेप्प्रथिमाचमेव्वर्षिमाचमेद्रा

कृतमंत्रव्याख्यायाः ॥ १ । (१) २ । ३ ॥

(१) प्राणः ऊर्ध्वसञ्चारी शरीरवायुः । अपानः अधोवृत्तिर्वायुः । व्यानः सर्वशरीरचरः । असुः प्रवृत्तिमान्वायुः । चित्तं मानसः सङ्कल्पः । आधीतं वाह्यविषयज्ञानम् । वाक् वागिन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियकौशलम् । एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ।

घिमा च॑ मे वृ॒द्धञ्च॑ मे॒ वृद्धि॑श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥ स॒त्यञ्च॑ ॥
मे श्र॒द्धा च॑ मे॒ जग॑च्च मे॒ धन॑ञ्च मे॒ विश्व॑ञ्च मे॒ मह॑श्च मे क्री॒डा च॑ मे॒ मोद॑
श्च मे जा॒तञ्च॑ मे जनि॒ष्यमा॑णञ्च मे सू॒क्तञ्च॑ मे सुकृ॒तञ्च॑ मे य॒ज्ञेन॑
कल्पन्ताम् ॥५॥ ऋ॒तञ्च॑ ॥ मे॒ऽमृत॑ञ्च मेऽय॒क्ष्मञ्च॒ मेऽना॑मयच्च मे जी॒वा

सुगमव्याख्यानम् । (१) ४ । (२) ५ ।

(१) ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तत्वम् । अधिपतेर्भाव आधिपत्यम् स्वामित्वम् । मन्युः मानसः कोपः । भामोऽधिक्षेपादि-लिङ्गको वाह्यः कोपः । न मीयत इत्यमः अपरिमेयत्वमन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् । अम्भः शीतमधुरं जलम् । जेमा जयस्य भावो जयसामर्थ्यम् । महतो भावो महिमा महत्त्वं सम्पत्त्यादिना । उरोर्भावो वरिमा प्रजादिविशालता । पृथोर्भावः प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः । वृद्धस्य भावो वर्षिमा दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य भावो द्राघिमा अविच्छिन्नवंशत्वम् । वृद्धं प्रभूतमन्नधनादि । वृद्धिः । विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । एते मे कल्पन्ताम् ।

(२) सत्यं यथार्थभाषित्वम् । श्रद्धापरलोकविश्वासः । जगत् जङ्गमं गवादि । धनं कनकादि विश्वं स्थावरम् । महो दीप्तिः । क्रीडा अक्षद्यूतादिः । मोदः क्रीडादर्शनजो हर्षः । जातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम । सूक्तम्ऋक्-समूहः । सुकृतमृक्पाठजन्यं शुभादृष्टम् । एते कल्पन्ताम् ।

तुश्चचमेदीर्घायुत्वञ्चमेनमित्रञ्च मेभयञ्चमेसुखञ्च मेशयनञ्च
मे सूषाश्च चमेसुदिनञ्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ ६ ॥ यन्ताचं ॥ मेध
र्ताचमे क्षेमश्चचमे धृतिश्चमे विश्वञ्चमे महश्चचमेसंविच्चमे ज्ञा
त्रञ्चमे सूश्चच मेप्रसूश्चचमे सीरञ्चमे लयश्चचमेयज्ञेनकल्प
न्ताम् ॥ ७॥ शञ्चमे मयश्चचमे प्रियञ्चमेनुकामश्च चमे कामश्चच

सुगमम्व्याख्यानम् । (१) ६ । (२) ७ ।

(१) ऋतं यज्ञादिकर्म। अमृतं यत्फलभूतं स्वर्गादि। यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं धातुक्षयादिरोगाभावः । आमयति पीड-यतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत् सामान्यव्याध्यादिराहित्यम् जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाशकमौषधम्। दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः पृषोदरादित्वात्सलोपः आयुरुदन्तो वा । अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रुराहित्यम्। भयाभावोऽभयं भीतिराहित्यम्। सुखमानन्दः शयनं संस्कृता शय्या। सूषाः शोभन उषाः स्नानसन्ध्यादियुक्तः प्रातः कालः । सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम्। एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ।

(२) यन्ताश्वादेर्नियन्ता। धर्ता पोषकः पित्रादिः। क्षेमः विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः। धृतिः धैर्य्यमापत्स्वपि स्थिरचि-

मेसौमनसश्च मे भगश्चमे द्रविणञ्चमे भद्रञ्च मे श्रेयश्चमे वसी यश्चमे यशश्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम्॥८॥ [७] ऊर्क्च मे सूनृताचमे पयश्चमे रसश्चमे घृतञ्चमे मधुचमे सग्धिश्चमे सपीतिश्चमे कृषिश्च मे वृष्टिश्चमे जैत्रञ्चमऽऔद्भिद्यञ्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ ९ ॥ रयिश्च ॥ मे रायश्चमे पुष्टञ्च मे पुष्टिश्चमे विभुचमे प्रभुञ्चमे पूर्णञ्च मे पूर्णतं

सुगमव्याख्यानम् । (१) ८ । ९ ॥

त्वम् । विश्वं सर्वानुकूल्यम् । महः पूजा । संविद् दशास्त्रादिज्ञानम् । ज्ञातुर्भावो ज्ञात्रम् विज्ञानसामर्थ्यम् । सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् । प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम् । सीरं हलादि कृषिकृतधान्यनिष्पत्तिः । लयः कृषिप्रतिबन्धनिवृत्तिः ।

(१) शमैहिकं सुखम् । मयः आमुष्मिकं सुखम् । प्रियं प्रीत्युत्पादकं वस्तु । आनुकाम्यत इत्यनुकामः अनुकूलयत्नसाध्यः पदार्थः । कामः विषयभोगजनितं सुखम् । सुमनसो भावः सौमनसः मनः स्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । भगः सौभाग्यम् द्रविणं धनम् भद्रमैहिकं कल्याणम् । श्रेयः पारलौकिकम् । वसतीति वस्तृ अतिशयेन वस्तृ वसीयः तुरिष्ठेमेयः स्विति तृचो लोप निवासयोग्यो वसुमान गृहादिः । यशः कीर्त्तिः । ऐते कल्पन्ताम् ।

रञ्चमेकुयवञ्चमेऽक्षितञ्चमेऽन्नञ्चमेऽक्षुच्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥१०॥ वि
त्तञ्च मे वेद्यञ्चमेभूतञ्चमेभविष्यच्चमेसुगञ्चमेसुपथ्यञ्चमऋद्धञ्चमऋद्धि
श्चमेक्लृप्तञ्चमेक्लृप्तिश्चमेमतिश्चमेसुमतिश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम्॥११॥
व्रीहयश्च ॥ मेयवाश्चमेमाषाश्चमेतिलाश्चमेमुद्गाश्चमेखल्वाश्चमेप्रियङ्ग
वश्चमेऽणवश्चमेश्यामाकाश्चमेनीवाराश्चमेगोधूमाश्चमेमसूराश्चमेयज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥ [४] अश्माच ॥ मेमृत्तिकाचमेगिरयश्चमेपर्व्व
ताश्चमेसिकताश्चमेवनस्पतयश्चमेहिरण्यञ्चमेयश्चमेश्यामञ्चमेलोहं
चमेसीसञ्चमेत्रपुचमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ १३ ॥ अग्निश्च ॥ मऽआ

सुगमव्याख्यानम् । १० । ११ । १२ । १३ ॥

पंश्चमेवीरुधंश्चमऽओषंधयश्चमेकृष्टपुच्याश्चंमेकृष्टपुच्याश्चंमेग्रा
म्याश्चंमेपशवंऽआरुण्याश्चंमेवित्तञ्चंमेवित्तिंश्चमेभूतञ्चंमेभूतिं
श्चमेयुज्ञेनंकल्पन्ताम् ॥ १४ ॥ वसुंच ॥ मेवसुतिश्चंमेकर्म्मंच
मेशक्तिंश्चमेर्थंश्चमऽएमंश्चम ऽ इत्याचंमेगतिंश्चमेयुज्ञेनंकल्प
न्ताम् ॥ १५ ॥ [३] अग्निश्चं ॥ मऽइन्द्रंश्चमेसोमंश्चमऽइन्द्रंश्च

सुगमव्याख्यानम् । (१) १४ । (२) १५ ॥

(१) अग्निः पृथिवीस्थो वह्निः । आपोऽन्तरिक्षस्थानि जलानि । वीरुधः गुल्माः । ओषधयः फलपाकान्ताः कृष्टपच्याः कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः राजसूयसूर्येत्यादिना क्यबन्तो निपातः भूमिकर्षणबीजवापादिकर्म निष्पाद्या ओषधयः । तद्विपरीता अकृष्टपच्याः स्वयमेवोत्पद्यमाना नीवारगवेधुकादयः । ग्राम्याः ग्रामे भवाः पशवः गोऽश्वमहिषाजाविगर्दभोष्ट्रादयः । आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः हस्तिसिंहशरभमृगगवयमर्कटादयः । वित्तं पूर्वलब्धम् । वित्तिः भाविलाभः । भूतं जातपुत्रादिकम् । भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् । एतानि यज्ञेन मम सम्पद्यन्ताम् ।

(२) वसु धनं गवादिकम् । वसतिर्वासस्थानं गृहम् । कर्माग्निहोत्रादि । शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् । अर्थोऽभिलषितः पदार्थः एमः ईयत इत्येमः एतिमं प्रत्ययः प्राप्तव्योऽर्थः । इत्या भावे क्यप् अयनमिष्टप्राप्त्युपायः गतिरिष्टप्राप्तिः । एते कल्पन्ताम् ।

मेसविताचंमऽइन्द्रंश्चमेसरस्वतीचम ऽ इन्द्रंश्चमेपूषाचंमऽइन्द्रंश्च
मेबृहस्पतिश्चमऽइन्द्रंश्चमेयज्ञेनंकल्पन्ताम् ॥१६॥ मित्रश्च ॥
मऽइन्द्रंश्चमेवरुणश्चमऽइन्द्रंश्चमेधाताचंमऽइन्द्रंश्चमेत्वष्टाचमऽ
इन्द्रंश्चमेमरुतश्चम ऽ इन्द्रंश्चमेविश्वेचमेदेवाऽइन्द्रंश्चमेयज्ञेनं
कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥ पृथिवीचं ॥ मऽइन्द्रंश्चमे न्तरिक्षञ्चमऽइन्द्रं
श्चमेद्यौश्चंमऽइन्द्रंश्चमेसमाश्चमऽइन्द्रंश्चमेनक्षत्राणिचमऽइन्द्रं

अथार्द्धैन्द्राणि जुहोति । अर्द्धं इन्द्रः अर्द्धं अन्येदेवाः । अग्निश्चमइन्द्रश्चम इति ॥ (१) १६ । (२) १७ ।

(१) अथार्धैन्द्राणि जुहोति अर्धस्येन्द्रदेवतात्वादर्धस्य नानादेवतात्वात् । अग्निसोमसवितृसरस्वतीपूषबृहस्पतयः प्रसिद्धाः तैः समानभागत्वादिन्द्र एकैकया सह पठ्यते । यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य नानार्थाः कार्याः एवमग्रेऽपि कण्डिकाद्वये एतेकल्पन्ताम् ।
(२) मित्रवरुणधातृत्वष्टृ मरुद्विश्वेदेवाः प्रसिद्धाः प्रत्येकमिन्द्रः । एते कल्पन्ताम् ।

श्च॒मे॒ दिश॑श्च मऽइन्द्र॑श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥ [३] अ॒ꣳशु

श्च॑ ॥ मे र॒श्मिश्च॒ मेऽदा॑भ्यश्च॒ मेऽधि॑पतिश्च मऽउपा॒ꣳशुश्च॑ मेऽन्तर्या॒म

श्च॑ मऽऐन्द्रवाय॒वश्च॑ मे मैत्रावरु॒णश्च॑ मऽआश्वि॒नश्च॑ मे प्रतिप्रस्था

नश्च॑ मे शु॒क्रश्च॑ मे म॒न्थी च॑ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥ आग्रय॒ण

श्च॑ ॥ मे वैश्वदे॒वश्च॑ मे ध्रु॒वश्च॑ मे वैश्वान॒रश्च॑ मऽऐन्द्राग्न

अथग्रहान् जुहोति । अꣳशुश्चमइति । (१) १८ । (२) १९ ॥

(१) पृथिव्यन्तरिक्षदिवस्त्रैलोक्यम् समावर्षाधिष्ठात्री देवताः । नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि । दिशः प्रागाद्याः । एते कल्पन्ताम् ।

(२) अथ ग्रहान् जुहोति कण्डिकात्रये ग्रहहोममन्त्राः । अंश्वादयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः अदाभ्यस्यैव गृह्यमाणत्वदशायां पृथक्कृतत्र ग्रहणं रश्मिशब्दे निर्देशः रश्मीनां तद्ग्रहणे साधनत्वात् अक्तो रूपे सूर्य्यस्य रश्मिषु इति मन्त्रलिङ्गात् । अधिपतिशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम् ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणामिति श्रुतेः । प्रतिप्रस्थानशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः द्विदेवत्यैः सह पाठात् । अन्ये प्रसिद्धाः ।

श्चचंमेमहावैश्वदेवश्चचमेमरुत्वतीयांश्चचमेनिष्कैवल्यश्चचमेसावित्रश्चचंमेसारस्वतश्चचंमेपात्नीवतश्चचंमेहारियोजनश्चंमेयुज्ञोनंकल्पन्ताम् ॥ २० ॥ स्रुचंश्च ॥ मेचमसाश्चंमेव्वायव्यानिचमेद्रोणकलशश्चंमेग्रावांणश्चमेधिषवंणेचमेपूतभृच्चंम ऽआधवनीयंश्चमेव्वेदिंश्चमेबर्हिश्चंमेऽवभृथश्चंमेस्वगाकारश्चंमेयुज्ञे नंकल्पन्ताम् ॥ २१॥ अग्निश्चं ॥

सुगमम्व्याख्यानम् । (१) २०. । (२) १२ ॥

(१) आद्यो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः महावैश्वदेवस्तु तृतीयसवनगतः । ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्य श्रवणदशायां वैश्वानरसूक्तपठात्तद्दशापापन्नो ध्रुवो वैश्वानरशब्दे नोच्यते । मरुत्वतीया इति बहुवचनं त्रित्वात् मरुत्वतीयो महामरुत्वतीयः कुण्ठमरुत्वतीयश्चे ति । अभिषेचनीये सारस्वतीनामपां ग्रहणमेव सारस्वती ग्रहः सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्राम्नानात् ।

(२) स्रुचो जुह्वादयः चमसानि ग्रहपात्राणि । वायव्यानि पात्रविशेषाः । अधिषवणे काष्टफलके । पूतभृदाधवनीयौसोमपात्रविशेषौ । स्वगाकारः शम्युवाकः तेन यथास्वं देवतानां हविरङ्गीकारात् । प्रसिद्धमन्यत् । एते मम यज्ञे न निमित्ते न कल्पन्ताम् ।

मेघर्म्मश्च मेऽर्क्क श्च मे सूर्य्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च
मे दितिश्च मे द्यौश्च मेऽङ्गुलयः शक्वरयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥२२॥
व्रतञ्च ॥ म ऋतवश्च मे तपश्च मे संवत्सरश्च मेऽहोरात्रेऽऊर्वष्ठीवे बृह
द्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥ [५] एका च ॥ मे तिस्रश्च

(१) २२। (२)। २३॥ अथैतान् यज्ञक्रतून् जुहोति। (३) एका च मे

(१) कण्डिकाद्वयेन यज्ञक्रतुहोमः। अथैतान् यज्ञक्रतून् जुहोताग्निश्च म इति श्रुतिः अग्निः चीयमानो वह्निरग्निष्टोमो वा घर्मः प्रवर्ग्यः। इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमिति विहितो यागोऽर्कः। सौर्यं चरुमिति विहितः सूर्यः। प्राणो गवामयनम्। अश्वमेधः प्रसिद्धः। पृथिव्यदितिदितिदिवो देवताविशेषाः। अङ्गुलयः विराट्पुरुषावयवाः। शक्वरयः शक्तयः। दिशः प्राच्याद्याः यज्ञेन कल्पन्ताम्।

(२) व्रतं नियमः। ऋतवो वसन्तादयः। तपः कृच्छ्रं चान्द्रायणादि। संवत्सरः प्रभवादि। अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रे दिननिशे। ऊरू चाष्ठीवन्तौ जानुनी च ऊर्वष्ठीवे अवयवविशेषौ अचतुरेति निपातः। बृहद्रथन्तरे एतन्नामके सामनी। एतानि कल्पन्ताम्।

(३) अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्त्राः। अथायुजस्तोमान् जुहोतीति श्रुतिः। एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादा

तिस्रश्चम इति ॥ २४ ॥ अथयुग्मतोज् ह्योति । (१) चतस्रश्चमेष्टौचमइति । पूर्वंपूर्वमुत्तरेण सं-

मेतिस्रश्चमेपञ्चंचमेपञ्चंचमेसप्तचंमेसप्तचंमेनवंचमेनवंचमऽएका

दशचमऽएकादशचमेत्रयोदशचमेत्रयोदशचमेपञ्चंदशचमेपञ्चदशच

मेसप्तदशचमेसप्तदशचमेनवंदशचमेनवंदशचमऽएकंविꣳशतिश्चम

ऽएकंविꣳशतिश्चमेत्रयोविꣳशतिश्चमेत्रयोविꣳशतिश्चमेपञ्चंविꣳ

शतिश्चमेपञ्चंविꣳशतिश्चमेसप्तविꣳशतिश्चमेसप्तविꣳशतिश्च

मेनवंविꣳशतिश्चमेनवंविꣳशतिश्चमऽएकंत्रिꣳशच्चमऽएकंत्रिꣳशच्च

मेत्रयंस्त्रिꣳशच्चमेयुज्ञेनंकल्पन्ताम् ॥२४॥ चतंस्रश्च ॥ मेष्टौचंमेष्टौचं

यचतुर्थं विहाय परित्यक्तसमसंख्याकेनात्तविषमसंख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान् स्तोमान् जुहुयादितार्थः । आदरातिशयद्योतनार्था सर्वत्र पुनरुक्तिः । अयुग्स्तोमहोमैः सर्वकामावाप्तिः । तथाच श्रुतिः एतद्वै देवाः सर्वान् कामनाप्नायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान् कामानाप्नायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि ।

वध्नाति । यथाद्वृक्षंरोह न्नुत्तरामुत्तरांशाखां समालंभंरोहेत्ताद्दृक् । द्विरुक्त्या: प्रयोजन मा-

मेद्वादंशश्चमेद्वादंशश्चमेषोडंशश्चमेषोडंशंमेव्विꣳशतिश्चंमेव्विꣳशतिश्चंमे

चतुर्व्विꣳशतिश्चमेचतुर्व्विꣳशतिश्चमेऽष्टाविꣳशतिश्चमेऽष्टाव्विꣳशति

मेद्वात्रिंꣳशच्चमेद्वात्रिंꣳशच्चमेषट्त्रिंꣳशच्चमेषट्त्रिंꣳशच्चमेचत्वारिꣳ

शच्चंमेचत्वारिꣳशच्चंमेचतुश्चत्वारिꣳशच्चमेचतुश्चत्वारिꣳशच्चमे

ऽष्टाचंत्वारिꣳशच्चमेयज्ञेनंकल्पन्ताम् ॥२५॥ त्र्यविश्च ॥ मेत्र्यवीचंमे

दित्यवाट्चंमेदित्यौहीचंमेपञ्चाविश्चमेपञ्चावीचंमेत्रिवत्सश्चमेत्रि

(१) एकाङ्कया युग्मस्तोमान् जुहोति । अथ युग्मतो जुहोति चतस्रश्च म इति प्रथमं चतस्र इत्येता संख्यामा-दाय चतुरुत्तरत्वेन स्थितान् युग्मान् स्तोमानष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्तान् जुहुयादितर्य्थ: । तत्फलं स्वर्गप्राप्त: एतद्वै छन्दाꣳस्यवृवन्यातयामा वा अयुज स्तोमायुग्मभिर्वयꣳस्तोमै: स्वर्गं लोकमायेति तथैतद्यजमानो युग्मभि: स्तोमै: स्वर्गं लोक-मेतीति श्रुति: । पूर्वं पूर्वमुत्तरेण सम्बध्नाति वृक्षारोहणवत् । तथाच श्रुति: पूर्वं पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण संयुनक्ति यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरामुत्तराꣳ शाखाꣳ समालभ्य ꣳरोहेत्तादृक्तदिति । अत्रोक्ता संख्या संख्येयनिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ।

वृत्सा च मे तुर्य्यवाट् च मे तुर्य्यौही च मे युज्ञेनं कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥ पृष्ठवा ट् चं ॥ मे पष्ठौही चं मऽउक्षा चं मे वृशा चं मऽऋषभश्च मे वेहच्चं मेनुड्वाँश्च मे धेनुश्च मे युज्ञेनं कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥ [४] वाजाय स्वाहां ॥ प्रसुवाय स्वाहापिजाय स्वाहाक्रतवे स्वाहावसंवे स्वाहांहर्पतये स्वाहाह्नेमुग्धाय स्वाहामुग्धाय वैनं ६ शिनाय स्वाहांविनं ६ शिनं ऽआन्त्याय नाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहाभुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहांप्रजापतये स्वाहां ॥ इयन्ते राण्मित्राय युन्तासि यमनऽऊर्ज्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानान्त्वाधिंपत्याय ॥ २८ ॥ आयुर्य्युज्ञेनं कल्पता

हस्तुतिः ॥ २५ ॥ अथवपांसिजुहोति । (२) अविश्वचमद्गति ॥ २६ । (१) २७ ॥ अथनामग्रहं जु-

होति । वाजायस्वाहा इति ॥ २८ ॥ अथकल्पान् जुहोति । आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति । आयुरादीनि ममयज्ञक्लृप्तानि भवन्तु । यज्ञश्च ममयज्ञेनैवक्लृप्तो भवतु नाहं यज्ञक्लृप्तौ

स्प्राणोयज्ञेनंकल्पताञ्चक्षुर्यज्ञेनंकल्पताᳪंश्रोत्रंयज्ञेनंकल्पतांवाग्यज्ञेनंकल्पताम्मनोयज्ञेनंकल्पतामात्मायज्ञेनंकल्पताम्ब्रह्मायज्ञेनंकल्पताञ्ज्योतिर्यज्ञेनंकल्पताᳪं स्वर्यज्ञेनंकल्पताम्पृष्ठंयज्ञेनंकल्पतांयज्ञोयज्ञेनंकल्पताम् ॥ स्तोमश्चयजुश्चऋक्च सामंचबृहच्चरथन्तरञ्च ॥ स्वर्देवाऽअगन्मामृताऽअभूमप्रजापतेःप्रजाऽअंभूमवेट्स्वाहा ॥ २९ ॥ [२] व्वाजस्यनु ॥ प्प्रसवेमा

समर्थः । स्तोमश्चयजुश्च ऋक्चसामचबृहच्चरथन्तरञ्च यज्ञेन क्लृप्तानिभवन्त्वित्यनुषङ्गः । स्वर्देवाअगन्महेदेवाः स्वर्गलोकंवयमगन्म । अमृताश्चभूताः प्रजापतेश्च प्रजा अभूमेति फलवचनम् ।

शु० य० सं० ४०९ उ० भा०

वेट्स्वाहेति(१)होममन्त्रः ॥२९॥ वाजप्रसवीयं जुहोति सप्तभिर्ऋग्भिः । वाजस्यनु व्याख्यातम् ॥३०॥ विश्वेअद्य । वैश्वदेवी त्रिष्टुप् व्यवहितपदप्रायः । विश्वेअद्यमरुतः अद्यअग्निन्द्यावि आगमन्त्वि त्यनुषङ्गः । विश्वऊती । विश्वइति सर्वनाम सामान्यदेवता गणप्रतिपत्तिजनक मतस्तन्निरा-कांक्षी करणायविशिष्टो देवतागण इहाध्याक्रियते । विश्वेच देवगणावसवो रुद्राआदित्या अद्य-

तरंम्महीमदितिन्नामवचंसाकरामहे ॥ यस्यामिदंव्विश्वम्भुवंनमा विवेशतस्यान्नोदेवःसंविताधर्मंसाविषत् ॥ ३० ॥ व्विश्वेंअद्य ॥ मरु तोव्विश्वं ऽऊतीव्विश्वेंभवन्त्वग्ग्नयःसमिंद्धा ः ॥ व्विश्वेंनोदेवा

ऊतीऊत्या अवनेनतर्पणेन निमित्तभूतेन आगमन्तु । तदागमनेनच विश्वेभवन्तु अग्नयः गार्ह-पत्यप्रभृतयः समिद्धाः सम्यग्दीप्ताः । विश्वेदेवाश्च नोस्माकम् अवसान्नेन हविर्लक्षणेन निमित्त-भूतेन आगमन्तु आगच्छन्तु तेषांच तुष्टयाविश्वं सर्ववसुद्रविणम्भूमि हिरण्यादि धनं वाज-श्चान्नञ्च अस्मे अस्माकमस्तु ॥ यद्वान्यथा सम्बन्धः । विश्वेमरुतः अद्यआगच्छन्तु । विश्वेच

(१) वतोर्धाराहोममन्त्रा समाप्ताः

अ० १७

शिवम्

४०९

देवगणाः ऊत्यानिमित्तभूतया आगमन्तु। विश्वेचदेवा अवसानिमित्तभूतेन आगमन्तु तदा गमनेनच विश्वेभवन्तु अग्नयः समिद्धाः। होमार्थंहि अग्नयः प्रज्वाल्यन्ते। ततोयागोत्तर-कालम्। विश्वमस्तुद्रविणं वाजोअस्मे ॥ ३१ ॥ वाजोनः। अनुष्टुप् वाजोदेवती। वाजोन्नं नोस्माकं सप्तप्रदिशः चतस्रोदिशः प्रकृष्टाश्च त्रयोलोकाः सप्तप्रदिशः उक्ताः। चतस्रो वा

ऽअवअआगंमन्तुव्विश्श्वंमस्तुद्रविणंव्वाजोंऽअस्म्मे ॥ ३१ ॥ व्वाजोंनः ॥ सप्तप्प्रदिशश्श्चचतंस्रोवापरावतं÷॥ व्वाजोंनोव्विश्श्वैर्द्देवैर्द्धनंसाता विहावंतु ॥ ३२ ॥ व्वाजोंनः ॥ व्वाजोंनोऽअद्यप्प्रसुंवातिदानंव्वाजोंदे

परावतः। वोशब्दः समुच्चयार्थीयः। चतस्रश्च परावतः। परावच्छब्दो दूरवचनः। महः जनः तपः सत्यमित्येतेलोका उच्यन्ते। तेहितान् लोकानतीत्यवर्तन्ते। आपूरयत्वितिशेषः। किञ्च। वाजः नः अस्मान् विश्वैर्देवैः सह धनसातौधनसम्भजनकाले प्राप्तेइहयज्ञे इहबालोके अव पालयतु ॥ ३२ ॥ वाजोनः। द्वे अनुष्टुभौवाजदेवत्ये। वाजः नः अस्माकम् अद्यप्रसुवाति

शु० य० सं० ११० उ० भा०

अभ्यनुजानातुदानम् वाजश्चदेवान् ऋतुभिः कालैः सह कल्पयतु यथास्थानम्। वाजोहिमा-सर्ववीरञ्जजान। हिशब्दः समुच्चयार्थोयः। वाजश्चमांसर्ववीरं जनयतु। ततोविश्वाः आशाः वाजपतिः सन् जयेयमित्याशीः॥ ३३॥ वाजः पुरस्तात्। वाजः अन्नं पुरस्तात् अस्तिवति-

वार३ँ॥ ऽऋतुभिं÷कल्पयाति॥ व्वाजोहिमासर्व्वंवीरञ्जजानव्विश्वश्वा ऽआशाव्वाजंपतिर्ज्जयेयम्॥ ३३॥ व्वाजं÷पुरस्तांत्॥ व्वाजं÷पुरस्ताद् तमंद्ध्यतोनोव्वाजोंदेवान्हविषांव्वर्द्धयाति॥ व्वाजोहिमासर्व्वंवीरङ्कारसर्व्वाऽआशाव्वाजंपतिर्ब्भवेयम्॥ ३४॥ सम्मां॥ सृजामिपयंसा

वाक्यशेषः। उतमध्यतोनःअस्माकमस्तुवाजः। वाजश्च देवान्हविषावर्द्धयतु अस्माकम् वाज-श्चमांसर्ववीरञ्च करोतु। ततः सर्वा आशादिशः वाजपतिः सन् भवेयम् दिग्रूपताप्रार्थ्यते॥ ३४॥ सम्मा। विराजौ आग्नेय्यौवासोहं वाजमिति तच्छब्दयोगात् यदोध्याहारः। संमासृजामि। मामाम् आत्मानं पयसारसेनपृथिव्याः सम्बन्धिना संसृजामि। संसृजामिचमामाम्। आत्मा

अ० १८

शिवम् ११०

नम । अद्भिः ओषधीभिश्च । सोऽहं संसृष्टपयःप्रभृतिशरीरः । वाजं सनेयम् संभजेयम् । हे अग्ने त्वत्प्रसादात् । यद्वा अग्निरेवोच्यते । अस्मिन्पक्षे अदेशस्थमाशब्दमध्यत्वाशब्दं कृत्वायुक्ततरमेतद्व्याख्यानम् । योऽहं हे अग्ने संसृजामि त्वां पयसा पृथिव्याः संसृजामि च त्वामद्भिरोषधीभिश्च । होमाभिप्रायः संसर्गः । सोऽहं वाजं सनेयमिति ॥ ३५ ॥ पयः पृथिव्याम् । विराट् अग्निरुच्यते ।

पृथिव्याः सम्मासृजाम्यद्भिरोषधीभिः ॥ सोऽहं वाजं सनेयमग्ने ॥ ३५ ॥ पयः पृथिव्याम् ॥ पयः पृथिव्याम्पयऽओषधीषुपयोदिव्यन्तरिक्षेपयोधाः ॥ पयस्वतीःप्प्रदिशः सन्तुमह्यम् ॥ ३६ ॥ देव

हविर्वापयः पृथिव्यांधाःनिधेहि । पयश्च ओषधीषु धा पयोदिविधाः । अन्तरिक्षेपयोधाः आकृतिपरिणामाभिप्रायमेतत् । किंच पयस्वतीः पयःसंयुक्ताः प्रदिशः दिशोविदिशश्च सन्तुभवन्तु मह्यम् ॥ ३६ ॥ (१) अभिषिञ्चतियजमानम् । देवस्यत्वेतिव्याख्यातम् सरस्वत्यैवाचोयन्तु

(१) का० स्रुवं प्रास्य परिश्रितस्पृक् कृष्णाजिनमास्तीर्य पुच्छादुत्तरं शेषेऽपः कृत्वाभिषेकसामर्थ्यात् क्षीरोदके वा वाजपेयिकानोति श्रुतिस्तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकाममितान्वारब्धो देवस्य त्वेति ।

यंत्रेण यमनेन अग्नेश्चसाम्राज्येन अभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥ (१) राष्ट्रभृतोजुहोति । द्वादशयजूंषि मनोभुवनस्यपत इत्येतस्याःप्राक् ऋताषाडित्यादीनि । अग्निरुच्यते ऋताषाट् । ऋतंसत्यंसहतीतिऋताषाड् । ऋतंसत्यंधामस्थानंयस्यसतथोक्तः । अग्निर्गन्धर्वः तस्यचाग्नेर्गन्धर्वस्य ओषध्यस्त्वा ॥ सवितुःप्प्रसवे प्रश्विनोर्ब्बाहुब्भ्याम्पूष्णोहस्ताब्भ्याम् ॥ सरस्वत्यैव्वाचोयन्तुर्य्यन्त्रेणाग्नेःसाम्राज्ज्येनाभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

[८] ऋताषाडृतधाम ॥ ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोप्सरसोमुदोनाम ॥ सनऽइदम्ब्रह्मक्षत्रम्पातुतस्मैस्वाहावाट्ताभ्यःस्वाहा ॥ ३८ ॥ सःहितोव्विश्वसामा ॥ सूर्य्योगन्धर्वः

योप्सरसः तासांचमुदःनाम । ओषधीभिर्हीदंसर्वंमोदत इतिमुदः । सोग्निर्गन्धर्वः नःअस्माकम् इदंब्रह्म इदंचक्षत्रंपातु । तस्मैस्वाहावाट् । ताभ्यश्चओषधीभ्यःस्वाहा ॥ ३८ ॥ सःहितो-

(१) का० द्वादशगृहीत विग्राहं जुहोतृताषाडिति प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतो वाट्कारान्तः पूर्वं पूर्वो मन्त्रः ।

विश्वसामा । यः सूर्यः संहितः एषह्यहोरात्रे संदधातीतिसंहितःसूर्यः । विश्वसामाएषह्येवसर्वं-साम तस्यमरीचयोप्सरसः । मरीचयस्त्वसरेणवः । आयुवोनाम आयुवन्द्वहिमरीचयः प्लव-न्तइत्यायुवः मिश्रयन्तइत्यर्थः । तुल्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ३९ ॥ सुषुम्णःसूर्यरश्मिः । यःसुषुम्णःसु-

र्व्वस्तस्यमरीचयोप्सरसऽआयुवोनाम ॥ सनऽइदम्ब्रह्मक्षत्रम्पातु तस्मैस्वाहावाट्ताभ्यःस्वाहा ॥ ३९ ॥ सुषुम्णःसूर्य्यरश्मिः ॥ सुषुम्णःसूर्य्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्व्वस्तस्यनक्षत्राण्यप्सरसोभेकुरयोनाम ॥ सनऽइदम्ब्रह्मक्षत्रम्पातुतस्मैस्वाहावाट्ताभ्यःस्वाहा ॥ ४० ॥ इषिरोविश्वव्यचाः ॥ इषिरोविश्वव्यचावातोग

यत्क्षियः । सूर्यस्येवहिचन्द्रमसोरश्मयः । चन्द्रमागन्धर्वः तस्यनक्षत्राणि अप्सरसः । भेकुरयोनाम भाःदिनक्षत्राणि कुर्वन्तीतिभेकुरयो नक्षत्राणि । तुल्यमन्यत् ॥ ४० ॥ इषिरोविश्वव्यचाः । यद्दषिरः

त्तिप्रः । इषुगतौतस्यइषिरः विश्वव्यचाः सर्वतोगमनः । वातोगन्धर्वः तस्यापोऽप्सरस ऊर्जो-
नाम । आपोवाऊर्ज्जः अद्भ्योह्यग्निर्जायते । तुल्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ४१ ॥ भुज्युःसुपर्णः ।
यज्ञोवैभुज्युः यज्ञोहिसर्वाणिभूतानि भुनक्तिपालयति । सुपर्णःशोभनपतनः यज्ञोगन्धर्वस्तस्यद-

न्धुर्व्वस्तस्यापोऽअप्प्सुरसुऽऊर्ज्जोनाम ॥ सनंऽइदम्ब्रह्मंक्षुत्रम्पां
तुतस्मैस्वाहाव्वाट्ताब्भ्युःस्वाहा ॥ ४१ ॥ भज्ज्युःसुपुर्णः ॥ भुज्ज्युः
सुपुर्णोयुज्ञोगन्धुर्व्वस्तस्युदक्षिणाऽअप्प्सुरसंस्तावानाम ॥ सनंऽइद
म्ब्रह्मंक्षुत्रम्पांतुतस्मैस्वाहाव्वाट्ताब्भ्युःस्वाहा ॥ ४२ ॥ प्रजाप
तिर्व्विश्वकर्म्मा ॥ मनोगन्धुर्व्वस्तस्यऽऋक्सामान्यप्सुरसऽएष्टयो

क्षिणाप्सरसस्तावानाम दक्षिणावैतावा दक्षिणाभिर्हियज्ञःस्तूयते । यथायोवै कश्चनदक्षिणांददाति
स्तूयतएवसः । तुल्यमन्यत् ॥ ४२ ॥ प्रजापतिर्विश्वकर्मा । प्रजापतिर्विश्वकर्मा सहीदंसर्वमकरोत्
मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामानि अप्सरसःएष्टयोनाम । ऋक्सामानिवा एष्टयः । ऋक्सामैर्ह्याशासते-

इति नः अस्तु इत्थंनः अस्त्विति । तुल्यमन्यत् ॥४३॥ (१) रथशिरसि जुहोति । मनो भुवनस्य प्राजापत्या-प्रस्तारपंक्तिः । हे भुवनस्यपते प्रजापते यस्यतेतव उपरि अमुष्मिंल्लोके गृहायस्यवा इह अस्मिन्लोके ।

नामं ॥ सनं॑ऽइदम्ब्रह्मंक्षुत्त्रम्पांतुतस्मैस्वाहाब्बाट्टताभ्युः स्वाहां ॥ ४३ ॥ सनंः ॥ सनोंभुवनस्यपतेप्रजापतेयस्यंतऽउपरिंगृहायस्यंवेह ॥ अस्मैब्रह्मंणेस्मैक्षुत्त्रायमहिशर्म्मंयच्छस्वाहां ॥४४॥ समुद्रोसि ॥ समुद्रोसिनभंस्वानार्द्र दांनुःशम्भूर्म्मंयोभूरभिमांव्वाहि

सत्वंनः अस्माकम् व्यवहितोयंसंबन्धः । अस्मैब्रह्मणे अस्मैक्षत्राय महिमहत् शर्मशरणम् यच्छ देहि स्वाहा ॥४४॥ (२) वातहोमाञ्जुहोति । समुद्रोसीतित्रीणि यजूंषि त्रिलोकस्थानंवायुंलोकद्वारेणस्तुवन्ति ।

(१) का० पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्याहवनीये ध्रियमाणे पञ्च कृत्वः स नो भुवनस्येति राष्ट्रभृद्धोमानन्तरं पूर्वसंस्कृतादेवाज्यात्पञ्च गृहीत्वाहवनीयोपरि प्रतिप्रस्थात्रादिना धार्यमाणे रथशिरसि तदाज्यं पञ्चधाविभज्य पञ्च कृत्वो जुहोति पंचवारं मन्त्र इति सूत्रार्थः ।

(२) का० वातहोमान् जुहोत्यञ्जलिना इतर बहिर्वेदेरधो दक्षिणतां धुर्युत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणाप्रष्टेः समुद्रोऽसीति

यस्त्वं हेवायोसमुद्रोसि समुन्दनोसि । नभस्वांश्च नभसद्गतिनक्षत्राण्युच्यन्ते तानिहि नितरांभान्तितैः संयुक्तोनभस्वान् । आर्द्रदानुश्च एषह्यार्द्रंददातिदृष्ट्यवष्यायादि । तंत्वांप्रार्थये शंभूःमयोभूश्चशंभावयतीशंभूः मयःसुखंभावयतिभयोभूः । अभिमांवाहि अभिमांवाहिस्वाहा । मारुतोसि यस्त्वंमारुतोसि मरुतांपुरोवातप्रभृतीनांवातानां प्रकृतिभूतोसि । मरुतांशुक्रज्योतिः प्रभृतीनांगणोसि तंत्वां

स्वाहा ॥ मारुतोसिमुरुतांङ्गणःशम्भूर्म्मयोभू रभिमांव्वाहिस्वाहा ॥ वुस्यूरसिदुवंस्वाञ्छम्भूर्म्मयोभू रभिमांव्वाहिस्वाहा ॥४५॥ यास्ते ॥

ब्रवीमिशंभूश्च मयोभूश्च भूत्वाअभिमांवाहिस्वाहा । अवस्यूरसि । यस्त्वमवस्यूरसि । अवनन्तर्पणंरक्षणंवा तत्सीव्यतीत्यवस्यूः । षिवुतन्तुसंताने इत्यस्य । च्छ्वोः शूडनुनासिकेचेतिक्विपि कृतेसंप्रसारणेचअवस्यूः । दुवस्वांश्च दुवश्चहविर्लक्षणमन्नमुच्यते हविर्लक्षणे नान्नेनयुक्तश्च आर्द्र-

प्रतिमन्त्रम् । रथहोमानन्तरं तं रथमग्नेरुत्तरत वेदी प्रङ्मुखमवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये त्रीन वायुहोमान् जुहोति प्रतिमन्त्रं मन्त्रत्रयेण । रथयुगदक्षिणधुरोऽधो प्रथमम् उत्तरधुरोऽधो द्वितीयम् युगमध्याधस्तृतीयम् । किं कृत्वा बहिर्वेदेरञ्जलिना वा तमानोयेति सूत्रार्थः ।

दातुश्च । तंत्वांयाचे । शंभूर्मयोभूरित्यादि ॥ ४५ ॥ (१) रुक्मतीर्जुहोति । यास्ते । इ व्याख्याते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ रुचन्नः । अनुष्टुवाग्नेयी । रुचिर्दीप्तिम् नः अस्माकं देब्राह्मणाः तेषु-

ऽअग्ग्नेसूर्य्ये रुचोदिवंमातुन्न्वन्तिंरश्मिभिः ॥ ताभिंर्नोऽअद्यस र्व्वाभीरुचेजनांयनस्कृधि ॥ ४६ ॥ यावः ॥ यावोंदेवाःसूर्य्ये रुचोगोष्व श्वेषुयारुचंः ॥ इन्द्राग्ग्नीताभिःसर्व्वाभीरुचंन्नोधत्तबृहस्पते॥४७॥ रुचांन्नः ॥ रुचंन्नोधेहिब्राह्म्मणेषुरुच ठं राजंसुनस्कृधि ॥ रुचंवि

धेहि । रुचं चराजसु नः संबन्धेषुकृधिकुरु । रुचं विश्येषुवैश्येषु शूद्रेषुचनः संबन्धिषु कृधिकुरु । मयिचधेहि रुचादीप्तयासहदीप्तिम् । अनुत्सन्नधर्माणो यथावयंदीप्त्याभवेम तथाकुर्विंत्याशयः । यद्वा । ब्रह्मप्रभृतिषु यारुक् तामस्माकंधेहि सर्वथा किंवहुनोक्तेन मय्येवधेहि-

(१) का० नव जुहोति यास्त इति प्रतिमन्त्रम् । अस्यार्थः । पूर्वसंस्कृताज्यात्सकृत्सकृदादाय नवाहुतीर्जुहोति यास्ते अग्ने या वो देवाः रुचं नः तत् त्वा यामि एतास्वतस्रः स्वर्णेति कण्डिकायां पञ्चयजुर्भिः पंचेति नव ।

रुचासन्नतंरुचम् ॥ ४८ ॥ वारुण्यात्रिष्टुभाजुहोति । तत्त्वा । तदाशास्तइवि तदःश्रवणादिह यदःप्रयोगः । यत्प्रयोजनं त्वांयामि याचामि ब्रह्मणात्वयोलक्षणेन वन्दमानःस्तुवन् । तदोयं यजमानश्राशीस्ते हविर्भिरभ्युद्यतैः । अतःअहेडमनः अक्रुध्यन्हेवरुण इहकर्मणिवर्तमान । अस्माकंप्रयोजनं यत्तमप्राप्तिलक्षणम् बोधिवुध्यस्व । वुद्ध्वाच हेउरुशंसहिबहुसंस्तव्यमान ।

स्येषुशूद्रेषुमयिंधेहिरुचारुचंम् ॥ ४८ ॥ तत्वा ॥ यामिब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशांस्तेयजंमानोहुविर्भिः ॥ अहेडमानोवरुणेहबो ध्युरुशठंसमानऽआयुःप्रमोषीः ॥ ४९ ॥ स्वर्ण ॥ स्वर्णघर्मःस्वाहा स्वर्णार्कःस्वाहास्वर्णशुक्रःस्वाहास्वर्णज्ज्योतिःस्वाहास्वर्णसूर्यःस्वा

आयुःमाप्रमोषीः माअस्माकमायुखण्डय ॥ ४९ ॥ मथार्काश्वमेधयोः सन्ततीजुहोति । पञ्च- भिर्यजुर्भिः । स्वर्णयेजुः सूर्याहदेवचनः स्वःशब्दः । स्वरिवायाघर्म आदित्यस्तग्नौ जुहो- मिस्थापयामि स्वहा कारणस्वरिवयोर्कस्तमादित्ये स्थापयामि । स्वर्णस्वरिवय: शुक्रस्तमादित्य

एवञ्जुहोमि । स्वरिवज्योतिरग्निस्तमग्नावेवजुहोमि । स्वर्णं । स्वरिवय:सूर्यस्तमुतमंकरोमि ॥५०॥ (१)अग्निंयुनज्मि तिसृभिराग्नेयीभिः द्वाभ्यांत्रिष्टुब्भ्यां तृतीययापंक्त्या । यमग्निंयुनज्मि शवसाव-लेन घृतेनच । दिव्यंदिविभवम् सुपर्णंसुपतनम् वयसाबृहन्तम् वयसाधूमेन बृहन्तंमहान्तम् । धूमेनहिमहानग्निर्भवति अग्नेर्वैधूमोजायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरितिश्रुतिः । तेनाग्निना युक्ता-

हां ॥ ५० ॥ [१३] अग्निंयुनज्मि ॥ अग्निँयुनज्मिशवसाघृ तेनंदिव्यँसुपर्णंवयसाबृहन्तम् ॥ तेनंवयङ्गमेमब्रध्नस्यविष्टपँ स्वोरुहाणाऽअधिनाकमुत्तमम् ॥ ५१ ॥ शतम् १००० ॥ इमौते ॥ प

नवयङ्गमेमगच्छेम । ब्रध्नस्यादित्यस्यविष्टपं विगतसन्तापम् सर्वद्वन्द्वोपलक्षणस्तापः । ततोप्य-धिस्वर्गलोकंरुहाणाः । आरोहन्तः नाकमुत्तमंच गमेमेत्यनुवर्तते । यत्रगता नअकमसुखंप्रा-प्नुवन्ति सनाकोलोकः ॥ ५१ ॥ इमौते । याविमौतेतवपक्षौ अजरौजरारहितौ । पतत्रि-

(१) का० अग्नियोजनं प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् परिधीनालभ्य यथापूर्वमग्निं युनज्मीति प्रत्यृचम् अस्यार्थः । प्रातर-नुवाकोपाकरणात्प्राक् यथापूर्वमित्युपधानक्रमेण ऋक्त्रयेण प्रतिऋचं परिधीन् स्पृष्ट्वाग्नियोजनं करोतीति ।

णावुत्पतनशीलौ । ताभ्यां चरक्षांसिअपहंसि हेअग्ने । ताभ्यांपक्षाभ्यांपतेम उत्पतेम । सुकृतांसोकेसुकृतिनामेंवस्थानम् यवान्येपि ऋषय:जग्मु: गता:प्रथमजा: पुराणा: ॥ ५२ ॥ इन्दुर्दक्ष:यस्त्वमिन्दु: । इदिपरमैश्वर्यै । परमेश्वर: इन्दनोवा । दक्ष:उत्साहवान् श्येन:शंसनीयगति:

पुत्रावुजरौपतत्त्रिणौयाभ्याᳩरक्षाᳫंस्यपहᳫंस्यंग्ने ॥ ताभ्याम्पतेम सुकृतामुलोकंयत्रुऽऋषयोजग्मुःप्रथमजाःपुराणाः ॥ ५२ ॥ इन्दुर्दक्षः ॥ श्येनऽऋतावाहिरण्यपक्षःशकुनोभुरण्युः ॥ महान्त्सधस्थेध्रुवऽआनिषत्तोनमस्तेऽअस्तुमामाहिᳫंसीः ॥ ५३ ॥ दिवोमूर्द्धा ॥

ऋतावायज्ञवान् । उदकवान्वाहिरण्यपक्ष: शकुन: । आकुत्या भुरण्यु:भर्ता महान्प्रभावत: । सधस्थेब्रह्मणासह अविभक्तस्थाने । ध्रुवआनिषत्त: स्थिरआनिषण्ण: । तस्मैनम: तेतुभ्यमस्तुमांमाहिंसी: ॥ ५३ ॥ (१) अश्वनामादियुञ्जानं विमुञ्चतिद्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां पुरोष्णिग्जगती-

(१) का० आग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्ताद्विमोचनं परिधिसन्ध्योर्दिवो मूर्धेति प्रत्यृचम् । यज्ञायज्ञियस्तोत्रप्रकरणात् प्राक् दिवो मूर्धेति ऋग्द्वयेन दक्षिणोत्तरयो: परिधिसन्ध्योरुपस्पृश्याग्निर्विमोचनं करोतीति सूत्रार्थ: ।

ध्यान्। दिवोमूर्द्धासि। द्युलोकोत्तमाङ्गमसि। पृथिव्या: नाभिर्नहनम् ऊर्क्रस: सार: अपाम्ओषधीनांच। विश्वायुश्वसर्वप्राणिना मायुर्जीवनम् सप्रथाश्वसर्वत: पृथु: तिर्यगूर्ध्व मधश्चानवच्छिन्नविभव:। तस्मैतेनम:। पथे: अग्निप्रमुखोहि देवयान: पन्था: ॥ ५४ ॥ विश्वस्यमूर्द्धन् यस्त्वंविश्वस्य सर्वप्राणिजातस्य मूर्द्धन्मूर्द्धे अधिउपरितिष्ठसि। श्रित:

सिंपृथिव्यानाभिरूर्ग्गपामोषंधीनाम् ॥ विश्श्वायुःशर्म्मसप्प्रथानम स्प्पुथे ॥ ५४ ॥ विश्श्वस्यमूर्द्धन्नधिंतिष्ठसिश्रितःसंमुद्रेतेहृदयम प्स्वायुरपोदंत्तोदधिम्भिंन्त ॥ दिवस्पर्ज्जन्न्यांदन्तरिंक्षात्पृथिव्या स्ततोंनोव्वृष्ट्यांव ॥ ५५ ॥ इष्टोयज्ञः ॥ इष्टोयज्ज्ञोभृगुंभिराशीर्द्दाव्व

आश्रित: वुद्धीन्द्रियाणिसुषुम्णांवानाडीम्। यस्यचसमुद्रे समुन्दने अन्तरिक्षेतेतव हृदयम् अप्सुचआयुर्जीवनम्। तंत्वांयाचे। अपोदत्तअपोदेहीतिवचनव्यत्यय:। एकोग्निरिहदेवताक थमितिचेत्। उदधिंभिन्त। उदकं धत्तइत्युदधि। उदकस्यउदादेश:। मेघउच्यते अत्रापिभिधी

तिप्राप्तेभिन्दते विंदरणार्थस्य वहुवचनञ्छान्दसम् । एवंदिवोस्पर्जन्यात् अन्तरिक्षात्पृथिव्याः अन्यत्रापियतोयतो वृष्टिरुपलभ्यते ततस्तत उपादायनोस्मान् वृष्ट्या अवपालयहेअग्ने ॥ ५५ ॥

(१) इष्टोयज्ञः । द्वेसमिष्टयजुषी यज्ञाग्निदेवत्ये उष्णिग्गायत्र्यौ । अध्वर्युर्यजमानविषयामाशिषंकरोति यस्यास्यसुवर्णदानस्ययजमानस्य इष्टःसम्पादितयज्ञः । भृगुभिःभृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः आशीर्दाआशिषांच-

सुभिः॑ ॥ तस्य॑नऽइष्टस्य॑प्रीतस्य॒द्रवि॑णे॒हाग॑मेः ॥ ५६ ॥ इष्टोऽअ॒

दाता । वसुप्रभृतिभिर्देवताविशेषैःकृतः । तस्यास्ययजमानस्य नःइष्टस्य अस्माकमभिप्रेतस्य । प्रीतस्यचअस्मान्प्रति । प्रीतःस्निग्धउच्यते याज्ययाजकयोः स्नेहख्यापनपरंवाक्यमिदमुक्त्वा अथेदानीं द्रविणमाह । त्वमपिहेद्रविण इहयजमाने आगमेःआगमनंकुथाः । स्थानमिदंधनानामित्यभि-प्रायः । यद्वा । इष्टोयज्ञोभृगुभिः आर्षेयैर्ब्राह्मणैः । आशीर्दावसुभिश्च विभक्तिव्यत्ययप्रायः परोर्द्धर्चः । सोस्माकमिष्टः प्रीतश्चद्रविणमिहआगमयत्विति ॥ ५६ ॥ इष्टोअग्निः । इष्टःकृतयागःअग्निः आह-

(१) का० अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो यज्ञ इति प्रत्यृचमपरे । समिन्द्र ण इत्यादिनवानामध्वरसमिष्टयजुषा होमान्ते इष्टो अग्निरिति द्वाभ्या-मपरे आग्निके द्वे समिष्टयजुषो जुहोतीति सूत्रार्थः ।

तःअभिहुतः । पिपर्तुंपूरयतु नःअस्मान् । इष्टंहविः कृतयागञ्चहविः अस्मान्पूरयतु । स्वगेदं-देवेभ्योनमः। स्वयंगामिच । इदंसमिष्टयजुर्लक्षणं देवेभ्योनमः हविर्भवतु ॥ ५७॥ (१) यदाकूतात्। अष्टौवै-श्वकर्मणानिजुहोति । विश्वकर्माग्निर्देवता तृतीयादैवीवा । आद्याजगती तिस्रस्त्रिष्टुभ श्चत

ग्ग्निः॥ इष्टोऽअग्ग्निराहुंतःपिपर्त्तुंनऽइष्टᳬहविः॥ स्वगेदन्देवेब्भ्यो नर्मः॥ ५७॥ [७] यदाकूंतात्॥ यदाकूंतात्समसुंस्रोद्धृदोवामनं सोवासम्भृतञ्चक्षुंषोवा॥ तदंनुप्प्रेतंसुकृतांमुलोकंयत्त्रऽऋषंयोजु

स्रोनुष्टुभः । यदाकूतात् । यत्कर्मआकूतात् आकूतोनाम प्राङ्मनसः प्रवृत्तेरात्मनोधर्मो मनः प्रवृत्तिहेतुः । समसुस्रोत् समस्रवत् । हृदोवा बुद्धेश्चमनसोवा मनसश्च । समसुस्रोदित्यनुवर्तते संभृतंचक्षुषोवा संभारैःसंभृतंसत् यच्चक्षुरादिभ्य इन्द्रियेभ्यःसमसुस्रो त्प्रजायते । तदनुप्रेत ।

(१) का० हृदयशूलान्ते स्रुवाहुतीर्जुहोति यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ । साग्निचित्ये मैत्रावरुण्यनूबन्ध्यावश्यमेका भवति तेन तस्या हृदयशूलसम्बन्धिसमिधानान्ते कृते यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ स्रुवाहुतिर्जुहोतीति सूत्रार्थः।

तत्प्रजापतिनाकृतं कर्मअनुगच्छत । सुकृता मुलोकम् सुकृतामेवलोकंस्थानम् यत्रऋषयोजग्मुः यत्रान्येपि ऋषयोगताः प्रथमजाःपुराणाः ॥ ५८ ॥ एतठं० सधस्थ एतंयजमानंसधस्थं समान- स्थानं । देवानांस्वर्गंपरितेददामि परिददामितव । दानंचरक्षणार्थम् । यंचआवहात्आनयेत् शेव- धिंसुखनिधिमाहुतिपरिणामभूतम् । शेवद्गति सुखनाम । जातवेदाअग्निः तञ्चपरिददामि ।

ग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥ एतꣳ सधस्थ परि ते ददामि यमावहाच्छेवधिं जातवेदाः ॥ अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र तꣳ स्म जानीत परमे व्योमन् ॥ ५९ ॥ एतं जानाथ ॥ परमे व्योमन्देवाः सधस्था विद रूपमस्य ॥ यदागच्छात्पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणवाथाविर

एवंच स्वर्गाख्यं स्थानमुक्त्वा अथेदानींस्थानिनोदेवानाह । अन्वागन्ता कर्मसमाप्त्यनुपदमेवआ- गन्ता । यज्ञपतिः वः युष्माकमत्रस्थितानाम् तंस्मजानीत । परमेव्योम्नि स्थानेअवस्थितंस- न्तम् ॥ ५९ ॥ एतंजानाथ । देवदेवत्या एतंयजमानं जानीथ । परमेव्योमन् परमेस्थानेवस्थितं

सत्तम् । हेदेवाः सधस्थाःसमानस्थानाः । किञ्च । विदरूपमस्य जानीतरूपमसत्र यजमानस्य । प्रत्यभिज्ञानाय ततोविदितरूपः । यदागच्छेत् आगच्छत्पथिभिः देवयानैः । पूजार्थंवहुवचन मुपभोगस्थानभेदाद्वा । अथइष्टापूर्ते कृणवाथकुरुथ आविःप्रकाशफलेअस्मै ॥ ५० ॥ उद्बुध्यस्वाग्ने

स्म्मै ॥ ६० ॥ उद्बुंद्ध्यस्वाग्ग्नेप्प्रतिंजागृहित्त्वमिंष्टापूर्तेसꣳसृंजेथामुयञ्जं ॥ अस्म्मिन्त्सुधस्थ्थेऽअद्ध्युत्तरस्म्मिन्न्विश्श्वेदेवायजमानश्श्चसीदत ॥ ६१ ॥ येनुव्वहंसि ॥ सुहस्रंयेनांग्ग्नेसर्व्ववेदसम् ॥ तेनेमंय्युञ्ज्ञन्नोंनयुस्वर्देवेषुगन्तवे ॥ ६२ ॥ प्रुस्तुरेणंपरिधिनां ॥ स्रुचावेद्यांचबर्हिषां ॥ ऋचेमंय्युज्ञन्नोंनयुस्वर्देवेषुगन्तवे ॥ ६३ ॥ यद्दत्तम् ॥ य

येनव्वहसीतिव्याख्यातौ ॥ ६१ । ६२ ॥ प्रस्तरेणपरिधिना । चस्रुचाच वेद्याचवर्हिषाच ऋचाच ऋगादिभिर्मन्त्रैश्च । इमंयज्ञं नःअस्माकं संवन्धिनंनय । हेअग्नेस्वर्गलोकम्देवेषुगन्तवे । देवा-न्प्रतिगमनाययज्ञोहि गतेयजमानोगतएव । सहितस्य शरीरमित्यभिप्रायः ॥ ६४ ॥ यदत्तम् ।

भार्याजामातृपुत्रप्रभृतिभ्यः । यच्चपरादानम् दीनान्धकृपणेभ्योदयया । यच्चपूर्तम् स्मृतिविहितंब्राह्मणभोजनादि । याश्चदक्षिणाः यज्ञान्तर्गताः तत्सर्वम् अग्निः वैश्वकर्मणः विश्वकर्मैववैश्वकर्मणः स्वार्थेतद्धितः । स्वर्गेलोके देवेषुमध्ये नःअस्मदर्थमस्माकंवा । दधत्दधात फलोपभोगार्थम् ॥ ६४ ॥ यत्रधाराः । यत्रयस्मिन्देशे धाराःअनपेता अनुपक्षीणाः उपभुज्यमानाअपि

हृत्तंयत्परादानंय्यत्पूर्त्तंय्याश्चदक्षिणाः ॥ तदग्निर्व्वैश्वकर्म्मणः स्वर्द्देवेषुनोदधत् ॥ ६४ ॥ यत्रधाराः ॥ यत्रधाराऽअनपेतामधोर्घृतस्यचयाः ॥ तदग्निर्व्वैश्वकर्म्मणःस्वर्द्देवेषुनोदधत् ॥ ६५ ॥ अग्निरस्मि ॥ अग्निरस्मिजन्मनाजातवेदाघृतम्मेचक्षुरमृतम्मऽ

क्षयंनयन्ति मधोः मधुनःघृतस्यच । याश्चान्याःसोमादीनाम् । तत्तवअग्निः वैश्वकर्मणः स्वःस्वर्गेलोकेदेवेषु मध्ये नअस्मान्दधातु ॥ ६५ ॥ अविनियुक्तत्वा दग्निप्रकरणाच्च यजमानदर्शनमेतत् । अग्निरस्मि त्रिष्टुवाग्नेयी अग्निरहमस्मि जन्मनाउत्पत्यैव जातवेदाः । अथहवैरेतः सिक्तंप्राणोन्ववरोहति ।

तद्विन्दते तद्यज्जातंजातं विन्दतेतस्माज्जातवेदाः. इत्येतदभिप्रायम् यतश्चाहमग्निरस्मि अतो-घृतं मेममचक्षुः । घृतहोमिनमहंपश्यामी त्येतदभिप्रायम् । अमृतंचममआसन् आस्येमुखे। योहिममसुखे हविर्जुहोति तमहममृतं करोमीति । किञ्च अर्कःअर्चनीयःयज्ञःअस्मि नाम्नात्रि-धातुः ऋग्यजुस्सामभिः । रजसोविमानःउदकस्यनिर्माता किञ्च अजस्रःअनुपक्षीणः । घर्मःदीप्तः

आसन् ॥ अर्कस्त्रिधातूरजंसोव्विमानोजंस्रोघुर्मोहुविरंस्मिनाम ॥ ६६ ॥ ऋचोनामं ॥ ऋचोनामांस्मियजूꣳषिनामांस्मिसामांनिनामांस्मि ॥ येऽअुग्नयुःपाञ्चंजन्न्याऽअुस्याम्पृंथिव्व्यामधिं ॥ ते

उदकरक्षणोवाआदित्यः । अहमस्मिनाम्ना किञ्चहविरप्यह मस्मिनाम्ना । नामशब्दस्यकृतविभक्ति-व्यत्ययस्य अस्मिशब्दस्यच सर्वत्रसंबन्धः एवमग्न्यद्वैतंमन्त्रार्थः ॥६६॥ ऋचोनामास्मि । अनेनात्मनिवे-दत्रयात्मकत्वंसम्पादयति । ऋग्वेदनामास्मि यजुर्वेदनामास्मि सामवेदनामास्मि । चित्यमग्निमुप-तिष्ठते येअग्नयः । आग्नेय्यनुष्टुप् । येअग्नयःपाञ्चजन्याः पञ्चचितिकाइति श्रुतिः । असांपृथि याम्

अधिउपरिस्था:। तेषामग्नीनामुन्नततमोसि यत:अत: प्रार्थ्यसेस्माभिस्त्वम्। प्रनोजीवातवेसुव। प्रसुव अस्माकंजीवतेचिरञ्जीवनाय ॥६७॥ चित्यमग्निमुपतिष्ठते। (१) वार्त्रहत्याय इन्द्रएत्मप्तर्चमपश्यदिति-श्रुति:। प्रथमेगायत्रीत्रिष्टुभौ। इन्द्रोवृत्रादेवतावार्त्रहत्याय वृत्रोयेनशवसावलेनहन्यते तत्वार्त्रहत्यं

षांमसित्त्वसुत्तमःप्रनोञ्जीवातवेसुव ॥ ६७ ॥ [१०] व्वार्त्रहत्याय शवसेपृतनाषाह्यायच ॥ इन्द्रत्वावर्त्तयामसि ॥ ६८ ॥ सुहदानुम्पुरुहूत ॥ क्षियन्तमहुस्तमिन्द्रसम्पिणक्कुणारुम् ॥ अभिवृत्रंव्वर्द्धमानं

शवस्तस्मै वार्त्रहत्यायशवसे। पृतनाषाह्यायच पृतना:संग्रामा: येनशवसा अभिभूयन्तेतत्पृतना सहं-वलं तस्मैपृतनासहाय। सहतिरभिभवार्थ:। इद्रत्वाम् आवर्तयामसि आवर्तयाम: ॥६८॥ सहदा-नुम्। सहेतिवलनाम। वलस्यदातारम् युधास्वानेन सहत्वंसंपूर्णवल: अयंचतुष्कवलइत्येवं य:शत्रु-

(१) का० चितिम् पुरीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रहतरायेति सप्तभिरष्टभिरेके दशभिर्वा। स्तृपूरणामेतां चितिमुपतिष्ठनन्तर सप्तभिरष्टभिरेकेषां मते दशभिर्वेति सूत्रार्थ:।

मुपस्ताभयति ससहृदानुः तंसहृदानुम् । यद्वासहएकीभूययोदुर्मन्त्रान्ददाति ससहृदानुः तंस-हृदानुं शत्रुम् । हेपुरुहूतवहुभिराहुत । चियन्तंनिवसन्तम् इहैवअहस्तंकृत्वा युद्धेननि र्जित्यसंपिणक् संपिण्डीकुरु । तंकुणारुम् कणन्तम् दुर्वचोभिधायिनम् । एवंताव देनंकुरु । अथपुनर्यौयमपरोवृत्र-स्तम् अभिभूय वृत्रं वर्द्धमानम् । पियारुम् पियतिर्हिंसाकर्मा । देवानांहिंसितारम् । अपादंकृत्वा

म्पियारुमपादमिन्द्रतुवसाजघन्थ ॥ ६९ ॥ विनः ॥ विनऽइन्द्रमृधो जहिनीचायच्छपृतन्यतः ॥ योऽअस्मा२ँ ॥ ऽअभिदासत्यधरङ्ग मयातमः ॥ ७० ॥ मृगोन ॥ भीमःकुचरोगिरिष्ठाःपरावतऽआजगन्थापरस्याः ॥ सृकᳯसᳯशायपविमिन्द्रतिग्मंविशत्रून्ताढि विमृधो

गमनासमर्थं कृत्वा तवसावालेनजघन्थ । जहि ॥ ६९ ॥ विनइन्द्र । मृगोनभीमइतिवैमृधौ द्वे नुअष्टुप्त्रिष्टुभौ पूर्वाव्याख्याता ॥ ७० ॥ मृगोनमृगइव । मृगोव्याघ्रोवासिंहोवा । भीमोभीषणः कुचरःकुत्सितचारी हिंस्रःप्राणिवधजीवनः । गिरिष्ठाःपर्वताश्रयः सयथाकांश्चिद्दैत्यप्राणिविशेषा

न्हन्ति तैरनभिभूयमानः एवंत्वंपरावतः दूरप्रदेशादाहूयमानान् आजगन्थआगच्छ । आगत्यच शृणु । यत्प्रार्थ्यसेस्माभिः । सृकांशरणंवज्रंशंशाय । शीतनूकरणे तीक्ष्णीकृत्य । पविम्शत्रु कार्येषुगन्तारम् हेइन्द्र । तिग्मम् तेजनम् उत्साहवन्तम् । ततोविशत्रून्ताढ़ि विताढ़ि । ताड़यतेहिंसाकर्मणएतद्रूपम् । विमृधोनुदस्व प्रेरयस्व मृधःसंग्रामादपुनरागमनाय ॥ ७१ ॥ वैश्वानरोनः । वैश्वानरदेवत्ये

नुदस्व ॥ ७१ ॥ वैश्वानरोनः ॥ वैश्वानरोनऽऊतयऽआप्रयांतुपरावतः ॥ अग्निर्न्नःसुष्टुतीरूपं ॥७२॥ पृष्टोदिवि ॥ पृष्टोऽअग्निनः पृथिव्यांपृष्टोव्विश्वाऽओषधीराविवेश ॥ वैश्वानरःसहसापृष्टो

गायत्रीत्रिष्टुभौ । वैश्वानरोग्निः नःअस्माकम् । ऊतयेअवनायतर्पणाय आप्रयातुआगच्छतु परावतः । किञ्च । सुष्टुतीरूप । अस्माकंचशोभनाः स्तुतीः उपश्रोतुम् आप्रयातु ॥ ७२ ॥ शिवम् पृष्टोदिवि । योग्निर्वैश्वानरः पृष्टः कोयमिति । दिविआदित्यात्मना व्यवस्थितेसुमुक्षुभिः । तत्रहैवंश्रूयते । यमेतमादित्ये पुरुषंवेदयन्ते । सइन्द्रः सप्रजापतिः सब्रह्मेति । यश्चवैश्वा-

नरोग्नि विद्युदात्मना प्रादुर्भूतःस्थितः। पृथिव्याम् अन्तरिक्षेलोके पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम्। उदकार्थिभिः कोयंनामद्विपदचतुष्पद जीवनहेतुः। यश्चाग्निर्वैश्वानरोस्मिन् लोकेव्यवस्थितः पृष्टोग्निहोतृभिर्होतृपर्यन्तैः कोयंतापपाकप्रकाशैरुपकृत्य विश्वाश्चोषधीभिराविवेश आविष्टः। यश्चवैश्वानरोग्निः सहसावलेनमथ्यमनोध्वर्युणा कोयं निर्मन्थ्यइतिपृष्टोदिदृक्षुभिः।

ऽअग्निःसनोदिवासरिषस्पातुनक्तम्॥ ७३॥ अश्यामतम्॥ अश्यामतन्नामंमग्नेतवोतीऽअश्यामंरयिंरयिवःसुवीरम्॥ अश्याम वाजमभिवाजयन्तोश्यामंद्युम्नमंजराजरन्ते॥ ७४॥ वयन्ते॥ ऽअ

सनः सोस्मान्दिवाअहनिपातुरक्षतु। सचनक्तंरात्रौपातु रिषः विनाशात्। रिषतिर्हिंसाकर्मा। दिवानक्तमितिमन्त्रत्वर्थंवचनम्॥ ७३॥ अश्यामतम् द्वे आग्नेय्यौ त्रिष्टुभौकामवत्यौ। अश्याम प्राप्नुवाम तंकामंयत्कामाएतत्कुर्मः। हेअग्ने तवऊती उत्या अवनेनतर्पणेनच। अश्याचरयिं धनम् हेरयिवः धनवत् सुवीरं कल्याणपुत्रम्। अश्यामच वाजमन्नम् अभिवाजयन्तः। वाजतिरर्चति-

कर्मा। अभिपूजयन्तोग्निम् अन्यानपिपूजयितव्यान्। अश्यामद्युम्नं यशः हेअजरजरारहिताग्ने। अजरं द्युम्नविशेषणमेतत् अनुचितिधर्मम् तेतवप्रसादात् ॥ ७४ ॥ वयन्ते। हिशब्दो यस्मादर्थे। हिस्माद्वयंतेतुभ्यम् अद्यररिम। रादाने। ददिमकामंपुरस्कृत्य हविः कामप्राप्त्यर्थंवाहविः कामशब्देनोच्यते। उत्तानहस्ताः त्यक्तकृपणभावाः। अवद्धमुष्टिकाः असंहताङ्ग-

द्यररि माहिकाममुत्तानहस्तानमसोपसद्य ॥ यजिष्ठेनमनसायक्षि देवानस्रेधतामन्मनाविप्रोऽअग्ने ॥ ७५ ॥ धामच्छदग्निः ॥ धामच्छदग्निरिन्द्रोब्रह्मनादेवोबृहस्पतिः ॥ सचेतसोविश्वेदेवाय

लयइतियावत् नमसानमस्कारेण प्रणिपातेन। उपनिषद्य उपसंगम्य निषदनं कृत्वा। अतः यजिष्ठेनयष्टतमेन मनसायक्षियज देवान्। अस्रेधता अनन्यगतेनदेवतायाः याथात्म्यचिन्तनसंतानैकरसेन। मन्मना: मननेन विप्रः सन् मेधावीसन्। हे अग्ने ॥ ७५ ॥ धामच्छत्। वैश्वदेव्यनुष्टुप्। धामच्छत्। धामशब्दः स्थानवचनः स्थानानिन्यूनानिपूरयति अतिरि-

क्तानि समीकरोति यःसधामक्षत् एवंधामच्छब्दः देवशब्दस्य सर्वत्रसंवध्यते । योग्निर्देवोधामक्षत् यश्चेन्द्रः । यश्चब्रह्मा यश्चबृहस्पतिः । एतेसर्वे सचेतसः समानचेतसः चेतश्शब्दो प्रकारवचनः यज्ञंप्रावन्तु अन्यूनातिरिक्तंकुर्वन्तु । नःअस्माकम् शुभेस्विष्टेच ॥ ७६ ॥ त्वंयविष्ठ ।

उज्जसम्प्रावन्तुनऽशुभे ॥ ७६ ॥ त्वंय्यंविष्ठ ॥ दाशुषोन्नॄऽपाहिशृणुधीगिरंः ॥ रक्षांतोकमुतत्त्मना ॥ ७७ ॥ [१०]

इतिसंहितापाठेअष्टादशोऽध्यायः १८ ॥

इतिव्याख्यातम् ॥ ७७ ॥ नह्येषुप्रत्यक्षमस्ति अनृषेरतपसोवेत्युपक्रम्य भूयोविद्यःप्रशस्योभवतीति चाविधायाह तस्माद्यदेवकिञ्चानूचानोभवत्यार्षं तद्भवतीति अतोयमार्षोयोग्रन्थ इति विद्वद्भिरादरणीयः ॥ ७८ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये ऽष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥

(१) अथसौत्रामणीं त्रिभिरध्यायैः प्रक्रियते अग्न्यङ्गत्वात् सौत्रामण्या अनन्तरमुपक्रमः। तत्र-प्रजापति यंज्ञमसृजतेत्युपक्रम्य सएतंयज्ञक्रतुमपश्य त्सौत्रामणी मितिसौत्रामण्याः प्रजापति-

शिवं÷ॐ॥ * स्वाद्वीन्त्वां॥ स्वादुनांतीव्व्रान्तीव्व्रेणामृतांमृतेंन मधुंमतीम्मधुंमतासृजामिसᳬसोमेंन॥ सोमोंस्यश्विभ्यांम्पच्यस्व

र्ऋषिः। अथापरम् इन्द्रभैषज्यार्थमश्विनौ सरस्वतीच सौत्रामणीदद्दशुः। सुरासंधीयते। स्वाद्वीन्त्वा। सुरादेवत्यानुष्टुप्। (२) स्वाद्वीन्त्वा। स्वादुशब्दोमिष्टवचनः। स्वादुरसां त्वाम्।

(१) अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिरध्यायैः ऋद्धिकामस्याग्निचितो मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो मुखेन सोमवामिनो राज्यच्युत-नृपस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयागः।

(२) का० ओदनौ चूर्णमासरैः सᳬसृज्य स्वाद्वीं त्वाᳬशुनेति त्रिरात्रं निदधाति। एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गे मासरत्वनिष्पादनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामचरू चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण अंशुनेति विंशध्यायसप्तविंशयाऋचा चैकास्मिन् पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां संसृज्य त्रिरात्रं शलानैऋतकोणे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत्।

---

* स्वाद्वीं त्वैकादशदेवाषट्त्रिंशतिःसुरावंतᳬ सप्तदशोदोरतांत्रयोदशाच्याजानुर्दश सोमोराजाष्टोसी सेनतंतृᳬ षोडशसप्तपं चनवतिः।

स्वादुनास्वष्टेनतीव्राम् । तीव्रशब्दः पटुवचनः । पट्वीम्शीघ्रमदजनकाम् । तीव्रेणपटुरसेनअ-मृताम् । अमृतेनमधुमतीम् मधुरस्वादोपेताम् मधुना । चतुर्णांवाक्यानां शेषउच्यते । सृजामिसꣳसोमेन । तेप्राग्धातोः छन्दसिपरेपीति उपसर्गसंगात् संसृजामिस्वाद्वीं त्वांसुरांस्वादु-

सरस्वत्यैपच्यस्वेन्द्रायसुत्राम्णेपच्यस्व ॥ १ ॥ परीत॰ ॥ परीतोषिञ्चतासुतꣳसोमोयऽउत्तमꣳहविः ॥ दधन्वायोनर्य्योऽअप्स्वन्तरासु

नासोमेनेति एवमुत्तरत्रापियोज्यम् । यजूंष्युत्तराणि । सोमोसि । यस्त्वं मन्त्रेणोक्त सोमसंसर्गात् तंत्त्वांब्रवीमि । अश्विभ्यामर्थायपच्यस्व । पाकोविपरिणामः । सरस्वत्यैपच्यस्वइन्द्राय-सुत्राम्णेपच्यस्व ॥ १ ॥ एकस्याः पयसाकृतेनाश्विनेन परिषिंचति । परीतः । सौमीत्रहती ।

(१) का० एकस्याः पयस्यायाः कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतो षिञ्चतेति शष्पचूर्णानि चावपति सारस्वतेन द्वयोः प्रतस्तोक्म-चूर्णानि चैन्द्रेणोत्तमे तिसृणां लाजचूर्णानि च । सायंहोमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण गां स्पृष्ट्वा एकां तां दुग्ध्वा तत्पयसाध्वर्युः सुरांसिञ्चति परीत इति मन्त्रेण । रक्षितं शष्पचूर्णानां तृतीयांशं सुराभाण्डे क्षिपेत् द्वितीयेऽह्नि निशान्ते सरस्वत्या अपाकरोमीति गावौ स्पृष्ट्वा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरां सिंचति तोक्मचूर्णतृतीयांशक्षेपश्च । तृतीयेऽह्नि रात्रौ इन्द्राय सुत्राम्णऽपाकरोमीतिस्रो गाः स्पृष्ट्वा ता दुग्ध्वैकोकृततत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्णतृतीयांशक्षेपश्चेति सूत्रार्थः ।

द्वितीयपादप्रभृतिव्याख्यायते यच्छुब्दयोगात्। यः सोमः उत्तमंहविः सर्वेषांहविषाम्। यश्च-दधन्वान् धारयितवान् यजमानम्। यश्चनर्य्योन्दभ्योहितः। यश्च अध्वर्युः अप्सु अन्तर्व्य-वस्थितंसन्तम् आसुषाव अभिष्टुतवान् सोमम् अद्रिभिः ग्रावभिः तम्परिषिञ्चत अभिष्टुत-

षावसोममद्रिभिः॥ २॥ व्वायोःपूतः॥ पुवित्त्रेणप्प्रत्यङ्क्सोमोऽअतिद्रुतः॥ इन्द्रंस्ययुज्ज्युःसखा॥ व्वायोःपूतःपुवित्त्रेणप्प्राङ्क्सोमो

सोमम् इतः गोरुधसउपादायपरिस्रुतम्॥ २॥ (१) तिसृभिर्गायत्रीभिः परिस्रुतन्पुनाति। वायोः पूतः। योयंवायोःपवित्रेणउदरान्तर्वर्तिनापूतःसन् प्रत्यङ्अधोमुखः सोमः अतिद्रुतः सःइ-न्द्रस्ययुज्यः। इन्द्रेणसहयोगमर्हति सखासहायः सुक्रीडनकःअगर्ह्यः। सोमवामिनः पुनाति

(१) का० सते पुनाति गोऽश्ववालवालेन पुनाति ते परिस्रुतमिति वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य प्राङिति तद्वामिनः। वयोः पूत इति कण्डिकायां द्वे ऋचौ पुनातित इति तृतीया तासां व्युत्क्रमेण विनियोगमाह पूतां सुरामादाय गोऽश्वके-शनिर्मितेन वालेन पवित्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति पुनाति त इति मन्त्रेण सतं वारणमिति केचित मुखान्तरच्छिद्रसोम-वामिनो यजमानस्य सौत्रामण्यां वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्ङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनाति सुखेन सोमवामिनस्तु वायोः पूतः पवित्रेण प्राङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनातीत्यर्थः।

वायोःपवित्रेण हृदयान्तर्वर्तिना पूतःप्राङ्प्रागञ्चनः मुखतःसोमः अतिद्रुतः यःसइन्द्रस्ययुज्यः योगार्हःसखा ॥ ३ ॥ सम्यङ्द्विकामस्यपुनाति । पुनातिते यजमानस्याचष्टेध्वर्युः । पुनाति तव-परिस्रुतं सुरांसोमञ्च सूर्यस्यदुहिता । यद्वालुप्तोपमानमेतत् पुनातितेपरिस्रुतंसोममेवेति ।

ऽअतिंद्रुतः ॥ इन्द्रंस्ययुज्युःसखां ॥ ३ ॥ पुनातिंते ॥ परिस्रुतः सोमः सूर्य्यंस्यदुहिता ॥ वारेंणशश्वंतातनां ॥ ४ ॥ ब्रह्मंक्षत्त्रम् ॥ ब्रह्मंक्षत्त्रम्पंवतेतेजंऽइन्द्रियःसुरंयासोमंःसुतऽआसुंतोमदां

यद्वा पुनातितवपरिस्रुत सोमरूपापन्ना सूर्यस्यदुहिता । श्रद्धावैसूर्यस्यदुहिता वारेण गोश्ववा-लवालेन । शश्वता शाश्वतिकेन । तना । तनेतिधननाम धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेन ॥ ४ ॥ अज-विलोमपवित्रेण । पयःपुनाति ब्रह्मक्षत्रम् । व्यवहितपदप्रायः प्रथमोर्द्धर्चः । यस्मात्कारणात्

(१) का० उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजाविलोमपवित्रेण ब्रह्म चत्रमिति । अजमेषलोमकृतपवित्रेण वेतसपात्रे उत्तपदिशि पयः पुनाति ब्रह्म चत्रमिति मन्त्रेणेत्यर्थः ।

सोमः सुतः सोभिषुतः ब्रह्म क्षत्रं पवते । तेजइन्द्रियंच पवतिर्जननार्थः । ब्रह्मजनयतिक्षत्रञ्चतेजश्च इन्द्रियंच । यस्मात्त्वं सुरयासुतः सुरयातीव्रःकृतः मदाहभवसिमदजनकोभवसि अतःकारणा-त्शुक्रेण शोचिष्मतादीप्तिमता रूपेणमन्दजनितेन । हेदेवदेवताः पिपृग्धिप्रीणीहि । रसेनचा-

य ॥ शुक्रेणदेवदेवताः पिपृग्धिरसेनान्नंयजमानायधेहि ॥ ५ ॥ कुविदङ्ग ॥ यवंमन्तोयवंचिद्यथादान्त्यनुपूर्वंवियूयं ॥ इहेहैषाङ्कणुहिभोजनानियेबर्हिषोनमउक्तिंयजन्ति ॥ उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यांत्वासरस्वत्यैत्वेन्द्रायत्वासुत्राम्णे ऽएषतेयोनिस्तेजसेत्वावीर्य्यायत्वाबलायत्वा ॥ ६ ॥ नानाहि ॥ वान्देवहितङ्सदस्कृ-

न्नंयजमानाय धेहिदेहि ॥ ५ ॥ पयोग्रहान्गृह्णाति । कुविदङ्गेति व्याख्यातम् । उपयाम-गृहीतोसि अश्विभ्यांत्वासरस्वत्यैत्वा इन्द्रायत्वासुत्राम्णे । शोभनंत्राणमस्याश्विभ्यां सरस्वत्यैच-कृतमितिसुत्रामासादयति । एषतेयोनिः तेजसेत्वां सादयामि वीर्यायत्वाबलायत्वा ॥ ६ ॥

सुराग्रहान् गृह्णाति । नानाहि हिशब्दोयस्मादर्थे । यस्मा न्नानापृथक्पृथक् वांयुवयो: सुरासोमयो: । देवहितं देवनांपथ्यं देवैर्वाहितं धारितंस्थापितम् सदस्थानंकृतम् । द्वेहिवेदीभवत: सुरापयसोनानाभूते अतोब्रवीमि । मासंसृक्षाथाम् मासंसर्गंकुरुतम् । परमेव्योमन् स्थाने-आहवनीयाख्ये । दक्षिणेह्यग्नौसुराहूयते । किञ्च यतश्च सुरात्वमसि शुष्मिणीवलवती अशान्ता ।

तम्मासꣳसृंक्षाथाम्परमेव्व्योमन् ॥ सुराꣳत्वमसिंशुष्मिणीसोमंऽएष मामांहिꣳसीःस्वांय्योनिंमाविशन्ती ॥ ७ ॥ उपयामगृंहीतोसि ॥ उपयामगृंहीतोस्याश्विनन्तेजंःसारस्वतंव्वीर्य्यमैन्द्रम्बलंम् ॥ एषते योनिर्म्मोदांयत्वानन्दायंत्वामहंसेत्वा ॥ ८ ॥ तेजोंसि ॥ तेजोंसिते

तस्मात्सुरांपीत्वारौद्रमनाइति सोमश्चएषप्रख्यात्गुण:शान्त: । अतोब्रवीमि । सर्वथामामाहिंसी: सोमंस्वयोनिस्थानमाविशतीसती । माशब्दोनुदात्तोनर्थक: ॥ ७ ॥ उपयामगृहीतोसि । आश्विनन्तेज: साक्षात्वमितिशेष: । एवं सर्वत्र । सारस्वतंवीर्यम् ऐन्द्रंवलम् । सादयति । एषतेयोनि:

मोदायत्वा त्वां सादयामि। आनन्दयत्वा। महसेत्वा महत्वाय महपूजायाम् ॥ ८ ॥ (१) पयोग्रहान् श्रीणाति। तेजोसि। तेजोसियतः अतस्त्वां ब्रवीमि। तेजोमयिधेहि। योहिमदात्मकः सतन्नियोगमर्हति। वीर्यमसि वीर्यमयिधेहि वलमसि वलंमयिधेहि। तुल्यव्याख्यानानि।

जोमयिंधेहिव्वीर्य्यमसिव्वीर्य्यम्मयिंधेहिबलंमसिबलम्मयिंधेह्योजो स्योजोमयिंधेहिमुन्न्युरंनिमुन्न्युम्मयिंधेहिसहोंसिसहोमयिंधेहि॥९॥ याव्व्याग्घ्रंव्विषूंचिकोभौव्वृकंञ्चरक्षति ॥ श्येनम्पंतत्त्रिणं॑ सिं॑ हं॑

सुराग्रहान् श्रीणाति। ओजोसि ओजोमयिधेहि मन्युरसि मन्युम्मयिधेहि सहोसि सहोमयिधेहि। तेजः प्राकोलनमात्मनः मन्युः कोपः सहोवलम् ॥ ९ ॥ (१) श्येनपक्षाभ्याम् पावयतीयजमानम्।

(१) का० गोधूमकुवलचूर्णानि चावपति तेजोऽसीति। आश्विनग्रहग्रहणानन्तरं सादनात्प्राक् द्वे दर्भतृणे प्रागग्रे पात्रोपरि कृत्वा गोधूमकुवलयोश्चूर्णानि सहैव पयसि क्षिपति कुवलं स्थूलं बदरीफलमित्यर्थः।

(१) का० दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्रि श्येनपक्षाभ्यां या व्याघ्रमिति। अध्वर्युप्रस्थातारौ सहैवान्तः पात्रोऽवस्थितं प्राङ्मुखं

याव्याघ्रम् । अनुष्टुप् । विषूचिकास्तुतिः । विषुनिपातो नानावचनः अञ्चतिर्गत्यर्थः । अन्तर्व्यापत्ति र्नानाञ्चना विषूचिकेत्युच्यते व्याधिविशेषः । याविषूचिकाव्याघ्रं वृकं चोभावपिरक्षति । नहितयो रपरिणामजनिता व्यापत्तिः । किमेताविवयो रक्षतिनेत्याह । श्येनपतत्रिणम् । पतनशीलम् । सहिवधजीवनः प्राणिनोगृहीतुमवश्यपतति । सिंहञ्च । साइमं यजमानं पातु अंहसः

सेमम्पा॒त्व॒ᳪंह॑सः ॥१०॥ यदा॑पि॒पेष॑ ॥ मा॒तर॒म्पु॒त्रः प्र॒मु॑दितो॒धय॑न् ॥ ए॒तत्तद॑ग्नेऽअनृ॒णोभ॑वा॒म्यह॑तौ॒पि॒तरौ॒मया॑ ॥ स॒म्पृच॑स्त्थ॒स॒म्मा

पापात् पापसमूहव्याप्तेः । व्याघ्रौनामधिष्ठात्र्योदेवता सन्ति ताःप्रार्थ्यन्ते ॥ १० ॥ अग्निप्रेक्षयति । यदापिपेष । आग्नेयीत्रिष्टुप् । पिपेषेति लिटउत्तमपुरुषैकवचनम् । यदहम् आःपिपेषआपिष्टवान् पद्भ्याम । मातरंपुत्रः प्रमुदितःप्रहृष्टःसन् । धारयन्पिबन्स्तनम् । तदेतत् तवसमक्षम् हेअग्ने अनृणःऋणत्रयरहितः । कृतकृत्यःभवामि यतएवमतोब्रवीमि उत्क्षिप्यभुजम । अहतौअहिंसितौ

यजमानं श्येनपिच्छाभ्यां पावयतः दोक्षावदितरकेन नाभेरूर्ध्वं प्रदक्षिणे द्वितीयेन सकृदवाङ् यद्वोभाभ्यां नाभेरूर्ध्वमधश्च द्विरिति सूत्रार्थः ।

पितरौ पितामातेत्येकशेषः । मया योहिप्रत्युपकर्तुमसमर्थः । तेनैव मातापितरौहिंसितौ-भवत इत्यभिप्रायः । पयोग्रहान्संमृशति । संपृचस्थ पृचीसम्पर्के । संपृचन्तीति संपृचः स्थस्व-याक्रियया व्यपदिश्यन्ते येदास्यन्ते संपृस्थतानहं ब्रवीमि । संमाभद्रेणपृंक्त संसृजत मांभद्रे-णभन्दनीयेनकल्याणेन । सुराग्रहान् संमृशति । विपृचस्थ येयूयं विपृचः वियोगकारिणःस्थ-तानहं ब्रवीमि । पाप्मनाविपृंक्त विगतसंसर्गं पाप्मनामांकुरुत ॥ ११ ॥ देवायज्ञम । विंशति-

भद्रेणांपृङ्क्तविपृचंस्थविमांपाप्मनांपृङ्क्त ॥ ११ ॥ [११] देवायज्ञम् ॥

देवायज्ञमंतन्वतभेषुजम्भिषजाश्विनां ॥ वाचासरस्वतीभिषगि

रनुष्टुभः सौत्रामण्यांसोमसंपद्दर्शनार्थः । निदानवतां मंत्राणांपूर्वंनिदानं वक्तव्यमर्थस्यसुखवोधाय इन्द्रस्यकिलानुपहितसोमपाना द्विस्तस्यनमुचिरसुरोपिव । समस्तंवीर्यं तददेवेन्द्रस्य भेषजंकृतम् । तत्राश्विनौभिषजौसरस्वतीच औषधंसौत्रामणी । यद्देवायज्ञमतन्वत विस्तारितवन्तः । भिष-जम भेषजस्यकर्तारं सौत्रामण्याख्यम् अथतदाभेषजाभिषजोवैद्यौ अश्विना अश्विनौ । इहचतुर्थः पादः संवध्यतेद्विवचनत्वात् । इन्द्रायइन्द्रियाणिवीर्याणिदधतः । वाचाच त्रयीलक्षणया सरस्वती-

तदाभिषक्स्यात् ॥ १२ ॥ दीक्षायैरूपम् । शष्पाणि नवप्ररूढानिव्रीहयः । प्रायणीयस्य तोक्मानि नवप्ररूढाय वाःतोक्मानि । क्रयस्यरूपंसोमस्य. सोमक्रयस्येति समासप्राप्ते पदयोर्व्यत्ययो रूपशब्देनव्यवधानञ्च छान्दसम् । सोमक्रयरूपंलाजाः सोमांशवश्चलाजाएवमधुरस्वादाः ॥ १३ ॥

न्द्रायेन्द्रियाणिदधंतः ॥ १२ ॥ दीक्षायैरूपम् ॥ दीक्षायैरूपꣳशष्पाणिप्रायणीयस्यतोक्मानि ॥ क्रयस्यरूपꣳसोमस्यलाजाःसोमाꣳशवोमधु ॥ १३ ॥ आतिथ्यरूपम्मासरम् ॥ आतिथ्यरूपम्मासरम्महावीरस्यनग्नहुः ॥ रूपमुपसदामेतत्तिस्रोरात्रीःसुरासुता ॥ १४ ॥

आतिथ्यरूपंमासरम । व्रीहिश्यामाकौदनाचामचूर्णसंसर्गोमासरम । महावीरस्यनग्नहुःकिण्वो-नग्नहुः सौरिकाणांप्रसिद्धः । रूपमुपसदामेतत्क्रियते यस्मिंस्तिस्रोरात्रीः सुरा अभिषुतातिष्ठति ॥ १४ ॥ सोमस्यरूपम् । सोमस्य क्रीतस्यैतद्रूपं यत्परिस्रुत् परिषिच्यते पयसा । केन-

पयसा यत् अश्विभ्यांदुग्धं भेषजंचइन्द्राय यच्चअश्विभ्यान्दुग्धंमिन्द्रायैवभेषजम् यच्चसरस्वत्यादुग्धं पयः इन्द्रायभेषजम् ॥ १५ ॥ आसन्दीरूपम् । यजमाना भिषेका संदीरूपम् । राजासन्द्यै सोमासन्द्याः वेद्यैकुम्भीसुराधानी । सोमिक्यां वेदेः रूपम् वेद्योः अन्तरः मध्यम् उत्तरवेद्यारूपम् कारोत्तरः

सोमस्यरूपम् ॥ सोमस्यरूपङ्क्रीतस्यंपरिस्रुत्परिषिच्यते ॥ अश्विभ्यांन्दुग्धम्भेषुजमिन्द्रायैन्द्रꣳसरस्वत्या ॥ १५ ॥ आसुन्दीरूपम् ॥ आसुन्दीरूपꣳराजासुन्द्यैवेद्यैकुम्भीसुराधानी ॥ अन्तरऽउत्तरवेद्यारूपङ्कारोतरोभिषक् ॥१६॥ वेद्यावेदिः ॥ वेद्यावेदिꣳसमाप्यतेबर्हिषाबर्हिरिन्द्रियम् ॥ यूपेनयूपऽआप्यतेप्रणीतोऽअग्निरग्निना ॥१७॥

सुरापवनम् भिषगिन्द्रस्ययजमानस्यच ॥ १६ ॥ वेद्यावेदिः । अनयावेद्यावेदिः सौमिकीसमाप्यतेवर्हिषाच वर्हिःसमाप्यतेइन्द्रियं वीर्यम् यूपेन द्वश्येनच यूपआप्यतेप्रणीतश्चाग्निः अग्निना-

प्यते ॥ १७ ॥ हविर्द्धानंयदश्विना । यदश्विनदैवतं तेनहविर्द्धानमाप्यते यत्सरस्वतीदैवतं तेनाग्नीध्रमाप्यते । यदिन्द्रायहविःतेन इन्द्रसदःकृतमाप्यते पत्नीशालंच गार्हपत्यस्यआप्यते ॥ १८ ॥ प्रैषेभिः प्रैषान् । प्रैषैः प्रैषानाप्नोतिआप्रीभिः आप्रीः यज्ञस्यसोमयज्ञस्यप्रियाः प्रयाजयाज्याः ।

हविर्द्धानंयत् ॥ हविर्द्धानंयदश्विनाग्नीध्रंयत्सरस्वती ॥ इन्द्रायैन्द्रꣳसदस्कृतम्पत्नीशालङ्गार्हपत्यः ॥ १८ ॥ प्रैषेभिःप्रैषान् ॥ प्रैषेभिःप्रैषानाप्नोत्याप्रीभिराप्रीर्यज्ञस्य ॥ प्रयाजेभिरनुयाजान्वषट्कारेभिराहुतीः ॥ १९ ॥ पशुभिःपशून् ॥ पशुभिःपशूनाप्नोतिपुरोडाशैर्हवीꣳष्या ॥ छन्दोभिःसामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारा

प्रयाजेभिरनुयाजान् प्रयाजैः प्रयाजानाप्नोतिअनुयाजैरनुयाजानाप्नोति । वषटकारेभिराहुतीः । वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति । प्रयाजेभिरित्यादि चतुर्णांवाक्यानामर्द्ध लोपः ॥ १९ ॥ पशुभिःपशून् पशुभिःपशूनाप्नोति । पुरोडाशैः हवींषिआप्नोति । छन्दोभिः छन्दांसि सामिधेनीभिः सामि-

धेनीः याज्याभिर्याज्यान् । वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति ॥ २० ॥ धानाः करम्भः । उदकमन्थः करम्भः । सक्तवः परीवापः हविष्मङ्क्तिदधिपयः । दधि । सोमस्यरूपम् हविषस्वादरूपम् आमिक्षापयस्या । वाजिनम्मधु । मधुशब्दोवाजिनस्यविशेषणम् आनन्तर्यात् सोमन् ॥ २० ॥

धानाः॑ क॒रम्भः॑ स॒क्तवः॑ परीवा॒पः॑ पयो॒ दधि॑ ॥ सोम॑स्य रू॒पꣳ ह॒विष॑ऽआ॒मिक्षा॑ वा॒जिन॒म्मधु॑ ॥२१॥ धा॒नाना॑ꣳ रू॒पम् ॥ धा॒नाना॑ꣳ रू॒पङ्कुव॑लम्परीवा॒पस्य॑ गो॒धूमाः॑ ॥ स॒क्तू॒नाꣳ रू॒पम्बद॑रमुप॒वाकाः॑ क॒रम्भस्य॑ ॥ २२ ॥ पय॑सो रू॒पम् ॥ पय॑सो रू॒पं यद्यवा॑ द॒ध्नो रू॒पङ्कर्क॒न्धू॑

संस्तवश्च ॥ २१ ॥ धानानांरूपम । अधस्तनमन्त्रोक्तानां । सामहविषां सोमस्यचसंपत्तिं सौत्रामणीद्रव्येष्वाह । धानानांरूपंकुवलं कोमलबदरम् । परीवापस्यगोधूमाः । सक्तूनांरूपंबदरम् उपवाकाः करम्भस्य रूपम् उपवाकाः यवकाः ॥ २२ ॥ पयसोरूपम् । पयसो रूपंयत्यवाः । दध्नः रूपं कर्कन्धूनि । कर्कन्धुर्बदरविशेषः । सोमस्यरूपंवाजिनम् सौमस्यचरूपमामिक्षाप-

यस्या ॥ २३ ॥ आश्रावय । इदानीं शस्त्रसम्पत्तिः क्रियते । आश्रा३वय इतिशब्दप्रदर्शनार्थः । स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावः । अस्तुश्रौ३षट् । अनुरूपः । यजइति । धाय्यारूपम् निष्केव- ल्येस्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरम् धाय्यासश्यन्ते । प्रगाथायेयजामहाः । ये३यजामहे इतिप्रगाथाः ॥२४॥

नि ॥ सोमस्यरूपंवाजिनꣳसौम्यस्यरूपमामिक्षा ॥ २३ ॥ आश्रा वय ॥ आश्रावयेतिस्तोत्रियाःप्रत्याश्रावोऽअनुरूपः ॥ यजेतिधा य्यारूपम्प्रगाथायेयजामहाः ॥२४॥ अर्द्धऽऋचैरुक्थानाम् ॥ अर्द्धऽऋ चैरुक्थानाꣳरूपम्पदैराप्नोतिनिविदः ॥ प्रणवैः शस्त्राणाꣳ रूप म्पयसासोमऽआप्यते ॥ २५ ॥ अश्विभ्याम्प्रातःसवनम् ॥ अश्विभ्य

अर्द्धऋचैः उक्थानां रूपमाप्नोतिपदैः आप्नोतिनिविदः । न्यूङ्खाउच्यन्ते । प्रणवैः ओंकारैः शस्त्राणांरूपंपयसा सोमआप्यते ॥ २५ ॥ अश्विभ्यांप्रातः सवनमाप्तम् इन्द्रेणऐन्द्रं माध्यन्दि-

नंसवनमाप्नम्। वैश्वदेवं तृतीयंसवनं सरस्वत्याआप्नम्॥ २६॥ वायव्यैः। सर्वेषांसोमपात्राणां वायव्यानीतिसंज्ञा। वायव्यैः पात्रैः वायव्यानिपात्राण्याप्नोति। सतेनद्रोणकलशम्। वैतसंपात्रं सतद्दत्यु चरते। कुंभीभ्यां सुराधानीभ्यां शतछिद्राभ्याम् अम्भृणौ। अम्भृणौपूतभृदाधवनीयावु-

भ्यांम्प्रातꣳसवनमिन्द्रेणैन्द्रम्माध्यंन्दिनम्॥ वैश्वदेवꣳसरस्वत्यातृतीयमाप्तꣳसवनम्॥ २६॥ वायव्यैर्वायव्यानि॥ वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोतिसतेनद्रोणकलशम्॥ कुम्भीभ्यामम्भृणौसुतेस्थालीभिस्थालीराप्नोति॥ २७॥ यजुर्भिराप्यन्ते॥ यजुर्भिराप्यन्तेग्रहाग्रहैस्तोमांश्चविष्टुतीꣳ॥ छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणिसाम्ना

चेरते। सुतेअभिषुतेसोमेयौभवतः तौआप्नोति। स्थालीभिः स्थालीआप्नोति। उभयत्रहि-स्थाल्योभवन्तो॥ २७॥ यजुर्भिराप्यन्ते। यजुभिः यजूंषि आप्यन्ते ग्रहाग्रहैराप्यन्ते।

स्तोमाश्चविष्टुतीश्च छन्दोभि: उक्थशस्त्राणि सोमावभृथश्चाप्यते। साम्नामामश्चाप्पते अवभृथेनावभृथ: ॥ २८ ॥ इडाभिर्भक्षान्। इडाभि: इडामाप्नोति। भक्षैर्भक्षानाप्नोति। सूक्तवाकेनसूक्तवाकम् आशीभिराशिष: शंयुनाशंयुमाप्नोति। पत्नीसंयाजै: पत्नीसंयाजानाप्नोति।

वभृथऽआप्यते ॥ २८ ॥ इडाभिर्भक्षानाप्नोतिसूक्तवाकेनाशिषं: ॥ शंयुनापत्नीसंयाजान्त्समिष्टयजुषासꣳस्थाम् ॥ २९ ॥ व्रतेनदीक्षामाप्नोतिदीक्षयाप्नोतिदक्षिणाम् ॥ दक्षिणाश्रद्धामाप्नोति श्रद्धयासत्यमाप्यते ॥ ३० ॥ एतावद्रूपम् ॥ एतावद्रूपंयज्ञ

समिष्टयजुषा समिष्टयजूराप्नोति। संस्थयासंस्थामाप्नोति ॥ २९ ॥ व्रतेन। कृताच्छिष्टभक्षस्वदृरात्रिमग्निहोत्रं जुहोति। अनेनव्रतेनदीक्षामाप्नोति दीक्षया। दक्षिणामाप्नोति। दक्षिणा। दक्षिणयेतिविभक्तिव्यत्यय:। श्रद्धामाप्नोति। श्रदितिसत्यनामसुपठितम्। तदस्यांधीयतेआस्तिक्येन एवमेतदितिसाश्रद्धापुण्यकृतां मनोविशेष:। श्रद्धयासत्यमाप्पते। सत्यम् सौत्रामण्या

ज्ञानमनन्तंब्रह्म। वयौलक्षणंवा ॥ ३० ॥ एतावत्। यत्परिमाणंरूपं सोमयज्ञस्य। यद्दे-वैश्च ब्रह्मणाचप्रजापतिनाकृतम् दृष्टम्। दर्शनकरणयोः कोविशेष इतिचेत्। स्वप्नप्रतिबुद्धन्या-येन दर्शनम् करणंतुबुद्धिपूर्वकम्। तदेतत्स्वमाप्नोतियज्ञेसौत्रामणी। पूर्वसवर्णदीर्घआदेशश्छान्दसः।

सुयद्दे वैर्ब्रह्मणाकृतम् ॥ तदेतत्सर्वमाप्नोतियज्ञेसौत्रामणीसुते ॥ ३१ ॥ [२०] सुरांवन्तम्बर्हिषदम् ॥ सुरांवन्तम्बर्हिषदꣳसुवीरं यज्ञꣳहिन्वन्तिमहिषानमोभिः ॥ दधानाःसोमन्दिविदेवतासुमदेमेन्द्रंयजमानाःस्वर्काः ॥ ३२ ॥ यस्ते ॥ यस्तेरसःसम्भृतऽओषधी

ष्वे। सुते। सुरासोमाभिषुते ॥ ३१ ॥ (१) पयोग्रहाञ्जुहोति। सुरावन्तम्। त्रिष्टुबश्विसर-स्वतीदेवत्या। यत् सुरावन्तं वर्हिषदम् सुरावान्वाएष वर्हिषयज्ञो यःसौत्रामणी। सुवीरं कल्याण-वीरम्। यज्ञं हिन्वन्तिवर्द्धयन्ति प्रापयन्तिवा। महिषाऋत्विजः। नमोभिः नमस्कारैः अन्नैर्वा।

(१) का० सुरावन्तमिति जुहोति। अध्वर्युस्तोनपि पयोग्रहान् जुहोतीत्यर्थः।

दधान धारयन्तः। सोमन्दिविदेवतासु। तत्वमदेमवयम इन्द्रं यजमानाः स्वर्काः शोभना-चंनाः कल्याणमनावा ॥ ३२ ॥ (१) सुराग्रहाञ्जुहोति । यस्तेरसः उक्तादेवताछन्दश्चाधस्तनया। हेसुरेयस्तवरसः सम्भृतःएकीकृतः ओषधीषुवर्तमानः । सोमस्यचयःशुष्मः यद्बलम्। सुरयासह

षुसोमस्यशुष्मःसुरयासुतस्य ॥ तेनंजिन्वयजमानम्मदेनसरस्वती मश्विनाविन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥ यमश्विना ॥नमुचेरासुरादधिसरं स्वत्यसुनोदिन्द्रियाय ॥ इमन्तंशुक्रम्मधुमन्तमिन्दुंसोमंराजान

अभिषुतस्य । तेनोभयेन रसेनवलेनच जिन्वन्प्रीणीहि यजमानम्। मदेनसुरोत्थेन सरस्वतींच। अश्विनौच इन्द्रंचअग्निञ्च ॥ ३३ ॥ पयोग्रहान्भक्षयन्तिद्वाभ्यांत्रिष्टुभ्यांमृत्विग्यजमानाः। (२) यम-श्विना । नमुचिरसुरइन्द्रस्यइन्द्रियंवीर्यमपिवत् तस्यशिरसिच्छिन्ने लोहितमिश्रः। सोमोत्तिष्ठत्

(१) का० पालाशैः सौरान्न मृण्मयमाहुतिमानश इति श्रुतेर्यस्त इति। १९। ३। ८। प्रतिप्रस्थाता पालाशोलूखलैः सुराग्र-हान्दक्षिणेऽग्नौयजतिमृण्मयपात्रमाहुतिं नव्याप्नोतीतर्थः।

(२) का० अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रमश्विनेतराश्विनं भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्त्त ठ०; होतृब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवदैन्द्रं

तदुत्पूयपिवन्तः तदभिवादिनीएषाऋक् । यत्अश्विनाअश्विनौ । नमुचेरासुरात् असुरपुत्रात् अधिसकाशादाहृत्य । सरस्वतीचअसुनोत् अभ्यषुणोत् । इन्द्रियायवीर्याय इन्द्रभैषज्यायवा । इमंतंशुक्रम् शुक्लम् असंसृष्टलोहितम् मधुमन्तम्रसवन्तम् । इन्दुम् । इदिपरमैश्वर्यै परमेश्वरम् ।

मिहभक्षयामि ॥ ३४ ॥ यदत्र ॥ यदत्त्रंरिप्तᳬरसिनः॑सुतस्ययदिन्द्रोऽअपिबच्छचीभिः ॥ अहन्तदस्यमनसाशिवेनसोमᳬराजानमि

सोमंराजानम् इहभक्षयामि ॥ ३४ ॥ (१) यदत्र । यत्अत्रअस्यांसुरायाम् रिप्तंलिप्तंलग्नम् रसिनः रसवतः सुतस्यअभिषुतस्यसोमस्य । यच्चइन्द्रः अपिवत्पीतवान् इन्द्रदेवत्योहिसोमः । शची-भिःकर्मभिः । अहंतत् यत्तदितिसुविज्ञाते नपुंसकलिङ्गता । अस्यमनसाशिवेन सोमंराजान-

यजमानः । त्वय आहृतराश्विनं पयोग्रहं क्रमेण हिर्हि भक्षयन्ति सकृन्मन्त्रः होत्रादयः सारस्वतं पयोग्रहमदन्ति यजमान ऐन्द्रं पयोग्रहमत्तीति सूत्रार्थः ।

(१) का० यदत्रेति सौरान् भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राचीवीतिनो दक्षिणतः । अध्वर्य्वादय आश्विनं होत्रादयः सारस्वतं यजमान ऐन्द्रं सुराग्रह यदत्रेति मन्त्रेण विहारदक्षिणे स्थिता प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति आघ्राणमन्येन मूल्येन भक्षणमितरार्थः ।

मितिषष्ठ्याविपरिणामः। सोमस्यराज्ञः इहभक्षयामि ॥ ३५ ॥ (१) अंगारेषुवर्हिष्परिधिषु सुरां-जुहोति। पितृभ्यः पैत्राणियजूंष्यस्यां कण्डिकायाम्। पितृभ्यःस्वधायिभ्यः स्वधांप्रतिगमनशी-लाःस्वधायिनः। सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये। स्वधानमः अन्नमस्तु। वहुवचनंपितृव्यसव्यपेक्षम्

हभंक्षयामि ॥ ३५ ॥ पितृभ्यंःस्वधायिभ्यंः ॥ स्वधानमंःपितामहे भ्यंःस्वधायिभ्यंःस्वधानमःप्रपितामहेभ्यःस्वधायिभ्यंःस्वधानमंः ॥ अक्षन्पितरोमीमदन्तपितरोतीतृपन्तपितरःपितरःशुन्धध्वम्॥३६॥

पूजार्थंवा। पितामहेभ्यः। उक्तोदर्कम्। प्रक्षालननोपसिञ्चति अशन् अत्तवन्तः भक्षितवन्तःपितरः। अमीमदन्तमादिताः पितरःतीतृपन्त तर्पिताःपितरः। जपति। पितरःपितरः शुंधध्वम् पाणि-

(१) का० अङ्गारेषु वा बर्हिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्विनमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहाणां भक्षणम् अन्ये न मूल्येन भूपालपानमिति पक्षत्रयमुक्तम् चतुर्थमाह यद्वाहवनीयस्याङ्गारेषु परिधेर्बर्हिर्दक्षि-णदिकस्थेषु होमशेषान् सुराग्रहान्पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति तदेवाह उत्तरेऽङ्गारे आश्विनम् मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रहं जुहोतीति सूत्रार्थः।

प्रचालनंकुरुध्वम् ॥ ३६ ॥ (१) नवचैवाचयति पावमानम् । पुनन्तुमा । द्वेपिल्यावनुष्टुभौ पुनन्तुमां पितरः सोम्यासःसोमसम्पादिनः । पुनन्तुमांपितामहाः पुनन्तुप्रपितामहाः । पावनंचपापापनोदःशुद्धिः फलग्रहणयोग्यता । केनपुनन्तु । पवित्रेण । कथंभूतेन शतायुषा । येनपूत.शता-

पुनन्तुंमापितरं÷ सोम्म्यासं÷ पुनन्तुंमापितामुहाः पुनन्तुप्प्रपिंतामहाः पवित्त्रेणशुतायुंषा ॥ पुनन्तुंमापितामुहाः पुनन्तुप्प्रपिंतामहाः ॥ पवित्त्रेणशुतायुंषाव्विश्श्वुमायुर्व्व्यश्श्नवै ॥ ३७ ॥ अग्ग्नुऽआ

तायुर्भवति तत्पवित्रं तत्साधनत्वाच्छतायुरेव । पुनन्तुमांपितामहाः पुनन्तुप्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा । आदरार्थोभ्यासः विशेषार्थोवा । तथा मांपितृपितामहाः प्रपितामहाः पुनन्तु यथा विश्वं सर्वमायुः अहं व्यश्नवै व्यश्नुयं प्राप्नुयाम् ॥ ३७ ॥ अग्न आयूंषि । शिवम्

(१) का० कुम्भोमासज्य कुम्भवच्छतवितृणां वालपवित्रहिरण्यानन्तर्धायनवच वाचयतिपुन न्तुमेति ११ । ३ २० । दक्षिणाहवनीयपार्श्वयोः स्तम्भद्वयोपरि दक्षिणाग्र वंशंनिधाय तत्रस्थे शिक्यं शतच्छिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि निधाय

आग्नेयीगायत्री हेअग्ने यतस्त्वम् आयूंषिपवसे आयुःप्रापकाणिकर्माणि चेष्टयसेस्वभाव-तएवअतस्त्वांप्रार्थये । आसुवअभ्यनुजानीहि । ऊर्जंदधिउपसेचनम् इषञ्चव्रीह्याद्यादि नःअ-स्माकम् एतद्विजीवनहेत्वित्यभिप्रायः । किञ्च । आरेदूरेएवा वस्थितंसन्तंवाधस्व तैस्तैरुपायैः दुच्छुनाम्दुष्टंश्वानम् शुनाचात्रदुर्जनप्रभृतयोलक्ष्यन्ते । तैःरहितोहि पुरुषःपरमायुःप्राप्नोति ॥ ३८॥

यूंऽषि ॥ पवसऽआसुवोर्ज्जमिषंञ्चनः ॥ आरेबांधस्वदुच्छुनांम् ॥ ३८॥ पुनन्तुंमा ॥ देवजनाःपुनन्तुमनंसाधियंः ॥ पुनन्तुव्विश्वांभूतानि जातंवेदःपुनीहिमां ॥ ३९ ॥ पवित्त्रेंणपुनीहि ॥ माशुक्क्रेणंदेव दीद्यत् ॥ अग्नेक्क्रत्वाक्क्रतूँ १ऽरनुं ॥ ४० ॥ यत्तेंपवित्त्रंमर्चिष्यग्ग्ने

पुनन्तुमा । लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् पुनन्तुमादेवजनाः देवानुगामिनः । पुनन्तुमनसासंयुक्ताः । धियःबुद्धयःकर्माणिवा । पुनन्तुविश्वानिभूतानि त्वमपि हेजातवेदःपुनीहिमाम् ॥ ३९ ॥ पवि-त्रेण । आग्नेयीगायत्री पवित्रेणपुनीहिमाम् । शुक्रेणशोचिष्मता शुक्लेनअशवलेन । हेदेवदीद्यत्

दीप्यमानः । हेअग्ने क्वाकर्माणिचक्रिययाचक्रतून् तान् तान्चक्रतून्अनु ॥ ४० ॥ यत्ते । आग्नेयीब्राह्मस्तृतीयःपादःगायत्री । यत्तेतवपवित्रम् अर्चिषिहेअग्ने विततंप्रसारितम् । अन्तरामध्येन ब्रह्मसत्यंज्ञानमनन्तम् त्रयीलक्षणपरंवा । तेनपवित्रेण अग्न्यनुज्ञातेन पुनातुमामाम् ॥४१॥ पवमानः । सामदेवत्यागायत्रीतृतीयःपादोवायव्यः । सःपवमानःसोमः । अद्यअस्मिन्द्यवि नःअ-

व्वितंतमन्तुरा॥ ब्रह्मतेनंपुनातुमा ॥ ४१ ॥ पर्वमानुःसः ॥ पवंमानुःसोऽअद्यनंःपुवित्त्रेणुव्विचंर्षणिंः ॥ यःपोतासपुंनातुमा ॥४२॥ उभाभ्यांन्देव ॥ सवितःपुवित्त्रेणसुवेनंच ॥ माम्पुंनीहिव्विश्श्वतंः ॥ ४३ ॥ व्वैश्श्वदेवीपुंनुती ॥ देव्यागाद्यस्यांमिमाबह्व्यस्तुन्न्वो

स्मान्पवित्रेण विचर्षणिः । द्रष्टाकृताकृत मवेक्षकःपुनातु । यश्चस्वभावतःपोतासपुनातुमां वायुः ॥ ४२ ॥ उभाभ्याम् । सावित्रीगायत्री । हेदेवसवितः उभाभ्याम् पवित्रेणच । सवेनाभ्यनुज्ञयाच । मांपुनीहिविश्वतः सर्वतः ॥ ४३ ॥ वैश्वदेवी । त्रिष्टुप् अनिर्ज्ञाताभिधेया प्रवल्हिकेव-

तत्रकाञ्चिद्देवतामङ्गीकृत्य व्याचक्ष्महे । शतातृण्णाकुम्भीदक्षिणास्या ग्नेरुपरिष्टा त्क्षरति । साचा-
भिधेया सौत्रामणीवा वाग्वा उखावेत्यादि । विश्वेभ्योदेवेभ्यः आगताहितावा वैश्वदेवीसुरा-
कुम्भी । पुनतीपावनंकुर्वाणा अगात्आगता । यस्याम् इमाः वह्व्यःधाराःतन्वः पुरः वीतपृष्ठाः
कामितशरीराः । काम्यन्तेहिसुराधाराः । तयामदन्तः तयासहमोदमानाः । सधमादेषु सध-

व्वीतपृ॑ष्ठाः ॥ तया॒मद॑न्तः सधु॒मादे॑षु॒व्व॒यᳪस्या॑मु॒पत॑योर॒यी॒णाम् ॥
४४ ॥ येस॑मु॒ना॒ना॒ऽसम॑नसः पि॒तरो॑य॒मु॒राज्ज्ये॑ ॥ तेषा॑ल्लो॒कःस्व॒धान
नो॑य॒ज्ज्ञोदे॒वेषु॑कल्पताम् ॥ ४५ ॥ येस॑मु॒ना॒नाः ॥ येस॑मु॒ना॒नाःसम॑न

मादयोःश्छन्दसीतिसहस्य सधादेशः । सहमदनेषु वयंस्यामपतयः रयीणांधनानाम् ॥ ४४ ॥
दक्षिणाग्नौजुहोति । येसमानाः अनुष्टुप्पैत्री । येसमानाः जात्यादिभिः । समनसः समा-
नमनस्काः पितरः य मराज्ये लोकेत्यस्यहि स्वेलोकेराज्यम् । तेषांपितृणांलोकः आयतनम्
स्वधाशब्दोपलक्षितमन्नमस्तु । यद्वा तेषांपितृणांलोकआयतनं स्वधाकारोपलक्षित मन्नमस्तु ।

नमस्कारोपलक्षिताच स्तुतिर्भवतु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां समर्थोभवतु ॥ ४५ ॥ उत्तरेणा-वाज्याहुतिंजुहोति । येसमानाः अनुष्टुप् यजमानाः । येसमानाः समनसःजीवाः जीवनवन्तः । जीवेषु जीवनवत्सु मध्येमामकाः मदीयाः । तेषांसंबन्धिनीश्रीः मयिकल्पतांक्लृप्ताभवतु । तान्परित्यज्यमामाश्रयत्वित्यर्थः । पापात्मानोहि गोत्रिणोभवन्ति । कुत्रकियन्तञ्चकालमित्यत-

सोजीवाजीवेषुंमामुकाः ॥ तेषाᳪं श्रीर्म्मयिंकल्प्पतामुस्मिम्मल्लोकेश्शुत ᳪं समाः ॥४६॥ द्वेसृती ॥ ऽअंशृणवम्पितृणामुहन्देवानांमुतर्त्यानाम् ॥ ताभ्यांमिदंव्विश्श्वमेजुत्समेतियदंन्तरापितरम्मातरंञ्च ॥ ४७॥ इदᳪं

आह । अस्मिन्लोकेशतंसमाः । समाशब्दः संवत्सरवचनः ॥ ४६ ॥ पयःसमन्वारब्धेजुहोति । द्वेसृती त्रिष्टुप् । पन्थानोब्रवीति । येएते शुक्लकृष्णेसृतीयावेतौदेवयानपितृयाणौ पन्थानौ । अहमशृणवं पितृणांश्रुतिवाक्येभ्यः । सएषदेवयानोवापितृयाणोवापन्थाइति । देवानांदेवयानगा-मिनाम् उतअपिच मर्त्यानांमरणधर्मिणां पितृयानगामिनाम् । ताभ्यामिदंविश्वमेजत्समेति ।

तदः स्थानेयदीवृत्तिः । याभ्यांपथिभ्याम् इदंसर्वम् एजत्क्रियावत् समेतिसंगच्छति यत्अन्तरा-
पितरं मातरञ्च । द्यौःपितापृथिवीमाता सुहुतंताभ्यांस्तीभ्यामस्तु ॥ ४७ ॥ (१) शेषंयजमानो
भक्षयति । इदंहविः ल्यवसानाअष्टि यंजमानाशीः । इदंपयोलक्षणंहविः प्रजननम्उत्पादकम् ।
मेममअस्तु दशवीरम् । प्राणावैदशवीराः सर्वगणम् । अङ्गावैसर्वेगणाः स्वस्तयेअविनाशाय ।

हृविः ॥ इदᳬहविः प्रजननंमेऽअस्तुदशवीरᳬ सर्व्वगणᳬस्वस्तये ॥
आत्मसनिंप्रजासनिंपशुसनिंलोकसन्यंभयसनिं ॥ अग्निःप्रजाम्बं
हुलाम्मेंकरोत्वन्नम्पयोरेतोऽअस्मासुधत्त ॥४८॥ [१७] उदीरताम्॥

पुनरपि हविर्विशेष्यते । आत्मसनि आत्मानंयद्धविः सनोतिसंभजतेतदात्मसनि । एवंप्रजासनि
पशुसनि लोकसनि अभयसनि । अभयमपुनरावृत्तिः । अग्निःप्रजांवहुलाम् अतिवृद्धांममक-
रोतु । यूयंच हेऋत्विजः । अन्नंचपयश्चरेतश्च । अस्मासुधत्त ॥ ४८ ॥ (२) उदीरताम् । त्रयोद-

(१) का० शेषं यजमानो भक्षयतीदᳬ हविरिति उखास्थितं शेषं पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः ।
(२) का० सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानाञ्च । उदीरतामित्यादित्रयोदशर्चोऽनुवाकः तत्रउदीरताम् अङ्गिरसः ये नः इति

शपैत्यखिष्टुभःजगत्येकादशी । यजमानवाचनम् । उदीरताम् ईरगतौउदउपसर्गात्परः । ऊर्द्ध्वंक्रमताम् । ऊर्द्ध्वंगच्छन्तु । अवरे येस्मिन्लोकेवस्थिताः पितरः । उत्परासः । परएवप-रासःयेचपरस्मिन्लोकेवस्थितास्तेपि उदीरताम् तस्मादपिस्थानाद्विशिष्टतरं स्थानंगच्छन्तु । उन्म-

उदीरतामवंरऽउत्परांसऽउन्मध्यमाःपितरंःसोम्म्यासंः ॥ असुंय ऽईयुरंवृकाऽऋतंज्ञास्तेनोंवन्तुपितरोहवेषु ॥४९॥ अङ्गिरसोनः ॥

ध्यमाः । मध्येभवामध्यमाः । येपिमध्यमास्तेपिततोविशिष्टतरं स्थानमुद्गच्छन्तु । पितरःसो-म्यासः सोमसम्पादिनः । असुंयेईयुः येपिअसुं प्राणम् ईयुः समन्वियुः वातात्मानः अष्टकाअन्तर्मि-ताः मध्यस्थत्वमास्थिताः । ऋतज्ञाः सत्यज्ञावा यज्ञज्ञावा स्वाध्यायनिष्ठावा । तेपिततोविशिष्टतरं स्थानमुच्छन्तु । एवंच स्वकीयेनकर्मणा अस्मदीयेनचयेउन्नतिं प्राप्ता । तेनःअस्मान् अवन्तु-

ऋतयस्याग्निष्वात्तानित्यन्तगयास्य विनियोगः कल्पकृतोक्तः त्वंसोमेति तृचं सोमवताम् बर्हिषद इति तृचं बर्हिषदाम् आयन्तु न इति तृचमग्निष्वात्तानाम् पुनन्तु मेति नवऽर्चं वाचनान्तरं त्वं सोमेत्यादि तन्वं कल्पयातीतयन्तं नवर्चं प्रत्यृच-मध्वर्युं यजमानेन वाचयतीत्यर्थः ।

पालयन्तु पितरः ह्वेषुआह्वानेषु ॥ ४९ ॥ अङ्गिरसोनः । अङ्गिराऋषिस्तस्यापत्यानिवहूनि अङ्गिरसः नः अस्माकं पितरः नवग्वाः नवगतयः पुनः पुनरपुनरुक्त्या गच्छन्ति । नवनीयास्तोतव्या वा गतिर्येषांते त थोक्ताः । येचअथर्वाणः वहून्यपत्यानि । अथर्वापुनः थर्वतिश्चरतिकर्मातत्प्रतिषेधः । येचभृगवः भृगोर्वहून्यपत्यानि । सोम्यासः सोमसंपादिनः । तेषां-

पितरो॒नव॑ग्वाऽअथ॑र्वाणो॒भृग॑वः॒सो॒म्म्यासः॑ ॥ तेषां॑व्वयᳬँसु॑म॒तौय॒ज्ञिया॑ना॒मपि॑भ॒द्रेसौ॑मन॒सेस्या॑म ॥ ५० ॥ येनः॑ ॥ येनः॒पूर्व्वे॑पि॒तरः॑ सो॒म्म्यासो॑नूहि॒रेसो॑मपी॒थंव्वसि॑ष्ठाः ॥ तेभि॑र्य॒मःसᳬँर॒राणो॑ह॒वीᳫँषि

पितृणांवयंसुमतौस्याम । यज्ञियानां यज्ञसंपादिनाम् । अपिचभद्रे भन्दनीये सौमनसेकल्याणमनसे स्यामभवेम ॥ ५० ॥ येनः पूर्वे । येनःअस्माकंपूर्वेपितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः तेषांपितृणाम् अनुऊहिरे । वहप्रापणे । देवाननुप्रापितवन्तः सोमपीथंसोमपानम् । वसिष्ठाः वसिष्ठस्य वहून्यपत्यानि । वसिष्ठः पुनर्वस्तृतमः छतास्सदोवसति । तेभिः तैर्व-

सिष्ठैः यमः संरराणः संप्रीयमाणः। हवींषि। कथंभूतोयमः उशन्। वशकान्तौ। अस्य-क्तसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् कामयमानः। कथंभूतैर्वसिष्ठैः उशद्भिः। कथमत्तु। प्रतिकामम् यथाकामंभक्षयतु॥५१॥ त्वंसोम। हेसोम प्रचिकितः चिकित्त्वान् चेतनावान् प्रकर्षेण-चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुक्तः त्वम्मनीषा। मनसईषामनीषामनस इच्छाविशिष्टतराभवतिय-

ष्युशन्नुशद्भिः॑प्रतिकाममंत्तु॥५१॥ त्वꣳसोम॥ त्वꣳसोमुप्रचिंकितोमनीषात्वꣳरजिष्ठुमनुंनेषिपन्थाम्॥ तवुप्रणीतीपितरोनऽइन्द्रोदेवेषुरत्नमभजन्तुधीराः॥५२॥ त्वयाहि॥ त्वयाहिनः॑पितरः॑सो

ज्वनाम्। यद्वा। हेसोम त्वंप्रचिकितः। कितज्ञाने प्रकर्षेणज्ञातासि। यावत् ज्ञातव्यम् मनीषांमनीषयास्त्वया प्रज्ञया। त्वंचरजिष्ठम् ऋजुतरंदेवयानाख्यम् अनुनेषिअनुनयसि। पन्थांपन्थानम्। किंच। तवप्रणीतीप्रणयनेन तवाभ्यनुज्ञानेन। पितरः नः अस्माकम् हेइन्द्रोदेवेषु मध्येरत्नं रमणीयं यज्ञफलम् अभजन्तधीराः धीमन्तः॥५२॥ त्वया-

हिनः । यस्मात्त्वया आश्रयभूतेन नः अस्माकं पितरः हेसोमपूर्वेपूर्वजाः कर्माणिचक्रुः । कृतवन्तः हेपवमान । धीराः धीमन्तः । अवअतः प्रार्थयेच त्वाम् वन्वान् संभजमानः तानि-तानिकर्माण्यस्मदीयानि । अवातः वाताद्युपद्रवरहितः एकाग्रचित्तः । परिधीन् सर्वतोनिहि-तान् यज्ञोपद्रवकारिणः अपोर्णु । ऊर्णुञ् आच्छादने । अपगमय । वीरेभिः वरैरश्वैस्सम-

मुपूर्व्वे कर्म्माणिचक्रुःपवमानुधीराः ॥ वुन्वन्नवातःपरिधीँ१ऽरपोर्णु वीरेभिरश्वैर्म्मघवाभवानः ॥ ५३ ॥ त्वꣳसोम ॥ पितृभिःसंविदानोनुद्यावापृथिवीऽआततन्थ ॥ तस्मैतऽइन्दोहविषाविधेमव्वयꣳस्यामपतयोरयीणाम् ॥ ५४ ॥ बर्हिषदःपितरः ॥ बर्हिषदःपित

हितः । मघवाधनवान् भवानःअस्माकम् । योयस्मैददाति सतस्यधनवानितिमतिः ॥ ५३ ॥ त्वंसोम । यस्त्वंहेसोमपितृभिः संविदानः संवादं कुर्वाणः । अनुद्यावापृथिवीआततन्थ । तनु-विस्तारे अन्वातनोषि द्यावापृथिव्यौ दृढीकरोषिद्यावापृथिव्यौ । तस्मैतवहे इन्दोहविषावि-

क्षेम। हविर्दत्तइतिवाक्यार्थः। वयंच हविः प्रदानानन्तरम्भवेमपतयो धनानांसोमवताम् पितृणांषड्चम् ॥ ५४ ॥ वर्हिषदः। तिस्रऋचो वर्हिषदांहविर्यज्ञयाजिनो। वर्हिषदःवर्हिषि सीदन्तीति वर्हिषदः पितरः। ऊतीऊत्या अर्वाक्अर्वाञ्चआगच्छत। कोहेतुरागमनइति चेत्। इमाइमानि वः युष्माकं हव्याहवींषि। चक्रम। तानिजुषध्वम् सेवध्वम्। यैश्चयु-ष्माभि रधस्तनानि हवींष्यासेवितानि। तेयूयं पुनरप्याहूयमानाः आगताः अवसा अन्ने-

रऽउत्यर्वागिमावोहव्याचकृमाजुषद्ध्वम्॥ तऽआगतावसाशन्तमेनाथानःशंय्योररपोदधात ॥५५॥ आहम्॥ आहम्पितॄन्त्सुविदत्राँ२ ॥

नहविर्लक्षणेन। शन्तमेन। शमितिसुखनाम। सुखयितृतमेनहेतुभूतेन। अथपरितुष्टाः यज्ञसमाप्त्युत्तरकालम् नोस्माकम शंयोः पदद्वयमेतत्। शमनञ्च रोगाणांदधात। यावनञ्च भयानांदधात। अन्यदपियत्किञ्चित् अपरः अपापंतदस्माकंदधात ॥ ५५ ॥ आहम। आअ-वित्सि आभिमुख्येनवेद्मिविदितत्त्वात्। अहंपितॄन् सुविदत्रान्। सुविदत्रः। कल्याणदानः। कल्याणदानान्। नपातंचविक्रमणंचविष्णोः। व्याप्तुयज्ञस्य। नविद्यतेयत्रोपगतानांपातः सन-

पातः देवयानःपन्थाः । विविधंक्रमणंयत्रगतानांसविक्रमणाः । पितृयाणःपन्थाः । तत्रहि अरघट्टघटीवत् उत्तराधरम् प्राणिनोगच्छन्ति । देवयानपितृयाणौपंथानौ यच्चसंवन्धिनावहंवेद्मि । तद्गतांश्चपितॄन् । यत एवमतोब्रवीमि । वर्हिषदो येपितरः स्वधयाअन्नेन सहंसवनीयलक्षणेन । सुतस्यअभिषुतस्य सोमस्यभजन्ते सेवन्ते । पित्त्वःपानं सोमपानम् तेइह अस्मिन्कर्मणि

ऽअविस्मिनपांतञ्चविक्रमंणाञ्चुविष्णोंः ॥ बुर्हिषदोयेस्वधयांसुतस्य भजंन्तपित्त्वस्तऽइहागंमिष्ठाः ॥५६॥ उपंहूताःपितरंः ॥ सोम्म्यासों वर्हिष्ष्ये षुनिधिषुंप्प्रियेषुं ॥ तऽआगंमन्तुतऽइहश्श्रुंवन्त्वधिंब्ब्रुवन्त्

आगमिष्ठाः आगच्छन्त्वित्याख्यातसन्नतिः ॥ ५६ ॥ उपहूताः पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । वर्हिष्येषुनिधिषुप्रियेषु । हविर्विशेषणान्येतानि । वर्हिषिभवेषु वर्हिष्येषु वर्हिषिसादितेषु हविष्ष्वित्यर्थः । निधिभूतेषु पितॄणांप्रियेषु अभिरुचितेषु तेपितर एतज्ज्ञात्वा आगमन्तुआगच्छन्तु आगत्य च । ते इहश्रुवन्तु शृण्वन्तु अस्मदीयानिवचांसि । श्रुत्वाच अधिब्रुवन्तु यद्वक्तव्यं पितृभिः पुत्रा-

णाम् तेच अवन्तु रक्षन्तु सर्वतः अस्मान् ॥५७॥ आयन्तुनः । चतस्रोग्निष्वात्तेभ्यः । आयन्तु आगच्छन्तु नः अस्माकंपितरः । सोम्यासः सोमसंपादिनः । अग्निष्वाताः पुनः यान् अग्निरेवस्वदयति । नहितेश्रौतस्मार्त्तकर्मकारिणः । पथिभिर्देवयानैः । देवसहगमनैः । देवसहयायिनस्तेपितरो येषामेतत्कर्मक्रियते पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः । उक्तञ्च । पुत्रेणलोकंजयति पौत्रेणान-

तेवन्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥ आयन्तु ॥ नःपितरःसोम्म्यासोग्निष्वात्ताः पथिभिर्द्देवयानैः ॥ अस्मिन्यज्ञेस्वधयामदन्तोधिब्रुवन्तुतेवन्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥ अग्निष्वात्ताःपितरऽएहगच्छतसदःसदःसदतसुप्रणीतयः ॥ अत्ताहवीᳫंषिप्रयतानिबर्हिष्यथारयिᳫंसर्व्ववीरन्द

न्त्यमश्नुते । अथपुत्रस्यपौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति । आगत्यच । अस्मिन्यज्ञे स्वधयाअन्नेन मदन्तः तृप्यन्तः । परिपुष्टाअधिब्रुवन्तु । तेवन्त्वस्मानितिव्याख्यातम् ॥ ५८ ॥ अग्निष्वात्ताः पितरः आइहगच्छत । आगच्छतइह । एत्यच । सदः सदः गृहंगृहं प्रतिसदत

उपविशत। हेसुप्रणीतयः साधुप्रणयनः। ततः सुखोपविष्टाः अत्तभक्षयत। हवींषिप्रय-
तानि व्यपगतरागद्वेषमोहैरभिसंस्कृतानिशुचीनि। बर्हिंषिअन्नानि। अथटस्माः सन्तः रयिंधनं
सर्ववीरंदधात। न। नकारउपजनः ॥५८॥ येअग्निष्वात्ताः। येपितरः अग्निष्वात्ताः
अग्निनाआस्वादिताः। येच अनग्निष्वाताः श्मशानकर्माप्राप्ताः। मध्येदिवः द्युलोकस्यस्वध-

धातन ॥५८॥ येऽअग्निष्वात्तायेऽअनंग्निष्वात्तामध्ये दिवःस्वध
यांमादयंन्ते ॥ तेभ्यंःस्वराडसुंनीतिमेतांय्यंथावशन्तुन्न्वंकल्पयया
ति ॥६०॥ अग्निष्वात्तानृतुमतंः ॥ अग्निष्वात्तानृतुमतोंहवाम

यास्त्रकर्मफलोपभोगेन मादयन्तेसुखंसंसेवन्ते। तेभ्यः। तेषामितिविभक्तिव्यत्ययः। स्वराट्
स्वयमेवराजतइतिस्वराट्। अकृतकैश्वर्योयः सस्वराडुच्यते। असुनीतिम् एताम् आत्मनोद्वितीयं
सहायंकृत्वा। असून्प्राणान्नयतीत्यसुनीतिः। एताम् एतमितिलिङ्गव्यत्ययः। यथाकामंयथा-
रुचितन्वंशरीरं कल्पयातिकल्पयतु ॥६०॥ अग्निष्वातान्। अग्निष्वातान् पितॄन् ऋतुमतः

ऋतुसंयुक्तान् हवामहे आह्वयामः । नाराशंसेचमसे । सोमपीथंसोमपानम् येआशुः प्राश्नुयुः । नाराशंसेचमसे पितृणांभक्षः श्रूयते । अथयद्दिनाराशंसेषु सन्नइत्युपक्रम्य । पितृभ्योनारा-शठं॰सेभ्यइति । तेचाहूयमानाः विप्रासः मेधाविनः सुहवाः स्वाह्वाना भवन्तु । एवंकृतेव-यंस्याम पतयोरयीणाम् ॥ ६१ ॥ आच्याजानु । दशर्चोनुवाकः । तत्र नवपित्र्यादशम्यैन्द्री-

हेनाराशुं॰सेसोमपीथंयऽआशुः ॥ तेनोविप्रासःसुहवाभवन्तुव्वयं॰स्यामपतयोरयीणाम् ॥ ६१ ॥ [१३] आच्याजानु ॥ दक्षिणतोनिषद्येमंयज्ञमभिगृणीतविश्वे ॥ माहिं॰सिष्टपितरःकेनचिन्नो

गायत्री । द्वितीयातृतीयेनवमीचानुष्टुभः । त्रिष्टुभइतराः । पितरउच्यन्ते । आच्या-जानु सव्यंजानुपातयित्वा । दक्षिणतोनिषद्य दक्षिणतोवस्थानंकृत्वा । रूपतोयं निर्देशः । एवं स्वभावोच्यते । अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यंजान्वाच्योपासीदितिश्रुतिः । इममस्मदीयं यज्ञम् अभिगृणीत अभिष्टुवतदक्षिणामन्त्रकालकर्तहविर्यजमानोत्कर्षैः साध्वयं यज्ञइति ।

विश्वेसर्वेसोमवन्तः बर्हिषदः अग्निष्वात्ताश्च । माचहिंसिष्ट । माचहिंसांकुरुत । हेपितरः । केनचिदपि नः अस्मान् यत्यद्यपि वः युष्माकम् आगः अपराधः आगः शब्दः सान्तोनपुंसकलिं- गोपराधवचनः । पुरुषता । विभक्तिलोपः । पुरुषत्त्वेनचलचित्ततया । करामकर्म ॥ ६२ ॥ आसीनासः । येयूयमासीनाः अरुणीनाम् अरुणवर्णानाम् अरुणवर्णाहिता ऊर्णाभवति याभिः

यद्वऽआगंःपुरुषताकरांम ॥ ६२ ॥ आसींनासोऽअरुणीनांम् ॥ आसीं नासोऽअरुणीनांमुपस्थेंरयिन्धंत्तदाशुषेमर्त्याय ॥ पुत्रेभ्यंःपितरस्त स्युवस्वंःप्रयंच्छतुतऽइहोर्ज्जन्दधात ॥ ६३ ॥ यमंग्ने ॥ कव्यवाहन

कृतपाः क्रियन्ते । कुतपप्रियाश्चपितरः । कुतपञ्चासनेदद्यादितिस्मृतिः । यद्वा अरुणवर्णा- नाम् रश्मीनाम् उपस्थेउत्संगेआसीना आदित्यलोकजितः पितरउच्यन्ते । रयिन्धनम् धत्त- दत्त । दाशुषेहवींषि दत्तवतेयजमानाय मर्त्यायमनुष्याय । पुत्रेभ्यस्चहेपितरः । यजमाना- र्थंपुत्रवचनम् । सर्वेहिपितॄणां पुत्रायजमानाः । तस्मयजमानस्य वस्वः प्रयच्छतदत्त । यदभि-

प्रेतंवसुनोधनस्यच इहअस्मदीयेयज्ञे ऊर्जं दधातस्थापयत ॥ ६३ ॥ यमग्ने कव्यवाहन । स्विष्टकृ-
दग्निरुच्यते । चतसृभिर्ऋग्भिः । हे अग्ने कव्यवाहन । कव्यं वोढव्यमेत्ययमधिकारोयस्य-
सएवंसंबोध्यते । यंरयिंहविर्लक्षणं धनम् त्वंचित् त्वमपिममन्यसे अवगच्छसि । साधुश-
क्यते तेनश्रेयः प्राप्तुमिति । तंहविर्लक्षणंरयिंधनम् नः अस्माकं स्वभूतम् गीर्भिः वाग्भिः पुरो-

**त्वंचिन्मन्यसेरयिम् ॥ तन्नोगीर्भिःश्रवाय्यंन्देवत्रापनयायुजम् ॥
६४ ॥ योऽअग्निः ॥ कव्यवाहनःपितॄन्यक्षदृतावृधः ॥ प्रेदुहव्या
निव्वोचतिदेवेब्भ्यंश्चपितृब्भ्युऽआ ॥ ६५ ॥ त्वमग्ने ॥ त्वमग्नऽई**

नुवाक्यायाज्यावषट्कारलक्षणाभिः । श्रवाय्यम् हविर्विशेषणमेतत् श्रवणीयम् देवत्रादेवेभ्यः पन-
यदेहि । पनतिर्दानकर्मा । युजंयथायोगम् ॥ ६४ ॥ योअग्निः कव्यवाहनः कव्यं पितॄणां-
हविरुच्यते । यक्षद्धविः पितॄन् यक्षत् इष्टवान् ऋतावृधः सत्यवृधोवा यज्ञवृधोवा । द्विती-
याबहुवचनमेतत् सइदानीम प्रेदुहव्यानिवोचति । प्रवोचतिप्रब्रवीतु हव्यानिहवींषि । देवे-
भ्यश्चपितृभ्यश्चा । समुच्चयार्थीयश्चाकारः । देवेभ्यश्चपितृभ्यश्च । इमानिदेवेभ्यः इमानिपितृ-

भरद्दति ॥ ६५ ॥ त्वमग्ने । यस्त्वं हे अग्ने ईडितः अधेषितः सन् कव्यवाहन अवाट् वह-
प्रापणे । अस्यैतद्रूपम् । ऊढवानसि । हव्यानिहवींषि । सुरभीणिसुगन्धीनि । कृत्वीकृत्वा ।
कृत्वाहवींषि । प्रादाः प्रदत्तवानसिपितृभ्यःस्वधयापितृमन्त्रेण । तेचपितरः । अक्षन्
अत्तवन्तोभक्षितवन्तः । अद्धिभक्षय त्वं हे देव । प्रयताप्रयतानिशुचीनि । हवींषि ॥ ६६ ॥

डितःकव्यवाहनावाड्ढव्यानिसुरभीणिकृत्वी ॥ प्रादाःपितृभ्यः स्वधयातेऽअक्षन्नद्धित्वन्देवप्रयताहवींषि ॥ ६६ ॥ येच ॥ येचेह पितरोयेचनेहयाँश्चविद्मयाँ२ ॥ उचनप्रविद्म ॥ त्वंवेत्थयतिते जातवेदःस्वधाभिर्यज्ञंसुकृतंजुषस्व ॥ ६७ ॥ इदम्पितृभ्योनमोऽ

येचेह । येपितरइहास्मिन्समीपे इहवालोके आसते । येचनेह । यान्चपितॄन् विद्मः अव-
गच्छामः यान् उइतिनिपातः पादपूरणः । चनप्रविद्मः नप्रजानीमः । त्वंवेत्थ यतितेजात-
वेदः । तेशब्दः आदौक्रियतेद्वितीयान्तोवाक्यस्यबलीयस्त्वात् । तान्त्वंवेत्थवेत्सिजानासि । यति ।

अविभक्तिकोनिर्देशः । यतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिककर्मकरणान्निर्दग्धकल्मषान् । हे जातवेदः । अतएवमुच्यसे । स्वधाभिः पितृसंबद्धैर्हविभिः यज्ञपितयज्ञम् सुकृतंसाधुकृतम् जुषस्वसेवस्व ॥६७॥ इदंपितृभ्यः । इदमितिप्रत्यक्षतोनिर्देशः । पितृभ्योनमः अन्नंहविर्लक्षणम् अस्तु । अ द्यअद्यतनम् येपितरः पूर्वासःपूर्वमीयुःस्वर्गम् येच उपरासःउपरतव्यापाराः कृतकृत्याः परंब्रह्मईयुर्याताः ।

अस्त्वद्ययेपूर्वासोयऽउपरासऽईयुः ॥ येपार्थिवेरजस्यानिषत्तायेवानूनꣳसुवृजनासुविक्षु ॥ ६८ ॥ अधायथा ॥ नःपितरःपरासःप्रत्नासोऽअग्नऽऋतमाशुषाणाः ॥ शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासःक्षामाभिन्द

येच पार्थिवेरजसि । पृथिव्यांभवंपार्थिवं रजःज्योतिरग्निःतत्र आनिषत्ताः आभिमुख्येननिषण्णाः । अग्निलोकंप्राप्ता इत्यर्थः । येवायेच नूनंनिश्चयेन सुवृजनासु । साधुवृत्तासुविक्षु यजमानेषुनिषण्णाः । तेभ्यइदंपितृभ्योनमो अस्त्वद्येतिसंबन्धः ॥६८॥ अधायथा । अथैवंसतियथायेन प्रकारेण नःअस्माकंपितरः परासःपराएवपरासःउत्कृष्टाः प्रत्नासः । प्रत्नशब्दःपुराणवचनः ।

पुराणाः हेअग्नेऋतंयज्ञम्आशुषाणाः अश्नुवानाःव्याप्नुवन्तः । शुचिअविभक्तिकोनिर्देशः । शुचि-न्दीप्तंभास्वरम् । इच्छब्दएवार्थे । अयन्आगताःप्राप्ताः । दीधितिम् आदित्यरश्मिम् ततआदित्य-मण्डलम् एषहिदेवयानःपन्थाः । उक्थशासःउक्थानियेशंसन्तियज्ञेषु तेउक्थशासः पितृणांविशेष-णमेतत् एववयमपि हेअग्नेत्वत्प्रसादात् क्षामाभिन्दन्तः । क्षामाअविभक्तिकोनिर्देशः । क्षामां-पृथिवींभिन्दन्तः वेदिचात्त्वालयूपावटादिखननैः । यद्वा पृथिव्याश्रयाणियज्ञेव्रीहिपशुयूपादीनि-

न्तोऽअरुणीरपंव्रन् ॥ ६९ ॥ उशन्तंस्त्वा ॥ उशन्तंस्त्वानिधीमह्युश न्तुःसमिधीमहि ॥ उशन्नुंशुतऽआवंहपितृन्न्हुविषेऽअत्तवे ॥७०॥

भिन्दन्तः । यज्ञंसर्वोपकारणमनुतिष्ठन्तइत्यर्थः । अरुणीः आरोचनाः । रश्मिन्अपव्रन् अपवृणुमः अप्रवृत्यच रश्मीन् देवपन्थानमनुतिष्ठामइत्यर्थः ॥ ६९ ॥ उशन्तस्त्वा । वशकान्तौ अस्यकृतसंप्रसा-रणस्यैतद्रूपम् । हेअग्ने यतोवयमुशन्तः कामयमानाः त्वांनिधीमहिस्थापयामहे । यतश्च उशन्तः कामयमाना एवसमिधीमहिसंदीपयामः । यतस्त्वमपि उशन्कामयमानएव । उशतः कामय-मानानेवआवह पितृन् । किमर्थमितिचेत् । हविषेअत्तवे हविषःअदनाय ॥ ७० ॥ अथैन्द्रोमन्त्रः

सोमोराजेतस्यनिदानभूतः पठ्यते । अपांफेनेन । तृतीयपादप्रभृतिव्याख्यानं यच्छब्दयोगात् । विश्वाःसर्वाः यत् । यदा अजयःस्पृधः । संग्रामान् । अथतदाअपांफेनेन फेनपुञ्जेननमुचेः असुरस्यशिरः हेइन्द्र त्वमुदवर्तयः । उद्वर्तितवानसि । उत्पूर्वोवृत्तिःछेदनेवर्तते ॥ ७१ ॥ इदा-

अपाम्फेनेन ॥ अपाम्फेनेनुनमुचेःशिरऽइन्द्रोदवर्तयः ॥ विश्श्वायद जयुस्पृधः ॥ ७१ ॥ [१०] सोमोराजा ॥ सोमोराजामृतᳪसुतऽऋजीषेणांजहान्मृत्युम् ॥ ऋतेनसत्यमिन्द्रियम्विपानᳪशुक्रमन्धसऽइ

नीमेतश्च मन्त्रंवच्यमाणंचानुवाकंश्रुतिसंवध्नाति । तस्यशीर्षेछिन्नेलोहितमिश्रः (१) सोमोतिष्ठत्तस्मा तदवीभत्सत एतदन्धसोविपानमपश्यत्सोमोराजामृतंसुतइति तेनैनंस्वदयित्वात्मन्नदधतेति । सोमोराजा । अष्टौग्रहोपस्थानमश्विसरस्वतीन्द्रा अपश्यन् । आद्यास्तिस्रो महाबृहत्यः पंक्ति-

(१) का० सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत् । अष्टर्चेनानुवाकेन समानकालमेव पयोग्रहान् सुराग्रहांश्चाध्वर्युरुपतिष्ठतेयद्वा चतुर्भिः पयोग्रहांश्चतुर्भिः सुराग्रहान् ग्रहणानन्तरमेवोपस्थानम् मन्त्रपाठक्रमादत्रालेखोतार्थः ।

स्वतुर्यौअन्ते अतिजगत्यौ शेषेअतिशक्वर्यौ । यथाएककारणानि वसूनिविविच्यमानानिदृश्यन्ते । यथापृथग्भूतानि संसृज्यानि पुनर्विवेच्यमानानिदृश्यन्ते । एवमयमपि लोहितमिश्रःसोमः सोमएवेत्यनुवाकार्थः । सोमोराजा । सोमःराजासुतःअभिषुतः अमृतंसंपद्यते रसीभावात् स्थूलहिसूक्ष्मतामृतीभावः । ऋजीषरूपेण चाजहात् त्यजति मृत्युम्मूर्तत्वादृजीषभावस्यसत्यमेतत् अनेनच

न्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु ॥ ७२ ॥ अद्भ्यःक्षीरम् ॥ अद्भ्यःक्षीरंव्यपिबत्क्रुङ्ङाङ्गिरसोधिया ॥ ऋतेनसत्यमिन्द्रियंविपानंशुक्रमन्धसऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु ॥ ७३ ॥ सोमंमद्भ्यः ॥ सोमंमद्भ्योव्यपिबच्छन्दसाहंसःशुचिषत् ॥ ऋतेनसत्यमिन्द्रिय

ऋतेनसत्येनसत्यमेतत्सञ्जातम् इन्द्रियंवीर्यं विपानंविविक्तं लोहितात्सोमपानं पानयोग्यंवाविपानम् शुक्रंरजोहितम् अन्धसःअन्नात्संभूतम्भूयात् । अथ इन्द्रस्यइदमिन्द्रियं पयःअमृतंमधुभवतु ॥ ७२ ॥ अद्भ्यःक्षीरम् । क्षीरोदकयोःसंसृष्टयोः अद्भ्यःसकाशात् क्षीरंवियुत्यअपिबत्पीतवान् । क्रुङ्हंसः

हंसजातिमास्थाय आङ्गिरसःप्राणः । सद्यङ्गानांरसः । धियाप्रज्ञया इत्थंभूताहितस्यप्रज्ञा तस्यां- जात्यामेवस्थितस्यभवति । सत्यमेतत् । अनेनऋतेन सत्यमिन्द्रियंविपानं शुक्रम्अन्धसः संभूतंभूयात् अथइन्द्रस्यइन्द्रियं विपानममृतं मधुभूयात् ॥ ७३ ॥ सोममद्भ्यः । सोमोदकयोःसंसृष्टयोः सोमंवि- युत्यापिबत् अद्भ्यःसकाशात् । छन्दसाछन्दोनिवद्धेनवेदेन । हंसआदित्यः शुचिषत् । एतत्सत्यम्

म्विपानꣳशुक्क्रमन्धंसऽइन्द्रंस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधुं ॥ ७४ ॥११००

कण्डिका ॥ ० ॥ अन्नात्परिस्रुतः ॥ अन्नात्परिस्रुतोरसम्ब्रह्मणाव्यपि बत्क्षत्त्रम्पयःसोमम्प्रजापतिः ॥ ऋतेनंसत्यमिन्द्रियम्विपानꣳशुक्क्रम न्धंसऽइन्द्रंस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधुं ॥ ७५ ॥ रेतोमूत्त्रम् ॥ रेतो

ऋतेनेत्यादिसमानम् ॥७४॥ अन्नात्परिस्रुतः । अन्नाद्भविलक्षणात् संपरिस्रुतश्च रसंब्रह्मणात्त्रयीलक्षणेन व्यपिवत् । क्षत्त्रञ्चव्यपिवत् क्षत्त्रस्यपानंवशीकरणम् पयःसोमम् प्रजापतिःप्रथमशरीरी । सत्य- मेतत् ऋतेनसतत्रमितिसमानम् ॥ ७५ ॥ रेतोमूत्त्रम् । व्यवहितपदप्रायः । रेतःविजहातित्यजति ।

रूपा

योनिं[illegible]जननम् प्रविशत्इन्द्रियंशिश्नम् । योनिम्प्रवेशादन्यत्र मूत्रंविजहाति । तुल्यद्वारयोरपिमूत्ररेतसो मूत्रस्थानंहित्वान्यत्रावतिष्ठते रेतः । सत्यमेतत् ततः । गर्भोजरायुणावृतःवेष्टितः । जरायुंचउल्वंचविजहातित्यजति । जन्मनाप्रसवेन सत्यमेतत् । नानास्थानानामेकद्वाराणां प्रथममुदाहरणम् एकस्थानानामनेकद्वाराणांद्वितीयम् । ऋतेनेतिव्याख्यातम् ॥ ७६ ॥ दृष्ट्वारूपे ।

मूत्रम्विजंहातियोनिंम्प्रविशदिंन्द्रियम् ॥ गर्ब्भोजरायुणावृतऽउल्वंञ्जहातिजन्न्मंना ॥ ऋतेनंसत्यमिंन्द्रियम्विपानंᳬशुक्रमन्धंसऽइन्द्रंस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधुं ॥ ७६ ॥ दृष्ट्वारूपे ॥ व्याकंरोत्सत्त्यानृतेप्प्रजापंतिः ॥ अश्श्रंद्धामनृतेदंधाच्छ्रद्धाᳬसत्त्येप्रजापंतिः ॥ ऋते

दृष्ट्वाउपलभ्यरूपेसत्यानृतयोः । इदंसत्यमेवंरूपमिदमनृतमेवंरूपमितिव्याकरोत् । व्याकरणंपृथक्कार्यावस्थानम् । कथंव्याकरोत् । अश्रद्धाम् अनृतेअदधात् अनृतनिमित्तत्वात् अश्रद्धायाः । श्रद्धामास्तिक्यम् सत्ये । कःअदधात् । प्रजापतिः । सत्यमेतत्ऋतेनेतिव्याख्यातम् ॥ ७७ ॥ वेदेनरूपे ।

वेदेनपरिज्ञानेनव्याख्यावाविद्यया। रूपेसुतासुतयोः व्यपिबत्। सुतःसोमउच्यते पयश्चासुतः। परिस्रु .त्प्रजापतिः। सत्यमेतत् अनेनऋतेनेतिव्याख्यातम्॥ ७८॥ दृष्ट्वापरिस्रुतः। रसंशुक्रेणअमलेन-

नंसुत्यमिन्द्रियंविपानंशुक्रमन्धंसऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधुं॥ ७७॥ वेदेनरूपे॥ व्यंपिबत्सुतासुतौप्रजापतिः॥ ऋतेनंसत्यमिन्द्रियंविपानंशुक्रमन्धंसऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधुं॥ ७८॥ दृष्ट्वापरिस्रुतः॥ दृष्ट्वापरिस्रुतोरसंशुक्रेणंशुक्रव्यंपिबत्पयःसोमम्प्रजापतिः॥ ऋतेनंसत्यमिन्द्रियम्विपानंशुक्रमन्धंसऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधुं॥ ७९॥ [८] सीसेनतन्त्रम्॥ सी

शुक्रममलम्। वियुत्यअपिबत् पयश्चसोमंचद्वेप्रजापतिः। सत्यमेतत्। ऋतेनेतिव्याख्यातम्॥ ७९॥

(१) खुरैर्वसाग्रहान्द्वात्रिंशतं जुहोति। सीसेनेति प्रत्यृचम्। षोडशजगत्यः। यथेन्द्रस्यभैषज्यं क्रियते तथाश्विभिरुच्यते। यज्ञः पटेनरूप्यते प्रथमायामृचि। सीसेन ऊर्णासूत्रेणच तन्त्र मिवपूर्वापरैः सूत्रैर्दक्षिणोत्तरैश्च वयन्तियज्ञम् केवयन्ति। मनीषिणः मेधाविनः। कवयः क्रान्तद-

सीसेनतन्त्रम्मनसामनीषिणाऽऊर्णासूत्रेणकवयोवयन्ति॥ अश्विनायज्ञᳬसविता सरस्वतीन्द्रस्यरूपम्वरुणोभिषज्यन्॥८०॥ तदस्य॥ रूपममृतᳬशचीभिस्तिस्त्रोदधुर्देवताःसᳬरराणाः॥ लोमानिशष्पै

र्शनाः। मनसापर्य्यालोच्या। गुणतउक्त्वा अथेदानीं नामतआह। अश्विनौ सविता सरस्वतीवरुणश्च किमर्थं पुरस्कृत्ययज्ञं वयति इन्द्रस्य रूपंभिषज्यन्॥८०॥ तदस्य। तत् अस्येन्द्रस्यरूपम् अमृतममरणधर्मि। शचीभिः कर्मभिः। तिस्त्रोदेवताः सन्दधुः। संरराणाः।

(१) का० खुरैर्वसाग्रहान्द्वात्रिंशतं जुहोति सीसेनेति प्रत्यृचम्। पञ्चपलो ग्रह इतिपरिशिष्टोक्तैः ऋषभखुराणां महत्त्वादृषभैः खुरैः पशूनां वसां गृहीत्वा सीसेनेति प्रतिमन्त्रं द्वात्रिंशत्संख्या सुराग्रहान् जुहोति एकैन मन्त्रेण द्वयहोम इत्यर्थः।

अश्विनौसरस्वतीच। कथं सन्दधुः। लोमानितावत् शष्पैः सन्दधुः। बहुधानतोक्मभिस्त्व-
गस्य नकारः समुच्चये आअध्यायसमाप्तेः। त्वचमितिविभक्तिव्यत्ययः बहुधानतोक्मभिस्त्वच
मसीन्द्रस्य सन्दधुः। मांसम् अभवन्नलाजाः ॥ ८१ ॥ तदश्विना तत् पेशः रूपम् इन्द्रस्य।
अश्विनौभिषजौ। रुद्रवर्त्तनी। रुद्रस्येववर्त्त निर्मार्गोययोस्तौ रुद्रवर्तनीरुग्णवर्त्तनीवा। रोरूयमाणौ

**ब्बँहुधानतोक्क्मंभिस्त्वगंस्यमाᳪंसमंभवन्नलाजाः ॥ ८१ ॥ तदश्वि
नां ॥ भिषजांरुद्रवंर्तनीसरंस्वतीव्वयतिपेशोऽअन्तंरम् ॥ अस्त्थिम
ज्जानम्मासरैःकारोतरेणदधंतोगवांन्त्वचि ॥ ८२ ॥ सरंस्वतीमनंसा ॥
पेशलम्व्वसुनासंत्याब्भ्यांव्वयतिदर्शतंव्वपुंः ॥ रसंम्परिस्रुतानरोहिं**

वर्तेतेइति वा। सरस्वतीच। वयतिवयन्ती। बहुवचनमेकवचनस्य। संबध्नन्ति अन्तरमभ्यन्त-
रम्। किं वयन्ति। अस्थिचमज्जानंचतावत् मासरैश्च कारोतरेणच यथाक्रमंवयन्ति। किं
कुर्वाणाः। दधतः स्था[illegible]यन्तः। गवांत्वचिचर्मणि सुराम् ॥ ८२ ॥ सरस्वती मनसा। सरस्वतीमनसा

पर्य्यालोच्य । पेशलम् पेशइति हिरण्यनामरूपनामच । हिरण्यवद्वारूपवद्वा । वसुनासत्याभ्यांच सहितावयतिपटमिवसृजति । दर्शतंवपुः दर्शनीयंवपुःशरीरम् इन्द्रस्य । रसम्परिस्रुतानरोहितम् । सरंचपरिस्रुतासरस्वतीनासत्याभ्यामश्विभ्यां सहितावयति । वपुषोरञ्जनार्थम् । अतोरोहितम् रोहितइन्द्रोवेदेषुपठ्यते । अथतदानग्नहुः किरावः धीरःधीमान् । तसरंनवेम तसरंचवेमचसम्पद्यते ।

तन्नुग्नहुर्धीरस्तसरुन्नवेमं ॥ ८३ ॥ पयसाशुक्रम् ॥ पयसाशुक्रमृतं जनित्रꣳ सुरयामूत्राञ्जनयन्तरेतः ॥ अपामतिन्दुर्मतिम्बाधमानाऽऊवध्यम्वातꣳसब्वन्तदारात् ॥ ८४ ॥ इन्द्रः सुत्रामाहृदयेन

नग्नहोःकर्तृत्वमात्रम्बिवक्षितम् विवक्षातःकारकाणिभवन्ति । तसरंवेमचकुविन्दानांप्रसिद्धम् तसरम्वयनसाधनं ॥ ८३ ॥ पयसाशुक्रम् । पयसादुग्धेन कारणभूतेन शुक्रञ्चअमृतंच । जनित्रम् आजन्मजनयन्तः अश्विनौसरस्वतीचप्रकृतत्वात् । इन्द्रस्तुभैषज्यः सुरयाच । मूत्रात्मूत्रमितिसाधु । सूवञ्चरेतश्चजनयन्त । किञ्च । अपातिन्दुर्मतिम् वाधमानाः । अपवाधमानाः अमतिममननंवध्यभाव-

न्दुर्मतिश्च । ऊवध्यम् । आमाशयगतमन्नंवातम् तत्सहचरितं सर्व्वम्पक्वाशयगतमशुचिः । तदारात् तदेतत् सुरयाजनयन्त । आरात् सुरासन्निकर्षात् । संनिकर्षोहिगन्धादिभिः ॥ ८४ ॥ इन्द्रःसुत्रामा । पुरोडाशदेवता इन्द्रंभिषज्यन्ति । इन्द्रःसुत्रामाहृदयेन । हृदयमितिविभक्तिव्यत्ययः इन्द्रस्यज-जानजनयति । सत्यम् इन्द्रस्यपुरोडाशेनसविताजनयति । यकृत्क्लोमानञ्चजनयति वरुणः

सत्यम्पुरोडाशेनसविताजजान ॥ यकृत्क्लोमानंव्वरुणोभिषज्यन्म तंस्नेव्वायव्यैर्न्नमिनातिपित्तम् ॥ ८५ ॥ आन्त्राणिस्थालीः ॥ आन्त्राणिस्थालीर्म्मधुपिन्वमानागुदाःपात्राणिसुदुघानधेनुः ॥ श्ये

इन्द्रस्यभिषज्यमतस्नेच पित्तञ्चवायव्यैः ऊर्द्ध्वपात्रैः ऊर्द्ध्वपात्राणांसौमिकानां वायव्यानीतिउक्तम् । नमिनातिनिर्मिमीतेसृजति ॥ ८५ ॥ आंत्राणिस्थालीः । स्थाल्यःआंत्राणिअभवन् । किंकुर्वाणः मधुपिन्वमानाः । पिन्वतिःसेचनार्थः । गुदाःपात्राणिअभवन् । सुदुघाचधेनुः दक्षिणाचआ-दित्यस्येष्टेः गुदाएवअभवन् । श्येनस्यच पत्रं प्लीहाअभवत् । शचीभिः कर्मभिः । आस-

न्दीनाभिः इन्द्रस्य उदरस्त्वमाताच। आसन्दीस्तोभिषिच्यते अतस्ततोजायते ॥ ८६ ॥ कुम्भो-वनिष्ठुः । सुरासन्धानकुम्भोवनिष्ठु,जनिताचजनकश्च । शचीभिः स्वकीयैरेवकर्मभिः ।

नस्युपत्नन्नम्लोहाशचीभिरासन्दीनाभिरुदरन्नमाता ॥ ८६ ॥ कुम्भो वनिष्ठुः ॥ कुम्भोवनिष्ठुर्ज्जनिताशचीभिर्यस्मिन्नग्ग्रेयोन्याङ्गर्भोऽअन्तः ॥ प्लाशिर्व्यक्तःशतधारऽउत्सोदुहेनकुम्भीस्वधाम्पितृभ्यः ॥ ८७ ॥ मुखꣳसत् ॥ मुखꣳसदस्यशिरऽइत्सतेनजिह्वापवित्रमश्विनासन्त्सरस्वती ॥ चप्पन्नपायुर्भिषगस्यवालोवस्तिर्न्न

यस्मिन्कुम्भे अग्ग्रेप्रथमंयोन्याङ्गर्भः। अन्तर्मध्येसुरालक्षणः उषितः। किञ्च। (१) प्लाशिर्व्यक्तः। स्पष्टः शतधार उत्सः कूपः वहुस्रोतत्वात्कूपउक्तः। दुहेनकुम्भीस्वधांपितृभ्यः ॥ ८७ ॥ मुखं-सत्। असेरन्द्रसत्र मुखंसत्। एकदेशलोपः सन्तमितिप्राप्ते। तथाच श्रुतिः। मुखंसन्त-

(१) प्लाशिःशिश्नोभवत्।

मसग्रजिह्वापवित्रं चष्पंनपायुर्वंस्तिर्वालइति । शिरइत्सतेनजिह्वापवित्रम् अश्विनौ आसन् आसीत्र-सरस्वतीच । चष्पंचपायुः भिषगसग्रवालः वस्तिश्चशेपोहरसातरस्वी । वालसग्रनिधापरिणामः वैदग्रश्चशेपश्च । यद्दिनामशेपः हरसावीर्येणतरस्वीवेगवान् ॥ ८८ ॥ अश्विभ्यांचक्षुः । अश्विभ्यामिन्द्रसग्रचक्षुस्संस्क्रियते । तदेवामृतम् । ग्रहाभ्या मश्विदेवत्याभ्याम् छागेन तेजः

शेपोहरंसातरस्वी ॥ ८८ ॥ अश्विभ्यांचक्षुरमृतङ्ग्रहाभ्याञ्छागेनतेजोहविषाशृतेन ॥ पक्ष्माणिगोधूमैःकुवलैरुतानिपेशोनशुक्रमसितंवसाते ॥ ८९ ॥ अविर्न्न ॥ मेषोनसिवीर्याय

चक्षुषः क्रियते । कथंभूतेनछागेन हविषाशृतेन । हविर्भूतेनपक्वेन । अपरम् पक्ष्माणि-चक्षुषः लोमानिगोधूमैः संस्क्रियते । कुवलैर्वदरविशेषैः उतानिनिविष्टानि पक्ष्मसुरोमाणिसं-स्क्रियते । पेशोनशुक्रमसितंवसाते । पेशोनरूपंचचक्षुषः शुक्रं शुक्लम् असितंकृष्णञ्चवसाते । आच्छा-दयेते प्रकृतत्वादश्विनौ ॥ ८९ ॥ अविर्न । अविश्चमेषः सारस्वतः । नसिनासिकायाम् वीर्याय-

अवस्थितः। प्राणस्यच पन्थामार्गः अमृतः ग्रहाभ्यां सारस्वताभग्रांक्रियते। सरस्वतीच उप-
वाकैः वग्रानञ्जजानजनयति। नसग्रानिनासिकाप्रभवानिच वहिः वदरैः जनयति॥ ९० ॥
इन्द्रस्य रूपम्। इन्द्रस्यरूपं संस्करोति ऋषभः वलायावतिष्ठते। कर्णाभग्रांश्रोत्रम्
अतीतानागतवर्त्तमानशव्दग्राहि। अमृतम् ग्रहाभग्रामैन्द्राभग्रांस्थापितम्। यवाश्चवर्हिश्च। भ्रुविकेस-

प्प्राणस्यपन्थांऽअमृतोग्ग्रहाभ्याम्॥ सरस्वत्युपवाकैर्व्यानन्नस्यानि
बर्हिर्व्वदरैर्ज्जजान॥ ९०॥ इन्द्रस्यरूपम्॥ इन्द्रस्यरूपमृषभोबलाय
कर्णाभ्याᳬ श्रोत्रममृतङ्ग्रहाभ्याम्॥ यवानबर्हिर्भ्रुविकेसराणि
कर्कन्धुयज्ञेमधुसारघम्मुखात्॥ ९१॥ आत्मन्नुपस्थे॥ आत्मन्

राणि। भ्रुवोः लोमानिअभवन्। कर्कन्धुचयज्ञे मधुसारघम् मुखात्। कर्कन्धुवदरम् यज्ञे-
स्वयमेवयज्ञे इन्द्रस्यमुखात्। मधु। लालाश्लेष्मादिमधुशव्देनोच्यते साद्दृश्यात्। सारघम्।
सरघाः भ्रमराः। यथासारघम् मधु इतश्चेतश्चाहृतंभवति। एवं लालादिसर्वस्मादङ्गाङ्ग-

वति ॥ ९१ ॥ आत्मन्नुपस्थे। आत्मनिउपस्थेच यानिलोमानि तानिवृकस्यलोमानि। लोमेतिजातावेकवचनम्। मुखेश्मश्रूणिचयानितानिव्याघ्रस्यलोमानि। केशानशीर्षन्। येच-केशाः शिरसियशसेनिहिताः याचश्रियैशिखानिहिता याचत्विषिः दीप्तिः यानिचेन्द्रियाणि

न्नुपस्थेवृकस्यलोममुखेश्मश्रूणिव्याघ्रलोम ॥ केशानशीर्षन्यशसेश्रियैशिखासिंहस्यलोमत्विषिरिन्द्रियाणि ॥ ९२ ॥ अङ्गान्यात्मन्भिषजातदश्विनात्मानमङ्गैःसमधात्सरस्वती ॥ इन्द्रस्यरूपंशतमानमायुश्चन्द्रेणज्योतिरमृतन्दधानाः ॥ ९३ ॥ सरस्वतीयोन्याम् ॥ सरस्वतीयोन्याङ्गर्भमन्तरश्विभ्यांपत्नीसुकृत

तदेतत्सिंहस्यलोम ॥ ९२ ॥ अङ्गान्यात्मन्। अङ्गानियस्मिन्नात्मनि भिषजौवैद्यौ अश्विनौ-समधाताम् तदात्मानम्। अङ्गैः समधात्सरस्वती। एवमिन्द्रस्यरूपं शतमानं बहुप्रतिमा-नम्। अश्विनौसरस्वतीच। चक्षुः चन्द्रेणहिरण्मयेनज्योतिः अमृतञ्चदधानाः ॥ ९३ ॥ सर-

स्वतीयोन्याम् । व्यवहितपदप्रायः । सरस्वतीयंयोन्याम् इन्द्रलक्षणम् गर्भम् अन्तर्मधोऽश्व-
श्विभ्यापत्नीभूत्वा सुकृतंशोभनीकृतं विभर्तिधारयति । तमेवेन्द्रं जनयन् श्रियैविभूतैःवरुणश्च
अप्सु राजा अपांरसेनसाम्नाचविभर्ति ॥ ९४ ॥ तेजः पशूनाम् । तेजः पशूनामुपादाय हविश्चइन्द्रिया-

म्बिभर्त्ति ॥ अपाᳬरसेनवरुणोनसाम्नेन्द्रᳬश्रियैजनयन्नप्सुरा
जा ॥ ९४ ॥ तेजः पशूनाम् ॥ तेजःपशूनाᳬहविरिन्द्रियावत्परिस्रु
तापयंसासारघम्मधु ॥ अश्विभ्यान्दुग्धम्भिषजासरस्वत्यासुता
भ्यामम्मृतᳪसोमऽइन्दुः ॥ ९५ ॥ [१६]

इतिश्रीसंहितापाठेएकोनविंशतितमोऽध्यायः १९ ॥

वत् वीर्यवत् उपादाय । परिस्रुताहविर्भूतया । पसयाहविर्भूतेन सारघमिवमधु । अश्विभ्यांदुग्धम् ।
सारघाः भ्रमराः तेयथाअङ्गाश्रोषधीभ्यश्च रसमादायदुहन्ति । एवमेतेभ्योद्रव्येभ्यः अश्विभ्यां-

दुग्धंसौत्रामणीलक्षणम् । कथं भूताभ्याम् भिषजाभिषग्भ्याम् सरस्वत्याच । किञ्च सुता-सुताभ्यां परिस्नुत्पयोभ्यांसकाशात् अमृतः सोमः इन्दुः दुग्धे । एवं यैः सौत्रामणीष्ट-ष्टातेभ्यः ऋषिभ्योनमोश्विभ्यांच सरस्वत्यैच । एवमियमृषिस्तुतिः ॥ ९५ ॥

इतिउव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकोनविंशतितमोध्यायः १९ ॥

* क्षत्रस्ययोनिः ॥ क्षत्रस्ययोनिरसिक्षत्रस्यनाभिरसि ॥ मा

(१) क्षत्रस्ययोनिरसि । गायत्री । आसन्दीवेद्यामुपदधाति अर्द्धर्चेन । क्षत्रस्यत्वं योनिरुत्प-तिस्थानमसि । आसन्द्यामभिषिक्तोहिगुणधर्मानर्हतिराजेत्येतदभिप्रायंयोनित्वम् । क्षत्रस्यना-

(१) का० सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपदीं वेद्योर्निदधाति क्षत्रस्य योनिरिति। जानुप्रमाणपादामासन्दीं वेद्योर्मध्ये निदधाति सोमासन्दीवदिति मुञ्जरज्जुव्युताम् आसन्द्या द्वौ पादौ दक्षिणवेदौ द्वावुत्तरवेदौ यथा तथेति सूत्रार्थः।

* क्षत्रस्ययोनिस्त्रयोदशयद्देवादशाभ्यादधाम्यष्टौयोभूतानांचतस्रः समिद्धइन्द्रएकादशाया त्वष्टौसमिद्धो अग्निर्द्वादशाश्विनाह-विस्त्रयोदशाश्विनातेजसैकादशनवनवतिः ।

भिश्वनहनन्त्वमसि । कृष्णाजिनमसग्रामास्तृणाति । मात्त्वाहिंसीत् । कृष्णाजिनमुच्यते । यज्ञोवै-मात्वामिय मासन्दीहिंसीत् । माचत्वं मांहिंसीः । यज्ञाधग्रासोऽकृष्णाजिनसग्र । कृष्णाजिनं यज्ञसग्रचैवात्मनसग्रहिंसाया इतिश्रुतिः ॥१॥ (१) आसंद्यामुपविशति । निषसादेतिव्या-

त्वांहिꣳसीन्मामांहिꣳसीः ॥ १ ॥ निषसाद ॥ धृतव्व्रतोव्वरुणःप्प्रस्त्यास्वा ॥ साम्म्राज्यायसुक्रतुः ॥ मृत्योःपांहिविद्योत्पांहि ॥२॥ देवस्यंत्त्वा ॥ सवितुःप्प्रसवे ऽश्विनोर्ब्बाहुब्भ्यांम्पूष्णोहस्ताब्भ्याम् ॥ अ

ख्यातम् । पादयोरुक्ममुपन्यसग्रति । (२) मृत्योः पाहि गोपाय । मृत्युशब्देनाशनिरुच्यते । विद्यो-त्पाहि विद्युतः पाहि ॥ २ ॥ (३) अभिषिञ्चति । देवस्यत्त्वेतिव्याख्यातम् । अश्विनोर्भैषज्येन ।

(१) का० तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति । यजमानः कृष्णाजिने उपविशेत् । व्याख्याता ।

(२) का० पादयो रुक्मा उपास्यति राजतꣳ सव्ये मृत्योरिति सौवर्णं शिरस्ये विद्योदिति । आसन्द्युपष्टयजमानस्य पादयोरधो रुक्मौ मण्डलाकारौ भूषणविशेषौ न्यस्यति राजतं सव्ये मृत्योरिति मन्त्रेण सौवर्णं दक्षे विद्योदिति सौवर्णं रुक्मं शिर-सीत्यर्के ऋचु रिति सूत्रार्थः ।

(३) का० सर्वमसुरभ्युन्मृदितं शेषैरभिषिञ्चत्या मुखादवस्रावयन् प्रतिदिशꣳ सर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्या इन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम् ।

भिषजः कर्मभैषज्यम् । भिषग्वैद्यः । तेनभैषज्येनाभिषिंचामीतिसम्बन्धः । किमर्थमित्यत-
आह । तेजसेब्रह्मवर्चसायच । सरस्वत्यैभैषज्येन वीर्यायअन्नाद्याय अभिषिञ्चामि । सरस्व-
त्यैइति षष्ठ्यर्थेचतुर्थी । इन्द्रस्यइन्द्रियेणवीर्येण । बलायश्रियै यशसेचसर्वार्थायाभिषि-
ञ्चामि ॥ ३ ॥ यजमानमालभते । कोसि । गायत्री । कः प्रजापतिरसि । कतमः प्रजा-

श्विनोर्भैषज्ज्येनतेजसेब्रह्मवर्चसायाभिषिञ्चामिसरस्वत्यैभैषज्ज्ये
नवीर्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेणबलायश्रियैयशसेभि
षिञ्चामि ॥ ३ ॥ कोसि ॥ कतमोसिकस्मैत्वाकायत्वा ॥ सुश्लोक
मङ्गलसत्त्यराजन् ॥ ४ ॥ शिरोमे ॥ शिरोमेश्रीर्यशोमुखन्त्विषिः

पतितमः असि । अतिशयार्थेतमउपादानम् । बहवोहिप्रजापतयः । कस्मैप्रजापतिपदप्राप्त-
येत्वामभिषिक्तवा नहंयतः कायत्वा । प्रजापतिभवायत्वामहमभिषिक्तवानस्मियतः । सुश्लोके-
त्यलङ्गोह्वयति । हेकल्याणमङ्गल हेसत्यराजन् सत्यः अनश्वरः राजाअस्य ॥ ४ ॥ अङ्गानि-

चालते यथालिङ्गम शिरोमेपञ्चभिः । तृतीयागायत्री अन्त्यामहापंक्तिस्त्र्यवसाना अनुष्टुभोन्याः । इन्द्रोभिषक्ताआत्मानंराष्ट्रे भूतम्पश्यन्नाह । शिरोमेश्रीर्वर्त्तते यशोमुखंवर्त्तते । त्विषिर्दीप्तिः केशाश्चश्मश्रूणिचवर्त्तन्ते । राजाप्राणः मेअमृतंवर्त्तते । संगतंराज्यं यवसम्राट् चक्षुर्वर्त्तते । विराट्श्रोत्रं वर्त्तते । विराट्प्रथमशरीरी ॥ ५ ॥ जिह्वामे । जिह्वामेभद्रं वर्त्तते । वाङ्महः

केशांश्चश्मश्रूणि ॥ राजांमेप्राणोऽअमृतंꣳसम्राट्चक्षुर्विराट्श्रोत्रम् ॥ ५ ॥ जिह्वामे ॥ भद्रंवाङ्महोमनोमन्न्युःस्वराड्भामः ॥ मोदाःप्रमोदाऽअङ्गुलीरङ्गानिमित्रम्मेसहः ॥ ६ ॥ बाहूमे ॥ बाहू

वर्त्ततेपूजाकारिणीवर्त्तते । मनःमन्युवर्त्तते मनःक्रोधफलदायिवर्त्तते । भामःक्रोधः स्वराज्यश्चमोवर्त्तते । उक्तञ्च । शक्तिरहितोपिकुप्यति मानंचोद्वहति सेवकजनोपि । अर्थरहितोपि कामीजानातित्रिविधिविडम्बयितुम् मोदाःप्रमोदाअंगुलयः अङ्गानिचममवर्त्तते । मित्रंमेसहः मित्रवलंमेसहःशत्रूणामभिभवित्रवर्त्तते ॥ ६ ॥ बाहूमे । बाहूमेवलमिन्द्रियञ्च वर्त्तते हस्तौमेकर्मचवीर्यंवर्त्तते ।

आत्माअन्तरात्मा चत्र्वंवर्त्तते उरश्चमम ॥ ७ ॥ पृष्टीर्मे । पृष्ठदेशोमेराष्ट्रंवर्त्तते । उदरंचअं-सौग्रीवाचश्रोणीच । ऊरूचअरत्नीचजानुनीचविशोमेवर्त्तते । अन्यान्यप्यङ्गानियानिसर्वतः ॥ ८ ॥ नाभिर्मे । नाभिर्मेचित्तं विज्ञानञ्चवर्त्तते । चित्तविज्ञानयोः कोविशेषइतिचेत् । विज्ञानंविज्ञप्तिः

मेबलंमिन्द्रियꣳहस्तौमेकर्म्मंव्वीर्य्यम् ॥ आत्माक्षत्रमुरोमम ॥७॥ पृष्टीर्म्मे ॥ राष्ट्रमुदरमꣳसौग्ग्रीवाश्चश्श्रोणी ॥ ऊरूऽअरत्नीजानुनी व्विशोमेङ्गानिसर्व्वतः ॥८॥ नाभिर्म्मे ॥ चित्तँव्विज्ञानम्पायुर्म्मेपचितिर्भसत् ॥ आनन्दनन्दावाण्डौमेभगꣳसौभाग्ग्यम्पसः ॥ जङ्घाभ्याम्पद्भ्यान्धर्म्मोस्मिव्विशिराजाप्प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥ प्प्रतिक्षत्रे ॥ प्प्रति

तत्त्वःसंस्कारश्चित्तम् । पायुर्मेअपचितिर्भसच्चवर्त्तते । पायुर्गुदप्रदेशः अपचितिःपूजा । भसत्शब्दे-नस्त्रीप्रजननंगौडाआहुः । नच यजमानस्यैतद्भवति । अतःपत्नीविषयमेतत् । आनन्दनन्दौआण्डौ-मेवर्त्तते । भगःसौभाग्यंपसोमेवर्त्तते । भगःमहदैश्वर्यम् । पसःपसतेः स्पृशतिकर्मणःशिश्नमु-

च्यते । जंघाभ्यामुपद्भ्याञ्च्चर्मोस्मि । धर्मम्प्रतिह्विराजाभवतिविशिप्रतिष्ठितोस्मि ॥ ९ ॥ (१) कृष्णा-
जिने वरोहति प्रतिक्षत्रमितियजुषा । प्रतितिष्ठामि क्षत्रे प्रतितिष्ठामिराष्ट्रे प्रतितिष्ठामिच

तिष्ठामिराष्ट्रेप्प्रत्यश्वेषुप्रतिंतिष्ठामिगोषुं ॥ प्रत्यङ्गेषुप्प्रतिंतिष्ठा
म्म्यात्मन्प्रतिंप्प्राणेषुप्प्रतिंतिष्ठामिपुष्टेप्प्रतिद्यावापृथिव्योः प्प्रतिं
तिष्ठामियज्ञे ॥ १० ॥ त्रयादेवाः ॥ त्रयादेवाऽएकादशत्त्रयस्त्रिंशाः
शाःसुराधसः ॥ बृहस्प्पतिंपुरोहितादेवस्यसवितुःसवे ॥ देवादेवैरं

अश्वेषुप्रतितिष्ठामिगोषुप्रतितिष्ठामिच अङ्गेषुप्रतितिष्ठामिचआत्मनिप्रतितिष्ठामिच । प्राणेषु
प्रतितिष्ठामिचपुष्टेप्रतितिष्ठामिचद्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामिचयज्ञे ॥ १० ॥ (२) त्रयोदेवाइतिश्र-

(१) का० कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रति क्षत्र इति आसन्दीतो यजमानः कृष्णाजिनेऽवतरति १४।४।२३। विश्वदेवदेवत्यं यजुः।
(२) का० त्रया देवा इति शस्त्रान्ते जुहोति १८।४।२५। शस्त्रसमाप्तौ वषट्कृते त्रया इति कण्डिकाद्वयात्मकेन मन्त्रेण
त्रयस्त्रिंशं वषाग्रहं जुहोति।

स्वान्ते जुहोति । पंक्त्याऽवसानयादेव्या । परेणयजुषा स्वाहाकारान्तेनच । व्यवहितपदप्रायः येएकदेशदेवाः त्रयः त्रिप्रकाराः येचएकीकृताः त्रयस्त्रिंशाःत्रयस्त्रिंशत्संपद्यन्ते । सुराधसः शोभनध-नाःराधइतिधननाम । राध्नुवन्त्यनेन । येचबृहस्पतिपुरोहिताः । तेदेवस्यसवितुः सवेप्रसवेवर्तमानाः । देवादेवैर्वच्यमाणैःसह अवन्तुपालयन्तु माम ॥ ११ ॥ कथमवन्तु । प्रथमादेवाः द्वितीयैःसहिताःअ-

वन्तुमा ॥ ११ ॥ प्रथमाद्वितीयैः ॥ प्रथमाद्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येनसत्त्यंय्यज्ञेनंयज्ञोयजुंर्भिर्य्यजूंꣳषिसामभिः सामान्यृग्भिर्ऋचःपुरोनुवाक्याभिः पुरोनुवाक्यायाज्याभिर्य्याज्यावषट्कारैर्व्वषट्काराऽआहुतिभिराहुतयोमेकामान्त्समर्द्धयन्तुभूः स्वा

वन्तु । द्वितीयाःतृतीयैः । तृतीयाःसत्येन । सत्यंयज्ञेन यज्ञोयजुर्भिः यजूंषिसामभिः । सामा-नि ऋग्भिः ऋचःपुरोनुवाक्याभिःपुरोनुवाक्यायाज्याभिःयाज्यावषट्कारैःवषटकाराआहुतिभिः । एव-मेकादशसंख्यैः त्रिप्रकारैर्देवैरुत्तरोत्तरपालिता आहुतयः मेकामान्समर्द्धयन्तु । संवर्द्धयन्तु ।

भूयःसुकृतमस्तु ॥ १२ ॥ (१) यजमानोग्रहान्भक्षयति । लोमानिप्रयतिः । अनुष्टुप् ममया-निलोमानि तानिप्रयतिर्वर्तते । प्रयतिःप्रयत्नः । त्वक्मेआनतिर्वर्तते आनयनमानतिः । त्वगेवसर्वाणिभूतानि ममआनतानीत्यभिप्रायः । आगतिश्चद्रव्यादि मांसंमेउपनतिर्वर्तते ।

हां ॥१२॥ लोमानिप्प्रयतिः॥लोमानिप्प्रयतिर्म्ममत्त्वङ्मऽआनतिराग तिः ॥ माᳬसम्मऽउपनतिर्व्वस्वस्थिमज्जामऽआनतिः ॥ १३ ॥ [१३] यद्देवाः ॥ यद्देवादेवहेडनन्देवासश्चकृमाव्वयम् ॥ अग्निर्म्मातस्मा

उपनमन्तेहि ममभूतानि । वसुधनानिअस्थिममवर्तते । मज्जामे आनतिः ॥ १३ ॥ द्वतउत्तरमवभृथः संमासरकुम्भंसावयति । यद्देवाः तिस्रोनुष्टुभोग्निदेवत्याः । देवाःदेवासः हेआ-मंत्रिते विस्थानानपिदेवान् बोधयति । यत्किञ्चित् हेदेवाःहेदेवासः । देवहेडनं चक्रम ।

(१) का० प्रताच्चभच्चं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति । यजमानो ग्रहशेषं प्रताच्चसुपहवपूर्वकं भच्चयति १९ । ४ । २५ । लोम-त्वगादिदेवतानुष्टुप ।

कृतवन्तोवयम् । अग्निर्माम् तस्मात् एनसःपापात् विश्वात्सर्वस्मात्मुञ्चतु । अंहसश्चपापात् ॥ १४ ॥ यदिदिवा । यदिदिवा अहनियद्रात्रौएनांसि पापानिचकृम कृतवन्तोवयम् । वायुःमां तस्मात्-एनसः विश्वात्मुञ्चतु । अंहसः ॥ १५ ॥ यदिजाग्रत् । यदिजाग्रदवस्थायाम् यदिस्वप्नावस्था-

देनंसोविश्वान्मुञ्चत्वꣳहंसः ॥ १४ ॥ यदिदिवा ॥ यदिदिवायदि नक्तमेनाꣳसिचकृमावयम् ॥ वायुर्मातस्मादेनसोविश्वान्मुञ्चत्वꣳहंसः ॥ १५ ॥ यदिजाग्रत् ॥ यदिजाग्रद्यदिस्वप्नऽएनाꣳसिचकृमावयम् ॥ सूर्य्योमातस्मादेनसोविश्वान्मुञ्चत्वꣳहंसः ॥ १६ ॥ यद्ग्रामेयदरण्येयत्सभायांयदिन्द्रिये ॥ यच्छूद्रेयदर्य्येयदे

याम् एनांसीतिसमानव्याख्यानम् सूर्यइतिविशेषः । श्रुतिस्तुलक्षणयाव्याचष्टे । मनुष्यावैजागरितं पितरःसुप्तं मनुष्यकिल्विषाच्चैवैनं पितृकिल्विषाच्चमुञ्चत्विति ॥ १६ ॥ यद्ग्रामे । यदरण्ये-त्सभायांयत्इन्द्रियेइन्द्रियविषये । देवविषयइतिश्रुतिः । यत्शूद्रे यत्अर्य्ये । अर्यःस्वामिवैश्ययोः

यच्च एतद्व्यतिरिक्तमेनः चकृमवयम् । यच्च एकस्यआवयोः पत्नीयजमानयोः अधिधर्मणि एनः तस्यएनसः अवयजनमसि । अवपूर्वोयजतिर्नाशनेवर्तते । नाशनमसि ॥ १७ ॥ यदापः । व्याख्यातः

नं॒यच्च॒कृमा॒व॒यं॒यदेक॒स्याधि॒धर्म्म॑णि॒तस्या॑व॒यज॑नमसि ॥ १७ ॥ यदा पं॑ ॥ यदापो॑ऽअ॒घ्न्याऽइ॒ति॒ व॑रु॒णेति॒शपा॑म॒हेतत॑ो॒व॑रुणनो॒मुञ्च ॥ अव॑भृथनिचुम्पुणनिचे॒रुर॑सिनिचुम्पुणः ॥ अव॑दे॒वैर्दे॒वकृ॑त॒मेनो॑य॒क्ष्य व॒मर्त्यै॒र्मर्त्य॑कृतम्पुरु॒राव्णो॑देवरि॒षस्पा॑हि ॥ १८ ॥ स॒मु॒द्रेते॑ ॥ स॒मु॒द्रेते॒हृद॑यम॒प्स्व॒न्तः स॒न्त्वा॑वि॒श॒न्त्वो॒षधी॑रु॒ताप॑ः ॥ सु॒मि॒त्रि॒यान॒ऽआ प॒ऽओष॑धयः स॒न्तु॒दु॒र्मि॒त्रि॒यास्तस्मै॑स॒न्तु॒यो॒ऽस्मान्द्वेष्टि॒यञ्च॒व॒य

अवभृथनिचुम्पुणव्याख्यातः इयांस्तुविशेषः । अयक्षीतियजतेरिहरूपम् पूर्ववच्चक्रतुयागे अयाजिषमिति ॥ १८ ॥ समुद्रेते । द्विपदाविराट् । सुमित्रियानइत्यपोऽञ्जलिनाआदाय दुर्मित्रिया-

इतिद्वेष्यं प्रतिसिञ्चति ॥ १९ ॥ द्रुपदादिव । अनुष्टुप् अब्देवत्यावा सोपप्लवनीया । द्रुमनयःपदः द्रुपदः पादुकाउच्यन्ते । तथाचयास्कः । कनीनके विद्रवेन वेद्रुपदइति । मुमुचानः यथाद्रु- ममया त्पादात् मुच्यमानः पुरुषःतज्जैर्दोषैः असंवध्यमानःपृथग्भवेत् । यथाच स्विन्नःप्रस्विन्नः पुरुषःस्नातःमला त्पृथग्भवेत् । प्रस्विन्नस्यहिकृत्स्नो मलउपैति । यथाच पूतंपवित्रेण कम्ब-

न्द्रिष्म्मः ॥ १९ ॥ द्रुपदादिवमुमुचानःस्विन्नःस्नातोमलादिव ॥ पूतम्पवित्रेणेवाज्ज्यमापः शुन्धन्तुमैनसः ॥ २० ॥ उद्वयम् ॥ उद्वयन्तमसस्परिस्वः पश्यन्तऽउत्तरम् ॥ देवन्देवत्रासूर्य्यमगन्म्मज्ज्योति-

लमयेन आज्यंपूतंपृथग्भवेत् कीटिकातः । एवमापः शुन्धन्तुपृथक्कुर्वन्तु मामेनसः पापात्सका- शात् ॥२०॥ उत्तरति । उद्वयम् अनुष्टुप्सौरी । उदः अगन्मआख्यातेनसंवन्धः । उदगन्म उद्गताः स्मवयन् तमसस्परि । तमसोधि तमोवज्जलादस्माल्लोकात् । स्वः स्वर्गंलोकम्पश्यन्तः । उत्तरम्उ- द्गततरमस्माल्लोकात् । ततोपि देवंसूर्यं देवत्रा देवेषु उदगन्मज्योतिः । उत्तमं सर्वेभ्योज्यो

तिर्यः ॥२१॥ (१) आहवनीयमुपतिष्ठते। अपो अद्य पङ्क्तिराग्नेयी। योऽहम् अपः अद्यास्मिन्नहनि अनुचारिषम्। अनुचरितवानस्मि अनेनावभृथकर्मणा। यस्माहम् अनेनरसेनसमसृक्ष्महि। संसृ-

क्तमम्॥ २१ ॥ अपोऽअद्य ॥ अपोऽअद्यान्न्वचारिषᳯरसेनसमसृक्ष्महि ॥ पयस्वानग्नऽआगमन्तम्मासᳯसृज वर्चसाप्रजयाचधनेन च ॥ २२ ॥ एधोसि ॥ एधोस्येधिषीमहिसमिदसितेजोसितेजोमयिधेहि ॥ समाववर्त्तिपृथिवीसमुषाःसमुसूर्यः ॥ समुविश्वमिदञ्जगं

इष्टवानस्मि। यश्चाहम् पयस्वान् उदकवान्सन्। हेअग्ने आअगमम् आगतवानस्मि। तंमामागत वन्तंसक्तम् संसृज वर्चसाप्रजयाचधनेनच ॥२२॥ (२) समिधमादत्ते। एधोसि एधःसमिन्धनमस्याग्नेः।

(१) का० आहवनीयमुपतिष्ठतेपो अद्येति। यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते।

(२) का० एधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति यजमानः एधोऽसीति मन्त्रेण समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाग्नौ दधाति।

एवंचेत् अतस्त्वां समिन्धनमुपादाय एधिषीमहि । आदधाति समिर्दास । यतश्च समिन्धनमस्याग्नेः तेजश्चासिअग्नेः । दाह्यसंयोगेनाग्निर्ज्वलतीत्येतदभिप्रायम् । अतस्त्वांब्रवीमि । तेजोमयिधेहि जुहोति । समाववर्ति । गायत्री यस्मात्समावर्ततेनश्वरत्वादियंपृथिवी । यस्माच्च समावर्ततेऽपाः । यस्माच्च समावर्ततेएवंसूर्यः । यस्माच्चसमावर्तते एवंविश्वम् द्दष्टंजगत् जङ्गमादि । अतोवैश्वा-

त् ॥ वैश्वानरज्योतिर्भूयासंविभून्कामान्व्यश्नवैभूःस्वाहा ॥ २३ ॥ [१०] अभ्यादधामि ॥ समिधमग्नेव्रतपतेत्वयि ॥ व्रत

नरस्यज्योतिः भूयासम् । वैश्वानरः परंब्रह्मेत्याहुरौपनिषदिकाः । विभून् कामान्व्यश्नवैव्य-श्नुयाम । भूःभुवनमात्राभिसंबन्धेन सुहुतमस्तु ॥ २३ ॥ (१) सौत्रामण्यारंभे यजमानआहवनीये तिस्रःसमिधोभ्यादधाति । तिसृभिरनुष्टुब्भिराग्नेयीभिः । प्रथमाव्रतग्रहणीया । यामेताम् अभ्यादधामि समिधम् हेअग्ने व्रतपतेत्वयि । अनया व्रतञ्चश्रद्धाञ्च उपगच्छामि । ततःइ-

(१) का० अभ्यादधामीति प्रत्यृचामाहवनीये तिस्रः समिधोऽभ्यादधाति । सौत्रामण्यादावादितेरिष्टिं समाप्य त्रिपश्वर्थमा-हवनीयदक्षिणाग्नी विहृतयाग्न्यन्वाधानं ब्रह्मवरणं च कृत्वाहवनीये यजमानस्तिस्रः समिधः प्रत्यृचमादधाति ।

न्धेत्राम् अहन्दीचितःसन् ॥ २४ ॥ यत्रब्रह्म । यत्रब्रह्मवमूर्तिमत् चत्रञ्च । सम्यंञ्चौ समीची इतिप्राप्तेलिङ्गव्यत्ययः । चरतःसहअवियोगेन तंलोकं पुण्यम्प्रज्ञेषं प्रज्ञानंवा प्राप्ताभवतीत्यतः तँल्लोकगमनंप्रार्थ्यते । यत्रदेवाःसहाग्निनाचरन्ति ॥ २५ ॥ यत्रेन्द्रः । यत्रइन्द्रश्च वायुश्च सम्यं-

ञ्चंश्श्रुद्दाञ्चोपैमीन्धेत्वांदीचितोऽअहम् ॥ २४ ॥ यत्त्रब्रह्मं ॥ चत्तुच ञ्चंसम्म्यञ्चौचरंतः सह ॥ तँल्लोकम्पुण्यम्प्रज्ञेषंज्यत्रंदेवाः सहा ग्गिनना ॥ २५ ॥ यत्रेन्द्रंः ॥ यत्रेन्द्रश्चव्वायुश्चंसम्म्यञ्चौचरंतःस ह ॥ तँल्लोकम्पुण्यम्प्रज्ञेषंज्यत्रसेदिन्नंव्विद्यतें ॥ २६ ॥ अंशुनां ते ॥ ऽअंशुःपृंञ्च्यताम्परंषापरंः ॥ गुन्धस्तेसोमंमवतुमदांयुरसोऽअ

चौसंगतौचरतःसहअवियुक्तौ । तंलोकम्पुण्यं प्राप्नुयाम् । यत्रसेदिर्नविद्यते । अन्नलाभनिमित्तं सदनं । कातर्यात्सेदिः ॥ २६ ॥ अं०शुनाते । द्वितीयासुरासन्धानेनुष्टुप । सोमस्यांशुनातेतवहे-

सुरे अंशुः पृच्यतांसंपृच्यतांसंमृज्यताम् परुषाचपरुः। पर्वणाचपर्वसंपृच्यताम्। एवं चक्रत्त्वा गन्धस्तवसोममवतु संपृणक्तुसमालिङ्गताम्। मदायचरसः अच्युतः अनश्वरः आलिङ्गताम्॥ २७॥ पूतामादत्ते। सिञ्चन्तिपरि। अनुष्टुप्सौमीऐन्द्रीवा। सिचन्तियाम् आचामभावमुपगताम्। आचामोभक्तमण्डः। परिषिञ्चन्ति पयः प्रभृतिभिः। उत्सञ्चन्तिचग्रहैः। पुनन्तिचयाङ्गोवाल

च्युंतऽ ॥२७॥ सिञ्चन्ति * परिं॥ षिञ्चन्त्युत्सिंञ्चन्तिपुनन्तिंच ॥ सु रांयैबुभ्रैमदेंकिन्त्वोवंदतिकिन्त्वऽ ॥ २८ ॥ धानावंन्तङ्करम्भिणंम् ॥ धानावंन्तङ्करम्भिणंमपूपवंन्तमुक्थिनंम्॥ इन्द्रंप्प्रातर्ज्जुंषस्वनंऽ ॥२९॥

पवित्रहिरण्यादिभिः। तस्यैसुरायैवभ्रैभ्रुवर्णायै। षष्ठ्यर्थेचतुर्थ्यौ। मदेवस्थितः इन्द्रः। किन्त्वोवदतिकिन्त्वः। किन्त्वइतिवदति किन्त्वंकस्यत्वंब्रूहीतिवदति॥ २८॥ धानावन्तंकरंभि-णम्। ऐन्द्रीगायत्री। प्रातः सवनेपुरोडाशानांपुरोनुवाक्या। धानावन्त्तं धानाभिः संयुक्तं करंभिणंकरम्भेणसंयुक्तम्। अपूपवन्तम् अपूपेनसंयुक्तम्। उक्थिनंवचनवन्तं स्तुतिमन्तंभागम्

* परेश्वसिञ्चतेः परिरुपसर्गाच्चपरः सिञ्चतेः सकारःषकारमापद्यते। इतरनेनसूत्रेणपरिसिञ्चती तत्रसकारस्यषकारादेशोवि-धीयते प्रा० अ० २ सू६४।

हेइन्द्र । प्रातः सवनेजुषस्वसेवस्वनःअस्माकम् ॥ २९ ॥ (१) बृहदिन्द्राय । ऐन्द्राबृहत्यागायत्तीति-साम्नद्वयंयोनिः बृहत्सामइन्द्रायगायत । उपशब्दयतहेमरुतः । ऋत्विजोवामरुतः । वृत्रहन्तमम् वृत्रंप्रति अतिशयेनहन्तिगच्छतीतिवृत्रहन्तमः । एवमेवव्याख्येयम् येनैव पदकारःपदंचक्रे । वृत्रहन्तममितिमकारान्तावग्रहणम् । अथकोर्थः पाप्मानंप्रतिअतिशयेनहन्तारं सामगायतीति ।

बृहदिन्द्राय॥ गायतमरुतोवृत्रहन्तमम्॥ येनज्योतिरजनयन्नृता वृधोदेवन्देवायजागृवि ॥३०॥ अध्वर्योऽअद्रिभिः ॥ सुतꣳसोमं

येनसाम्नाज्योतिः अजनयन् । ऋतावृधः । सत्यवृधोवायज्ञवृधोवा । इन्द्रस्य । यद्वा । ऋता-वृधोदेवाः । कथंभूतं ज्योतिरजनयन् । देवंदात । देवायइन्द्रायदातुः । जागृविजागरण-शीलम् स्वाधिकारावहितचितम् ॥ ३० ॥ ब्रह्मानुमन्त्रणम् अध्वर्य्योअद्रिभिः । ऐन्द्रीगायत्री । हेअध्वर्य्यो अद्रिभिः ग्रावभिः सुतमभिषुतंसोमम् पवित्रेआनयआसिञ्च । ततः पुनाहिपुनीहि

(१) का० ऐन्द्रां बृहतीं गायति । अध्वर्युप्रेषितो ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां बृहत्यां साम गायति इन्द्रदेवता बृहती नृमेधपुरुषमेधदृष्टा ।

इन्द्रायइन्द्रस्य । पातवेपानार्थम् ।। ३१ ॥ (१) त्रयस्त्रिंशंवसाग्रहंग्रह्णाति । योभूतानाम । पंक्तिः । सोमप्रवादः । योभूतानांचतुः प्रकाराणाम् अधिपतिः । यस्मिंश्चलोकाअधिउपरिश्रिताः । स्थिताः ।

म्युवित्त्व ऽआनंय ॥ पुनाहीन्द्रांयुपातंवे ॥३१॥ [८] योभूतानांम् ॥ योभूतानामधिंपतिर्य्यस्मिँल्लोकाऽअधिंश्रिताः ॥ यऽईशेंमहुतोमहाँस्तेनंगृह्णामित्त्वामुहम्मयिंगृह्णामित्त्वामुहम् ॥ ३२ ॥ उपयामगृंहीतोस्युश्विभ्यांन्त्वासरंस्वत्यैत्त्वेन्द्रांयत्त्वासुत्त्राम्मणं ऽ एषतेयोनिंरुश्विभ्यांन्त्वासरंस्वत्यैत्त्वेन्द्रांयत्त्वासुत्त्राम्मणें ॥ ३३ ॥ प्राणुपामें ॥

यश्च ईशेमहतः विकारजातस्य । स्वयंचमहान् । तेनगृह्णामित्वाम् अहम् ॥ ३२ ॥ उपयामगृहीतोसीतिव्याख्यातम् ॥ ३३ ॥ ऋत्विजः प्राणभक्षंभक्षयन्ति । प्राणपाइति द्वाभ्या-

(१) का० त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति। प्रागभिषेकात् सीसेन तन्त्रमिति षोडशर्ग्भिर्द्वात्रिंशद्वसाग्रहाः

मनुष्टुवुपरिष्टाद्बृहतीभ्याम् । प्राणादिपरिचयाय । यस्त्वंप्राणपाः ममअसि अपानपाश्चक्षुष्पाश्च श्रोत्रपाश्चमे । वाचश्चमेविश्वभेषजः । सर्वभेषजकारी । मनसश्चासिविलायकः । लीङ्श्लेषणे सर्वकरणेषु संश्लेषकः ॥ ३४ ॥ किञ्च । अश्विनकृतस्यते । नकारउपजनः करोतिर्दर्शनार्थः ।

ऽअपानपाश्चक्षुष्पाःश्रोत्रपाश्चमे ॥ व्वाचोमेंव्विश्वभेषजोमनसो सिव्विलायकः ॥ ३४ ॥ अश्विनंकृतस्यते ॥ अश्विनंकृतस्यतेसर स्वतिकृतस्येन्द्रेणसुत्राम्णाकृतस्य ॥ उपहूतऽउपहूतस्यभक्षया मि ॥ ३५ ॥ [४] समिद्धऽइन्द्रः ॥ समिद्धऽइन्द्रऽउषसामनीकेपुरो

अहष्टस्यते । सरस्वतिहष्टस्यते इन्द्रेणसुत्राम्णा हृष्टस्यते । उपहूतश्चाभ्यनुज्ञात एताभि र्देव-ताभिः उपहूतस्यचसोमस्य ऋत्विग्भिःभक्षयामि ॥३५॥ समिद्धइन्द्रः । इतउत्तरं होत्रमैत्रावरुणंच ।

तेषां संस्त्रवैर्यजमानाभिषेकः कृतः ततोऽध्वर्युर्यो भूतानामिति सार्धकण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशवसाग्रहमार्षभखुरेण गृह्णाति आत्मवादिनो ग्रहदेवत्या कौण्डिन्यदृष्टा पङ्क्तिः ।

सौत्रामण्याः आश्वमेधात् । तत्रैन्द्रस्यपशोरेकादशयाजाः तत्रैतात्र्यायोज्या ऐन्द्र्यस्त्रिष्टुभः । यास्तुआप्रीदेवताद्रव्यः तनूनपात् नराशंसः । इडः । वर्हिः । द्वारः । उषासानक्ता दैव्याहोतारा तिस्रोदेवीः त्वष्टावनस्पतिः स्वाहाकृतयइति । तायथायोगं विशेषणत्वेनव्याख्यायन्ते । द्विस्थानइन्द्रोत्रस्तूयते । यःसमिद्धः संदीप्तः आदित्यानांत्वमिन्द्रः उषसामनीकेमुखेउषसांहियच्चमुखं तत्रभगवानादित्योवतिष्ठते । पुरोरुचा अग्रतोगामिन्यादीप्त्या । वाब्रुधानइतिसंवन्धः । पूर्व--

रुचांपूर्वकृद्वावृधानः॥ त्रिभिर्देवैस्सविंशताव्वज्रबाहुर्ज्जघानव्वृत्रं व्विदुरोव्ववार ॥ ३६ ॥ नराशꣳसुंप्रति ॥ नराशꣳसुंप्रतिशूरोमि

कृच्च । पूर्वांदिशंकरोति । तदुदयोपलक्षिताहि पूर्वादिक्संभवति । सएवमध्यस्थानःसन् त्रिभिर्देवैःसहितः वज्रवाहुः वज्रपाणिः जघानवृत्रं मेघम् विदुरोववार । हत्वाचवृत्रं विविधान्विवृतान्अकरोत् । विदुरः द्वाराणिस्रोतांसि तस्यैवमेघस्य । दोरशब्दस्यदुरइतिछान्दसंसंप्रसारणम् ॥३६॥ नराशंसः । एकस्यामेव ऋचिनराशंसः तनूनपान्नाप्रीणामनुवाके । व्यवहितपदप्रायोयंमन्त्रः । यःशूरः इंद्रःसन् नराशंसः । यस्मयज्ञोभवति नराअस्मिन्नासीनाशंसन्तीति । प्रति । प्रति-

मिमानोमिमीतेमिमान:प्रतिगणयन् यज्ञस्यधामस्थानम्गोप्रभृतिपशुसंबन्धिनीभिः वपाभिःवपावान् हिरण्यैर्वपापूर्णैः यश्चाधानभूतैःचन्द्री । चन्द्रमितिहिरण्यनाम यश्चशूरइन्द्रः तनूपात्व्रतंभवति । मधुनामधुस्वादेन घृतेनसमञ्जन् हवींषि । गौश्चतनूरुच्यते। ततोऽस्याम्भोगास्तसद्भाः पयोजायते पयः-सम्राज्यञ्जायतइति । तंशूरमिन्द्रंयजमानोयजति प्रचेताःप्रकृष्टज्ञानः ॥३७॥ ईडितोदेवैः । ईडित

मा॑नस्तनूनपात्प्रतिं॑यज्ञस्य॒धाम॑ ॥ गोभि॑र्वृपावा॑न्मधु॑नासम॒ञ्जन्हि॑रंण्यैश्चन्द्रीयंजतिप्रचे॑ताः ॥ ३७ ॥ ईडि॒तोदे॒वैः ॥ ईडि॒तोदे॒वैर्हरि॑वा२ँऽअभि॒ष्टिरा॒जुह्वा॑नोह॒विषा॒शर्द्ध॑मानः ॥ पुर॒न्दरोगो॑त्र॒भिद्व॒ज्रंबाहुरायां॑तुय॒ज्ञमुपं॑नोजुषा॒णः ॥ ३८ ॥ जुषा॒णोबर्हिः ॥ जुषा

पूजितोदेवैः हरिवान् । हरीइन्द्रस्याश्वौतदभिप्रायोमन्त्रः । वर्णाश्रिप्रायोवा । अभिष्टिः । अभिगमनवान् अन्वेषणवान्वा । आजुह्वानःआह्वयमानः हविषा निमित्तभूतेन । शर्द्धमानःअभिवलायमानः शर्द्धइतिवलनाम । पुरन्दरइतिपुरांदारयिता । गोत्रभित् मेघान्भिनत्तिवृष्ट्यर्थम् । वज्रबाहुःयःस

आयातु यज्ञमुपनोजुषाणः । यज्ञंनःसंबन्धिनमुपसेवमानः ॥ ३८ ॥ जुषाणोवर्हिः । जुषाणःसेवमानः वर्हिः । हरिवान्हरीअश्वौताभ्यांसंयुक्तः नःअस्माकम् इंद्रःप्राचीनंप्रागञ्चनम् सीदत्सीदतु-आस्ताम् प्रदिशाःउपदेशेन । पृथिव्याःदेवयजनत्वेन उरुप्रथाः । उरुविस्तीर्णंप्रथनमस्येत्युरुप्रथाः । इंद्रविशेषणमेतत् । वर्हिर्विशेषणान्युत्तराणि । प्रथमानं स्योनंसुखरूपम् आदित्यैःअक्तंवसुभिश्च ।

णोबुर्हिर्हरिवान्नुऽइन्द्रं÷प्प्राचीनंᳪसीदत्प्प्रदिशांपृथिव्याः ॥ उरुप्प्रथाःऽप्प्रथमानᳪस्योनमादित्यैरुक्तँव्वसुभिःऽसुजोषाःऽ ॥ ३९ ॥ इन्द्रुन्दुर÷ ॥ कुवुष्ष्योधावमानाव्वृषाणंय्यन्तुजनंयःऽसुपत्नीःऽ ॥ द्वारोदे

वर्हिषांजनमन्ते आदित्यावसवश्चसन्ति तदभिप्रायमेतत् । संवर्हिरक्तांहविषाघृतेनसमादित्यैर्वसुभिरित्ययंमन्त्रः । सजोषाः सहप्रीयमाणः । इंद्रविशेषणमेतत् ॥ ३९ ॥ इंद्रन्दुरः । संप्रसारणंछान्दसम । यज्ञगृहद्वारः कवष्यः । कुषनिष्कर्षे कुषिताःससुषिराः । धावमाना.आदरवत्यः वृषाणम्वर्षितारम्यन्तु । जनयःसुपत्नीः लुप्तोपमानमेतत् । जायाइवशोभनपत्न्यः । अथेन्द्रसंगतिं

प्राप्य यज्ञगृहद्वार: । देवी: । अभित:इतश्चेतश्च । विश्रयन्तांविश्रियन्ताम् सुवीराऋत्विग्भि: वीरमिंद्रंप्रतिप्रथमाना: पृथ्व्योभवन्त्य: । महोत्सवै: ॥ ४० ॥ उषासानक्ता । उषाआदित्यप्रभा-नक्तारात्रि: । उषाश्चरात्रिश्च बृहतीमहत्यौ । बृहतंमहान्तम् पयस्वतीउदकवत्यौ अवश्यायवत्यौ । सुदुघेसाधुदोहनेशूरमिन्द्रम् । तन्तुन्ततम् लुप्तोपमानमेतत् । तन्तुमेवततंपटार्थंसूत्रं प्रसारितमिव

वीरभितोव्विश्श्रयन्ताᳬंᳫसुवीरांव्वीरम्प्रथमानामहोभिः ॥४०॥ * उषा सानक्ता ॥ बृहतीबृहन्तम्पयस्वतीसुदुघेशूरमिन्द्रम् ॥ तन्तुन्तत म्पेशसासंव्वयन्तीदेवानान्देवंय्यजतःसुरुक्मे ॥ ४१ ॥ दैव्यामिमाना ॥

पेशसा विचित्ररूपेणसूत्रेण । संवयन्तीसंग्रथयन्त्यौ । देवानांदेवमिन्द्रम्यजत:संगतंकुरुत: पुन-र्घट्टयतइत्यर्थ: । सुरुक्मे सुरोचने ॥ ४१ ॥ दैव्यामिमाना । व्यवहितपदप्रायोमंत्र: । दैव्यौहोतारौ

---

* उषमहोभिर्नक्तमीकारो कार नकारेभ्य: ११९ । उषइत्यस्यकृस्वोदीर्घं मापद्यते महोभिरित्यादि षुपरेषु प्रा० अ० २ । सू० इत्यनेन उषासानक्तेत्यत्रदीर्घ: ।

अयंचाग्निः असौचवायुर्मध्यमः । दैव्यौहोतारौ मिमानौनिर्मिमाणौयज्ञे । मनुषइतितद्धितलोपः वीप्सायाश्चमनुष्यस्ययजमानस्य । पुरुत्राबहुप्रकारम् । प्रथमौमानुषाद्धोतुः । सुवाचासाधुवाचौ । मूर्द्धनिप्रधानाङ्गेयज्ञस्य । इन्द्रंमधुना अन्नसहितं दधानास्थापयन्तौ । प्राचीनम् आहवनीया-ख्यंज्योतिः । हविषात्रधातः वर्द्धयतः ॥४२॥ तिस्रोदेवीः। यास्तिस्रोदेव्योहविषाआज्येन वर्द्धमानाः

मनुंषऽपुरुत्राहोतांराविन्द्रम्प्रथमासुवाचां ॥ मूर्द्धन्यज्ञस्यमधुंनादधानाप्प्राचीनञ्ज्योतिर्हविषांवृधातऽ ॥ ४२ ॥ तिस्रोदेवीः ॥ तिस्रोदेवीर्हविषावर्द्धमानाऽइन्द्रञ्जुषाणाजनयोनपत्नीःऽ ॥ अच्छिन्नन्तन्तुम्पयंसासरंस्वतीडांदेवीभारंतीविश्वतूर्त्तिःऽ ॥४३॥ त्वष्टादधत् ॥

इन्द्रंजुषाणाः सेवमानाः । जनयोनपत्नीः जायाइवपत्न्यः आसते । ताअच्छिन्नन्तन्तुम् अवि-स्रस्तयज्ञम् पयसाहविषाकुर्वन्तु । कतमास्तास्तिस्रोदेव्य इत्यतआह । सरस्वतीचइडाच देवी-दानादिगुणयुक्ता भारतीआदित्यप्रभा । विश्वतूर्तिः सर्वतः तूर्णंयायिनी । आख्यातमन्त्वना-

स्यतोध्याहृतम् ॥ ४३ ॥ त्वष्टादधत् त्वष्टातक्षतिः करोत्यर्थस्य । यस्त्वष्टादधत् धारयत्शुष्मं बलम् इन्द्रायइन्द्रार्थम् । वृषोसेक्ता । कथंभूतस्त्वष्टाअपाकः । पाकइतिप्रशस्यनाम । नविद्यतेय- स्मात्वष्टुरन्यःपाकःप्रशस्यसःअपाकः । नञोस्त्यर्थानांबहुव्रीहि र्वाक्योत्तरपदलोपश्चेतिसमासः । अचिष्टुः अचितस्यानशरीरः अञ्जनशीलोवा । यशसेच इन्द्राय । पुरूणिवहूनिभेषजानिश्र-

त्वष्टादधच्छुष्ममिन्द्रायवृष्णेऽपाकोऽचिष्टुर्यशसेपुरूणि ॥ वृषायज न्वृषंणम्भूरिरेतामूर्द्धन्न्यज्ञस्यसमंनक्तुदेवान् ॥ ४४ ॥ वनस्पति रवंसृष्टः ॥ वनस्पतिरवंसृष्टोनपाशैस्त्मन्न्यांसमञ्जञ्छमितानदे

करोदितिशेषः । वृषासेक्ता यष्टायजन् वृषणंसेक्तारमिन्द्रम् भूरिरेताः सर्वजनकः त्वष्टा । समूर्द्धनियज्ञस्यआहवनीयेसम् अनक्तुभक्षयतु हविः सहितेनाजिरनदेवान् अनक्तिर्भोजनार्थः । आहवनीयात्मनावस्थितान् भोजयतुदेवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ वनस्पतिरवसृष्टः वनस्पतिर्यूपः अव- सृष्टोनअभ्यनुज्ञातइव पाशैर्बद्धमध्वर्युणापशुम् आत्मन्याआत्मना समञ्जन् सङ्गमयतुसम्बध्नातु ।

कथमिव । शमितानदेवः । यथाशमितादेवः अपापः पशुवद्गमात्मनासंगमयेत् एवम् । किञ्च । इंद्रस्यजठरमुदरम् हव्यैःपृणानःपूरयन् । स्वदातियज्ञं समनक्तुयागम् मधुना-चरसेनघृतेनच ॥ ४५ ॥ स्तोकानामिन्दुम् । वपास्तोकानां संवन्धिनमिन्द्रम प्रतिसोमम्प्रतिपशोः

वः ॥ इन्द्रस्यहव्यैर्ज्जठरम्पृणानःस्वदातियज्ञम्मधुनाघृतेन ॥४५॥

स्तोकानामिन्दुम्॥ स्तोकानामिन्दुम्प्रतिशूरऽइन्द्रो *वृषायमाणोवृषभस्तुराषाट् ॥ घृतप्प्रुषामनसामोदमानाःस्वाहादेवाऽअमृतामादय

सोमसंस्तवस्तदभिप्रायमेतत् । गमनायशूरःविक्रान्तः । इन्द्रोवृषायमाणः वृषइवआचरन् । वृषभःसर्वलोकवासकृत् । तुराषाट् तूर्णंसहतेअभिभवतीतितुराषाट् । सइंद्रःस्वाहा कृति-भिर्मंडिताम् तृप्यन्तुइत्यनुषङ्गः । घृतप्रुषाच घृतावयवेनच । मनसामोदमानाः हृष्यन्तः । स्वाहा-

---

* अथोदारिथ शोच पनय सादयर्जु वृष शलुसलच्माधारातंत्र तभवत यकारे। अथैतत्रादिक्रस्वायकारे परेदीर्घमापद्यते वृषाय माणे तत्रवदीर्घोभवति प्रा० अ० ३ । सू। ११३ ।

अविभक्तिकोनिर्देशः । स्वाहाकृतिर्देवाः अमृताः अमरणधर्माणः मादयन्तामतृप्यन्तु ॥ ४६ ॥
आयातु । षट्त्रिष्टुभः । ऐन्द्रस्यपशोर्वपापुरोडाशपशूनांयाज्यानुवाक्याः । आयातुआगच्छतु इन्द्रः
अवसे अवनायतर्पणाय रक्षणायवा । उपनःसमीपेस्माकम् आगच्छतु । ततश्च इहास्माभिः
स्तुतः सधमात् सहमदनः सहभोजनः अस्तु । शूरोविक्रान्तः । वाहधानः वर्द्धमानः स्ववलोः ।

न्ताम् ॥ ४६ ॥ [११] आयातु ॥ आयात्विन्द्रोवसऽउपनऽइहस्तु
तःसंधमादस्तुशूरः ॥ वावृधानस्तविषीर्य्यस्यपूर्व्वीर्द्यौर्न्नक्षुत्रमभि
भूतिपुष्यात् ॥४७॥ आनः ॥ आनुऽइन्द्रोदूरादानऽआसादभिष्टि

तविषीर्यस्यपूर्वीर्द्यौर्न । तविषीतिवलनाम । तवतेर्वृद्धिकर्मणः । यस्येन्द्रस्यवलानिपूर्वाणि हत्व-
वधादीनिवलानिद्यौरिवोच्चैः कथ्यन्ते । यश्चास्मदीयंक्षत्रम् । अभिभूति अभिभवितृअभिभवनशीलम
पिपुष्यात् । पुष्णातिसआयात्विति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥ आनइन्द्रः । आउपसर्गोयासदित्ययंसंबध्यते ।
आयासत् आयातु नः अस्माकम् इन्द्रः दूरात् द्युलोकादेः । आनआसात् । आयासच्चअस्मा-

कम् आसादित्यन्तिकनाम । आगच्छतुचास्माकंसमीपात् । यद्यपिदूरेयद्यप्यन्तिकइत्यर्थः । अभिष्टिकृत् अभिलषितपदार्थकारी । अवसे अवनायअन्नायवा । उग्रः अतिविषमः । एत्यच । ओजिष्ठेभिः । अजस्वितमैः बलैरुपेतः । नृपतिः वज्रबाहुः सङ्गेसंग्रामे । समत्सुएतदपिसंग्रामनाम । एकस्मिन्सङ्ग्रामे बहुषुच युगपदुपस्थितेषु । तुर्वणिः तूर्णवनिः तूर्णसम्भक्ता ।

क्षदवंसेयासदुग्रः ॥ ओजिंष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुःसङ्गेसमत्सुतुर्वणिःपृतन्यून् ॥ ४८ ॥ आनंः ॥ आनऽइन्द्रोहरिंभिर्य्यात्वच्छांर्वाचीनोवंसेराधंसेच ॥ तिष्ठातिवज्रीमुघवांविरप्शीमंयुज्ञमनुनोवाजंसातौ ॥ ४९ ॥ त्रातारमिन्द्रम् ॥ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रᳬहं

पृतन्यून्संग्रामयतः शत्रून् ॥ ४८ ॥ आनइन्द्रः । आयातु नः अस्मान् अभिइन्द्रः । हरिभिःहरितवर्णैः अच्छ । अच्छाभेरथैंसचास्मानभ्येत्य । अर्वाचीनः । अर्वागञ्चनः अवसेअन्नायराधसेधनायच दानार्थम् । एत्यच । तिष्ठातितिष्ठतु । वज्रीमघवान् धनवान् । विरप्शी

विरमणशील: । इमंयज्ञम् अनुप्रति । नः अस्माकम् वाजसातौ अन्नसंभजनेनिमित्तभूते ॥ ४९ ॥ त्रातारमिन्द्रम् । त्रातारम् रक्षितारम् इन्द्रं यतः कथयन्ति । अवितारं चयतः इन्द्रं कथयन्ति । हवेहवेसुहवम् । आह्वानेआह्वाने शोभनाह्वानमिन्द्रं यतः कथयन्ति । शूरं-विक्रान्तमिन्द्रं यतः कथयन्तिजनाः । अतः ह्वयामि शुक्रं शक्रम् इन्द्रंतमहम् । पुरुहूतं-

वंहवेसुहवꣳ शूरमिन्द्रम् ॥ ह्वयामिशक्रम्पुरुहूतमिन्द्रꣳस्वस्ति नोमघवाधात्विन्द्रः ॥ ५० ॥ इन्द्रः सुत्रामा ॥ इन्द्रःसुत्रामास्ववाꣳ ॥ ऽअवोभिःसुमृडीकोभवतुविश्ववेदाः ॥ बाधतान्द्वेषोऽअभयङ्कृणोतुसुवीर्यस्यपतयःस्याम ॥ ५१ ॥ तस्यंवयम् ॥ तस्यवय

वज्रभिराहूतम् । सचाहृतः सन् । स्वस्तिनः अविनाशमस्माकम् मघवाधनवान् धातुदधा-तुइन्द्रः ॥ ५० ॥ इन्द्रः सुत्रामा । इन्द्रः साधुत्राणः स्ववान् धनवान् । अवोभिः अन्नैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु । विश्ववेदाः सर्वधनः । किञ्च बाधताम् अपगमयतु द्वेषः दौर्भा-

ग्यम् अभयंकृणोतुकरोतु। तत्प्रसादाच्च सुवीर्य्यस्यधनस्यपतयः स्याम ॥ ५१ ॥ तस्यवयम्। तस्येन्द्रस्यसुत्राम्णः वयंसुमतौकल्याणमतौस्याम। यज्ञियस्ययज्ञसंपादिनः। अपि किञ्च। भद्रेभन्दनीये सौमनसेकल्याणमनसिस्यामवयम्। ततोनुग्राह्यवुद्धौवर्त्तमानानामस्माकम्। ससुत्रामाशोभनत्राणः। स्ववान्धनवान् इन्द्रः अस्मेअस्मत्तः आराच्चित् दूरादपि द्वेषः दौर्भा

६ सुमतौयज्ञियस्यापिंभुद्रे सौमनुसेस्याम ॥ ससुत्रामास्ववाऽ ॥ इन्द्रोऽअस्मेऽआराच्चिद्द्वेषंःसनुतर्य्युयोतु ॥ ५२ ॥ आमन्द्रैः ॥ आ मन्द्रैरिन्द्रहरिभिर्य्याहिमयूररोमभिः ॥ मात्वाकेचिन्नियमन्निवन्नपा

ग्यम् तत्रवर्तमानम् सनुतरिति। निर्लीतान्तर्हितनाम अन्तर्हितंकृत्वायुयोतु। यद्वा दूरेवर्तमानं प्रकटंकृत्वा युयोतुपृथक्करोतु ॥ ५२ ॥ आमन्द्रैः। वृहत्यैन्द्री। आयाहि मंद्रैःमन्दनीयैः हेइंद्र हरिभिःहरिद्वर्णैःअश्वैः मयूररोमभिः। वभ्रवोह्यश्वाः। किञ्च मात्वाकेचिन्नियमन्निवन्नपाशिनः। माच त्वामागच्छन्तंकेचिन्निवध्नन्तु। कथमिव। विरितिशकुनिनाम

शकुनिमिवपाशप्रतिवन्धकाश्राखेटकिनः । अथकेचित्परिपन्थिनोभवेयुः । अतिधन्वेवतान् इहि । अतित्यतान् एहिश्रागच्छ । कथमिव धन्वइव । यथाधन्वनिरुदकदेशं परित्यज्य अन्यतममागच्छेयुः एवमागच्छेति ॥ ५३ ॥ एवेत् । ऐन्द्रीत्रिष्टुप् यमेवमनेनप्रकारेण । इत्-

शिनोतिधन्न्वेवताँ२ ॥ ऽइहि ॥ ५३ ॥ एवेत् ॥ एवेदिन्द्रँवृषणम्व ज्ज्रबाहुँ व्वसिष्ठासोऽअभ्यर्च्चन्त्यर्कैः ॥ सनस्तुतोव्वीरवद्धातुगोमद्यू यम्पातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ५४ ॥ [८] समिद्धोऽअग्निः ॥ समि

पादपूरणः । इन्द्रं वृषणं वर्षितारंवज्रबाहुं वसिष्ठासः वसिष्ठस्यापत्यानिवहूनि । यद्वा वस्तृत माऋषयः । अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति अर्कैःमन्त्रैः । सनःसोस्मभ्यम् स्तुतःवीरवत् साधुपुत्रसंयुक्तम् धातुददातुधनम् । गोमच्चगोसंयुक्तम् । एवंत्रिभिःपादैरिन्द्रमभिष्टुत्य । अथेदानींयेयाजयन्ति-तानाह यूयं पातपालयत स्वस्तिभिरविनाशैः सदाकालंनोस्मान् ॥ ५४ ॥ (१) इतउत्तरं त्रिपशुः

(१) का० आप्रियस्य समिद्धो अग्निरश्विनेति । समिद्ध इत्याद्या द्वादशानुष्टुभः चकारात्त्रिपशोः प्रजाजयाज्यः इति सूत्रार्थः ।

आश्रध्यात् तत्रद्वादशस्योनुष्टुभोश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । समिद्धःसन्दीप्तोग्निः हविःक्षपणासमर्थः । हेअश्विनौ । किञ्च तप्तोघर्मःप्रवर्ग्यः विराट्चसोमोभिषुतः । किञ्च दुहेप्रपूरयतिच धेनुःसरस्वती । सोमं शुक्रंशुक्लम् इह इंद्रियंवीर्यम् ॥ ५५ ॥ अश्विनावध्वर्यूतयोर्होताकथयति यज्ञ-

द्धोऽअग्निरश्विनातप्तोघर्म्मोविराट्सुतः ॥ दुहेधेनुःसरस्वतीसोमंशुक्रमिहेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥ तनूपाभिषजा ॥ सुतेश्विनोभासरस्वती ॥ मध्वारजांसीन्द्रियमिन्द्रायपथिभिर्वहान् ॥ ५६ ॥ इन्द्रायेन्दुम् ॥ इन्द्रायेन्दुं सरस्वतीनराशंसेननग्नहुम् ॥ अधांता

सम्पत्तिम् तनूपाभिषजा । तनूनांपातारौभिषजौच सुतेसोमेअश्विनाबुभौसरस्वतीच मध्वारसेन रजांसिपूरयन्त्विंद्रोपभोगाय । लोकारजांस्युच्यन्ते इतीहलोकवचनोरजश्शब्दः । इंद्रियंवीर्यम् इंद्राप्यायनार्थम् पथिभिर्मार्गैर्वहान्वहन्तु ॥ ५६ ॥ इंद्रायेन्दुम् । इंद्रार्थमिन्दुं सोमंसरस्वतीअभिषुणोदितिवाक्यपरिपूर्तिः । नराशंसिनयज्ञेनसहिता नग्नहुम् । किञ्चआदधातांसुरायाम्अश्विनौ-

मधुः । रसरूपम्भेषजरूपञ्च । भिषजौवैद्यौसुतेसोमेन्द्रायेत्यनुषङ्गोविभक्तिव्यत्ययेन ॥५७॥ आजुह्वाना । आह्वयन्तीसरस्वती इंद्रायेंद्रियाणि चक्षुःप्रभृतीनि वीर्यञ्चवीरकर्म । इडाभिभिर्यज्ञियाभिर्हेतुभूताभिः । अश्विनौचसहायभूतावुपादायसन्दधुः । इषञ्चान्नञ्चसन्दधुः ऊर्जञ्चतदुपसेचनञ्च दध्यादिसन्दधुः

मुश्विनामधुंभेषुजम्भिषजांसुते ॥ ५७ ॥ आजुह्वांनासरंस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणिंव्वीर्यम् ॥ इडांभिरश्विनाविषुꣳ समूर्ज्जꣳ सꣳरयिन्दंधुꣳ ॥५८॥ अश्विनानमुचेःꣳ ॥ सुतꣳसोमꣳशुक्रम्पंरिस्रुतां ॥ सरंस्वतीतमाभंरद्बर्हिषेन्द्रांयुपातवे ॥५९॥ कुवुष्योन ॥ व्यचंस्वतीरश्विन

संदधुश्चरयिन्धनम् ॥ ५८ ॥ अश्विनानमुचेः । यमश्विनौनमुचेराहृत्य सुतमभिषुतं सोमं शुक्रम्भमलिनम् परिस्रुतासहितंस्थापितवन्तौ । सरस्वतीतमेवाहरत् वर्हिषास्तरणार्थेनसहिता । इंद्रायपातवे इंद्रपानार्थम् ॥ ५९ ॥ कवष्योन । यज्ञगृहद्वारउच्यते । कवष्योन कुष्निष्कर्षे । समुच्चयार्थीयोन- कारः । अस्यामृचि ससुषिराश्चव्यश्चनवत्यश्च । अश्विभ्यान्न अश्विभ्याञ्चाध्वर्युभ्यांसहिताः दुरःद्वार-

दिशः। द्वाभिर्दिशोलक्ष्यन्त्य इतिअतएवमुक्तम्। इंद्रोन इंद्रश्चयासुद्वासु व्यवस्थितः। रोदसीद्यावापृथिव्यौ उभेअपिदुहेदोग्धि। कामांश्चसरस्वतीदुहे। इन्द्राद्यायातायचगृहद्वार इन्दकुर्वन्निनितिशेषः ॥ ६० ॥ उषासानक्तम्। उषाआदित्यप्रभा। नक्तंरात्रिः। हेअश्विनौ उषाश्चरात्रिश्च दिवाअहनिच

ब्म्यान्नदुरोदिशः॥ इन्द्रोनरोदसीऽउभेदुहेकामान्त्सरस्वती ॥६०॥ उषासानक्तमश्विनादिवेन्द्रं सायमिन्द्रियैः॥ सञ्जानानेसुपेशसा समञ्जातेसरस्वत्या ॥६१॥ प्रातर्नः॥ प्रातर्नोऽअश्विनादिवापाहि नक्तं सरस्वती ॥ दैव्याहोताराभिषजापातमिन्द्र सचासुते ॥६२॥

इन्द्रम् इन्द्रियैर्वीर्यैः समंजाते संश्लक्ष्यतः सायंचइन्द्रियैः समंजाते। सातत्याभिप्रायम्। संजानानेएकमतीभूतेउषाश्चरात्रिश्च। सुपेशसासुरूपे शुक्लेनउषाः कृष्णेनरात्रिः। किमिन्द्रस्तुषाश्चरात्रिश्च केवलेएवसमञ्जाते नेत्याह। सरस्वत्याच सहसमञ्जाते ॥ ६१ ॥ पातर्नः। पालयतं नोस्मान् हेअश्विनौ देवाअहनि। पाहिपालयचनक्तं हेसरस्वति। युवांच हेदैव्यौ

होतारौभिषजौपालयतम् इन्द्रम् सचासहेत्यर्थः। सुतेसोमे ॥ ६२ ॥ तिस्रस्त्रेधा। तिस्रो-देव्यः सरस्वतीचमध्यस्थाना। भारतीआदित्यप्रभाद्युस्थाना। इडापृथिवीस्थाना। एतास्त्रिषु-स्थानेषुस्थिताः। अश्विनौच। तीव्रंपटुतमं परिस्रुतासहितंसोमम् इन्द्रयसुषुवुः अभिषुत-वन्तः मदन्तर्पणम् ॥ ६३ ॥ अश्विनाभेषजंमधु। एतदाख्यातन्तस्मादधुरितिपरिणामः। केअ-

तिस्रस्त्रेधा ॥ सरस्वत्यश्विनाभारतीडा ॥ तीव्रम्परिस्रुतासोममि न्द्रायसुषुवुर्म्मदम् ॥६३॥ अश्विनाभेषजम् ॥ अश्विनाभेषजम्मधुभे षजन्नःसरस्वती ॥ इन्द्रेत्वष्टायशःश्रियंरूपंरूपमधुःसुते ॥६४॥ ऋतुथेन्द्रः ॥ ऋतुथेन्द्रोवनस्पतिःशशमानःपरिस्रुता ॥ कीलालं

दधुः। अश्विनौसरस्वतीत्वष्टाच प्रयाजदेवताः। किमदधुः। अश्विनौतावद्भेषजं मधुरूपम्। भेषजं नः अस्मत्संबन्धिनीसरस्वती। त्वष्टाच यशः श्रियंरूपञ्च। कस्मिन्नदधुः। इन्द्रे। कस्मि-न्नवसरे। सुतेभिषुतेसोमे ॥ ६४ ॥ ऋतुथेन्द्रः। ऋतावृतौ कालेकाले इन्द्रायेतिविभ-

क्तिव्यत्ययः । वनस्पतिःशशमानः शशमानः संशयमानः स्रुवन् परिस्रुतासाधनभूतया । कीलालमन्नरसम् दुहेद्गुत्यनुषंगः । अश्विभ्यांचसहिता । दुहे दोग्धि धेनुर्भूत्वासरस्वती ॥ ६५ ॥ गोभिर्न्नं । गोप्रभृतिस्त्रिपशुभिः सोमंसहितं मासरेणपरिस्रुताच । कथंभूतंस्रुतंमधु । अभि-

मुश्विभ्यामधुंदुहेधेनुःसरस्वती ॥ ६५ ॥ गोभिर्न्नं ॥ सोमंमश्विनामासरेणपरिस्रुतां ॥ समंधातꣳसरस्वत्यास्वाहेन्द्रेसुतम्मधुं ॥६६॥ [१२] अश्विनाहविः ॥ अश्विनांहविरिंन्द्रियन्नमुंचेर्द्धियासरस्व

षुतंमधुस्वादंच । हेअश्विनौ युवांसमधातम् । कस्मिन्समधातम् । इन्द्रे । किंकेवलावेवाश्विनौ समधातंनेत्याह । सरस्वत्यासह । स्वाहास्वाहाकृतिभिःप्रयाजेनसाङ्गम् ॥ ६६ ॥ (१) अश्विनाहविः । तिस्रोवपानां याज्यानुवाक्याअनुष्टुभः । एकैकाश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या । आजभि-

(१) का० अश्विना हविरिति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्याः प्रथममनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा याज्या । अश्विनेत्याद्यास्तिस्रस्तिसृणां वपानां क्रमाद्याज्यापुरोऽनुवाक्याः तत्प्रकारमाह आश्विनवपा-

रेदूत्याख्यातपदेनसर्वाणिपदानिसम्बध्यन्ते । अश्विनौसरस्वतीच आजभ्रिरे । हविरिन्द्रियंवीर्यं शुक्रममलिनम् वसुधनं मघंमहनीयम् । कुतआजभ्रिरे । नमुचेःआसुरात् । कयाहेतुभूतयाआजभ्रिरे । धियाबुद्ध्या । कस्मैआजभ्रिरे इन्द्राय ॥ ६७ ॥ यमश्विना । यमिन्द्रमश्विनौ-

ती ॥ आशुक्रमासुराद्वसुमघमिन्द्रायजभ्रिरे ॥ ६७ ॥ यमश्विना ॥ यमश्विनासरस्वतीहविषेन्द्रमवर्द्धयन् ॥ सबिभेदवलम्मघन्नमुचावासुरेसचा ॥ ६८ ॥ तमिन्द्रम् ॥ तमिन्द्रम्पशवःसचाश्विनोभासर

सरस्वतीच हविषावर्द्धयन् । सबिभेद । भिदिर्विदारणे विसरितवान् । वलम्मघम् । वृणोतिवलः मघम्महनीयम् । नमुचौआसुरेसचा । सचासहशब्दवचनः तद्योगाच्चविभक्तिव्यत्ययः । नमुचिना असुरेणसह वलम्बिभेदेति ॥ ६८ ॥ तमिन्द्रम् । तमुक्तगुणमिन्द्रम् पशवः कर्माङ्गभूताः

याग अश्विनेति अनुवाक्या यमश्विनेति याज्या सारस्वतवपायागे यमश्विनेतिअनुवाक्या तमिन्द्रमिति याज्या ऐन्द्रवपायागे तमिन्द्रमिति अनुवाक्या अश्विनेति याज्येति सूत्रार्थः ।

गोमेषाज्ञाः सचासहभूताः। अश्विनौउभौ सरस्वतीचदधानाः धारयन्तः। अभ्यनूषत। नूषातिर्द्धार्थः। अभिवर्धयन्ति। केन। हविषा। कस्मिन्। यज्ञे। इन्द्रियैर्वीर्यैः ॥ ६९ ॥

(१) यइन्द्रे तिस्रोनुष्टुभः पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्या इन्द्रसवितृवरुणदेवताः सर्वाः येइन्द्रेइन्द्रियं

स्वती ॥ दधानाऽअभ्यनूषतहविषायज्ञऽइन्द्रियैः ॥६९॥ यऽइन्द्रे ॥

यऽइन्द्रेऽइन्द्रियन्दधुःसविताव्वरुणोभगः ॥ ससुत्रामाहविष्पतिर्यजमानायसश्चत ॥ ७० ॥ सविताव्वरुणः ॥ सविताव्वरुणोदधुः

दधुः स्थापितवन्तः। सवितावरुणोभगः। भगशब्देनात्रेन्द्रोलच्यते। तेयजमानेपि वीर्यंदधन्तीति-वाक्यपरिपूर्तिः। ससुत्रामा यश्चसुत्रामा इन्द्रः हविष्पतिः हविषः स्वामी। यजमानमितिविभक्ति-व्यत्ययः। सश्चत। सचतामिति पुरुषवचनव्यत्ययः। एवमेतेविषमामन्त्रालक्षणयाव्याख्येयाः ॥ ७० ॥

(१) का० य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्वत् १९।६।१८। य इन्द्र इतितिस्रस्त्रयाणां पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः पूर्ववत् य इन्द्रे सविता इत्यैन्द्रस्यानुवाक्या याज्ये सविता वरुणः चत्रम् इति सावित्रस्य तेवरुणः चत्रम् य इन्द्रे इति वारुणस्येति सूत्रार्थः।

सविता वरुणः । द्वितीयोर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्येयः । आदत्तजग्राह नमुचेः सकाशात् वसुधनं बलं चेन्द्रियं च । सुत्रामा इन्द्रः । तत्सवितृवरुणप्रभृतयः पशुपुरोडाशदेवताः दधत् दधातु यजमानाय दाशुषे हवींषि दत्तवते ॥ ७१ ॥ वरुणः क्षत्रम् । वरुणः सविता च सुत्रामा च दधाना इन्द्रे यजमाने वा यज्ञं सौत्रामणीम् ।

द्यजमानाय दाशुषे ॥ आदत्त नमुचेर्वसु सुत्रामा बलमिन्द्रियम् ॥७१॥

वरुणः क्षत्रम् ॥ वरुणः क्षत्रमिन्द्रियम्भगेन सविता श्रियम् ॥ सुत्रा मा यशसा बलन्दधाना यज्ञमाशत ॥ ७२ ॥ अश्विना गोभिरिन्द्रिय

आसतव्याप्तवन्तः । किं किं दधानाः । वरुणः क्षत्रमिन्द्रियञ्च । सविता भगेन धनेन सहितां श्रियम् । सुत्रामा यशसा बलम् ॥ ७२ (१) अश्विना गोभिः । तिस्रोनुष्टुभः । हविषां याज्यानुवाक्या अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । अश्विनौ सरस्वती च गोभिः गोप्रभृतिभिः पशुभिः इन्द्रियम् । इन्द्रि-

(१) का० अश्विना गोभिरिति च हविषाम् । अश्विना गोभिरिति तिस्रो हविषां याज्यानुवाक्याः चात् पूर्ववत् अश्विना ता नासत्या इत्याश्विनप्रयागे पुरोऽनुवाक्या याज्या नासत्या ता भिषजा इति सारस्वते ता भिषजा अश्विना इत्यैन्द्रे सूत्रार्थः ।

येणेतिविभक्तिव्यत्ययोवाक्यसम्बन्धात्। अश्वेभिः अश्वदक्षिणाभिः। वीर्यम्बलम् वीर्येणबलेन। हविषापुरोडाशेन। इन्द्रंयजमानञ्च अवर्द्धयन् ॥ ७२ ॥ तानासत्या। तौनासत्यौनअसत्यौ-सत्यावेव। सुपेशसासुरूपौ। हरण्यवर्तनौहिरण्यदानोपलक्षितपन्थानौ। नरान्रगुणयुक्तौ। नराकारौवा। सरस्वतीचहविष्मतीहविषासंयुक्ता। एतेत्रयः पादाः परोक्षकृताः। चतुर्थ-

मश्वैभिर्व्वीर्य्यम्बलम्॥ हविषेन्द्रꣳ सरस्वतीयजमानमवर्द्धयन्॥७२॥

तानासत्त्या॥ सुपेशसाहिरण्यवर्त्तनीनरा॥ सरस्वतीहविष्मती

न्द्रकर्मसुनोवत॥ ७४॥ ताभिषजा॥ सुकर्मणासासुदुघासरस्व

स्तुपादः प्रत्यक्षकृतः अतोवाक्यभेदः। तौनासत्यावुक्तगुणौसरस्वतीचकर्मसुवर्त्तमान् नोस्मान्अव-तअवन्त्वितिपुरुषव्यत्ययः। ततोद्वितीयंवाक्यम्। इन्द्रकर्मसुनोवत। हेइन्द्र त्वमपिकर्मसुवर्त-मान्नः अस्मान् अवत। अवेतिवचनव्यत्ययः। ७४॥ तौभिषजौ। सुकर्मणाकल्याण-कर्माणौ। सासुदुघासुदोहना सरस्वतीच। सचवृत्रहाशतक्रतुः वज्रकर्माइन्द्रायदधुः ददुः

इन्द्रियंवीर्यम् । ननुमहत्वहाशतक्रतुरिन्द्रायदधुरिन्द्रियमिति इन्द्र इन्द्रायददातीत्थं तन्नोपपद्यते । कल्पान्तरीणइंद्र एतत्कल्पप्रभवायददातीत्यदोषः । विभवो वादेवा अचिन्त्यशक्तयः । एकधा द्विधा बहुधा भवेयुः । एवमेवान्यत्रविरोधाः परिहर्तव्याः ॥ ७५ ॥ (१) ग्रहाणांयाज्यानुवाक्यौ ।

ती ॥ सव्वृंत्त्वहाशुतक्क्रतुरिन्द्रायदधुरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥ युवꣳसुराम्म् ॥ युवꣳसुराममश्विनानमुंचावासुरेसचा ॥ विपिपानाऽसरस्वतीन्द्रङ्कर्म्मंस्वावत ॥ ७६ ॥ पुत्त्रमिंवपितरौ ॥ पुत्त्रमिंवपितरांव

युवंसुरामम् । पुत्रमिवपितरौ । अनुष्टुप् त्रिष्टुभावश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये । युवंयूयमितिविभक्ति-व्यत्ययः । सरस्वतीहितृतीया । युवंयूयम् हे अश्विसरस्वत्यः । सुरामंसुरामयम् । नमुचौआसु-रेवर्तमानम् सचासह विपिपानाः विविधंपिवन्तः कर्मसुवर्तमानाः इन्द्रम् अवतपालयत ॥ ७६ ॥

(१) का० ग्रहाणां युव ꣳसुरामम् पुत्रमिवेति १९ । ६ । १० । त्रयाणां पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च युवमिति पुरोऽनुवाक्या पुत्रमिवेति याज्येति सूत्रार्थः ।

पुत्रमित्रपितरौ । व्याख्यातम् ॥७७॥ (१) पशुस्विष्टकृतौ । यस्मिन्नश्वास: । अहाव्यग्नेइति । जगतीत्रिष्टुभावाग्नेय्यौ । यस्मिन्नग्नौ अश्वास: ऋषभास: * उक्षण: वशा : मेषा: अवसृष्टास: अवदायाव-

भिश्वनोभेन्द्रावथुःकाव्यैर्द्दꣳसनाभिः ॥ यत्सुरामंव्यपिबःशचीभिः सरस्वतीत्त्वामघवन्नभिष्णक् ॥ ७७॥ यस्मिन्नश्वासः ॥ यस्मिन्नश्वांस ऽऋषभासं ऽउक्षणोंवशामेषा ऽअवसृष्टास ऽआहुताः ॥ कीलालपेसोमंपृष्ठायवेधसेंहृदामतिञ्जनयचारुमग्नये ॥ ७८॥ अ

दायचतुरावत्तं निक्षिप्ता: । आदायादायाहुता: । तस्मै अग्नये । कीलालपे । कीलालमन्नरसंपिबतीतिकीलालपा: । सोमपृष्ठाय । सोमाहुतयो यस्यपृष्ठे हूयन्ते । वेधसेमेधाविने । हृदामतिञ्जनय ।

(१) का० पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वासोऽहाव्यग्न इति । १९ । ६ । २१ । पशो: सम्बन्धिनि स्विष्टकृद्यागे यस्मि न्नश्वास इति पुरोनुवाक्या अहाव्यग्न इति याज्या द्वे अग्निदेवत्ये जगतीत्रिष्टुभौ ।

---

* वाषपूर्वस्यनिगमेऽउपधादीर्घाभाव: ।

शिवम्

हृदयम्मतिपूर्वकन्नुनय । चारुम् अग्नये ।७८॥ अहाव्यग्ने । यस्तेतव आस्येमुखे हे अग्ने अहाविहुत म्मयाहविः । कथमिव । स्रुचीवघृतम् । यथास्रुचिनित्यावस्थितंघृतम् । चम्वीवसोमः । चम्वा-मिव । यथाच अभिषवणचर्मणिनित्यावस्थितःसोमः । एवम् । तन्त्वांब्रवीमि । वाजसनिम् ।

हाव्यग्ग्ने ॥ हविरास्ये तेस्रुचीवघृतञ्चम्वीवसोमः ॥ व्वाजसनिंऽ रयिमस्मेसुवीरम्प्रशस्तन्धेहियशसम्बृहन्तम् ॥ ७९ ॥ [१३] शतम् १२०० अश्विनातेजसा ॥ चक्षुःप्प्राणेनसरस्वतीव्वीर्य्यम् ॥ व्वा

वाजमन्नं सम्भवतेवाजसनिं रयधिनम् । अस्मेअस्मासु । सुवीरंशोभनवीरम् प्रशस्तंधेहिस्थापय । यशसञ्च । यशोवैसोमोराजा । बृहन्तंमहान्तम् ॥ ७९ ॥ शतम् १२० । (१) अश्विनातेजसा । एका-दशर्चशस्त्रम् । आद्यानुष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याच । द्वितीयाद्यास्त्रयस्त्यृचो । गायत्र्याश्वि-

(१) का० प्रतिगरिष्यतुरुपविष्टेऽध्वर्यौ शोंऽसावेतराहूयाश्विना तेजसेतरनुवाकऽठं० शंठं०सति । त्रयस्त्रिंशव शवसाग्रहसादना-नन्तरमध्वर्याः होतुः 'पुरस्तात् प्रतिगरार्थमुपवेशनमुक्ताम् तदाह प्रतिगरिष्यतरध्वर्यौं पुर उपविष्टे सतरध्वर्यौं शोसावो मितराहूयाश्विना तेजसा चक्षुरितिरकादशर्चमनुवाकं शस्त्रं शंसति प्रथमान्तेर ऋचौ त्रिः शंसनीये मध्यस्थानां त्रयाणां तृचानामादिष्वहावः कार्य्य इति सूत्रार्थः ।

सरस्वतीन्द्रदेवत्यायथासंख्यम् अश्विनाअश्विनौ तेजसासह । चक्षुःप्राणेनप्राणेन सहवीर्यम् । सरस्वतीवाचासहबलेनचसह । एवमेतादेवताः प्रतिनियतचक्षुरादिद्वारेण इंद्रायदधुःदधुः इंद्रियम् ॥ ८० ॥ गोमदूषु । हेनासत्यौ गोमद्धनंसंगृह्य । उसुपादपूरणौ अश्ववद्धनंसंगृह्य यातम् हेअश्विनौ वर्तिः वर्तिन्याप्रसिद्धेनमार्गेण । हेरुद्रा रुद्रौ शत्रूणांरोदयितारौ । नृपाय्यंप्रति सदेवानरः यस्मिन्य-

चेन्द्रोबलेनेन्द्रायदधुरिन्द्रियम् ॥ ८० ॥ गोमंदूषुणासत्त्या ॥ * गोमंदू षुणासत्त्याश्श्ववांवद्यातमश्श्विना ॥ वृतीरुंद्रानृपाय्यम् ॥८१॥ नय त् ॥ नयत्परोनान्तरऽआदधर्षद्वृषण्वसू ॥ दुःशंसोमर्त्योरिपुः ॥८२॥

ज्ञेपिबन्ति सन्नृपाय्यः ॥ ८१ ॥ नयत्परः । यमेनंनपरः अन्तरेणअसम्बद्धः नचअन्तरः सम्बद्धःआ- दधर्षत् आधृष्णुयात् अभिभूयगृह्णीयात् । हेवृषण्वसू । वर्षणंवृष्टि र्वसुधनं ययोस्तौयथोक्तौ । यद्वा वृष्टिद्वारेणावासयितारौ । दुःशंसः दुष्टमसद्वृत्तं शंसतियःसतथोक्तः । मर्त्योमनुष्यः रिपुःशत्रुः ॥ ८२ ॥

* गोमदू षुणे तात्रव उ सु नेतावस्थायांअपृक्तःसौ ॥ १११ ॥ अपृक्तग्रहणे नेहउकारोगृह्यते अपृक्तउकारो दीर्घमापद्यतेसुप्रत्यये प्रा० अ०२ । सू० १११ ।

तानः । यौयुवामुक्तगुणौतौ नःअस्माकम् आवोढम् आवहतम् हेअश्विनौ । रयिम्धनम् पिश-
ङ्गसंदृशम् अनेकरूपसंदर्शनम् । हे धिषाणा धिषाणाग्निरूपौदातारौवा वरिवोविदम् । धनं-
विन्दतिवरिवोविदः वरिवोधननाम । यल्लब्धेस दन्यस्यधनलाभस्य हेतुभूतंभवति ॥ ८३ ॥
पावकानः । पावयित्रीसरस्वती वाजेभिःअन्नैः वाजिनीवतीअन्नवती । सा नःअस्माकम् यज्ञं-

तानः॑ ॥ तान्ऽआवोढमश्विनारयिम्पिशङ्गसन्दृशम् ॥ धिषणायांव्व
रिवोव्विदम्॥ ८३ ॥ पावकानः॑ ॥ पावकानःसरस्वतीव्वाजेभिर्व्वाजि
नीवति ॥ यज्ञंव्वष्टुधियावसुः ॥८४॥ चोदयित्रीसूनृतानाम्॥ चो
दयित्रीसूनृतानाञ्चेतन्तीसुमतीनाम्॥ यज्ञन्दधेसरस्वती ॥ ८५ ॥

वष्टुकामयताम् योहि यदिच्छति सतदागच्छतिधियावसुः धियावसुधनंयस्याःसाधियावसुः ॥ ८४ ॥
चोदयित्रीसूनृतानाम् । चोदयित्रीप्रेरयित्री । सूनृतानाम्शोभनानामृतांवचसाम् त्रयीलक्षण-
स्यवाग्विभवस्यचोदयित्रीत्यर्थः । चेतन्तीचेतयमाना सुमतीनाम् शोभनमतीनाम् । यज्ञंदधेधा-
रयतिसरस्वती ॥ ८५ ॥ महोअर्णः । यामहत्अर्णः महातमुदकमित्यर्थः । सरस्वतीप्रचेतयति

प्रज्ञापयति । केनहेतुना । केतुनाकर्मणा प्रज्ञयावा । मध्यस्थानानदीवा । धियोबुद्धीः विश्वाः-
सर्वाः सर्वप्राणिष्ववस्थिताः । विराजति राजतिर्दीप्त्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थश्चद्रष्टव्यः । विवि-
धन्दीपयतिप्रकाशयति । तांवयंस्तुम इतिशेषः ॥ ८६ ॥ इन्द्रायाहि । हेइन्द्र आयाहिआगच्छ ।
हेचित्रभानोचित्रदीप्ते । किंकारणम् सुताअभिषुताः इमेसोमाः त्वायवः त्वांकायमानाः सुप-

मुहोऽअर्णः ॥ मुहोऽअर्णुःसरस्वतीप्रचेतयतिकेतुना ॥ धियोविश्वाविराजति ॥ ८६ ॥ इन्द्रायाहि ॥ चित्रभानोसुताऽइमेत्वायवः ॥ अण्वीभिस्तनापूतासः ॥ ८७ ॥ इन्द्रायाहि ॥ धियेषितोविप्रजूतः सुतावतः ॥ उपब्रह्माणिवाघतः ॥ ८८ ॥ इन्द्राया

आत्‌नःक्यच् क्याच्छन्दसीतिदीर्घः त्वायवतिसिद्धम् । नचाभिषुताएवकेवलम् । किंतर्हि । अण्वी-
भिःस्तनापूतासः । अण्व्यइत्यङ्गुलिनाम । अङ्गुलीभिः तनाच धनदानेनचपूताःपवित्रीकृताः ।
यद्वा तनाशब्देन दशापवित्रमभिधायअङ्गुलीभि र्दशापवित्रेणचपूताइत्यर्थः ॥ ८७ ॥ इन्द्रायाहि ।
हेइन्द्र आगच्छ धियास्वकीयया बुद्ध्या ईषितःप्रेषितः अनन्यप्रेषित इत्यभिप्रायः । विप्रजूतः
जूतिर्ग्रन्थिःप्रीतिर्वा । मेधाव्यनुगतः सुतावतः अभिषुतवतो यजमानस्ययज्ञम् । किमित्यागन्तव्यमिति-

चेत् । उपसमीपे ब्रह्माणिहवींषिवर्तन्ते । उपपुरोडाशान्ऋत्विजोवर्तन्तइत्यर्थः । वाघतइति ऋत्विङ्नामसुपठितम् ॥ ८८ ॥ इन्द्रायाहि । हेइन्द्र आगच्छतूतुजान तूतुजानइतिक्षिप्रनाम क्षिप्रंत्वरमाणः । कुत्रागच्छइति । उपब्रह्माणिहवींषि हेहरिवः । हरीअश्वौतद्वत् इन्द्र । मतुवसोरुः संबुद्धाविति रुत्वम् । एत्यच सुतेअभिषुते सोमेदधिष्व उदारेणधारयस्व । नः अस्माकं स्वभू-

ह्हि ॥ इन्द्रायाह्हितूतुंजानऽउपुब्रह्माणिहरिवः ॥ सुतेदधिष्वनुश्चन्नः ॥८९॥ अश्विनापिबताम् ॥ अश्विनापिबताम्मधुसरस्वत्यासजोषसा ॥ इन्द्रःसुत्रामावृत्रहाजुषन्ताᳪसोम्यम्मधु ॥ ९० ॥ [१]

इतिवाजसनेयसंहितापाठेविंशोऽध्यायः २०

तम्च नः अन्नलक्षणम् ॥ ८९ ॥ अश्विनापिबताम् । अश्विनौ पिबेताम् मधु मधुरस्वोदोपलक्षितं । सोमम्पिबती । सरस्वत्यत्याचसजोषसा समानसोमपानौ । इन्द्रश्चसुत्रामा वृत्रहापिबतुमधु । ततोभूयोभूयोश्विसरस्वतीन्द्राः जुषन्तांपिबन्ताम सोम्यम्मधुसोममदमधु ॥ २० ॥

इतिउव्वटकृतौ मन्त्रभाष्येविंशतेतमोध्याय ॥ २० ॥

आनन्दपुरवास्तव्य जैय्यटाख्यस्यसूनुना उव्वटेनकृतम्भाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः ॥ १ ॥

शिरसा खंडि वास्तव्य प्रभुदत्तेन धीमता
श्रीघनश्याम पुत्रेण कृत शोधन टिप्पणे ॥१ ॥
चिडीग्राम निवासिन काशीनाथेन मुद्रिते
ग्रन्थेस्मिन्संहिताभाष्येपूर्व्वार्द्धमगमच्छुभम् ॥ २ ॥

चेत् । उपसमीपे ब्रह्मणिहवींषिवर्तन्ते